The Drinched Book

देवी सत्यभामा

अथवा

गुजरातेंत पेशवाईची अखेर.

(पूर्वार्ध)

(इसवी सन १८११ ते १८१३.)

लेखक

शंकर विष्णु पुराणिक, बी. ए.

माजी दक्षिणा फेलो, गुजरात कॉलेज.

प्रकाशक

दामोदर सांवळाराम आणि मंडळी.

प्रिंटर्स, पब्लिशर्स, एजंटस् इ. ठाकुरद्वार–मुंबई.

आवृत्ति दुसरी.

सन १९११.

किंमत १ रुपया.

हें पुस्तक मालकाकरितां दामोदर सांवळाराम यंदे यांनी नं. ४३४
ठाकुरद्वार रोड, मुंबई येथें 'इंदुप्रकाश' छापखान्यांत छापिलें.

उपोद्घात.

गेल्या आठशे वर्षांत गुजरातेंत रजपूत, मुसलमान, मराठे व इंग्रज यांचा अंमल अनुक्रमें होऊन, हल्लीं तर मराठे व इंग्रज यांचा अंमल सुरू आहे. गुजरातेसारखा सुपीक प्रदेश व गुजराती लोकांसारखे धनाढ्य, उद्योगी, मितव्ययी व शांतताप्रिय लोक, हिंदुस्थानांत अन्यत्र नाहींत, असे म्हटले असतां अतिशयोक्ति होणार नाही. या प्रांताच्या सुपीकतेमुळें यास सोन्याचा तुकडा किंवा हिंदुस्थानचा बाग अशीं नांवें दिलीं असतां शोभेल. अशा प्रांतावर राज्यकर्ते होऊन गेले, त्यानीं आपल्या वैभवाचे व सत्तेचें स्मरण पुढील पिढ्यांस व्हावें, अशा प्रकारचीं टोलेजंग बांधकामें, स्वतःच्या ऐषआरामासाठीं व कित्येक प्रसंगीं लोकांसाठीं, करून ठेविलीं आहेत. रजपुतांनीं बसविलेलीं अणहिलवाडापट्टण, चांपानेर, हीं नगरें व तेथील कामें, भाटांनीं वर्णिलेले त्यांचे पराक्रम, ह्यांमुळें आजही त्यांच्याविषयी आदरबुद्धि व प्रेम जागृत होतात. ते तद्देशीय व तद्धर्मी होते, म्हणून गुजराती लोकांची त्यांच्याविषयीं विशेष पूज्यबुद्धि आहे, यांत कांहीं नवल नाही. मुसलमान राज्यकर्ते विदेशी व विधर्मी असल्याने, जरी त्यांच्याविषयीं तितकें प्रेम या लोकांत वसत नसेल, तथापि त्यांच्या कारकीर्दीतील दर्गे, मशिदी वगैरे सुबक बांधकामें आजही त्यांच्या अंमलाची ग्वाही देत आहेत.

सुमारें दोनशें वर्षें मराठयांचा ह्या प्रांताशीं संबंध जडला आहे, आणि त्यापैकी ज्या भागावर श्रीमंत पेशवे यांचा अंमल होता, त्याची मालकी सार्वभौम इंग्रज सरकाराकडे जाऊन, बाकीचा सर्व प्रांत श्रीगुर्जरपति सेनाखासखेल समशेर बहादूर गायकवाड सरकार यांजकडे आहे. वास्तविक पाहिले असता, मराठे व गुजराती यांचा धर्म व आचारविचार हे बहुतांशीं एकाच स्वरूपाचे आहेत. उभयतांची भाषा व देश यांचाही

निकट संबंध आहे. तेव्हां मुसलमानांपेक्षां मराठयांची कारकीर्द गुजराती लोकांच्या स्मरणांत रहावी, हें साहजिक आहे. परंतु ज्याप्रमाणें रजपूत व मुसलमान यांनीं आपल्या कारकीर्दीत अबाढव्य कामें करून, आपलीं नांवे कालपटावर ठसठशीत कोरून ठेविलीं आहेत, तसें कांहीं चिरस्मरणीय श्रीमंतांचे अमलांत झालें नसल्यानें, कालांतरानें त्यांची विस्मृति होणेंही साहजिक आहे. सार्वभौम इंग्रज सरकारची तशी गोष्ट नव्हे. इंग्रजांनीं लोककल्याणार्थ रस्ते केले, पूल बांधिले, बिकट घाटांत बोगदे करून सुगम वाटा काढिल्या; इतकेंच नाहीं, तर टपाल, तारायंत्र व आगगाड्या, यांमुळें त्यांचें स्मरण किती तरी शतकें हिंदुस्तानवासी लोकांस राहील. ह्याहींपेक्षां यांच्या अंमलांत आपल्या स्वदेशाभिमानाची, हिंदुस्तानासारख्या खंडांतील निरनिराळ्या देशांचे, भाषेचे, धर्मांचे व आचारविचाराचे आम्हां लोकांस एकराष्ट्रत्वाची कल्पना येत आहे, हे कांहीं लहानसहान कार्य घडत नाहीं. तसेंच इंग्रजांपासून, दृढनिश्चय, उद्योगीपणा, वेळेची किंमत, व्यवहारांतील सचोटी, व्यापारांतील पत, एककार्यव्यापृतत्व इत्यादि गुण आपल्यास अवश्य शिकले पाहिजेत; ते शिकून आपल्या अंगवळणी पडण्यास आणि नंतर एकराष्ट्रत्वाची कल्पना सार्वत्रिक होण्यास, किती तरी शतकें आपण इंग्रज प्रभूंच्या सत्तेखालीं कालक्रमण केलें पाहिजे! व तसा सुयोग रहावा म्हणून प्रत्येक सन्मार्गी व कर्तव्यपरायण देशभक्तानें ईश्वरापाशीं अनन्यभावें मागणें मागितलें पाहिजे.

ही कसोटी लावून, गुजराती प्रजेनें मराठ्यांच्या अंमलांतून काय धडा घेतला पाहिजे, तिला आठवण राहील असें त्यांच्या हातून काय झालें आहे, हा विचार करणें बरोबर होणार नाहीं. तत्राप मुसलमान किंवा रजपूत यांच्यासारखें तरी कांहीं झालें कीं नाहीं, याचा निर्णय इतिहासदृष्ट्या झाला पाहिजे. या प्रश्नाचें सप्रमाण उत्तर देण्यास सध्यां मी तरी असमर्थच आहें.

परंतु हल्लींच्या इंग्रजी अंमलांतील गुजरातेवर श्रीमंत पेशव्यांचा अंमल होता, त्यास पुरे शतक देखील लोटलें नाहीं, तोंच त्या भागांतील प्रजेस त्या अंमलाचें सर्वथैव विस्मरण पडत चाललें आहे. फार तर काय, पण अमदाबाद, सुरत, भडोच, येथें पूर्वी मराठ्यांची सत्ता गाजत होती, ह्याचें स्मरण आपल्या लोकांना तरी येण्यास त्या त्या शहरीं आज मित्तीस काय आहे ? त्या त्या शहरापासून दहाबारा मैलांचे आंतच गुर्जरखंडाचे अधिपति श्रीमंत गायकवाड सरकार यांचा मुलूख लागून आहे; असें असतां ही स्थिति, तर मग गुजराती लोकांची राहणी, त्यांची विचारसरणी, त्यांचे कित्येक अनुकरणीय गुण, यांविषयीं आपले लोकांस माहिती नाही ती नाहीं. पण कित्येक प्रसंगीं आपली कितीतरी खोडसाळ समजूत असते ? आपले निकट देशबंधु, भाषेनेही आपल्यास निकट, उद्योगप्रियता, मितव्ययिता, शांतताप्रियता, स्वावलंबन इत्यादि गुणामुळें आपल्यास, म्हणजे जे आपण निश्चयानें परिश्रम न करितां पोकळ महत्त्वाकांक्षेस फळें यावीं म्हणून शेखी मिरवितों, त्यांची आपणांस इंग्रजांइतकी तरी माहिती हवी होती. इंग्रजाचा एवढाच गुण म्हटला तरी लक्षांत ठेवण्याजोगा आहे; त्यांनीं कित्येक प्रांत व त्यांतील लोक यांविषयीं मिळेल तितकी माहिती मिळवून प्रसिद्ध केली आहे.

सन १८८६ सालीं मी अमदाबादेस असतांना, वर लिहिल्याप्रमाणें विचार माझे मनांत घोळत असत. व्यापारासंबंधानें अमदाबादेची भरभराट पाहून तेथील जुम्मा मशीद, शाहआलम, सरखेज, दादा हरीची वाव, कांकरीया तलाव, वगैरे स्थाने पाहून, व रासमालेसारखीं पुस्तकें वाचून, मला वाटूं लागलें कीं, मराठ्यांचें वैभव एकाद्या धूमकेतूप्रमाणें कालरूपी आकाशपटांत तेजोमय होतें, परंतु तेच वैभव लयास गेल्याबरोबर इतर ग्रह किंवा तारे यांच्या तेजाप्रमाणें त्याचा मागमूस देखील त्या पटांत राहिला नाहीं. तेव्हां अशा प्रकारें महाराष्ट्रियांच्या सत्तेचा लोप झालेला पाहून, मला वाईट वाटावें यांत

नवल नव्हतें. परंतु केवळ वाईट वाटून बसण्यानें भागत नाहीं, तर ज्यामुळें महाराष्ट्रीयांचे इतिहासांतील हा लुप्त होत असलेला भाग स्मरणांत राहील व गुर्जर लोकांसारख्या उद्योगप्रिय व शांततेच्या काळांत भरभराटींत येणाऱ्या वर्गाविषयीं जास्त माहिती होईल, तें करून देण्यास काय केलें पाहिजे, याविषयीं विचार घोळूं लागले; आणि विचारांतीं असें दिसूं लागलें कीं, लोकांच्या रीतिभाति, स्थलांचीं वर्णनें, इत्यादि केवळ वर्णन-रूपानें दिल्यास, हल्लींच्या आपल्या वाचकवर्गाचे स्थितींत विशेष उपयोग होणार नाहीं, तर तेच सर्व काल्पनिक अगर इतिहासाचा आधार घेऊन लिहिलेल्या गोष्टीच्या रूपानें वाचकवर्गापुढें मांडल्यास, विशेष प्रिय होईल व इष्ट हेतु तडीस जाईल.

या उद्देशानें अमदाबादेस असतांनाच एक गोष्ट लिहिण्याचें सुरू केलें; ती 'देवी सत्यभामा' होय. गुजरातेंत पेशवाईच्या अखेरीस कित्येक दुर्धर प्रसंग ओढवले होते; त्यामुळे त्यावेळचें एकादें कथानक घेतल्यास त्या त्या प्रसंगाचे वर्णन सहजरित्या येऊं शकेल, असे समजून ही गोष्ट लिहिण्यांत आली आहे. तिचा पूर्वार्ध वाचकांस प्रस्तुत सादर करण्यांत येत आहे.

हा पूर्वार्ध लिहिल्यानंतर सन १८८७ सालीं मला नोकरीच्या निमित्तानें बडोद्यास यावे लागलें; परंतु वर दर्शविलेल्या विचारांत म्हणण्यासारखा तफावत झाला नाहीं. अशा प्रकारच्या कादंबरींत स्थलांचें किंवा प्रसंगाचें वर्णन करण्याकडे विशेष लक्ष दिलें गेल्यास, कथानक मनोरंजक व्हावें तितकें न होण्याची भीति असते; तत्रापि ग्रंथकाराचे उद्दिष्ट हेतु लक्षांत वागविल्यानें वाचकांस अशा कादंबऱ्या अप्रिय होणार नाहींत अशी मला आशा आहे. उत्तरार्धांत कथानकाची संगति देण्यांत येईल, एवढें सांगून हा लेख पुरा करितों.

ग्रंथकर्ता.

अनुक्रमणिका.

देवी सत्यभामा.

अथवा

गुजरातेंत पेशवाईची अखेर.

(इ. स. १८११–१८१६).

भाग १ ला.

लूट.

वाजे पाऊल आपुलें । ह्मणे मागें कोण आलें । –रामदास.

सुमारें ७७ वर्षांपूर्वी गुजराथप्रांतांतील बराच भाग श्रीमंत पेशवे व गायकवाड ह्यांच्या ताब्यांत होता. त्यांपैकीं अमदाबाद, विरमगाम इत्यादि परगणे पेशवे व गायकवाड ह्यांच्या समाईक अमलाखालीं सुमारें ५० वर्षें होते. शके १७२५ त श्रीमंतांनीं गुजराथेंतील प्रांतांचे आपले उत्पन्न, सालीना पांच लक्ष रुपये खडणी घेण्याचें कबूल करून, गायकवाड सरकारास तोडून दिले होतें. परंतु ह्या प्रांताचा बंदोबस्त वगैरे करण्यासाठीं म्हणून श्रीमंतांनी एक सरसुभेदार नेमिला होता. तो बहुतकरून पुणे मुक्कामींच राहत असे, व आपलें काम आपला दुय्यम जो सुभा त्याजकडून करवीत असे. हा सुभा अमदाबाद शहरांत राहून, गायकवाडींतून नेमिलेल्या ह्याच प्रांताच्या सुभ्याच्या संमतीनें दरवर्षी आसपासच्या खालसा परगण्यांतील वसूल करण्याकरितां आपल्या तैनातींतील लोक पाठवीत असे.

शके १७३२ त पौष महिन्यांत अमदाबाद शहरच्या दक्षिणेस जी लहानसहान खेडीं होतीं, तेथून वसूल आणण्यासाठी पेशव्यांचे सुभेदार रामचंद्रपंत मुळेकर ह्यांनीं जाठ लोक पाठविले होते. मकरसंक्रांत जवळ आली, म्हणून ह्या लोकांनीं फार दूर न जातां घाईघाईनें एक-दोन खेड्यांतून कुणब्यांनीं आणि-

लेले हप्ते जमा केले, आणि दरवर्षाचे ठरावाचे रकमेची तूट पुरी करण्याकरितां त्या गावच्या बऱ्याच ऐपतीच्या दोन-तीन सावकारांस बोलावून आणिलें, व अमुक रुपये कमी पडतात ते अमुक वेळेच्या आंत पोहोचते केल्यास ठीक पडेल, असें बोलणे लाविलें. पारख तरी भले वस्ताद. रुपये मुदतीच्या आत आणून दिलेच, परंतु गांवाकडून जो वसूल येणे राहिला होता तो गोळा करण्याविषयीं त्या अधिकाऱ्याकडून त्यानीं चिठ्या घेतल्या, व पेशव्यांचे लोक गेल्यावर गावकऱ्यांना जरब घालून दिलेल्या पैशापेक्षां ज्यास्त रुपये गोळा केले आपले काम अनायासे पार पडले याबद्दल आनंद मानून संक्रांतीच्या पूर्वी एकदोन दिवस आपण शहरांत मजा मारूं, ह्या हेतूने ते लोक परत निघाले, ते शहरच्या दक्षिणेस चार कोसांवर हल्ली जेथे चडोला नांवाचा तलाव आहे, त्याच्या थोडे खालच्या बाजूस एका झाडींत रात्रीच्या मुक्कामासाठीं राहिले. हे दिवस जरी थडीचे होतें आणि ह्या प्रांतांत हिवाळा जरी अतिशय कडक असतो, तरीही सात-आठ दिवस आकाशांत एकसारखी अभ्रे येत असल्या-मुळें थंडीचा किंबहुना अभावच होता. थंडीपासून फारशी पीडा होत नाहीं, हें पाहून मोठ्या आनदानें रात्रीच्या पांच सात घटकांच्या आंत आपलें जेवणखाण आटोपून व घोड्यांना चंदी-वैरण देऊन, एक मोठी आगटी पेटवून तिच्या भोवती कोणी गात, कोणी गप्पा छाटीत, असे बरीच रात्र होईपर्यंत ते बसले. परंतु सकाळीं सूर्योदयापूर्वी आठ घटकेच्या आंत प्रातर्विधि आटोपून कूच करावें लागेल, म्हणून प्रत्येकानें झाडाखालीं पडलेला वाळलेला पाला चांगला नीट जमवून त्यावर आपला दुपेटा आंथरून उशाला घोड्याचें जीन घेऊन ते झोंपीं गेले; आणि त्यांपैकींच एक ह्या निजलेल्या लोकांच्या चारी बाजूस आगट्या पेटवून व त्यांत वरचेवर वाळलेल्या फांद्या, कड-ब्यांचीं ताटे, इत्यादि टाकीत व पहारा करीत त्यांच्या डोक्या-शींच झाडाजवळ उभा राहिला.

जिकडे तिकडे सामसूम होऊन दोन घटका झाल्या नाहीत, तोच ह्या प्रहारेकऱ्याला समोरच्या चिंचेच्या फांद्यात कांहीं चळवळ होत आहे असे वाटलें. हा जात्या धीट होता, ह्मणून तो कांहीं हूं की चूं न करितां आणखी लक्षपूर्वक तिकडेसच पाहूं लागला. तोच ह्याच्या अंगावर तिकडून दोनतीन चिंचा येऊन पडल्या. ह्या वेळेस चोहोकडे कसलीही हालचाल नसल्यामुळे अतिशय शांतता होती. मधून मधून आसपासच्या झाडींतून घुबडांचे घु घु असे ओरडणे, आणि रातकिड्यांचा किर्र आवाज कायतो कानी पडत होता. वारा पडल्यामुळें झाडांची पानेंसुद्धां हालत नव्हती. चंद्र नुकताच उगवला, आणि त्याच्या प्रकाशाने आसपासचे पदार्थ थोडे जास्त स्पष्ट दिसूं लागले. वृक्षांची छाया पूर्वेच्या बाजूस लांबच लांब जमिनीवर पसरली होती, त्यामुळे जणू काय प्रत्येक वृक्ष आपल्या जवळच्याच पण पूर्वेस असणाऱ्या आपल्या ज्येष्ठ बंधूस छायामिषानें साष्टांग प्रणाम करीत आहे, आणि त्याने आपल्या अत्युच्च शाखांनी त्याचे पाय धरिले आहेत, असे वाटले. वरती आकाशांत कांहीं ढग पूर्वेच्या बाजूस वर येऊं लागले होते. त्यांच्यावर चंद्राचा उजेड पडून जणूं चांगला पांढरा सफेत कापूस, आकाशपति जो इंद्र त्याच्या पिंजाऱ्याने पिंजून ठेविला आहे; किंवा अतिशय काळे ढग त्या शुभ्र ढगांवर असल्यामुळे जणूं आकाशांत हिमालयाचे प्रतिबिंबच पडले की काय, असा भास होई. चंद्राच्या भोंवतींही खळे पडून त्याच्या प्रकाशांत थोडी मंदता आली होती; यामुळे पूर्वेकडील मेघांना पाहून आपल्यास हे गिळून टाकितील का काय, ह्या भीतीनें त्याने आपल्या भोंवतीं मंत्राने भारलेले वर्तुळ काढले आहे असे वाटले.

अशा वेळेस जेव्हां त्या चिंचा अंगावर येऊन पडल्या, त्या वेळेस साधारण मनुष्य तर भेदरून जायचाच; परंतु ह्या पहारेकऱ्याला अशा प्रकारचे बरेच प्रसंग आले असल्यामुळे व स्वभावतः तो धीट असल्यामुळे कांहीएक न डगमगतां चिंचा

कशा आल्या, ह्याविषयीं तो विचार करूं लागला. एकवेळ त्याला असें वाटलें कीं, चिंचा फेकणारा कोणी वानर असावा; पण जो भरदिवसा मनुष्याच्या अंगावर येत नाहीं, तो रात्रीच्या वेळीं चिंचा टाकील, हें संभवेल तरी कसें ? ह्मणून हें भूत अथवा कोणी चोर असावा. असा विचार करीत आहे, तोंच त्याला खोकण्याचा आवाज ऐकूं आला. त्याबरोबर जिकडून आवाज आला त्या दिशेला त्यानें एक तीर सोडला. तीर सुटल्याबरोबर "अग आई" असा दाबलेला शब्द कानीं पडला. ह्यावरून तर तो मनुष्यच असावा अशी त्या पहारेकऱ्याची पक्की खात्री झाली. तेव्हां हा प्रकार कळण्यासाठीं आपल्या अंमलदाराला उठवावें ह्मणून तो खालीं वांकला, इतक्यांत एका पाठीमागून एक अशा पंधरावीस चिंचा व मातीचीं ढेंकळें त्याच्या अंगावर आलीं, आणि त्यांपैकीं कांहीं दोन तीन चिंचा अंमलदाराच्या अंगावरही पडल्या. त्या पडण्याबरोबर अंमलदार दचकून अर्धाजागा झाला आणि डोळे उघडून पहातो, तों पहारेकरी वांकलेला असा त्याच्या दृष्टीस पडला. तेव्हां हा कोणी चोर माझा प्राणघात करण्यासाठीं आला आहे, ह्या भीतीनें अतिशय गांगरून " चोर, चोर, मी मेलों " असें तो मोठ्यानें ओरडला. अमलदाराला नीट सावध करण्याकरितां– ' मी पहारेकरी गुलाम कादर, '–असे जरी तो पाहारेकरी ह्मणाला, व त्याला धरण्यासाठी गेला, तरीही निजलेल्या चार लोकांनीं उठून विचार न करितां एकदम–पहारेकरी हाच चोर– असें समजून त्याला यथास्थित चोपले; आणि तो–' मी तो पहारेकरी आहे, चोर नव्हे ' असें ह्मणत असतां ' चोर, असेंच ह्मणत असतो ' असें ह्मणून त्यांनीं त्यास आणखी गुद्दे लगाविले. इतक्यांत त्यांपैकींच दोघेजण डोक्यावर पांघरूण घेऊन भीतीनें झोंपेचें मिष घेऊन निजले होते त्यांनीं हा गुलाम कादरचा स्वर आहे असें ओळखून लगबगीने उठून त्या मारणाऱ्यांना–' अहो सर्व खरें, पण गुलाम कादर कोठें आहे ?'–असें विचारिलें. हें

ऐकतांच ' गुलाम कादर ' ' गुलाम कादर ' ह्मणून त्या लोकांनीं हांका मारिल्या. तेव्हां ' अहो मी तो गुलाम कादर मला मारूं नका, मी पळून जात नाहीं ' असें म्हणतांच त्यांनीं त्याला नीट न्याहाळून पाहिलें आणि ' हाच तो गुलाम कादर ' असें ठरविलें. अंमलदाराला ' चोर कोठें आहे ' असें विचारतांच ' मला भास झाला ' असें त्यानें उत्तर दिलें. पण गुलाम कादरानें सर्व हकीकत कळविली, आणि ' त्या समोरच्या चिंचेवर कोण आहे याचा शोध करूं या, ' असें म्हटलें. परंतु अंमलदारास हें न रुचून ' गोळी घाला, म्हणजे आपसुखच कळेल काय असेल तें ' असें त्यानें म्हटलें. त्याप्रमाणें केलें, परंतु कांहीं दृष्टोत्पत्तीस पडलें नाहीं, आणि चिंचा तर जवळ पडलेल्या पाहिल्या. ह्यामुळें ही भूतचेष्टा आहे, अशी अंमलदाराची बालंबाल खात्री झाली. तो म्हणाला, ' कशाला जातां वाटेस, जाऊंद्या, काय असेल तें.' परंतु अशानें आपल्याला भेंकड समजतील म्हणून ' ह्याच लुच्या गुलाम कादराचें कांहीं कृत्रिम आहे ' असें तो फिरून बोलला. अगोदर नाहक मार खाल्ला आणि त्यावर हा खोटेपणाचा आळ आला, यामुळें गुलाम कादर संतापून म्हणाला, ' असें काय ! मी लुच्चा ! चला तर, जमादार साहेब, आपण दोघेजण जाऊं आणि काय असेल तें पाहूं. ' जमादार सांवरून नेण्यासाठीं म्हणाला, ' अरे तुला झोप बीप आली असेल, आणि तसें स्वप्न पडलें असेल. बाकी तुला त्याची जर खात्री करून घ्यावयाचीच असेल तर ह्या गोमाजीला घेऊन जा, आणि कळवा मला काय असेल तें.' गुलाम कादर जमादाराचें पाणी ओळखून होता; परंतु ह्याच्या शिफारसीशिवाय आपणास बढती मिळणें नाही, असें जाणून तो गोमाजीला घेऊन गेला आणि पाहतो तों तेथें कांहीं नाहीं. नंतर एक जळतें लांकूड घेऊन त्यांनी नीट शोध करून पाहिलें, तों एके ठिकाणीं रक्तानें डागाळलेला तीर पडलेला दिसला आणि त्याच्यापासून थोडे अंतरावर रक्ताचे लाल थेंब दिसले. हे वर्तमान त्या जमादाराला कळविलें. जमादारा-

शिवाय बाकीच्या मंडळीनें 'कोणी चोर होता तो आपल्या गडबडींत तेथून पळून गेला' असा तर्क केला. जमादारानेंही वरकांतीं तसेंच म्हटलें; पण ते भूत होतें असेंच त्याच्या मनानें घेतलें. आणि आपल्यास त्यापासून कांहीं अपाय न व्हावा म्हणून 'जय भद्रकाळी, तुला मी एक कोंबडा वाहीन' असा त्यानें नवस केला.

इतकें सर्व होईपर्यंत रात्र उलटली. आतां कूच करण्याची वेळ झाली, असें समजून जमादारानें आपल्या टोळीला निघण्याविषयीं हुकूम केला. नंतर सुमारें एका घटकेने ते सर्वजण घोड्यावर बसून मार्ग क्रमूं लागले. ह्या वेळेस अभ्रानीं आकाश अगदीं व्यापून टाकिलें होतें; व थोडीबहुत मेघगर्जनाही होत होती. ह्यामुळें आपल्या प्रियपत्नीस थंडीमुळे जी हुडहुडी भरली होती, ती घालविण्यासाठींच आकाशाने पृथ्वीस मेघरूपी आच्छादन घातले असें वाटलें. इतक्यांत एक दोन विजाही लवल्या. जरी हा वर्षाकाळ नव्हता, तरीही त्या काळाप्रमाणेच हवेमध्यें सर्व कांही फेरफार झाले होते; त्यामुळें घरीं जाण्याच्या सर्वांच्या आनंदाला थोडेंसे विरजण पडलें. कांही वेळ मुकाट्यानें मार्ग चालल्यावर जवळच्या घोड्यावर बसलेल्या इसमास जमादार म्हणाला, "काहो माणेकभाई, तुमच्या ह्या गुजराथेत सर्वच कांहीं विपरीत. आमच्या दक्षिणेत—अरे गुलाम कादर तुला हजारदां सांगितले कीं, तूं सर्वांच्या पुढें ऐस, इतका कां भितोस." वास्तविक गुलाम कादर हा सर्वांच्या पुढेंच होता; परंतु आपला अंमल बजाविण्यासाठीं म्हणा, किंवा असला गुडुप अंधार आवडत नव्हता म्हणून म्हणा, जमादार साहेबांनी गुलाम कादरास वर सांगितल्याप्रमाणे दरडाविलें व तेंही त्याने कांहीं प्रत्युत्तर न देतां ऐकिलें. जमादारसाहेब फिरून जवळच्या इसमास वळून म्हणाले, "हो खरेच माणेकभाई, मी काय म्हणत होतों तें, आमच्या दक्षिणेंत ऐन हिंवाळ्यांत कधी पाऊस पडलेला पाहिला नाहीं." माणेकभाई मनांत म्हणाला, "ज्या

देशांत उपजीविका करितो त्या देशालाच हरामखोर नांवें ठेवितो;" पण मोठ्या नम्रतेने उघड म्हणाला, "अहा सटवाजी-राव, आमची आपली गरीब गुजराथ, येथें हवापाण्यामध्येंच नुसतें वैपरित्य आहे असें नाही. तुह्मीच पहा, तुमच्यासारखे पुरुष, येथें किती उत्पन्न होतात! येथें पुरुष म्हणजे केवळ भागुबाई." हे सरते शेवटले वाक्य जरा खोचून होतें, पण त्याचा रोंख न समजून सटवाजीराव म्हणाला, "हो हो, ह्यांत काय संशय; तुम्हीचसे काय, पण सर्व जगच्च म्हणतें कीं, मराठे काय ते लढणारे. आणि तुम्हाला खरेंच सांगूं का, पण ह्या मराठ्यां-मध्ये माझ्यासारखा शूर शिपाई मिळावयाचा नाहीं. नऊ वर्षां-पूर्वी जेव्हां यशवंतराव होळकर पुण्यावर—" इतक्यांत ज्या झाडाखालून ते जात होते, त्याच्याजवळून खोल आवाजानें "ठाऊक आहे पुरुषार्थ तुझा" असे कोणी म्हणाला. ते ऐक-ण्याबरोबर जमादाराच्या उरांत धडकी भरली नीट शब्द उमटेना, हातापायाला कांपरे सुटलें, आणि घाबऱ्या घाबऱ्या घोगऱ्या आवाजानें त्यानें हळूच म्हटलें, "रे गुलाम कादर, रे गो–मा–जी, इकडे या." त्याच्याप्रमाणेंच माणेकभाईचीसुद्धां अवस्था झाली. इतक्यांत धाड–धाड असे त्यांच्या उजव्या बाजूला आवाज झाले; त्याबरोबर त्या दोघांची अतिशय गाळण उडाली. घोडा बुजला, तोही सटवाजीरावाच्यानें आपल्या ताब्यांत ठेववेना. गुलाम कादर व गोमाजी ह्यांनीं आवाजाच्या अनुरो-धानें बार काढले; परंतु ज्या वेळेस त्यांनीं घोड्यांच्या टापांचे आवाज ऐकिले त्या वेळेस कसचा जमादार आणि कसचें काय? त्या सर्वांनीं आपापल्या घोड्यास टांचा मारून धूम पळ काढिला. एक सटवाजीराव मात्र उरला; पण त्याला घोडा आवरतां पुरें झालें. त्यांतून भीतीनें तो अगदीं गांगरून गेला होता, त्यामुळें त्याचे हात ढिले पडून घोड्याचा लगामदेखील त्याच्यानें नीट धरवेना. तेव्हां घोडा मागील दोन पायांवर उभा राहून गरगर फिरून सटवाजीरावास जमिनीवर पाडून उधळत गेला, व सटवाजीराव जमिनीवर आला.

ज्यांच्या आवाजाने मंडळीची दाणादाण झाली, ते लोक लागलेच येऊन पोंचले. हे तिघेजण होते. त्यांत एक घोड्यावर असून दोन त्यांच्या मागोमाग होते. ते येऊन पोंचल्याबरोबर आणखी एकजण जवळच्या झाडावरून झरझर खालीं उतरला. त्यास घोड्यावरचा इसम कांहीं विचारूं लागला, तेव्हां तो ह्मणाला, " बाकीचे सारे पळाले, पण ते शेंदाड जमादार येथेंच कोठें तरी पडले असावे असें वाटतें." त्यावरून हळूहळू तपाशीत, सटवाजीराव पडला होता त्या जागीं ते येऊन पोंचले, तो एकाच्या पायास खालीं कांही लागल्यासारखें वाटून त्यानें खाली वांकून चांचपून पाहिलें व म्हटलें, 'ह्या पहा कशा भागुबाई पडल्या आहेत.'

इतका वेळपर्यंत सटवाजीराव कसा तरी मुठींत जीव धरून पडला होता. एकाएकीं आवाज झाले, आपल्या लोकांची पळापळ झाली, घोडा कधींही भडकावयाचा नाहीं तो भडकून उधळला, पूर्व रात्रीं झालेला प्रकार आणि पडलेला गुडूप अंधार या एकंदर गोष्टींमुळे सटवाजीरावाच्या मनाची अशी बालंबाल खात्री होऊन चुकली होती की, हा खेळ सारा भूतांखविसांचा आहे. आणि तितक्यांत जेव्हां कां अंगाला कोणाचा पाय लागल्यासारखें वाटलें, तेव्हां तर त्याला दरारून घामच सुटला व त्याची बोबडी वळली. तो अडखळत व अस्पष्ट असें बोलला, "तूं कोण आहेस ? तूं मला पछाडूं नकोस, मी एक बोकड बळी देईन." हा आपल्यास भुतें समजून पराकाष्ठेचा भेदरून गेला आहे, असें त्या लोकांस समजतांच एकाच्या हातास किंचित् जखम झाली होती त्यानें खोल व रेंकत आवाज काढून म्हटलें, "रे मनुष्या ! तुझे लोक माझ्या वाटेस गेले म्हणून मी तुला धरणार" आणि लागलाच एक कोल्ह्यासारखें रडूं लागला; घोड्यावरचा इसम मधून मधून त्याच्या अंगाला भाल्याचें फळ टोचूं लागला व बाकीचे मिळून त्याच्या अंगाला चिमटे घेत घोगऱ्या आवाजानें "खाईन" "खाईन" असे

ओरडूं लागले; त्यामुळें बिचारा पुरा भेदरून जाऊन त्याचें भान-देखील गेलें. हा निचेष्ट पडला असे पाहून त्याच्या अंगावरचे सर्व कपडे काढून व कबरेस ५० मोहरांचा कसा होता तो घे-ऊन ते सर्वजण चालते झाले.

हे लोक बोलूनचालून वाटमारे होते. ज्याच्या हाताला जखम झाली होती, तो त्यांच्या टोळीपैकींच असून वाटेंत पाळतीवर होता. मागे सांगितल्याप्रमाणें गुलामकादरास "चोर" "चोर" ह्मणून मंडळी मारीत असतां जो गडबड झाली, त्या अवकाशांत तो निसटून आपल्या साथीदारास येऊन मिळाला व त्यांनी नंतर ही लूट केली. एकानें झाडावर बसून प्रथम मंडळीला हटकून भिवविले व दुसऱ्यानें जवळच्या पडक्या मशिदींत दगडावर दगड आपटून धाड धाड आवाज काढिले. त्यांचा उद्देश मि-ळून इतकाच होता की, आपण पुष्कळजण आहोत असे सट-वाजीरावाच्या मंडळीस वाटावे. त्याप्रमाणे परिणाम तर झालाच, परतु खुद्द सटवाजीरावाच्या विलक्षण कल्पनेमुळें ह्या वाट-माऱ्यांना आयतेंच साह्य झालें.

भाग २ रा.

फुशारकीला फसती न सुज्ञ ।

मागें सांगितल्याप्रमाणें सटवाजीराव भीतीनें अर्धमेला होऊन सुमारें एक घटका पडला होता. नंतर कांहीं वेळानें चोहोंकडे सामसूम झाली, असें पाहून त्यानें किंचित् डोळे उघडले. अगोदर अंगावर कपडे मुळींच नसल्यामुळे तो बराच कुडकुडत होता; खेरीज मला ती भुतें कदाचित् फिरून धरायाला येतील, असे वाटून त्याचे सर्वांग लटलटा कांपत होतें. त्याला उभे राहण्याची तर शक्ति नव्हतीच. त्यानें डोळे उघडले खरे, पण आसपास पाहण्याला त्याचें धैर्य होईना. एकदां जीव मुठींत धरून त्यानें वर पाहिलें, परंतु चोहोंकडे अगदी गुडुप अंधःकार.

पडला होता. मात्र लांबून गाडी दडदड पळवीत न्यावी त्याप्र-माणे खोल गडगडणें त्याच्या कानी आलें. मग तर त्यानें डोळे मुळीच उघडिले नाहीत.

ह्या वेळेस रात्र सुमारे ६ घटका उरली होती. कांहीं वेळानें गडगडणें बंद होऊन थोडा वारा सुटला, आणि दोन चार थेंब असें करितां करितां झपाट्याने पाऊस आला. मग सट्वाजी-रावाची अवस्था काय विचारावयाची ? वरतीं आकाश, खालीं भिजलेला पाला व चिखल, आणि झाडाच्या पानांवरून मोठ-मोठे पाण्याचे थेंब टपटप पाठीवर पडतात. तरीपण तो तसाच तेथे पडून राहिला. कांहीं वेळानें आपल्या डोक्याशी कोणी हुंगीत आहे, असे त्याला वाटलें; आणि टाप मारून एकदम मोठ्यानें घोड्याच्या खिंकाळण्याचा आवाज अगदी त्याच्या कानाशीं झाला. त्याबरोबर दचकून सटवाजीरावाचे डोळे आपोआप उघडले, आणि सर्व भीति विसरून कदाचित् हा घोडा आपला असेल असें वाटून "मोत्या" म्हणून त्यानें हांक मारिली. धन्याचा शब्द ओळखून घोड्यानें "हॉ हॉ हॉ" असा आवाज काढिला. हा निःसंशय आपलाच घोडा, अशी खात्री होऊन सटवाजीराव लगबगीने उठला आणि घोड्याच्या अगा-वरून हात फिरवून पाहतो तो घोड्यावरील आपले सर्व सामान जसेंच्या तसेंच आहे, व तरवार सामानावर बांधली होती ती-देखील तशीच आहे. तेव्हां मोठ्या आनंदाने झटकन त्यावर बसून तो घोडा फेंकीत चालला.

आतां हा घोडा परत येथें कसा आला, असा साहजिक प्रश्न निघेल; पण घोडा बुझून पळाला तो बाकीचे लोक ज्या बाजूस गेले तिकडे न जातां आडवाटेने गेला, त्यामुळें वाटमाऱ्यांना तो सांपडला नाहीं. पुढे वाटमारे गेल्यावर ज्या वेळेस पाऊस पडूं लागला, तेव्हां घोडा अडोशाला म्हणून ह्या झाडाखालून त्या झाडाखाली, असा जातां जातां सटवाजीरावाच्या जवळ आला; आणि आपला हा धनी असें जेव्हां त्यानें ओळखलें,

तेव्हां पावसांतून आपल्या दोहोंचीही सुटका होईल, म्हणून त्याला आनंद वाटून तो खिंकाळला.

पाऊस सुमारे अर्ध घटका पडून थांबला, आणि झाडी ओलाडल्यावर सटवाजीरावालाही जीवांत जीव आल्यासारखे झाले. मग त्याने घोड्यावरून उतरून, सामानांत दुसरे कपडे होते, ते आपल्या अंगांत घातले. फक्त डोक्यास पागोटे मात्र नव्हते. नंतर पुनः घोड्यावर बसून आपली तरवार म्यानांतून काढून तो जिकडे वाट फुटेल तिकडे चालला. ह्याप्रमाणे जाता जातां तो ५।७ झोंपड्यांजवळ येऊन पोहोचला. तेथे एक गाढव बिचारें चरत होते, त्यावर त्याने तरवारीचा घाव करून ती रक्तबंबाळ केली, आणि मग तो तसाच पुढे चालला. वाटेत त्याला एक गरीब वाटसरू भेटला. त्याला दरडावून त्याजपासून त्याच्या डोक्याचे गुजराथी पागोटे हिसकावून घेतलें व ते आपल्या डोक्यास घालून अगदीं उजेडायला तो शहराच्या जमालपूर दरवाज्यापासून सुमारें पाउण कोसावर येऊन पोचला. इतक्यात समोर कोणी चार पांच स्वार घोडे भरधाव टाकीत आपल्याकडेस येत आहेतसें त्याला दिसलें. ते जवळ आल्यावर जीव मुठीत धरून 'कोण आहां' 'कोठें चाललां' असे त्याने धमकीनें विचारलेही. त्याबरोबर 'अहो, जमादार आले, झाले' असे ते म्हणाले. पण जेव्हां का त्यांनीं सटवाजीच्या अपूर्व वेषाकडे पाहिले, तेव्हां त्यांची हंसतां हंसतां पोटे दुखूं लागलीं. नंतर 'आपण कसे सुटला,' 'तरवारीला रक्त कशाचे लागले,' असे त्यांनीं विचारिलें. तेव्हां, 'सांगेन कायते मग,' 'काय बिशाद त्या भामट्यांची,' 'एका घावाने दोघे चीत,' 'अगोदर मला भाऊसाहेबांना भेटले पाहिजे' इत्यादि तो बडबडला. 'बरें, कांही का असेना?' 'सुखरूप आले तेवढे पुरे.' 'काय आहे तें कळेल,' 'चोरांनी धरून नेले नाही हें एक आश्चर्यच म्हणायाचें,' 'आपला हेलपाटा वांचला' असे पुटपुटत स्वारही मागे परतले.

ह्या सुमारास अगदीं पहांटेची वेळ झाली असल्यामुळें, चोहोंकडे एका प्रकारची रमणीय शोभा आली होती. झाडांवर पाऊस पडल्यामुळें तीं टवटवीत दिसत होतीं. पानांवर पावसाचे थेंब होते, ते मोत्यांप्रमाणें भासत होते. वाटेंत बोरी, फळांनीं अगदीं लवल्या होत्या. चिंचेच्या झाडांवर पुष्कळ चिंचा लागल्या होत्या. कांहीं ठिकाणीं वानरें झाडांवर बसून चिंचा तोडून खात होतीं, व कोणी स्वार अगदी जवळ आले म्हणजे ह्या झाडावरून दुसऱ्या झाडावर उडी मारून जात होतीं. ह्या प्रांतांत निरनिराळ्या जातीचे अनेक पक्षी आहेत. कांहीं शीळ घालणारे, कांही चिमण्यांसारखेच पण राखेच्या रंगाचे—चंडोल, बुलबुल, पोपट, भारद्वाज इत्यादि चित्रविचित्र रंगांचे, व सुदर पक्षी मोठ्या आनंदानें चिलबिल चिलबिल असा शब्द करीत आपल्या घरट्यांतून बाहेर पडत होते. पुष्कळ खारी आपलीं लहानशींशी डोकीं आपल्या पुढच्या इवल्याशा दोन पायांच्यामध्यें करून झाडांच्या बुंध्यांवरून डहाळ्यांवर व वरून खालीं अशा अतित्वरेनें जा ये करीत होत्या.

पाऊस पडल्यामुळे वाटेनें बराच चिखल झाला होता, परंतु हे घोड्यावर असल्यामुळें त्यांना त्यापासून फारसा त्रास झाला नाहीं. रात्रीं जें कांहीं अभ्रांनी औडंबर माजविलें होते, त्याचा बराच लोप झाला होता. पूर्वदिशेला मात्र बऱ्याच मेघांनीं सूर्य क्षितिजावर आला असतांही त्याच्या प्रकाशाला झांकण घातलें होतें, त्यामुळे फारच मनोहर असा अंधुक प्रकाश अंतरिक्षांत व्यापून राहिला होता.

ह्यानंतर कांहीं वेळानें सूर्यानें मेघावरणाला भेदून आपले कोमल सुवर्णमय किरण चोहोंकडे फेंकिले, त्याबरोबर पानांवरचे पाण्याचे थेंब हिरकण्यांप्रमाणें, चिंचेसारख्या झाडांची कोंवळीं पानें पांचेच्या खड्यांप्रमाणें अशीं दिसूं लागलीं. जेथें आकाश अभ्राच्छादित होतें, तेथें जणूं कांहीं मोठा एक आगीचा लोळ पसरला आहे असें वाटलें, आणि जेथें निरभ्र होतें तेथें अति-

शय निळें असल्यामुळें तें अति स्वच्छ जलाचा फारच खोल असा संचय आहे कीं काय, असें भासलें. असो; ते कांहीं पुढें गेल्यावर त्यांना शहराचा भव्य कोट दिसूं लागला. हा कोट पक्क्या विटांनीं फारच मजबूत बांधिलेला होता. पुष्कळ ठिकाणीं हा पडका होता, परंतु तेथें पहारे ठेविले होते, व रात्री बाहेरून आत जाण्याची सुभेदारानें सक्त मनाई ठेविली होती. कोटाची भिंत साधारण १५ हात उंच व ७ हात रुंद होती, व तिच्या भोंवती सुमारें सोळा हात रुंद आणि सहा हात खोल असा खंदक होता. त्या खंदकांत कोठें कोठें पाणी सांचलें होतें. कोटाला ठिकठिकाणीं बरेच भव्य असे बुरुज होते. प्रत्येक बुरुजावर दोन अथवा तीन तोफा ठेविल्या होत्या, व कोटाच्या तटांतून गोळ्या मारण्यासाठीं दोन दोन हातांवर जंग्या ठेविल्या होत्या. हा तट साडेतीन हात उंच व एक हात रुंद होता.

कांहीं वेळानें शहराचा दरवाजा दिसूं लागला. ह्या दरवाजाचें नांव जमालपूर दरवाजा. दरवाज्यापुढील खंदकावर रहदारीसाठीं एक लाकडी पूल होता. ह्याच्या दोन्ही बाजूस दोन भले मोठे बुरुज होते. त्या बुरुजांवर शिपाई पहारे करीत होते, आणि दरवाज्यावरच एका लहानशा छपरांत तेथल्या नाइकाची कचेरी होती. त्या दोन बुरुजांचे दरम्यान बारा हात उंच अशी एक भव्य कमान होती. ही कमान आठ हात रुंद होती. हिला सागवानी दीड वीत जाडीचा दरवाजा होता. त्या दरवाजाला खंदकाच्या बाजूस लोखंडी पत्रा जडविला होता, आणि सुमारें सव्वा वीत लांब असे भक्कम लोखंडी खिळे पुष्कळ लाविले होते. दरवाजाला वीत चौरस असे तीन सागवानी अडसर होते.

सुमारें दोन घटका दिवस वर आला, त्या वेळेस हे स्वार दरवाजाजवळ आले. नेहमींची पुसतपास झाल्यावर व तेथल्या रखवालदार अधिकाऱ्यानें सटवाजीरावांची पाठ थोपटल्यावर हे स्वार भद्रेंत आपल्या मुक्कामीं जावयास निघाले; तेव्हां त्या

दरवाजापाशीं असलेले तीन मनुष्य सटवाजीरावांची परवानगी घेऊन रावपुऱ्यांत जाऊं लागले. 'मी सुभेदारांना मुजरा करून परत येईपर्यंत तुह्मी चावडीवर माझी वाट पहात बसा, मी आतां येतों,' असें सटवाजीरावाने स्वारांस सांगून जो भरधांव घोडा काढिला, तो थेट दक्षिण बारीनें शहर बसविणार अहंमदशहा यानें खुद्द बांधिलेल्या लहान टुमदार मशिदीवरून भद्रेत शिरला, आणि भद्रेच्या मध्यभागी सरकारवाड्यांत जाऊन आपण आल्याची त्याने वर्दी दिली. भाऊसाहेब मुळेकरांना भेटल्यावर आपल्या घोड्याच्या जीनाखालून १२५० रुपयांचे दोन तोडे काढून हजर केले. तो ह्मणाला, 'सरकार हा वसूल आणिला. परंतु काय सांगावे, कोणीही विश्वास ठेविला नसता, पण बरे, लोक बरोबर पहावयाला होते म्हणून, नाहींतर'—

सटवाजीराव हा मुळेकरांच्या मर्जीतला होता; म्हणून त्यानें जरी डोक्यावर गुजराथी पागोटे व अंगभर यथास्थित चिखल असा याचा थाट पाहिला, तरी यत्किंचित्‌ही न रागावतां पोट धरधरून ते हंसून म्हणाले, "कां सटवाजी, आज आपण कोणत्या सोंगाची बतावणी करणार? हा कांहीं शिमगा नव्हे! तर मग इतका चिखल आणि हे थापट पागोटे ते कशाला?"

सटवाजी.—काय सांगूं महाराज! हें माझ्या शिपाईगिरीचें फळ, रात्रीं आम्हीं येत असतां पंधरावीस चोर एकाएकी आमच्या अंगावर तुटून पडले. आम्ही पडलो थोडे, तो गुजराथी ब्राह्मण माणेकभाई आणि त्याचे दोन लोक कसले भेंकड. त्यांनी त्या चोरांच्या नाईकाला सांगितले कीं, 'बाबांनो आमच्याजवळ कांहीं नाही. ह्या (मजकडे बोट दाखवून) सटवाजीरावाजवळ २५०० रुपये आहेत ते घ्या आणि जाऊं द्या आम्हांला' पण मी त्यांच्या बारशाचे जेवलेला. मी लागलेच माझ्या लोकांना सांगितले 'अरे पाहतां काय! चालवा हात.' असें म्हणण्याबरोबर ते चोर पळाले, आणि त्यांचे मागून माझे स्वारही गेले. मीसुद्धा पाठीस लागलो; पण त्या चोरां-

पैकीं चौघेजण जरा मागासले होते, ते एकदम माझ्या अंगावर चालून आले. त्यापैकीं दोहोंची तर डोकीं उडविलीं, (तलवारीवरील रक्ताकडे बोट दाखवून) हे पहा. पण इतक्यात एकानें मजवर वार केला. तो मी ढालीवर घेत असतां त्या चौथ्या हरामखोरानें माझ्या घोड्यावर आपला घोडा फेकला, त्याबरोबर मी खालीं आलो. चिखल लागला. पागोटें गेलें. पण इतक्यांत मीं रिकबीतून पाय काढून तिसऱ्याला जोरानें वार केला, हें पाहतांच चौथा भिऊन आडवाटेनें पळून गेला. मग ते माझें चिखलाने भरलेले पागोट न घेतां त्या चोरांपैकींच एकाचे पागोटे डोकीस घालून घोड्यावर बसलों, आणि माझ्या लोकांना जाऊन मिळालों. चमत्कार हाच कीं, बाकीच्या चोरांपैकी एकही त्यांना सांपडला नाहीं. पण एकंदरीने अलीकडे चोर फार धीट झाले, नाहींतर ह्या सटवाजीरावाकडे ढुंकून पाहण्याची कोणाची मगदूर होती ! मग हत्यार चालविण्याची तर गोष्ट लांबच.

मुळेकर.—असें काय ! एकूण तुम्हीं मोठी बाहाद्दरी केली. त्याबद्दल तुमची कांहीं बडेजाव केली पाहिजे. अशीं माणसें आतांशीं आहेत कोठे ? जा हो गंगाधरपंत, ह्यांनां बांधा एक नारळी पदराचे पागोटे, आणि सटवाजीराव, आजपासून भद्रकाळीचा पहारा तुमच्याकडे.

भाग ३ रा.

जगीं सर्व सुखी असा कोण आहे । विचारी मना तूंचि शोधून पाहे ॥
रामदास.

कहांकी मात पिता सुत बनिता । को काहूको नाहीं ॥ —नानक.

हल्ली, एलीस पुलावरून अष्टोदिया दरवाजाकडे रस्ता जातो त्याच्या शेवटी माणिक चौकाच्या दक्षिणेस माणेकभाई व त्याचे दोन लोक येऊन पोहोंचले. पुढें माणेकभाईने घोडा जाण्या-

सारखा रस्ता संपतांच आपला घोडा त्यांपैकीं एकाच्या स्वाधीन करून आपण डाव्या हाताला जी गल्ली लागते तीत शिरला. जरा पुढे गेलें ह्मणजे दोहोंबाजूला हीत कांहीं मोठमोठे वाडे आहेतसे दिसतात. हीच लाखा पटेलची पोळ. पूर्वी येथें हल्लीच्या सडकेच्या मधोमध एक मोठी हवेली होती. ह्या इमारतीचा दक्षिणाभिमुख जो दरवाजा होता तोच दरवाजा लाखा पटेलच्या पोळचा.

शके १६१०–२० त ह्मणजे औरंगजेबाच्या उतार वयांत व नंतर त्याचे पश्चात् ही पोळ अगदीं मोडकळीस आली होती. त्या वेळेस गुजराथेंत कोणी शास्ता नसल्यामुळे खरी मोगलाईच होऊन राहिली होती. रजपूत, ठाकूर आणि मराठे हे तर मोंगलांकडे असलेली अमदाबादची नामशेष सुभेदारी हिसकावून घेण्यासाठी त्या शहरावर वारंवार हल्ले करीत असत. हे हल्ले हटविण्याचें मोगलांमध्यें सामर्थ्य नसल्यानें, आणि हिंदु व मुसलमान रय्यत ह्यामध्ये वारंवार शहरांतच कलह उपस्थित होत असल्यानें, शहरची गरीब रय्यत अतिशय गांजून गेली होती. असली बेबंदशाही, अरब, पठाण, वगैरे मुसलमानांपैकीं आडदांड लोकांच्या फारच पथ्यावर पडली होती. त्यानीं हिंदूची कांहीं तरी बळेंच कुरापत काढावी, आणि नंतर दुकानें, पेढ्या, वगैरे लुटून जें हातीं लागेल त्याची मन मानेल तशी नासधूस करावी. अशा वेळीं श्रावक व हिंदु रयतेच्या पुढारी लोकांनीं आपल्या संरक्षणासाठीं भिन्न भिन्न धंद्याच्या किंवा जातीच्या लोकांना जुटीने राहतां यावें, ह्मणून ह्या पोळांमध्यें राहण्याची सोय काढिली. जेव्हां मुसलमानांच्या ऐन अंमलांत दुष्टास यथायोग्य शासन होत होते, तेव्हां ह्या शहरांत हल्लीपेक्षांही किंबहुना विस्तीर्ण मार्ग असत. परंतु जेव्हां सर्वच बदललें तेव्हां सुशोभित मार्ग तरी कोठून राहतील ?

ह्या पोळांची रचना बरीच बिकट असते. गैरमाहितीच्या मनुष्यास एखाद्या पोळांतून बाहेर येण्याचा मार्ग मोठ्या प्रया-

त्यानें देखील सांपडणार नाहीं. पोळाच्या दिंडींतून आंत जातांना आपण कोणाच्या वाड्यांत शिरतों कीं काय, असें वाटतें. आंत गेल्यावर दुतर्फा हवेल्या लागलेल्या असतात. मधून मधून लहानलहानसे बोळ दोन्ही बाजूला लागतात. एकादे वेळेस अशा बोळानेंच जर बाहेर पडूं ह्मटलें तर फसावयाचेच; कारण त्या वाटेनें गेल्यास एकादा दरवाजा लागेल, आणि त्यांतून आंत पहावें तों समोर घरांची एक ओळ आहे. पण लोकांची रहदारी नसल्यामुळें हा रस्ता नाहीं, हें ह्या घरांचें समाईक अंगण आहे, असें समजून परत यावें लागेल. नंतर अशाच दुसऱ्या बाजूच्या वाटेनें गेल्यास फिरून फसूं असें वाटून थेट समोर जावें, तो पुढें आडवें घर आलें आहे व कोठेंही बाजूला रस्ता नाहीं असे दिसेल. मग परतून कोणच्या तरी वाटेने गेल्यास कदाचित दुसऱ्याच पोळांत वाट फुटेल आणि तसें गेल्यास पूर्वीचीही वाट चुकेल. कारण त्या पोळांत सुद्धां अशाच आडव्या तिढव्या वाटा गेलेल्या असतात. मग कंटाळून वाट विचारिल्यास कोणीतरी मनुष्य बरोबर येतो आणि आपल्यास एकाद्या घरांत घेऊन जातो कीं काय असें वाटतें. पुढें आपला वाटाड्या लगतच्या दोन घरांमधील भिंतीतील एकाद्या लांकडी चौकटींतून आपल्याला घेऊन जाईल. येथे प्रकाशाचा बहुतकरून अभावच होत जावयाचा, आणि वाट तर कित्येक ठिकाणीं फार झालें तर हातभर रुंद असावयाची. शेवटीं अशाच वाटेतून दोन तीन चढउताराचीं वळणें चांचपत चांचपत घेऊन एकदांचे भलत्याच एका आडवाटेनें आपल्या पूर्वीच्या पोळांत येऊन पोहोंचतों. असो. कित्येक मोठ्या पोळाच्या तोंडांशी किल्ल्याप्रमाणेंच चांगल्या भक्कम विटांच्या भिंती व सागवानी दरवाजे असतात. अशा पोळांत दुसऱ्या लहानलहान पोळाही बऱ्याच असतात. प्रत्येक पोळांच्या दरवाजावर एक रखवालदार असतो. त्यानें रात्री दरवाजे बंद करावे. चोरीबद्दल तो जबाबदार. दरवाजाची देखरेख व डागडुजी हीं पोळांतील राहणाऱ्यांचा पुढारी जो शेट असेल त्याकडेस असतात.

वर सांगितल्याप्रमाणें माणेकभाई लाखा पटेलच्या पोळांत शिरून डाव्या हातच्या बाटेने एका घरांत गेला. हें घर पूर्वाभिमुख होते. ह्याच्या दक्षिण बाजूला एक लहानसा बोळ जात होता, आणि उत्तरपश्चिम एकसारखीं घरें लागलेलीं होतीं. ह्या घराचे दोन भाग होते. पुढचा मजला मागच्या मजल्यापेक्षां सखल होता. ह्याच्या दक्षिण भिंतींत पहिल्या व दुसऱ्या मजल्याच्या दरम्यान पोपटांसाठीं लहानलहान भोकें ठेविलीं होतीं. ह्या घरांत जातांना प्रथमतःच ह्याच्या पुढच्या दरवाजावरील काम पाहण्यासारखें होतें. दरवाजाच्या चौकटीवर सुरेख वेलबुट्टी कोरलेली होती. दरवाजाच्या दोन्ही बाजूला भिंतीतून अर्ध्या बाहेर असलेल्या मनुष्याइतक्या उंच अशा जयविजयाच्या दगडी मूर्ति होत्या. गणेशपट्टीवर गणपतीची मूर्ति सुरेख कोरलेली होती, आणि तिच्यावर सुमारें तीन हात व्यासाची अर्ध वर्तुळाकार लांकडी कमान होती. इजवर तर कोरीव काम फारच सफाईदार होते. पक्षी हुबेहुब पक्ष्यांप्रमाणें कोणी आतां उडत आहेत, कोणी चोंचींनीं फळे टोंचीत आहेत, असे काढिले होते. आंत गेल्यावर लहानसें अंगण होतें. ह्यांच्यापैकीं पुढल्या अर्ध्या भागांत तुळशीवृंदावन होते. मागच्या भागावर चुनेगच्ची केली होती; तेथे खाऱ्या पाण्याची लहानशी एक हात व्यासाची विहीर आणि डाव्या बाजूला एक दगदी न्हांणी होती. इमारतीच्या आंत गेल्यावर पुढल्या म्हणजे पुरुषांच्या बसाउठावयाच्या माडीवर जाण्यासाठीं उजव्या हाताला एक अरुंद व खडा लांकडी जीना होता. त्या जिन्याच्या पायऱ्या अरुंद होत्या, व पायऱ्यांच्या बाहेरच्या कडेला दांडे मारिले होते. त्यामुळें जिना चढायला अवघड होता. ह्या माडीपुढें एक लांकडी सज्जा होता. त्याला खालून कोरीव तीर दिले होते. खालच्या ओसरीवर एके बाजूस एक मोठा लांकडी चौरंग आणि दुसरे बाजूस झोंपाळा असे होते. पुढें एक लहानसा चुनेगच्ची चौक होता. ह्या चौकाखालीं पावसाचे

पाणी सांठविण्यासाठीं एक चुनेगची लहान टांकें होतें. ह्या टांक्याचें तोंड पाण्याच्या खोलीपुढें होतें; व त्या तोंडावर एक तांब्याची कढई झांकण घातली होती. ह्या टांक्यांत पुढल्या माडीच्या छपरावरून तांब्याच्या नळांतून पावसाळ्यांत पाणी येत. डावेकडे सर्पण वगैरे सांठविण्याची एक मोठी खोली आणि उजवेकडे तीन लहान खोल्या होत्या. ओसरीच्या लग-तच्या खोलींत गोडें पाणी ठेवीत असत; दुसऱ्या खोलींत देव-घर होतें; व तिसरींत स्वयंपाक करीत. चौकाच्या आंतल्या बाजूस माजघर (गजार) होते; आणि त्याच्या मागे धान्याची खोली होती. हींत उजेड मुळींच नव्हता. हिच्या खाली तळ-घर होतें. त्या तळघरांत जाण्यासाठीं भिंतींतून चोरजिना होता. माजघर व धान्याची खोली ह्याच्या वर दोन मजले होते. ह्यांना जिने भिंतींतून होते. पुढच्या माडीवरून ह्या माडींत जाण्यास खालच्या चौकाइतकीच जागा मोकळी ठेवून दोन्ही बाजूला गच्च्या केल्या होत्या. दोन्ही माड्यांवर खोल्यांच्या भिंती बहुतेक लांकडी होत्या. माजघरांत व मागच्या माडीवर बायकांचें बसणेंउठणें असे.

पुढल्या माडीवर जाऊन माणेकभाईनें आपले कपडे खुंटी-वर काढून ठेविले तो आलासें पाहून मागल्या माडीवर एक चौदा वर्षांचा मुलगा आणि १८–१९ वर्षांची स्त्री अशीं दोघेजण कांहींसा खेळ खेळत होतीं, तो टाकून तीं चटकन् उठलीं. मुलगा म्हणाला, "ताई, माणेकभाई आले." ती म्हणाली, "बरें; आले तर आले, जा बाबांना कळीव." आणि आपणही स्वयं-पाकघरांत ब्राह्मणास सांगावयास खालीं गेली. तो मुलगा येऊन देवघरांत उभा राहिला. तेथें एक सुमारें ५०–५५ वर्षांचा ब्राह्मण पूजा करीत बसला होता. ह्याचें कपाळ मोठें व भव्य होतें. ह्याचा रंग गोरटेला होता. वयाच्या मानानें ह्याच्या पाठीला थोडेंसें पोंक आलें होतें. ह्याचे डोळे पाणीदार, नाक सरळ व मोठें, मिशा कातरलेल्या, केश वरच

पांढरे झालेले, व गालांवर थोड्या सुरकुत्या अशा होत्या. कपाळावरही बऱ्याच वळ्या पडल्या होत्या. त्या वेळेस तो डोळे झांकून शिवाची मानसपूजा करीत होता. त्याची त्या वेळची मुद्रा तर फारच सौम्य होती, आणि ती पाहिल्याबरोबर हा मोठ्या उदार व कोमल अंतःकरणाचा पुरुष आहे, असें वाटे. मानसपूजा आटोपल्यावर डोळे उघडून दाराशीं मुलगा पाहून तो ह्मणाला, “ कां आनंदशंकर असा कां चोरासारखा उभा ? तुला कांहीं कोणीं मारिले कां ? ” मुलगा म्हणाला, “ कांहीं नाहीं बाबा, माणेकभाई आले आहेत.” जांवई आला असें ऐकतांच—“ माणेकभाई चारपांच दिवस झाले नाहींत तोंच कां आला बरे ? जेवतांना खुलासा काढू. ”—असे पुटपुटून “ त्यांच्या स्नानसंध्येची तयारी करण्यास जयलक्ष्मीला सांग. ” असें तो मोठ्यानें म्हणाला, आणि आपण शिवकवच म्हणावयाला लागला.

माणेकभाईची स्नानसंध्या होईपर्यंत बारा तेरा घटका दिवस आला. जेवतांना माणेकभाईने थोडासा आपल्या शौर्याचा गौरव करून सासऱ्यास लुटीची हकीकत कळविली आणि म्हटलें, “ आतांच मी गायकवाडांचे हवेलींत पंडित सुभेसाहेब ह्मांस गांवकऱ्यांनीं भरणा केला हे वर्तमान कळविण्यास जातों.” जांवयानें पराक्रम केला हें ऐकून निळकंठभाईस फारच संतोष झाला. तो म्हणाला, “ ऐकिलेंस कां जयलक्ष्मी, रात्री ह्यांच्यावर बिकट प्रसंग गुदरला होता, परंतु शंकरकृपेनें ह्यांच्या पराक्रमाला यश आलें, म्हणून एक दोन ब्राह्मण घातले पाहिजेत.” नंतर तो माणेकभाईस ह्मणाला, “ बरें अनायासें संक्रांतीच्या पूर्वी आलां, तर आपण हिचें परवां संक्रातीच्या दिवशीं डोहाळे-जेवण करूं, आणि त्याच दिवशीं संध्याकाळीं अघरणीचा वरघोडा काढूं ह्मणजे झालें.”

निळकंठभाई हे वडनगरा नागर ब्राह्मण, मूळचे विरमगामचे राहणारे. हे गर्भश्रीमंत असून गायकवाडींत कामावर होते, व अमदाबादेस जाऊन येऊन असत. ह्यांची पत्नी दहा

वर्षांपूर्वी निवर्तली, परतु आपल्या इष्टमित्रांच्या आग्रहास न जुमानता 'मला दोन मुली आहेत, वृद्धापकाळीं मला संभाळतील' असें ह्मणून त्यांनीं पुनः लग्न केलें नाहीं. ह्यांच्या थोरल्या मुलीचें नांव गुणसुंदरी, व धाकटी जयलक्ष्मी, ही माणेकभाईची बायको. गुणसुदरी विरमगांवांतच दिली होती; पण दहाव्या वर्षी तिचा नवरा वारला. ती स्वभावानें बापासारखी होती. आपल्यास वैधव्य आलें त्याजबद्दल, तिला समजूं लागल्यापासून तिने कधीही ईश्वरास किंवा बापास दोष दिला नाही. ती थोडेंबहुत लिहिणेवाचणें शिकली. प्रत्यहीं घरचें काम आटोपल्यावर ती देवाची पूजा करी, व त्यापुढें पोथी वाचीत तिसरे प्रहरपर्यंत बसे. पुढे जेवणखाण आटोपून बहीणीस व आसपासच्या लहानलहान मुलांस लिहिणें शिकवी. सध्याकाळी महादेवाच्या देवालयांत पुराण ऐकावाला जात असे, आणि रात्रीं बाप घरीं आला ह्मणजे नरसीमेहता, ह्याचीं भक्तिरसाने परिपूर्ण व प्रेमळ अशीं पदे म्हणून बापाची व आपली करमणूक करीत असे. असा तिचा रोजचा क्रम असे.

केवळ बायकोच्या आग्रहावरून निळकंठभाईनीं जयलक्ष्मीचें लग्न अमदाबादेचे रहिवासी डाह्याभाई ह्यांचा एकुलता एक मुलगा माणेकभाई याजबरोबर लाविलें. डाह्याभाईजवळ संपत्ति बरीच आहे असा लोकांचा भ्रम होता, पण खेड्यांतील मुलगी आपल्या मुलाला केली हें पाहतांच तो भ्रम बराच दूर झाला. पुढें दहापांच वर्षांच्या आंत डाह्याभाईच्या घरांपैकीं माणेकभाईशिवाय दुसरें कोणीही राहिलें नाही. शेजारीपाजारी ह्मणत कीं, 'ह्याच्या घराला कोणाचा तरी तळतळाट भोंवत आहे; मग खेरं खोटें एका ईश्वरास माहीत. नाहीं तर उगीच का एकाद्या घराची धुळधाण होईल ! '

निळकठभाई विरमगांवांत असतांना त्यांच्या शेजारीं ह्यांच्याच जातीची एक विधवा बाई रहात असे. ही मोठी साध्वी होती. गुणसुदरीची व हिची मैत्री जमली. तिचा नवरा ह्मके

1720 त मराठ्यांच्या फौजेबरोबर काठियावाडांत गेला असतां तेथें त्याचा अंत झाला. पुढें जवळचे डागडागिने मोडून तिनें आपला व आपल्या दोन मुलाचा चरितार्थ सहासात वर्षे कसातरी चालविला. नंतर तिला ताप येऊं लागला आणि त्याच्यांतच तिचा अंत झाला. तिची मुले अगदीं उघडीं पडलीं असें पाहून व गुणसुंदरीच्या सांगण्यावरून निळकंठभाईनें तीं मुलें आपल्या येथे आणून ठेविलीं. त्यांना तो अगदीं पोटच्या पोरां-प्रमाणें वागवी. त्यांपैकीं थोरला जयशंकर हा त्या वेळेस पंधरा वर्षांचा, आणि धाकटा आनंदशंकर हा नऊ वर्षांचा असे होते. दोन्हीं मुलें स्वभावाने आणि स्वरूपानें फारच चांगलीं, मग तीं निळकंठभाईसारख्या कोमल व थोर अंतःकरणाच्या मनुष्याचीं आवडतीं झाली ह्यांत नवल ते कोणतें ? गुणसुंदरी त्यांना अगदीं धाकट्या भावांसारखे वागवीत असे. त्यांना सकाळीच उठवून स्वतः स्नान घाली, थोडेंसें खावयाला देऊन आनंदशंकरला बरो-बर मनुष्य देऊन शाळेंत पाठवी, आणि जयशंकरास खर्डे गिरविण्यास माडीवरती बसवून नंतर ती आपल्या कामाला लागे. जयलक्ष्मी सासरीच बहुतकरून असे; पण जेव्हां सासरीं माणेकभाईशिवाय कोणीही राहिलें नाहीं, तेव्हां ती माहेरी येऊन राहिली. ती जयशंकरापेक्षा एक वर्षानें लहान होती. तिला नुकतेंच समजूं लागले होतें. सासरी असतांना नवऱ्याचे जे कांहीं गुण तिनें पाहिले, त्यायोगें तर तिचे मन सासुरवाडीविषयीं अतिशय विटलें होतें. तिची सासू माणेकभाईवर अतिशय प्रीति करीत असे, पण त्यानें आ-ईचा पाणउतारा केल्याशिवाय एकही दिवस जाऊं देऊं नये. आपल्या बरोबरचीं आळींतील उनाड मुले घेऊन त्यानें मध्यरात्र-पर्यंत पुढल्या माडीवर दंगा करीत बसावें. नंतर शेजाऱ्यांनी ह्याच्या दंग्याबद्दल ह्याची निर्भर्त्सना केली, तर रागावून आपला सगळा राग, आईला नाहीं नाहीं तें बोलून व जयलक्ष्मीला जें हातीं लागेल तें घेऊन मारून, त्यांवर काढावा. त्यानें नेहमीं

जेवण्याची वेळ टाळून उशीरां जेवायाला यावें. एकादे वेळेस अगदी तिनीसांज होईपर्यंत बापड्या म्हातारीनें त्याची वाट पाहत अन्नपाण्याशिवाय स्वयंपाकाच्या अगदीं गारगोट्या झाल्या तरी बसावे. बरे इतकेही करून बाब्या उगीच राहत नसे. जयलक्ष्मी बाहेर जात असतां, हा समोर असूनही, जर त्याच्या एकदोन मित्रांनी हिची थट्टा केली, तर हिनें निमूटपणे सहन केली पाहिजे; नाही तर त्यांच्या समक्ष तिला बिचारीला शिव्या व बुक्या. अशा प्रकारचे ढंग जांवई करितो, हें निळकंठभाईच्या स्वप्नीही नव्हते. त्याच्या कानावर गेलें, तर 'असे कधीही होणार नाहीं, मुलगा आईला कधी शिव्या देईल काय?' असें त्यानें म्हणावें. ह्या भोळ्या स्वभावापुढें सर्वांचे पर्यायानें सांगणें व्यर्थ झालें. असो, पुढे आई वारल्यावर माणेकभाईस निळकंठभाईनें आपल्या वशिल्यानें गायकवाडीत लावून दिलें आणि आपण जयलक्ष्मीस विरमगांवीं घेऊन आला. गुणसुंदरीप्रमाणेंच जयलक्ष्मीचेंहि प्रेम जयशंकर व आनंदशंकर ह्यांवर असे. जयशंकर खेंडे गिरवीत असतां तिनें वरतीं जावे, त्याच्या खोड्या कराव्या, व त्यांचीं भांडणें गुणसुंदरीनें तोडावीं. ह्याप्रमाणे सुमारें दोन वर्षें आनंदांत गेलीं; पण पुढे गुणसुंदरीला क्षयाची भावना झाली, आणि तें दुखणें बळावत जाऊन सुमारे सहा महिन्यांच्या आंत बिचारीचा अंत झाला! त्या वेळचे दुःख काय विचारावें? असली सद्गुणी मुलगी गेली त्यामुळे निळकंठभाईला तर अतोनात दुःख झालें. ह्या दुःखानें त्याच्या अंतःकरणाला घरा पडला, तो सरते शेवटपर्यंत बुझाला नाहीं. मनामध्यें जे काय क्लेश होत होते, ते बाकीच्या तीन मुलांकडे पाहून तो दाबून टाकी. जयशंकर व जयलक्ष्मी ह्यांना बरेच समजत असल्यामुळे त्यांचे दुःखाचा आवेश मोठा होता; परंतु जसजसे दिवस जात चालले, तसतसे दुःखावर कालाचे दडपण पडत गेले आणि यौवनावस्था असल्यामुळें त्यांची उदासीनता लौकर नाहींशी होत गेली. आपल्यावर आईसारखें ममता करणारें मनुष्य

गेल्यामुळें आनंदशंकर बरेच दिवस घरांत एकटाच सैरांवैरां हिंडत असे; पण निळकंठभाईनें त्याला नेहमीं जवळ बोलाबून त्याचें लक्ष दुसरीकडे लावावें. गुणसुंदरी निवर्तल्यावर निळकंठभाई विरमगांवांत फार दिवस राहिला नाहीं. आपली मुलगी वयांत आली, जांवई अमदाबादेस एकटाच आहे, मुलांना त्या घरांत करमेना, इत्यादि कारणांमुळें विरमगांवांतील आपला सगळा संसार आटोपून ते अमदाबादेस आले, लाखा पटेलच्या पोळांत वर सांगितलेलें घर त्यानें विकत घेतले व तो जांवयासुद्धां एकत्र राहिला. ह्या वेळेस जयलक्ष्मी व जयशंकर ह्यांचा स्वाभाविक परस्पर ओढा जास्त बळावत चालला. तिच्या नवऱ्यापेक्षां जयशंकर गुणानें, रूपानें व विद्येनें सर्वथैव चांगला होता; आणि तीन वर्षें दोघांनी एके ठिकाणीं आनदात दिवस घालविले होते, ह्मणून त्यांचें पूर्वीचें प्रेम दृढ झालें ह्यांत नवल तें कोणते? पूर्वी गुणसुंदरी असल्यामुळें त्या दोहोंच्या प्रेमाचा बराच ओघ तिच्याकडेस जात होता, परंतु तिच्या पश्चात् कांहीं हितगुजाची किंवा सुखदुःखाची गोष्ट सांगावयाची असल्यास जयलक्ष्मी जयशंकराला आणि तिला तो असे सर्व कांहीं सांगत असत. बरें घरांत कोणी वृद्ध बायकोमनुष्यही नव्हतें, ह्यामुळें परस्पर दळणवळण दिवसेंदिवस वृद्धिंगत होत गेलें. तशांत माणेकभाईची वर्तणूकही आपल्या बायकोविषयी केवळ निष्काळजीपणाची होती. बाकी त्याला म्हणजे जयशंकर किंवा आनदशंकर आवडत असे असें मुळीच नव्हतें. ही बंधुप्रीति निराळ्या थरास जाईल, असें निळकंठभाईच्या कधीं स्वप्नींही आलें नसेल. गुणसुंदरी असतांना तिच्या दाबानें म्हणा, किंवा सहवासानें म्हणा, किंवा ह्या दोहोंची अंतःकरणें बाल्यावस्थेंतून नुकतीं बाहेर निघालीं असल्यामुळें यौवनाचा मद पूर्ण अंगांत चढला नव्हता म्हणून म्हणा, ह्या दोहोंच्याही निष्कलंक प्रीतीचें मुळींच रूपांतर झालें नव्हतें. पण तिच्या पश्चात् जसजसे हे एकमेक अधिक वेळ परस्परांच्या

सहवासांत घालवूं लागले, तसतसे त्या प्रीतीला भलतेंच स्वरूप येऊं लागलें. असो, गुणसुंदरी गेल्यानंतर सुमारे आठ महिन्याच्या आंत शके १७३२ च्या आश्विनांत जयशंकर एकाएकी वांति होऊन मेला! कोणी म्हणाले, 'वाखा झाला.' कोणी म्हणाले 'मूठ मारिली' कोणी म्हणे 'कांहीं तरी ह्यांत काळेंबेरे आहे' असे नानाप्रकारचे तर्क निघाले. ह्या वेळीं तर जयलक्ष्मीला अतोनात दुःख झाले. ती कांहीं केल्या प्रेतापासून हलेना; आणि "भाऊ, मला टाकून तूं कसारे गेलास? तुझ्या वांचून मी येथें कसे दिवस घालवूं" असें नानाप्रकारे ओरडून ती रडूं लागली. निळकंठभाईस तर आपला कर्ता मुलगा गेल्याप्रमाणें दुःख झाले, परंतु पुष्कळदां दुःखाचा परिचय झाल्यामुळें ते धीर धरून होते. 'जयलक्ष्मी, आता आनंदशंकराकडे पाहून तूं दुःख गिळून टाक; तूं जर असे करूं लागलीस, तर त्याने कोणाकडे जावें' अशी तिची त्याने पुष्कळ समजूत केली. जयशंकराच्या मरणानें जितके दुःख माणेकभाई वर दाखवीत होता, तितके त्याला कांहीं दुःख झाले नव्हते. ह्यानंतर सुमारे तीन महिन्यानीच माणेकभाई हा मागे सांगितलेल्या कामगिरीवर गेला होता.

भाग ४ था.

बाजार.

दुसऱ्या दिवशीं म्हणजे शुक्रवारीं निळकंठभाईच्या घरीं डोहाळेजेवणाची मोठी धामधूम चालली होती. शुक्रवार, शनिवार व रविवार या तीन दिवशीं आपले आप्तसोयरे त्याने जेवावयाला बोलाविले. शनिवारीं वरघोडा निघणार होता.

शुक्रवारी सुमारें मध्यान्ह उलटल्यावर माणेकभाई पाठीमागच्या माडींत जयलक्ष्मीला कांहीं निरोप सांगण्यासाठी म्हणून गेला. तेथे ती व आनंदशंकर अशीं दोघेजण कांहीं सणंगे

फडताळांतून बाहेर काढीत होती. तें पाहतांच तो म्हणाला, 'कां आनदशंकर, तुला कांही आज लिहावयाचे नाही का? जेव्हां पहावे तेव्हां बसला आहे बायकांत. आंता कांहीं तूं लहान नाहींस. तुझे कां हें डोहाळेजेवण आहे, म्हणून तूं ह्या सणंगाच्या खटपटींत पडला आहेस? चल, जा खाली. वर फिरून आलास तर टाळकें सडकीन. त्याला वाटतें, जणू काही मी घरचा मुखत्यार—'

आनंदशंकर भीत भीत म्हणाला, 'मी आतांपावेतों लिहीतच होतों. ताईने हाक मारिली म्हणून नाहीं कां आतां तुमच्या समोरूनच येथे आलो?'

माणेकभाई रागावून म्हणाला 'चुप चुप, मला प्रत्युत्तर देतोस? बोलून चालून भिकाऱ्याचे कारटे, खाल्लेल्या अन्नाला ओळखत नाहीं. जातोस कीं नाहीं?'

आनदशंकर बिचारा थरथर कांपूं लागला. माणेकभाईचें आणि ह्याचे मुळींच पटत नव्हते. ह्याला एकटें पाहिलें की, माणेकभाई त्याचा कान उपटीत असे. म्हणून हा नेहमी त्याला चळचळा कांपत असे. निळकंठभाईच्या कानावर ही गोष्ट गेली होती, पण ते म्हणत 'ह्याने शिकावे म्हणून तो मारतो. त्याच्या असें कसे मनांत येईल कीं, ह्या गरीब पोराला त्रास द्यावा.' असो. ह्या वेळेस त्याचे डोळे पाण्याने अगदीं भरून आले, गाल लाल झाले, अशी त्याची ती केविलवाणी मुद्रा पाहून कोणालाही द्रव आला असता. तो अगोदरच गोरापान, तितक्यांत नाका डोळ्यांची ठेवण अगदीं रेखलेली; कपाळ रुंद आणि केश काळेभोर व लांब. त्याच्या डोळ्यांकडे पाहिले, म्हणजे जणूं कांहीं हा हंसत आहे असे वाटे. तशांतून तो इतर मुलांप्रमाणें व्रात्य असता तर गोष्ट निराळी. शिकण्यासबंधाने तर त्याची मुळींच कुरकुर नव्हती. अशा गुणी व गोजिरवाण्या मुलाला पाहून कोणाचें बरें मन ओढणार नाही? जयलक्ष्मीचा तर ह्या दोन तीन महिन्यांत तो अगदीं जीव का प्राण झाला

होता. निळकंठभाईनेही 'ह्याला मी मांडीवर घेईन' असें एक-दोनदां माणेकभाईच्या समक्ष बोलूनही दाखविलें. माणेकभाई मात्र नेहमी हिडीसफिडीस करी व संधि सापडली कीं, त्याच्या नसत्या कागाळ्या निळकंठभाईच्या कानावर घालवीत असे. बाकी त्या आळीतील लहानापासून थोरापर्यंत तो कोणाला नकोसा होता असे नव्हते. ह्याला संस्कृत शिकवावें ह्मणून आपले फार दिवसांचे मित्र यज्ञेश्वरशास्त्री यांच्या येथे अलीकडे दहापंधरा दिवसापासून निळकंठभाईही त्याला पाठवूं लागले. तेव्हांपासून तर माणेकभाई मनांत फारच जळफळूं लागला.

आनंदशंकराचें अगदीं गोरेमोरें तोंड झालेले पाहून, जय-लक्ष्मी झटकन उठली व त्याचे डोळे आपल्या पदरानें पुसून ह्मणाली, 'बाळा, तूं बाबांना ही साडी नेऊन दाखीव जा.' हे ममतेचे शब्द कानी पडतांच त्याचे दाबलेले रडे एकदम कोस-ळले. ते त्याच्याने कांही केल्या आवरेना. मूल अनाथ असलें, आणि त्यांतून आपल्या स्थितीविषयी त्याला थोडेंबहुत कळत असून त्याला कोणी जरा लावून बोलले तर त्याला किती वाईट वाटेल बरे! आईबापाशिवाय लहानपणचें जिणे, ह्मणजे केवळ ईश्वरीकोप, आणि त्यांतून वडिलोपार्जित संपत्ति नसणे, ह्मणजे तर त्या अनाथाची दशादशा व्हावयाचीच. वास्तविक पाहिलें, तर आनंदशंकरासारख्या पोरक्या पोराचा माणेकभाईने हेवा न करितां उलट त्यास मदत करण्याची होती. स्वभावाने सालस, रूपाने मोहक, व बुद्धीने तीव्र, अशा सर्वपरी चांगल्या मुलाची आवड माणेकभाईस नव्हती, ह्याचें कारण केवळ मत्सर होय. नाहीपेक्षां आनंदशंकरामुळे त्यास कोणात्याही प्रकारें तोशीस लागत नव्हती, उलट घर कसें भरलेले दिसे व निळकंठभाईस त्याकडे पाहून किती आनंद होई! पण ह्मणतात ना, देणार देतो, खाणारा खातो आणि पाहणारसचे पोट दुखते. आतां हें खरे की, सासऱ्याची मिळकत आनंदशंकरास कदाचित् जाईल ही भीति माणेकभाईस होती; तथापि पोटची मुलगी टाकून

तिन्हाईत मुलास सर्व मिळकत निळकठभाईसारख्या कोमळ मनाच्या गृहस्थाने दिली नसती, हा विचार माणेकभाईस सुचला पाहिजे होता. आपण गेल्यावर आपल्यास तिळांजळी देणारा कोणी असावे, ह्याच इच्छेमुळे आनंदशंकरास दत्तक घेऊन काही मिळकत द्यावी, असा निळकंठभाईचा मानस झाला असावा. पण मत्सरानें अध झालेला माणकभाई त्यास हें दिसावे कोठून? हाती कांहीं स्वतत्र सत्ता नाही, तेव्हा बळेंच कुरापती काढून लोकांस आपण हेवा करितो हे न समजून येईल अशा रीतीने त्याने आनदशकराचा छळ करीत असावे व छळ केल्याने ते अनाथ पोर कष्टी झाले म्हणजे ह्याला अतोनात आनद व्हावा. असो. आनदशकराचे रडणें थांबत नाहीसें पाहून, जयलक्ष्मीने त्याचा हात धरून ती त्याला दुसऱ्या जवळच्या खोलीत घेऊन गेली आणि बाहेर येऊन त्या खोलीला कडी घातली व ती रागाने माणेकभाईस ह्मणाली, 'का बरे, त्याने तुमचे काही घोडे मारिले? तुम्ही ह्याचा इतका हेवा कां करितां? किती सालस मूल! लोक असे मूल व्हावे ह्मणून नवस करितात आणि दैवाने आपल्या इथे ते आले आहे, तर त्याचा छळ करावयाचा?'

तिचे बोलणें पुरं होत आहे इतक्यात माणेकभाई ह्मणाला—'पुरे, मला आहे माहीत, जयशकरसारखाच हा आपला भाऊ व्हावयाचा असेल वाटतें, म्हणून तर त्याच्याबद्दल इतकी शिफारस.' जयलक्ष्मी चवताळून ह्मणाली, 'खबरदार, असें फिरून बोललां तर. जयशंकराचे नावसुद्धां घेण्याची पुष्कळाची योग्यता नाहीं, आणि आनदशकरासारख्या मुलाविषयीं असे आपले कुतर्क! धिक्कार असो त्या वाणीला!'

हें ऐकतांच तो जास्त न बोलतां निरोप सांगून परत गेला. जातांना 'मालक कसा होतो ते पाहतोना. एकतर गेलाच, आणि दुसरा....' असे कांही पुटपुटला.

माणेकभाई गेल्यावर जयलक्ष्मीनें खोलीचें दार उघडलें आणि आनंदशंकर ज्या अंथरुणावर पडला होता तेथे जाऊन

ती त्याची समजूत करूं लागली. 'बाळ आनंदशंकर, ते रागें भरले, म्हणून माझें कां ऐकावयाचें नाहीं! असे काय बरे वेड्या-सारखें' असे म्हणून तिने त्याचे डोळे पुसले, आणि तोंड कुर-वाळून एक दोन मुके घेतले. त्याबरोबर आनंदशंकर चटकन उठला, आणि आपलें रडवें तोंड जरा हंसरें करून म्हणाला, 'ताई, मी कां आता अगदी लहान बाळ? पण माझा ते कां बरे इतका तिटकारा करितात? त्यांनी कांही जरी काम सांगि-तलें, तरी मी ते मोठ्या उल्हासानें करितो.' जयलक्ष्मी म्हणाली, 'ते कसे कां असेनात? मी तर माझ्या सोनकुल्याला नाहीं विसंबत? बरें, तुझी आतां यज्ञेश्वर शास्त्र्याकडे म्हणावयाला जाण्याची वेळ झाली आहे. वाटेत आज बाजार आहे, नीट संभाळून जा हो. तिनीसाजेस तुला आणायाला बेचरला पाठवीन.' असें म्हणून तिने त्याच्या अंगात एक पांढरा हिंदु-स्थानी तऱ्हेचा अंगरखा घातला व त्याच्या डोक्यांत टोपी घालून त्याची पोथी जवळच्या फडताळांतून काढून त्याच्या स्वाधीन केली, आणि तोही मोठ्या उल्हासानें घराबाहेर पडला.

अव्वल मुसलमानी अंमलापासून ह्या शहरांत दर शुक्रवारीं एक मोठा बाजार भरत असतो त्या वेळेस अहंमदशहासारखे बादशाह खुद्द हा बाजार पहावयास स्वारीनिशीं बाहेर पडत असत. ती वहिवाट अजूनही चालू होती. आनंदशंकर पाणकोर नाक्याला येईपर्यंत मनुष्यांची कांही फारशी दाटी नव्हती. पण तेथून ते तहत कारंज्यापर्यंत एकसारखीं दुकाने व लोकांचे थवे ह्यांनी ती विस्तीर्ण जागा व्यापून गेली होती. ह्या मैदानाच्या मधोमध तीन दरवाजे नांवाची दगडी इमारत चोवीस हात उंच आहे. हिला तीन कमानी सुमारे पंधरा सोळा हात एकसारख्या उंचीच्या आहेत. त्यापैकी दोन बाजूच्या लहान कमानी सुमारे आठ नऊ हात रुंद आहेत मधल्या कमानीच्या भिंती सुमारे दोन हात रुंद आहेत. त्यांच्यामध्ये प्रत्येकीत तीन धाकट्या कमानी आहेत आणि तसेच कमानीचे कोनाडे शेवटल्या दोन्ही

भिंतींत आहेत. ह्या तिन्ही कमानींवर ६।७ हात उंच दगडी इमला होता. येथून शहरांत कांही धामधूम झाल्यास लोकास कळविण्याकरितां शिंग फुंकीत. तिन्ही प्रहराला येथें चौघडा वाजवीत. कमानीच्या खांबावर फारच सुरेख असें खोदींव काम आहे. मधल्या कमानीच्या उजव्या खांबांवर रावबाजीचा शके १७३६ चा एक शिलालेख आहे. ह्या तीन दरवाजाचे दोन्ही बाजूला एकसारख्या दुकानांच्या रांगा लागल्या होत्या. डाव्या हाताची व मधली ह्या दोन रांगांत गुजराथी दुकानदार बसले होते व उजव्या हाताचे रांगेत परदेशस्थ व्यापारी बसले होते. कित्येक दुकानदारांनीं आपल्यास ऊन न लागावें म्हणून जमिनींत चार काठ्या पुरून त्यावर गोणपाट पसरले होते; कित्येकांनीं आपल्या चिनी छत्र्या आपल्या डोक्यांवर धरिल्या होत्या. प्रथमतःच जातांना कोठ, धणे, मिरच्या, इत्यादि मसाल्याच्या सामानांचे ढीग पडले होते. दुसऱ्या बाजूस दोंदिलपोट्या हलवायांनीं तेलकटसा पंचा नेसून आपली मेवामिठाई मांडली होती. जरा पुढें गेल्यावर बोहरी लोकांनी अडकित्ते, सुऱ्या, विळे, नांगर इत्यादि लोखंडी सामान पसरलें होते. त्याच्यासमोरच कंदाहार-खिलातकडील काबुली बोहरी लोकांनी डोक्याला उंच टोप्या घालून व केश मानेवर मोकळे सोडून अगांत मेंढरांची कातडीं घालून व पायात पुष्कळ सैल व घोळाच्या विजारी घालून आपल्यापुढे अंजीर, बदाम, मस्कती डाळिंबें, बेदाणा, पिस्ते, इत्यादि तिकडील माल मांडला होता. काही टोपडे अंग्रेज छीटाचे कापड व काचेची भांडी विकीत होत. त्यांच्यापुढेच सिंधच्या बनियांपैकीं कांहीजण किनखाबी टोप्या घालून व कांहीं बारीक पट्टीचें लाल पागोटे बांधून सुरेख लांकडी रंगीत डबे, करडे, फण्या, रेशमी व कलाबूतच्या नकशीच्या टोप्या इत्यादि सामान विकीत होते. इकडल्या रांगेंत अमदावादी कापडकरी निरनिराळ्या प्रकारची लुगडीं, पटण्या, साड्या, साधे व जरीकांठी पितांबर, रेशीमकाठी व

जरीकांठीं उपर्णी व धोतरजोडे विकीत होते. त्यांच्याच पुढें गुजराथी बायकांच्या कांतलल्या लांकडी व हस्तीदंती बांगड्या विकीत होत्या; समोर काश्मीरी लोक शालजोड्या, दुशाले, चोगे वगैरे लोकरीचीं ऊबदार वस्त्रे विकीत होते.

तीन दरवाजे आणि कारंजे ह्याच्यामध्यें कोठें लाखटलेलीं मडकीं, साधी मडकीं, सुरया, कुजे, झाऱ्या, चिलमी वगैरे मातीचें सामान; कोठे खाटेचे रंगीत पाय, चौरंग इत्यादि लांकडी सामान; कोठें मुळा, मेथी, गाजरें, वांगी, कांदे, इत्यादि भाजीपाला व निरनिराळ्या तऱ्हेचे फळफळावळ; कोठें मुसलमानांचीं कबाब व दुसरी मांसाची पक्वान्नें; कोठे जड जवाहीर, कोठे वस्त्रें, कोठे बेगड, कोठे तांबेपितळेचीं भांडीं व देवादिकांच्या मूर्ति, कोठे धडोतीचें कापड, कोठे अत्तरें व दुसरीं सुगंधीं द्रव्यें, कोठें उंच व धिप्पाड असे पांढरे काठियावाडी बैल, कोठे घोडीं, कोठें पिंजऱ्यांतून पोपट, बुलबुल, ससाणा, तित्तर असे पक्षी, इत्यादि सर्व प्रकारचे अत्युपयोगी व चैनीचे पदार्थ मांडिले होते.

नुसत्या विकावयास आणिलेल्या पदार्थांत वचित्र्य व मानात्व होतें असे नाहीं, तर विकत घेणाऱ्यांमध्येंही निरनिराळ्या देशाचे, धर्माचे, व भाषा बोलणारे लोक होते. मधून मधून एकादा कर्नाटकी डोकीस पंचा व कबरेस स्वच्छ धोतर गुंडाळून व कानांमध्यें कुंडले घालून कपाळास काळी रेघ व कानशिलावर मुद्रा ठोकून फिरतांना दिसे. कोठे दोन तीन माध्व डोकीस शाल गुंडाळून पांढरा नाम व कुंकवाची रेघ लावून आपल्या तामील भाषेत बोलत जातांना दिसून येत. पुष्कळ मराठे लोक भव्य पांढरें आडवे गंध लाविलेले, कोणी शिंदेशाई, कोणी कोल्हापुरी कोणी पुणेशाई, कोणी बडोदेशाई, लाल, हिरवी, किरमिजी, गुलाबी इत्यादि रंगांचीं पागोटीं घालून इकडून तिकडे मोठमोठ्या कल्लेदार मिशांवर ताव देत व मोठ्याने बोलत जात येत. कांहीं दक्षिणी ब्राह्मण खांद्यावर शाल उडवीत व डोकीस

पांढरी व तांबडीं बडोदेशाई धर्तीची पागोटी घालून चाललेले आढळत. काही पारशी व कपोलवाणी डोक्याला लाल किंवा ठिपक्यांचे काळे उभट पागोटे घालून व धोतर नेसून इकडे तिकडे हिंडत होते. काहीं अमदाबादी लोक थापट कोकीची निरनिराळया रंगांची पागोटी घातलेले, काहीं सुरती, बडोदेशाई व ब्राह्मणी पागोटीं घातलेले, कांहीं कच्छी पुढे वांकडी चोच काढलेली अशा ठिपक्यांच्या चिटांची पागोटी घातलेले असे तेथे फिरत होते. कोणी मुसलमान बारीक पिळांची मराठशाई पागोटीं कानांवर घालून अत्तराचे फाये कानात कोंबून, दाढीमिशा नीट साफ विंचरून मोठ्या डौलानें इकडून तिकडे हिडत होते. कांही गिरासिये (ज्यांना दरबार ह्मणतात ते) हातामध्ये मोठी गुडगुडी (हुक्का) घेऊन व कंबरेस तुमानीवर बारीक रेशीमकांठीं जाड धोतर गुडाळून व डोक्यास थोडेबहुत कांठ दिसत आहेत असें पीळ दिलेले उंच पटके बांधून बरोबर पांचसहा लोक बदुक, तरवार, ढाल, जंबिया इत्यादि हत्यारे लावलेले असे मोठ्या थाटाने बाजार करावयाला आले होते. काहीं आधळे, पांगळे, मुके इत्यादि येणाऱ्या जाणाऱ्याजवळ भीक मागत होते. कोणी किनरी वाजवून, कोणी गाऊन, कोणी काशीची चित्रे दाखवून, तर कोणी जोशी भविष्य सागून पैसे मिळवीत होते.

फक्त पुरुषच ह्या बाजारांत आले होते असें नाहीं. कांही वारयोषिता आज आपला सौदर्यपाश लोकांवर घालण्याची उत्तम सधि आहे, असे पाहून नट्टापट्टा करून नेत्रकटाक्ष व गति ह्यांनी तरुणजनांची मनें आकर्षण करण्याचा यत्न करीत होत्या. काहीं मुसलमानिनी डोळ्यांत काजळ घालून व विडा खाऊन ओठ रंगवून, पायांत तंग पायजमा घालून झिरझिरीत हिरवे किंवा गुलाबी वेलबुट्टीचे व ठिपक्यांचे शेले अंगावर घेऊन आपले कुचद्वय लोकांच्या नजरेस आणण्याविषयींच जणूंकाय वारंवार पैंजणांचा झणत्कार करीत होत्या. कांहीं

मारवाडिणी बेंबीखालीं ठशांच्या कापडाचे बोजड व मोठ्या घोळाचे लघे नेसून ओळखीचा मनुष्य भेटल्यास आपला पदर त्याच्या बाजूने तोंडावर घेऊन व दुसऱ्या बाजूस हंसत जात होत्या. कित्येक वाघरी व कोळी ह्यांच्या बायका डोक्यावर आपल्या पोटाला लाजविणारी अशी काळीं मडकीं घेऊन व रडत असलेली मुले पाठीवर झोळीत घालून चालल्या होत्या.

आनंदशंकर संध्याकाळच्या चार घटकापूर्वी हा बाजार ओलांडून भद्रेच्या जवळ येऊन पोहोचला. हा भद्रेचा किल्ला अहंमदशहा ह्याने शके १३३२ त बांधिला. ह्याच्या पुढला दरवाजा फारच भव्य आहे. ह्या दरवाजाचे दक्षिणेस आझिमखानाचा महाल आहे दरवाजाच्या लगत श्रीभद्रकाळीचें देऊळ किल्ल्याच्या भिंतीला लागून आहे. हा दरवाजा ओलांडून पुढे १५० हातावर दोन मोठे भव्य ४ १५० हात उंचीचे व सुमारे १५० हात परिघाचे बुरूज आहेत. ह्या बुरजांच्या दरम्यान बुरुजांपेक्षां सुमारे ७ हात उंच असा तट होता; त्यावर श्रीमंत पेशवे सरकार ह्यांचा जरीपटका फडकत होता. ह्या बुरुजांमधून पुढल्या दरवाजासारखीच एक कमान आहे व पुढे जातांना एक वळण आहे. आनंदशंकर बाजारातील गम्मत पाहून त्याच विचारांत भद्रेच्या पहाऱ्याजवळ आला, इतक्यात आपला कोणी हात धरिला असें त्याला वाटले. वळून जो पहातो तो एक मराठा शिलेदार काळेलासा होता. ह्याचे डोळे बटबटीत असून त्यांत पाणी ह्मणून मुळीच नव्हते. ह्याचें डोकें चपटे व लहान असून त्यावर कुरळे असे थोडेसे राठ केश होते. ह्याच्या मिशा अक्कडबाज होत्या, व ह्याचा एकंदर झोंक एखाद्या नटव्यासारखा होता.

ह्याने हात धरल्याबरोबर आनंदशंकरानें हिसका दिला, परंतु बोलून चालून तें कोवळे पोर; त्याचा हात कसचा सुटतो ! इतक्यांत या शिलेदाराजवळचा दुसरा एक मराठा ह्मणाला, ' कांहो जमादारसाहेब, पोऱ्या तर मोठा मारू आहे.

कांहीं ह्मणा पण माझ्या मनांत ह्याच्यासारख्या एखाद्या गुज-राथी पोराचा तमाशा उभा करून यंदां शिमग्यांत भाऊसाहेबांना खुष करावयाचे आहे. मी पुष्कळ ठिकाणी हिंडलों, पण असा पोर मिळणे क्वचित्.'

सटवाजीराव—अहो विठूजी, नुसते चार दिवस झाले येथें आलां, इतक्यांत तुम्ही ह्मणता असा पोर पाहिला नाही तुम्ही जरा दम धरा. माझ्याबरोबर गांवांत याल तर तुह्माला ह्याच्यापेक्षांही फक्कड पोरे दाखवीन. आणि ज्या अर्थी तुम्ही मला आपला बेत कळविला आहे, त्या अर्थी तुम्ही बिनदिक्कत असा. तुमचा तसा तमाशा उभा झाला ह्मणून समजाच. नंतर मुलाकडे वळून तो म्हणाला, कायरे तूं कोठे चाललास? तुझे नांव काय?

आनंदशंकरानें आपलें नांव सांगितले व आपण 'भद्रेत जातो' असे सांगतांच सटवाजीराव जमादार ह्मणाला, 'तुला माहीत नाही का, कीं आज सुभेदारांची स्वारी येथून अर्ध्या घटकेनें बाजारांत जाणार आहे ह्मणून? तर तुला येथेच राहिलें पाहिजे;' असे ह्मणून 'हाच पोऱ्या तुमच्या स्वाधीन करितों' असे विठूजी सातारकर ह्याच्या कानांत तो हळूच बोलला.

आनंदशंकर भयभीत होऊन ह्मणाला, 'जमादार साहेब, जाऊं द्या मला. यज्ञेश्वरशास्त्री मला रागें भरतील. मी तुमच्या पायां पडतो'.

हा आतां रडकुंडीस आला आहे, असें पाहून जमादार दरडावून ह्मणाला, 'तुला वाटतें कां, कीं बायकांसारखें डोळ्यांतून पाणी आणिलें ह्मणजे मी सोडीन; परंतु ते कालत्रयीं होणार नाही. चल जा ह्या विठूजी सातारकराबरोबर.'

हे बोलणे होत आहे, इतक्यांत घोड्यांच्या टापांचा व शिं-गाचा आवाज ह्यांच्या कानीं पडला. लागलीच त्या बुरुजांजवळ वळणांतून चार मराठे बारगीर घोडे फेंकीत आले व त्यांच्या पाठीमागून कुमायत व सारंग अशा दोन अरबी घोड्यांवर दाक्षिणी

ब्राह्मणांचे पोषाख केलेले दोघेजण, अशा सुभेदारांच्या स्वाऱ्या बाहेर पडल्या. ह्यांचे घोड्याबरोबर दहापाच हुजरे व दोन असामी अबदागिरी धरून धांवत होते, व मागून वीस स्वार घोड्यांवरून येत होते.

ह्यांपैकी कुमायत घोड्यावर गायकवाडांचे सुभेदार केसवा पडित, व सारंग घोड्यावर रामचद्रपत मुळेकर होते. हे घोडे मोठे उमदे होते. त्यांना एकसारखेच शृगारिले होते; त्यांच्या गळयांत कैऱ्याच्या माळा, पाठीवर सोन्याची गेद जोडी, दुशालाचा जेरबंद, आणि जीनावरती भरगच्चीचा चारजमा पसरला होता. दोन्ही सुभेदार एकमेकाशी बोलत, आपले घोडे हळू हळू चालवीत ऐटीने आजूबाजूला जमलेल्या लोकांचे मुजरे घेत चालले. केशवराव पंडिताच्या डोक्याला पिवळे पैठणी पागोटे, अंगांत पिवळा रूदार अंगरखा आणि पायांत पजाबी कलाबतू लाविलेला जोडा होता. तो शरीराने धिप्पाड असून काळसर रंगाचा होता. ह्याचे नेहमी हसतमुख असे. ह्याच्या बाजूला एका हुजऱ्यापाशी पिशवींत बऱ्याच रुपयाचे नाणे होते, ते तो हुजऱ्या वरचेवर गरीब लोकांत टाकी. सर्व रय्यत ह्याला पाहून 'गायकवाड महाराजकी जय' असे मोठ्या उल्हासाने ओरडे.

रामचंद्रपंत हा गोरा असून बांध्याने लहान होता. ह्याने अंगांत उंची काश्मीरी चोगा घातला होता. ह्याची दृष्टि फार चंचळ होती. केशवराव पंडिताप्रमाणे ह्याच्याही हुजऱ्याजवळ नाण्यांची थैली होती, आणि ते तो हुजऱ्या वाटीतही असे; परतु सुभेदार रामचंद्रपत ह्याच्या कपाळाच्या आठ्या, ते ओठ चावणे इत्यादि प्रकारांवरून अशा सत्कार्यी त्यांचे मन मुळीच नव्हते असें स्पष्ट दिसून येई. मधूनमधून लोक, "पेशवे महाराजकी जय" असे आपण जर न ह्मटलें तर सुभेदार रागावेल, ह्या भीतीने ओरडत.

ही स्वारी जवळ आल्यावर सटवाजीरावाने मोठ्या अदबीनें लवून मुजरा केला. रामचद्रपंतांनी लागलीच केशवरावांकडे

वळून ह्मटलें, 'मी मघाशीं जे ह्मणत होतों तेच हे शूर सटवाजी-राव जमादार. सटवाजीनें लागलेंच तोंड वेंगाडून हांजी हांजीने केशवरावांनाही मुजरा केला. परंतु केशवरावांचे लक्ष्य दुसरीकडेसच होते. बाजूस जमलेल्या लोकांमध्ये विठूजी तमासगीर आनंदशंकराला 'रडूं नको' ह्मणून दाबीत उभा होताच. त्याला पाहतांच 'त्या दोघांना इकडे आणा' असें पंडितांनी जवळच्या मनुष्यास सांगितले. जवळ आल्यावर 'तुह्मी कोण? हा मुलगा कां रडतो?' इत्यादि त्यानी विचारिले. विठूजीनें उत्तर दिले, 'महाराज, मी तो विठूजी सातारकर. ह्या शिमग्या-साठीं ह्मणून पुण्याहून मला भाऊसाहेबानी चार दिवसांपूर्वी येथे आणविले. हा गुजराथी मुलगा जमादार साहेबांनी पळून जाईल ह्मणून माझ्या स्वाधीन केला.' आनंदशंकर भीतीनें अगदी गांगरून गेला होता. मान खालीं घालून तो मुळुमुळु रडूं लागला. त्याला वाटलें कीं, मी ह्या वेळी येथे आलो, ह्मणून सुभेदार माझे डोके उडवितात की काय?

सटवाजीरावाला साहजिकच उत्तर देणें भाग पडले. तो ह्मणाला, 'कांहीं नाहीं, महाराज. हा मुलगा येथे येण्याच्या अगोदर दंगा करीत होता, ह्मणून त्याला चौकीवर अडविण्या-साठीं विठूजीच्या स्वाधीन केला.' परंतु मुलाच्या तोंडाकडे पाहतां ह्या सांगण्याने केशवरावांची खात्री होईना, ह्मणून त्यांनीं आनंदशंकराला ह्मटलें, 'मुला भिऊं नको, तुला कोणी मारील नाहीं. तूं कोणाचा, येथे कशाला आलास, ते खरे खरें सांग बरे.' आनंदशंकराने थोडी मान वर करून पंडितांकडे पाहिले, तेव्हां त्याला वाटलें कीं, हा मनुष्य आपल्याला कांहीं मारणार नाहीं; ह्मणून त्यानें सर्व हकीकत जशीच्या तशी सांगितली.

हें सर्व रामचंद्रपंत निमूटपणे पाहत होते. इतक्या लांबून आपण तमासगीर आणिला, हें पंडितांना कळले ह्मणून तो मनांत शरमला. पुढे ज्या वेळेस आनंदशंकरानें 'मी यज्ञेश्वर-शास्त्र्याकडे जात होतो, मी खोडी केली नाहीं' वगैरे सांगितलें,

त्या वेळेस आपली बाजू सांवरून नेण्यासाठीं त्यांनीं सटवाजीची वरकाती फजीती केली. ते ह्मणाले, 'मुलानें जरी दंगा केला असला, तरी त्याच्या वयाकडे पाहून त्याला नुसती धमकी देऊन सोडून द्यावयाचें होतें. तसें न करितां व विठूजी हा शिपाईही नसतां त्याच्या स्वाधीन तुह्मी मुलाला कसा केलात, याचेंच सटवाजीराव मला आश्चर्य वाटतें. हो, आमची स्वारी निघावयाच्या वेळीं भद्रेंत जाण्याची मनाई करा ह्मणून आज सकाळीं सांगितलें होतें, परंतु विद्यार्थी मुलांना कांहीं ही मनाई नव्हती. असो, मुला, तुला उगाच येथें चुकीनें अडकवून टेविलें होतें, ह्मणून मी यज्ञेश्वरशास्त्र्यांना कळवीन बरें. तूं अगदीं भिऊं नकोस.'

केशवरावांची पक्की खात्री झाली कीं, सटवाजीराव हा कुच्चकामाचा मनुष्य आहे व मुलगा अगदीं निरापराधी आहे. परंतु तसें उघड बोलल्यास उगाच भाऊसाहेबांना राग येईल, ह्मणून ते सटवाजीरावाला मुळींच बोलले नाहींत. मुलाला मात्र जवळ बोलावून ते जवळच्या हुजऱ्यास ह्मणाले, 'गुणाजी, ह्या मुलाला यज्ञेश्वरशास्त्र्यांच्या येथें पोंचवून शास्त्रीबोवांना सर्व मजकूर कळीव, आणि वाटेंत जातांना मुलाला कांहीं खाऊ घेऊन दे बरें.' नंतर सुभेदारांची स्वारी बाजारांत गेली, आणि गुणाजी आनंदशंकराला भद्रेंत घेऊन गेला.

सटवाजीराव मनांत फार खजील झाला; परंतु मिशांवर ताव देत 'काय चिंता आहे? आतां पळालास, पण तुझ्याकडूनच माझी दौलतजादा करवीन, तरच मी नांवाचा सटवाजीराव. पण तो रडतांना किती सुरेख दिसत असे. बरें, माणेकभाईनें सांगितला होता तोच तर हा पोर नसेलना?' असें कांहीं तो मनाशीं पुटपुटला.

भाग ५ वा.

खलबत.

दुष्टजन तेची होती । स्वार्थ साधाया पाहती ॥ तुकाराम.

सुभेदारांच्या स्वाऱ्या मुक्कामावर परत जाईपर्यंत संध्याकाळ झाली. ह्या वेळेस बाजारामधील दाटीही बरीच कमी झाली होती. प्रत्येक दुकानदार निरवानिरव करण्याच्या (आपआपला राहिलेला माल गोळा करून ठेवण्याच्या) व शेजारच्या दुकानदाराशीं 'आज किती विक्री झाली? मला तर एक मोठे खडतर गिऱ्हाईक भेटले होते.' इत्यादि गप्पा मारण्याच्या नादांत गुंतले होते. कोणी आनंदाने आपल्या नफ्याविषयी विचार करीत, कोणी दुःखाने 'आज मुळीच प्राप्ति झाली नाही, तर उद्यां पोटापाण्याची तजवीज कशी करावी' अशी काळजी करीत, तिनीसाजेपूर्वी बहुतेक दुकानदार राहिलेला माल घेऊन परत घरी गेले. आणि एक घटका रात्र लोटली नाही, तोंच ज्या ठिकाणी थोडया वेळापूर्वीच मोठा बाजार भरला होता व लोकांचे थव्यांचे थवे जात येत होते त्या जागी रस्त्यामध्ये कित्येक ठिकाणी काठ्या पुरण्याकरितां केलेले खळगे, कित्येक ठिकाणी नासका भाजीपाला, कित्येक ठिकाणी विटांचे व मडक्यांचे तुकडे, आणि इकडून तिकडून हिंडणारी व कांहीं चघळावयास मिळण्यासाठी जेथे तेथे हुंगणारी बरींच कुत्री व एकादें दुसरे मांजर, एवढेंच कायते दिसूं लागले. भयंकर पूर येऊन गेल्यावर ठिकठिकाणी रेतीत कोठे झाडांची पाने व डाहाळ्या, कोठे खापरें, कोठें गाळ, इत्यादि अडकून राहिलेलीं व एकेबाजूने लहानसा प्रवाह जात आहे अशा एकाद्या विस्तीर्ण पात्राच्या नदीप्रमाणेच जणूं काय हे मोठे मैदान, पडलेला कचरा व तुरळक रहदारी यामुळे झाले होते.

वास्तविक पहातां जगाची राहटीच अशी आहे. आपली कीर्ति अजरामर रहावी, ह्मणून एकादा सत्ताधीश एकादें अन्ना-

ढव्य व अचाट असे कांही तरी करून ठेवितो, पण त्याच्या पश्चात् बराच काळ लोटल्यावर त्या कामांपैकी मृत्पाषाण हेच कायते शेष राहतात, आणि कालगतीने तेही नाहीसे होतात; मग त्याच्या कर्त्याचे नांव कोठून राहणार? असो.

नुक्ताच पाऊस पडून गेल्यामुळे ह्या वेळी नेहमीपेक्षां जास्त थंडी वाजत होती; म्हणून जो तो धोतर गुरगुटून घेऊन, नाक तोंड झांकून व कानाला झोंबणारा वारा लागू नये ह्मणून टापसी बांधून, किंवा आपल्या पागोट्याखाली आपले उपरणें घालून कोणाशीही फार न बोलतां लगबगीनें जात होता. सूर्य अस्तास गेल्यावर तर वारा फारच झोंबूं लागला. सूर्यास पिटाळून लाविल्याने जणू कांहीं आनंदित अशा तमोराशी पर्वतावरून पृथ्वीवर झरझर उतरूं लागल्या, किंवा आपल्या स्वाष्ट व उग्र धन्याच्या तेजाचा लय झाला, म्हणूनच तमोरूपाने हबसी दाससंघ* पृथ्वीवर नाचावयास लागला. जसजसा अंधार जास्त पडत गेला, तसतसे आकाशांत नवीन नवीन ताऱ्यांचे पुंज दिसूं लागले; त्यामुळे जणू प्रियपतिविरहाने सूर्याच्या स्त्रिया आकाश-गव्हरांत बसून आपले काळेभोर लांब केश सर्व अगमर पसरून व त्या केशांतून आपल्या अलंकारांतील रत्नांची शोभा दाखवीत शोक करीत होत्या; किंवा पुनः पतिसंगोत्सुक अशा त्या त्याचे मन रिझविण्यासाठीं ह्मणूनच जणूं आकाशपटावर रांगोळी काढीत होत्या, किंवा आपल्या द्यौ-मातेची धाकटी बहीण जी पृथ्वी तीस तमापासून क्लेश न व्हावा, म्हणून जणूं देवांगनांनी आपले रत्नदीप घरांतून हळूहळू आणून आकाशात ठेविले होते, व पूर्वपश्चिम जे लहान लहान ताऱ्यांचे जवळ जवळ असणारे आकाशगंगेतील पुंज जणूं सूर्याची मळलेली वाट आहे, असे दिसले.

---

* प्रसिद्ध विल्बरफोर्स ह्याच्या दीर्घ उद्योगामुळे गुलामगिरीचा व्यापार ह्याच सुमारास बंद होण्याच्या मार्गावर होता.

तीन घटका रात्र लोटल्यावर एक मनुष्य थंडी न लागावी म्हणून छातीवर हात आडवे धरून व सर्व अंग आकुंचित करून कुडकुडत शाहपुऱ्यांतून भद्रेकडेस येत होता. चोहोकडे अतिशय अंधार होता, तरीही तो माहितगार असल्यामुळे खांचखळग्याच्या रस्त्यानें बेधडक न धडपडतां जात होता, व सुमारें अर्ध घटकेच्या आंतच भद्रेच्या पुढच्या दरवाजाच्या चौकीवर येऊन धडकला. लागलाच पाहरेकऱ्यानें 'तूं कोण' ह्मणून साद घातला. 'मी रयत' असें ह्मणतांच 'जा' असें तो म्हणाला. पण हा पुढें न जातां तेथल्याच चाकीवर सटवाजीरावाचा शोध करीत गेला. सटवाजीराव नुक्ताच जेवणखाण आटोपून तंबाग्बू खात एका खाटेवर बसला होता. जवळच शेकावयासाठीं आगटी पेटविली होती. आलेल्या मनुष्याला पाहिल्याबरोबर सटवाजीराव चटकन उठला व म्हणाला, 'या जीवनलाल, या. आज ह्या वेळीं इकडे कोणीकडे वाट चुकलां ?' नंतर 'आपण बसावें, आपण बसल्याशिवाय मी बसणार नाहीं' अशी बरीच शिष्टाई झाल्यावर सटवाजीरावानें जीवनलालाचा हात धरून त्याला खाटेवर बसविलें. जीवनलाल जव्हेरी हा जातीचा श्रावक होता. ह्याची उंची मध्यम होती. ह्याच्या तोंडावर कळा मुळींच दिसत नव्हती, मग तो आगटीच्या उजेडाच्या जरा दूर बसला होता म्हणून पिवळट दिसत होता कीं काय कोण जाणे. ह्याचें वय तिशीच्या आंत होतेंसें दिसत होतें, पण वयाच्या मानानें ह्याला मिशा फार तुरळक होत्या. हा मोठा काविबाज असावासें वाटे; कारण याची दृष्टि नेहमीं भुईकडे असे, पण लोकांची नजर चुकवून भोंवतालचें सर्व कांहीं तो हळूच पाहून ठेवीत असे. खाटेवर बसल्यानंतर तो म्हणाला, 'जमादारसाहेब, ह्या दोन दिवसांत थंडी अतिशय पडते. मी तर अगदीं कांकडून जातों. पण म्हटलें आपली एकदां भेट घ्यावी. मला त्या बुलाखीनें आजच सांगितलें कीं, आपण मोठी कामगिरी केली आणि त्याबद्दल बढतीही मिळाली.

मग तर मला केव्हां भेट घेईन असें झालें. (जवळ कोणी नाहींसें पाहून हळूच) 'पण कांहो थोडीशी फुरसत आहे का ? हळू बोलाहो.'

हलकट मनुष्यास योग्यतेपेक्षां जास्त अधिकाराचें काम मिळालें, म्हणजे तिऱ्हाईत लोकांस आपल्या अधिकाराचा तोरा दाखवून तो आपली किमत करवून घेतो. पण अंमलदारीचा अंमल एकदां कां चढला, म्हणजे त्यास कर्तबगारी व शहाण-पण यांची घमेंड वाटून तो बेपर्वाईनें वागूं लागतो. सटवाजी-रावास भद्रेचा पाहरा मिळाल्यापासून आपले हात गगनास पोंचले असे झाले होते. उथळ पाण्यास खळखळ फार, ह्या न्यायानें आणि आधींच मर्कट स्वभाव व त्यांत अधिकाररूपी मद्याची भर पडली ह्मणून तो केवळ उन्मत्त झाला होता. जीव-नानें जो सरतेशेवटीं इशारा दिला, तसें त्यास सांगितलेंच पाहिजे होतें. तरीही लोकांना ऐकूं जाईं इतक्या हलक्या आवाजानें तो म्हणाला, 'मला आणि फुरसत, हे विचारितां कशाला ? कांहीं काम आहे कां ?'

आतां ह्याच्याशीं हळू बोलून उगाच लोकांना आपलें बोलणें ऐकण्याविषयीं उत्कंठा मात्र लागेल, हे जाणून तो मोठ्यानें म्हणाला, 'कांहीं मोठेंसें नाहीं, पण जरा दोन घटका मजबरो-बर याल तर खुप—'

सटवाजी (मध्येंच) 'हात्तिच्या, हेंच अगोदर कां नाहीं सांगितलें ? मग इतका वेळ तरी गेला नसता.'

नंतर आपल्या हाताखालच्या नाईकाला 'मी येईपर्यंत नीट खबरदारी ठेवा' असें सांगून व पोपाख करून तो तीन दर-वाज्याकडे जीवनबरोबर जाऊं लागला. वाटेनें आपल्या आसपास पुढें पाठीमागें कोणी फिरकत नाहींसें पाहून जीवननें हळूच त्याच्या कानांत सांगितलें, 'फत्ताशाच्या पोळेंत कांहीं जरूरीचें काम आहे, तर तुह्मी अगत्य मोठयानें न बोलतां मजबरोबर चला. तुह्मी खुप व्हाल.' पुढें बराच वेळ ते दोघेही न बोलतां

गेले. वाटेंत त्यांच्या अंगावर मधूनमधून कुत्री मात्र भोंकत आणि रस्त्यानें येणाराजाणाराची चाहूल त्यांना मधून मधून लागे. नंतर ते रतन पोळांतून फत्ताशाच्या पोळाकडे वळले. ह्या भागांत श्रावक लोकांची दाट वस्ती आहे. ह्या वेळेस तेथे रस्त्याने एकसुद्धां मनुष्य फिरकत नव्हते. येथें खाऊन यथास्थित पुष्ट झालेले खरे, परंतु गलिच्छ व कित्येकांच्या सर्व अगभर व्रण व खवडे असणारे असे श्रावक लोकांचे कुत्रे प्रत्येक बोळाच्या तोडाशी होते. त्यांना मनुष्याची चाहूल लागली कीं, एकाने भोंकण्याची सुरुवात करावी, आणि नंतर त्या पोळांतील सर्व भिकारड्या कुचक्यानासक्या कुत्र्यांनीं एकच कल्होळ करावा आणि त्या मनुष्याच्या पाठीस लागावें; ह्यामुळे पुढच्या आळीच्या कुत्र्यांनासुद्धां एका प्रकारची वर्दीच पोंहचत असे. जीवन पुरा माहितगार असल्यामुळे कुत्र्यांना दवकावीत तसाच पुढे चालला. सटवाजीरावाला मात्र केव्हां यांच्या तडाक्यांतून सुटेन असे झाले. तो जीवनचा हात धरून चालला होता ह्मणून बरें, नाही तर एकाद्या कुत्र्याने ह्याच्या पोटरीचा चांगला लचकाच घेतला असता. मधूनमधून ‘ झक मारिली, तुझ्याबरोबर आलों. चांगला स्वस्थ गुरगुट्न पांघरूण घेऊन घोरत पहाऱ्यांत पडलो असतो, ते टाकून तू चांडाळा मला येथे थडीत कुडकुडत येण्याची भर दिलीस. पहा ही कुत्री नव्हत, खरोखरी पिशाचें आहेत. ’ असा तो जळफळतच होता. बरे नुमती रस्त्यांत मनुष्यांची सामसूम होती असें नव्हतें, तर आजूबाजूच्या घरांतही हालचाल दिसत नव्हती. श्रावक लोक नेहमी आपली जेवणे दिवसाउजेडी करितात; आणि रात्र झाली की, सर्वजण दारे खिडक्या लावून आंत बसतात किंवा निजतात; मात्र मधूनमधून सुमारें सातआठ घटका रात्र होईपर्यंत एकाद्या श्रावकाच्या घराची खिडकी उघडलेली वाटते, आणि आंतून एकादी बाई येऊन सज्जांतून घाणेरडे पाणी रस्त्यावर टाकिते. ह्या लोकांची राहणी एकदरीने गलिच्छ असते. ह्यांच्या

वस्तींतून गेलें असतां वाटेमध्यें च्योहोंकडे आगळ ओघळ दिसतात, आणि अतिशय कुजट दुर्गंधी येत असते. एक तों भिकार कुत्री, दुसरे किळस आणणारे मार्ग आणि तितक्यांत वरतून तो अभिषेक या तिहींचा समुच्चय नरकवासालासुद्धां लाजवील. पशूंसही अयोग्य अशा घाणेरड्या रीतीनें राहण्याचे मुख्य कारण ह्मटले, ह्मणजे 'अहिंसा परमोधर्मः' ह्या चांगल्या वचनाचा भलत्यासलत्या ठिकाणी अप्रयोजक व हास्यास्पद रीतीनें केलेला उपयोग. घाणेरडे पाणी गटारांत सांचले असतां किडे होतील! टाका तें रस्त्यावर. श्वासोश्वासाने किडे मरतील! तोंडाला लावा फडके. सकाळीच उठून तोंड धुतले असतां, पाण्याने जमिनीवरचे किडे मरतील! दहापंधरा घटका दिवस वर आल्यावर धुवा तोंडें. साप निघाला, मारूं नका; तर त्याला धरून मडक्यांत घाला आणि शहराचे बाहेर सोडून द्या. मग मनुष्य मेला तरी कांहीं चिंता नाहीं. कुत्रा पिसाळला, धरा कैचीत, घाला गाड्यांत आणि द्या जवळच्या खेड्यांत सोडून. वानरें आलीं, घाला त्यांना मालपुवा. कुत्र्यांची तरी किती बडेजाव? दुष्काळ पडला, खायाला मिळालें नाहीं, तरी पण कुत्र्यांना थोडेंबहुत अन्न मिळालें पाहिजेच. फार काय सांगावे, पण रस्त्यांत जर पावसाच्या पाण्याने किडे झाले तर ते गोळाकरून पांजरपोळामध्यें किंवा दुसरे ठिकाणीं खोल्यांमध्यें नेऊन ठेवावयाचे, कारण ते पायांखालीं चेंगरून मरतील. याप्रमाणे हे लोक आपल्या आयुष्याची व ऐहिक सुखाची राखरांगोळी करितात, असे ह्मणायला कांहीं प्रत्यवाय दिसत नाहीं. 'दया दीनेषु सर्वदां' ह्या वचनाचे अवलंबन करून खरोखर जे कां रंजले गांजले, त्यांच्या दुःखाचे परिमार्जन करील तोच खरा दयाळु म्हणावा. नाहीपेक्षां कुळांस वाटेल तसे छळून व शेवटीं देशोधडीस लावून त्यांच्या पैक्यांवर गबर व्हावें आणि मुक्या पण दुष्ट अशा जनावरांचा संभाळ करावा ह्यांत कसे पुण्य साधत असेल तें असो.

सटवाजीराव कंटाळून गेला होता खरा, परंतु एकटें जाण्याची छाती नसल्यामुळे ह्मणा, किंवा जीवनाच्या अगदी कह्यांत होता म्हणा, तो तसाच श्रावकांना, त्यांच्या कुत्र्यांना वगैरे शिव्या झाडीत चाललाच होता. आणि कर्मधर्मसंयोगानें त्याच्या रागालाही भर पडली. ते तसेच जात असतां मध्येंच एका वळणाजवळ कोणी खिडकी उघडलीसें त्यांना वाटलें, आणि लागलेंच पाणी पडल्याचा खळकन आवाज, व सटवाजी-रावाचें 'अरेरे, कोणरे ही घाण! इशइशरे, माझी शाल व अंगरखा कां रे नासला' असें विवळत ओरडणें, हीं एकदम जीवनच्या कानीं पडलीं. जीवन विचारीत आहे, तोंच सटवाजीराव अतिशय संतापून आपला हात हिसकावून ओरडला, 'कोणत्या रांडेनें हें पाणी माझ्या अंगावर ओतिलें? जर ती सांपडेल तर तिचे तुकडे करून टाकीन. मी सटवाजीराव जमादार हें येथल्या भिकारड्यांना माहीत नाहीं वाटतें?' नंतर मोठ्या त्वेषानें वर पाहून तो ह्मणाला, 'कायग रांडे, काय समज-लीस तूं. मी जात होतों हें तूं कसें नाहीं पाहिलेंस?' असें म्हणून तिच्या पिढ्यांचा त्यानें उद्धार केला. रागाच्या आवेशात आपण सयुक्तिक बोलतों किंवा नाहीं, ह्याचा मनुष्य मुळींदेखील विचार करीत नाहीं. सटवाजीरावाची बडबड ऐकून जीवन ह्मणाला, 'अहो पण पाणी टाकणारें आहे कोठें? तुह्मी बोलतां कोणाला? ती का इतका वेळ तुमचें बोलणें ऐकत उभी राहिली आहे? मघाशींच खिडकी लाविल्याचा आवाज नाहीं का ऐकिलात? शिवाय ह्या काळोखांत तिनें तरी आपल्याला कसें पहावें?'

हें बोलणें ऐकतांच वड्याचें तेल वांग्यावर ह्या ह्मणीप्रमाणें आपला राग काढायाला जवळ दुसरें कोणी नव्हतें म्हणून सटवाजीराव ओढलेल्या आवाजानें म्हणाला, 'जीवन एकंदर मी समजलों. माझी अशी फजीती करावी, म्हणूनच तूं मला असें आडवाटेनें कांहीं तरी बहाणा करून आणिलेंस. पण बचाराम माझ्याशीं गांठ आहे.' (त्वेषानें आपली कट्यार

उपसून) हा पट्टा तुला होता की नव्हतासा करून टाकितो.' हा फार चवताळला आहे असें पाहून जीवनने गरीबीनं उत्तर दिले, 'सटवाजीराव तुही एक अर्ध घटका थांबा, ह्मणजे मी उगाच तुह्माला आणिलें का काय, त्याबद्दल खात्री होईल. आपल्यासारख्या शूर सरदार मजसारख्या गरीब भावड्या मनुष्याचा जीव कधींही घेणार नाहीं. बाकी माझें येथे राहणें नाहीं. अर्थात् ह्या घरांतील लोकांची ओळखही नाहीं, म्हणून माझें ह्यांत अंग नाहीं, अशी आपली खात्री झाली असेलच. शिवाय मला मारून तुम्हाला काय मिळणार ? व तुम्हाला फिरून परत जातांना वाट कोण बरें दाखवील ?'

आपली स्तुति व सरतेशेवटला मुद्दा ह्या दोन्ही गोष्टी सटवाजीरावाला सयुक्तिक वाटून तो जरा शुद्धीवर आला व मोठ्या डौलानें म्हणाला, 'बरें ह्या वेळेस तुला जीवदान देतों, पण खबरदार पुनः माझ्या वाटेस गेलास तर.' अशी शिताफी करून त्यानें आपली कट्यार फिरून जेथल्या तेथं ठेविली.

ह्या मूर्खाच्या तावडींतून एकदाचा आपला जीव वांचला असें पाहून जीवननें त्याचे वरकांती पुष्कळ आभार मानिले, व त्याचा हात धरून तो पुढें चालू लागला. कांहीं वेळानें ते एका जैन मंदिरांत गेले. तेथे सभामंडपांत एक दिवा टिकटिक जळत होता. पतंग वगैरे त्या दिव्यावर जाऊं नयेत, म्हणून त्याच्या सभोवताली तारेची जाळी लाविली होती. हे आंत आलेसे पाहून एक श्वेतांबर जैन महावीर स्वामीच्या मूर्तीजवळून चटकन उठून म्हणाला, 'जीवनलाल, एकदांचा आलास, बरें झालें. किती वेळ मी वाट पाहत होतों. हेच कां ते जमादारसाहेब ?' जीवननें मानेनें होय म्हणून खूण केली, व त्या मूर्तीच्या पुढें असलेल्या एका पितळेनें मढविलेल्या चौरंगावर थोडे तांदूळ टाकून 'णमोखमा अरिहंता, जय महावीरस्वामी' असें तो म्हणाला. नंतर सटवाजीरावाला घेऊन त्या श्वेतांबराच्या मागून तळजिन्यानें तो

तळघरांत गेला. ह्या तळघरांत तीन लामणदिवे वरच्या दिव्यासारखे मिणमिणीत नव्हते, पण झगझगीत जळत होते. येथे दोन खोल्या होत्या. जी मोठी होती ती वरच्या सभामंडपाएवढीच होती. इच्यावर संगमरवरी दगडाची लादी होती. या फरशीच्या मधोमध पांढऱ्या, पिवळ्या व लाल अशा दगडांचे कमळ होते. दरवाजाला पितळी पत्रा होता व त्यावर पुष्कळ कोरींव काम केले होते. प्रथम जातांना दरवाजापाशीच एक दगडी कांसव जमिनीवर खोदलेले होते. त्याच्या दोन्ही बाजूस दगडाचे दोन शख कोरले होते. लहान खोली वरच्या निजमंदिरा (देवघरा) इतकीच मोठी होती. हींत सर्वसंगपरित्याग करून ब्रह्मानंदांत केवळ निमग्न झालेल्या साधूंच्या मुद्रेप्रमाणे ज्यांच्या तोंडावर वीतरागत्व दर्शविण्याचा कारागिरांनी यत्न केला आहे, ज्यांनी कमलासन घातले आहे, आणि ज्यांनी आपल्या नाभीकमळापाशी एकावरएक हात उताणे ठेविले आहेत, अशा तीन ओबडधोबड संगमरवरी मूर्ति होत्या. ह्यांचे डोळे हिऱ्याचे होते. ह्यापैकीं मधली मूर्ति मनुष्यापेक्षां चौपट मोठी होती, आणि दोहोंबाजूच्या साधारण दुप्पट होत्या. पाटणीच्या आधाराला म्हणून मध्यभागी चौरस साधून तळघराच्या छताला चार संगमरवरी अष्टकोनी खांब दिले होते.

जैनदेवळांची साधारण एकसारखीच बांधणी असते. ज्या देवळांत दरवाजाच्या दोन्ही बाजूला भिंतीतून अर्धे बाहेर असे सातआठ सोंडेचे ऐरावत काढलेले असतात ते जैनांचे मंदिर म्हणून समजावें. दरवाजाच्या पुढच्या मंडपांत लांकडी मेहरपीवर कांहीं ओबडधोबड पुतळ्या कोरिलेल्या असतात. ह्या पुतळ्यांच्या कंबरा बारीक असतात व त्या एके बाजूस कललेल्या अशा काढिलेल्या असतात. दरवाज्याशी दगडी कांसव असतेंच. तळघरांत ज्याप्रमाणे सभामंडप व निजमंदिर असतें त्याप्रमाणे वरही असते, व जमिनीवर

तशीच संगमरवरी लादी केलेली असते व खालीं उजेड व हवा जावी म्हणून त्या लादीत दोनचार जाळ्या बसविलेल्या असतात. ठिकठिकाणी खालच्यासारखेच खांब असतात. देवघरांत तितक्याच मोठ्या किंवा कधी कधी लहानही अशा तितक्याच मूर्ति असतात; फक्त फरक एवढा की, वरती चोहोंबाजूला भिंतींत लहान लहान कोनाडे असतात, त्यांत तीन तीन अशा लहान लहान संगमरवरी पारसनाथ, आदिनाथ, धर्मनाथ, नेमिनाथ, इत्यादि त्यांच्या निर्वाणपदाला पोहोचलेल्या तीर्थकाराच्या मूर्ति बसविलेल्या असतात. ह्या देवळांवर अष्टकोनी तीन शिखरे असतात. मधले शिखर मोठें असते, व दुसरी दोन लहान असून सारखी असतात. हीं शिखरें अर्ध दीर्घ वर्तुळाकृति कमानीची केलेली असून थोडी थोडी निमुळती होत गेलेली असतात. येथे एक सोनेरी कळस असतो व शिखराला पताकेऐवजी लहानसे निशाण, लहान लहान घंटा व पांखरांस बसावयास फळ्या असतात.

सटवाजीरावाने आंत जाण्यापूर्वी अंगावरच्या जुन्या शालीवर पडलेले डाग लोकांच्या नजरेस पडू नयेत, म्हणून ती हळूच गुंडाळून एका कोपऱ्यांत ठेविली, आणि नंतर पागोटें नीट सांवरून मिशांवर ताव देत तो आंत शिरला. त्याबरोबर तेथे बसलेले दोघेजण लगबगीनें उठले आणि त्यांनी त्याला अदबीने सलाम केला. ‘काय आमच्यावर ही मेहेरबानी. गरीबांच्या बोलण्याला मान देऊन येथपर्यंत येण्याची तसदी घेतली. केवढा पण आपला थोरपणा ?’ असा त्यांनी गौरव करून त्याला तक्याशी नेऊन बसविले, आणि आपण बसतां बसतां म्हणाले, ‘कांहीं म्हणा, पण ह्यामुळे तरी साहेबांचे दर्शन अगदी आयत्या वेळीं झाले.’ हें बोलणे होत असतां तो श्वेतांबर जैन वरच्या सभामंडपांत आल्यागेल्यावर नजर ठेवण्याकरितां जाऊन बसला, व जातांना तळघराच्या जिन्याचें दारही त्याने लावून टाकिले.

बसलेल्यांपैकी एकजण सुमारे ४० वर्षांचा व दुसरा तीस-बत्तीस वर्षांचा असे होते. दोघेही जातीचे मिश्री वाणी होते. त्यांपैकी मोठा चंग पोळात राहत असे. ह्याचा देह स्थूल होता. पुष्कळ गुण उधळल्याने म्हणा, किंवा डोके हलके होते म्हणून म्हणा, ह्याच्या डोक्याच्या राठ केशांपैकी बरेच पांढरे झाले होते. हा शरीराने उंच होता. ह्याच्या चेहऱ्यांत मार्दव व नीटसपणा नव्हता; एकंदर चेहरा ओबडधोबड व ठसठसीत होता. ह्याच्या तोंडावर तुरळक देवीचे वण होते. ह्याची गर्दन भरलेली, आणि डोके व चेहरा मोठे असे होते. ह्याच्या गुणामुळे ह्याला त्या आळीतले लोक 'हल्या' म्हणत. स्वतःच्या प्रतापामुळे दोनतीनदा सरकारदरबारही ह्याला पहावा लागला होता. ह्या वेळेस हा शुभ्रकाठी रेशमी किनारीचे धोतर नेसला होता, व अंगावर केरीकाटी जरीचे उपरणे घेतले होते. जवळच त्याची उंच पिवळी शाल पडली होती.

लहान वयाचा जो दुसरा तो शहापुऱ्यांत भाटवाड्यांत राहत असे. ह्याचे नाक आखूड व नकटे, कपाळ लहान, एका डोळ्यांत फूल पडलेले, चेहरा ओढलेला, आणि गळ्याला गंडमाळेचे डाग पडलेले होते. ह्याचा खालचा ओंठ मोठा व पुढे आलेला होता. ह्याचे कान नाकाच्या मानाने बरेच वर होते. ह्याची उंची मध्यम व वर्ण गोरा होता. एकदर्शनी हा उद्धट, निर्लज्ज, खुनसी व विषयी असावा, असा दिसत होता.

सटवाजीरावाशिवाय बाकीचे तिघेजण अतिशय निंद्य कामें करून आपले पोट भरीत असत. हे पक्के भूम्ये (म्हणजे त्या ठिकाणचे माहीतगार) असल्यामुळे रयतेस फार पीडा सोसावी लागे. लोक ह्यांना चहाड्ये म्हणजे चहाडखोर म्हणत. मराठेशाहीच्या अगदी अगदी अखेरीस हे दुष्ट फारच माजले होते. पेशव्यांच्या सुभेदारांची जसजशी धनतृष्णा बळावत चालली तसतसा या नराधमांचा उपयोगही सरकारकामी जास्त पडू लागला. फलाण्याजवळ दुराचाराने मिळविलेली अतोनात संपत्ति

आहे, अमकीचें पाऊल कुमार्गी पडलें आहे, अमका बदफैली आहे, इत्यादि नानाप्रकारचे दोषारोप करून आणि क्वचित खरी व बहुशः खोटी, अशी माहिती देऊन गरीब रयतेस त्यांनी अगदी गाजून टाकिले. असले आरोप सुभेदाराच्या नफ्यावरच; कारण ही सर्व दंड घेण्याची कलमे. ह्या दंडांतून माहिती देणारांचा थोडाबहुत चव्वा असावयाचाच. कधी कधी तर ह्या नरपशूंनी अगदी निरापराध अशा कुलीन व सज्जन गृहस्थास एखाद्या बाजार बसवीकडून देखील कौमार्यहरण केल्याबद्दलची नाहक धमकी देववावी. मग काय, बिचाऱ्यांनी ह्यांचे तोंड दाबण्याकरितां म्हणून जे मागतील ते प्रसंगी घरदारदेखील विकून द्यावे. कारण केवळ निर्दोषतेवर हवाला ठेवण्याचा तो काळ नव्हता. तितक्यांत ह्यांना पडला राजाश्रय, म्हणून रयतेलाही यांना यथायोग्य शासन करण्याचे धैर्य होत नसे.

वास्तविक पहातां ह्यांत बराच दोष प्रभूकडे होता. जर स्वत: प्रभूने थोडीशीही अन्यायाकडे प्रवृत्ति दाखविली, तर नानाप्रकारे आपलें कपटजाळ पसरण्याला दुष्ट लोकांना फावते, ह्यांत नवल ते कोणते ? असो. सर्व बसल्यावर सटवाजीराव त्यांपैकीं थोरल्यास म्हणाला, 'बुलाखीदास, हा पुष्कळ दिवसानी भेटीचा योग आला. आतां मी बुलाखीदासाच्या भेटीस जातो असे जीवनलालांनीं मला कळविल्यावरून जरूरीचें काम एका बाजूस ठेवून तसा आलो. बरे हे आपल्याजवळ बसलेले कोण ? ह्यांना मी पाहिलें नाहींसे वाटते.' बुलाखी नम्रतेने म्हणाला, 'हे शहापुऱ्यातील उत्तमलाल. ह्यांनीं सरकाराची दोनतीन कामे फार पसंत रीतीने तडीस नेलीं. भाऊसाहेब ह्यांना चांगले ओळखतात.'

नंतर थोडावेळ बोलणें होऊन शेवटीं आपसांत त्यांचा कांही विचार ठरला. जीवननें बेलभंडार आणवून सटवाजीरावापुढें ठेविला व तो त्याने उचलिला. कांहीं वेळाने पानसुपारी खाऊन ते सर्वजण उठले, व त्या जैनाला हांक मारून 'आम्ही जातों, हे दिवे मालवून टाक' असें सांगून ते मंदिराबाहेर पडले. त्यां-

पैकी बुलाखी तर अतिशय आनंदित दिसला, व 'आज सहा महिने वाट पहात होतों, उद्यां ह्यावेळेसच.......' असें कांहीं जातां जातां बोलला. सटवाजीरावही 'हें आयतेच कामांत काम, व १०० रुपये. मला ग्रह फार अनुकूळ आहेतसें दिसतें' असें पुटपुटला.

भाग ६ वा.

मन चिंती एक ईश्वर घडवी अनेक ॥

आज संध्याकाळी अघरणीचा वरघोडा निघणार, त्यामुळें स्वाभाविक जयलक्ष्मीची अगदीं पहाटेपासून धांदल झाली होती. साधारणतः बायकांना मिरवणूक ही आवडावयाचीच, मग ती कोणाच्यासबंधाने कां असेना? आणि तितक्यांत त्या मिरवणुकीचें प्राधान्य आपणाकडेसच असले, मग तर त्या स्त्रियांची तारांबळ काय विचारावी? बरें तशांतही स्वतःच्या अंगी इतर स्त्रियांपेक्षां जास्त मोहकपणा आहे, अशी जर तीची समजूत असली, तर मग तिचा आनंद गगनांतसुद्धां मावणार नाही. 'मी अमकीच पैठणी नेसेन; मला चंद्रकळा बाई फार चांगली शोभते; ती अमुकच चंपेकळी घालीन; तशीच वेणी घालीन, नाहीं तर नुसता बुचडा बांधीन; कां ग कमले, मला ही नथ शोभते कां?' इत्यादि लाडें लाडें बोलत, व समारंभाच्या अगोदर पांचसहा घटका नटून इकडून तिकडे मुरडत केव्हां एकदां मिरवीन असें त्यांना होतें. त्याप्रमाणेंच जयलक्ष्मीचीही अवस्था झाली होती.

'अजून किती रात्र आहे बाई? ही संपणार कीं नाहीं कोण जाणे' असें वारंवार ह्मणत, ती अंथरुणावर बराच वेळ लोळत होती. मग एकदांची लोकांची उठण्याची चाहूल लागतांच, चटकन, आतांच जणूं काय जागी झाली, असें दाखवीत डोळे चोळीत ती खालीं आली.

थोडक्या वेळानें शेजारीण हरकुंवरबाई ही 'काय बया, किती उशीर केलास हा ? आतां न्हाऊन त्या भोलानाथभाईच्या येथे गेले पाहिजेना ' असें ह्मणत आली. नंतर हरकुंवरबाईनें तिच्या अंगाला गव्हलाकाचरी वगैरेची सुगंधी उटणीं व तेलें लावून तिला चांगलें न्हाऊं घातलें, व जरीकांठीं पैठणी नेसवून रायपुरांत आकाशेटच्या कुव्याच्या पोळांत भोलानाथभाईच्या घैरीं तिला व आनदशंकराला उजेडल्यावर पोंचविलें; कारण भोलानाथभाईच्या घरून रात्री वरघोडा काढणार होते, व तो चकलेश्वर महादेवाच्या देवळावरून मिरवीत लाखापटेलच्या पोळांत निळकंठभाईच्या येथें येणार होता. भोलानाथ हा निळकंठभाईचा लांबचा नातेवाईक होता. वास्तविक माणेकभाईनें सासरीं न राहतां निराळे बिऱ्हाड केलें पाहिजे होतें, परंतु काय थोडी वडिलोपार्जित संपत्ति होती, तिचा थोड्या काळांत विनियोग करून स्वतः अगदीं कफल्लक झाला. हा बहुतकरून व्यापारांत बुडाला, असा तर्क करून त्याला निळकंठभाई वरचेवर पैसे पोंचवीत असे; व त्यानें मागें सांगितलेली चाकरीही लावून दिली होती. पुढें त्यासही जयलक्ष्मी ही एकटीच मुलगी राहिली, आणि निराळे बिऱ्हाड झाल्यास दिवसांतून बराच वेळ मुलीचा वियोग होईल असे जाणून, माणेकभाइच्या अगदीं मनाप्रमाणें त्यानें एकत्र बिऱ्हाड केलें. असो.

माणेकभाईनें सकाळींच स्नान करून सासऱ्याच्या सांगण्यावरून 'कोणी ब्राह्मण आल्यास मजकडे पाठवून दे' असें गड्याला सांगितलें. कांहीं वेळानें नेहमींचा भिक्षा मागणारा केशवभट हा ' नारायण, विश्वनाथ, आज मकरसंक्रांत, पुण्यपर्वणी, ब्राह्मणास दान ' असें ह्मणत आला. ह्या ब्राह्मणानें आपल्या पांढऱ्या पागोट्यावरून एक जुनी मळकट शाल घेतली होती; डोक्याला आपल्या ब्राह्मण्याचें सूचक असें भव्य कपाळभर पांढरें गंध आडवें लाविलें होतें; ह्याचे नाक तपकीर ओढून ओढून चोंदलेलें होतें; हिंवाळ्याचे दिवस ह्मणून प्रत्यहीं लसूण

खाल्यामुळें याच्यापासून बरेच दूरपावेतों घपकन लसणाची घाण येई. याच्या खाकेंत एक गोणताटी पिशवी भिक्षेनें भरलेली होती, व उजव्या हातांत एक पितळी लोटा, आणि त्यावर एक तुपासाटी व एक कुंकवाची अशा दोन वाट्या होत्या. लोक ह्मणत की, हा भट इतकी भिक्षा दररोज मागून ती विकतो, व आपण कोठे तरी बाहेर जेवण काढतो. तो आलासे पाहून बेचर थट्टेनें ह्मणाला—' चल तुला माणेकभाई गायवाडीत घेऊन जाणार आहेत, पांच हजार रुपये असून भिक्षा मागतोस, नाही का ?'—आणि त्याला धरू लागला. मग काय, केशवभट मोठा कांगावा करून विव्हळत बोलू लागला, ' अरे बापरे, अरे कोटले पांचहजार रुपये घेऊन बसलास ? मला जर हवेलींत अडकविले, तर माझ्या दोन बायका उपाशी मरतील. अरे चांडाळा, मला सध्यां भिक्षा मिळत नसल्यामुळें एक बायकोसुद्धां विकावी लागेल.' हे त्याचे लाघव पाहून बेचर हसूं लागला. इतक्यांत ' हा कसला दंगा चालला आहे ?—(भटजीला पाहून) या भटजी, दान घ्या. ' असे माणेकभाई ह्मणाला. केशकभट मोठ्या हर्षानें आंत जाऊन एका पाटावर बसला, आणि ' आपण कोण ब्राह्मण ? ' असे माणेकभाईनें विचारतांच 'मी तरवाडी मेवाडा' असे त्यानें उत्तर दिलें. नंतर माणेकभाईनें त्याची पूजा करून त्याला एक तिळाचा लाडू दिला. ह्या लाडूंत एक रुपाया ठेविला होता. या दानाला ' गुपित ' (गुप्त) दान ह्मणतात. पूजा होत असता केशवभटाने ' पुराणिकबावाने नव लाडु खावा, अक्षताः आपवामि; जोशीने बुलावा ने छ लाडू आपवा, दक्षणा आपामि ' असा मंत्र ह्मटला.

वाः काय विद्वत्ता व आचरण ह्या ब्राह्मणाचें ? बहुतकरून इकडील पुष्कळ ब्राह्मण असेच. विद्येचा गंध नाहीं, मंत्र तर ऐकिले नाहीत, तंत्रावर सगळा मारा; पण ते तत्र तरी शास्त्रोक्त? छेः भलतेंच ! उच्चारही सदहूप्रमाणे. तरवाडी ह्मणजे त्रिवेदी हें देखील कोणीं सांगावे त्या वेळीं कळणार. असो.

पांच सहा घटका दिवस उरला, तेव्हांपासून निळकंठभाई वरघोड्याच्या तयारीला लागला. माणेकभाई व बेचर ह्यांना घरी ठेवून आपण व मोहन आचारी असे उभयतां भोलानाथाच्या येथे गेले. तेथे बराच वेळ 'कोठे बोलावणीं करावयाची राहिलीं कीं काय? पालखी हेमाभाईनीं अद्याप कशी पाठवून दिली नाही? वाजंत्री केव्हां येणार? उशीर होत आहे' असें ह्मणत इकडून तिकडे निळकंठभाई फिरत होता. भोलानाथभाईने पुष्कळ सांगितलें की, 'सर्व तयारी झाली आहे, उगाच कां येरझाऱ्या करितां, थकून जाल, कांहीं कमी पडलें तर आह्माला दोष द्या.' तरीदेखील निलकंठभाईचा जीव खालीं पडेना. खरेंच आहे, ह्याताऱ्या बापाला आपल्या एकुलत्या एक मुलाच्या कार्याचें किती कौतुक वाटत असते! त्याला काय करूं न् काय ठेवूं असे झाले होते. मुलाची जर आई जीवंत असली, तर तिची बहुतकरून त्याप्रमाणे किंवा किंबहुना जास्तच अशी आतुर अवस्था होते. परंतु तिच्या पश्चात् बापाला 'माझ्या बाबीला नाहाण आले, ती गर्भार झाली' असें समजलें, ह्मणजे त्याच्या मनाची फारच चमत्कारिक आनंदातिशययुक्त अशी स्थिति होते. ह्मातारपणी एकुलत्या एका मुलीचे सोहाळे पाहणें, हे त्या ह्माताऱ्याला स्वर्गसुखाहूनही जास्त आनंददायी वाटतें. सर्व प्रकारचीं सांसारिक दुःखें भोगून ह्या जगाचा वीट आलेल्या वृद्ध मनुष्यास मूल असणे, ही केवळ त्याला परलोकापासून पराङ्मुख करणारी एक मोठी शक्ति होय. अति कडक थंडीमुळे फक्त पर्णहीन शाखा राहिल्या आहेत, असा एकादा वृक्ष वसंतागमानाने त्यांवर लहान लहान पर्णांकुर धारण करितो, तद्वत् सांसारिक दुःखांनी पर्याकुल असा मनुष्य तनयसहवासाने पुनरपि सुख अनुभवतो, ह्यांत आश्चर्य मुळीच नाही. पुत्र हा, वृद्धापकाळीं पित्याला यमदंष्ट्रेपासून सोडावणारा होय. अहाहा, प्रवाशास ओसाड अरण्यांत जलसंचयाप्रमाणे, दुष्काळपीडितास अन्नाप्रमाणं, समुद्रांत गटंगळ्या खाणाऱ्यास नांवेप्रमाणे, ज्यांना वार्धक्यावस्थेंत सुपुत्र असतात, ते प्राणी खरोखर 'धन्य ह्मणावे.'

ऐन संध्याकाळीं भोलानाथाच्या घराबाहेर वरघोड्याची सर्व तयारी झाली. बोलविलेली सर्व मंडळी दिवाणखान्यांतून बाहेर आली. भोईसुद्धां पालखीजवळ उभे राहिले. ताशेवाले आपले ताशे विस्तवाशीं शेंकीत होते. 'जयलक्ष्मी, किती उशीर करायाचा आहे अजून? बाहेर लोक वाट पाहत केव्हांचे उभे आहेत; जा आनंदशंकर, ताईला बोलाव' असें निळकंठभाई ह्मणाला. कोणत्याही कामांत बायकांची जितकी पहिल्याने उतावळ असते, तितका त्या आयत्या वेळी उशीर पण करितात. निघण्यापूर्वी पहिल्याने तिच्या अंगावर सव्वा मण सोन्याचे दागिने घातले; ह्यालाच 'वाघ करणे' ह्मणतात. परंतु इतके ओझें हिला सहन होणार नाही, म्हणून ते काढून ठेविले. नंतर तिची ओटी भरल्यावर लागलीच ती लाजत लाजत पुढें येऊन निळकंठभाई, भोलानाथ व वडील बाया ह्यांस नमस्कार करून पालखीत बसावयाला ह्मणून दरवाजाबाहेर आली; आणि दोघी बायांनीं तिला पालखींत बसविले.

ती बसल्याबरोबर एकदम वाजंत्री वाजूं लागलीं व भोयांनी पालखी उचलल्यावर सर्व लोक चालूं लागले. सर्वांच्या पुढे एक तुतारीवाला तुतारी (भंगळ) मधूनमधून फुंकीत होता; व दोन धिप्पाड गडी भले मोठे दोन दोन तांब्याचे हंडे डोकीवर घेऊन व त्यांवर पितळी कळशा ठेवून चालले होते. नंतर तीन ताशेमर्फ्यांचे जोड होते. हे ताशेवाले कसून वाजवीत होते, असें ताशांच्या कडकड आवाजावरून वाटे. पाठोपाठ कांही मराठे सुस्वर सनया वाजवीत होते, व कांही संबळीवर ताल धरीत होते. नंतर अंगावर शालजोड्या घेतलेले व डोकीस उंची पागोटें घातलेले व जरीकांठी धोतरें नेसलेले असे सुमारे सव्वाशें नागर लोक होते. ह्या समुदायांत कांहीं निळकंठभाईच्या फार ओळखीचे असे दक्षणी ब्राह्मण, व गुजराथी ब्राह्मणही होते. निळकंठभाई हा आनंदशंकराचा हात धरून आपल्या जवळच्या एका दक्षणी ब्राह्मणाशीं बोलत व वरचेवर पाठीमागें पालखी-

कडे पाहत चालला होता. पुरुषांपाठीमागून जयलक्ष्मीची पालखी व तिच्या मागून हरकुंवरबाई, भोलानाथाची बायको व सून, आणखी चारपांच नातेवाईक नागर बायका, उंची शालू काष्टा न घालतां नेसून व डावीकडून डोकीवरून व उजव्या हातावरून पदर घेऊन तो कंबरेला डावे बाजूस खोवून, पायांत तोरड्या, किंवा कल्ले घालून छण् छण् असा पदोपदी त्यांतून आवाज काढीत वरचेवर आपला सुशोभित असा डावा हात खाली वर करीत व मधूनमधून वरच्या गवाक्षांकडे व सज्जांकडे पाहत पाहत चालल्या होत्या. बहुशः नागरांमध्यें कुरूप बायको विरळा, आणि तितक्यांत अशा नटलेल्या; मग तर ह्या इंद्रलोकीच्या अप्सराच ह्या लोकीं मनुष्यांच्या सहवासाचा अनुभव असावा म्हणून आल्या कीं काय, असे वाटले. ह्यांच्या मागून पांच सहा गुजराथी गडी येत होते, व मधूनमधून अंतरावर बारा मशालजी आपल्या मशालींवर तेल घालून पाजळीत चालले होते.

तो मशालींचा झगझगीत उजेड, ढोलक्यांचा ढबढब आवाज, कानठाळ्या बसणाऱ्या कडकड ताशांच्या आवाजामधून तो सनईचा सुस्वर, त्या पुरुषांच्या निरनिराळ्या रंगांच्या शाली, त्या बायकांचे नपुरख व शालूंवरील जरीचें काम, व मधोमध त्या तांबड्या पालखीत वरच्या कमानीवरील गोड्याला डाव्या हाताने धरून बसलेली ती जयलक्ष्मी व बाजूने उंच हवेल्या व प्रेक्षक, ह्यांनीं एका प्रकारची अप्रतिम शोभा दिसत होती.

जयलक्ष्मी तर ह्या वेळेला फारच मोहक दिसत होती. ज्या वेळेस ती पालखीत बसावयाला म्हणून बाहेर आली, त्या वेळेस त्या मशालीच्या उजेडांत तिचा एकदर बांधा फारच खुलला. ही बांध्यानें मध्यम व रंगानें निमगोरी होती. हिचे कपाळ मोठें व डोक्यावर काळेकुळकुळीत केश होते, व ते कपाळ व कान ह्यांजवळ कुरळे होते. हिचे डोळे मोठे असून बुबुळे काळीभोर होतीं, व पापण्याचे केश लांब व सुरेख होते. हिच्या वरच्या पापण्या बहुतकरून डोळ्यांवर पडलेल्या असत. हिचे नाक सरळ

होतें. एकंदरीत ही जरी अतिरूपवती स्त्रियांमध्यें गणली गेली नसती, तरीही हिच्या चेहऱ्याची ठेवण फारच मोहक होती.

हिच्या गर्भाला सहावा महिना लागला होता; परंतु इतके महिने हिला लोटले आहेत असे कांहीं दिसत नव्हते. ही बांधेसूत बायको होती, आणि हिची आंगलट थोडीशी गुबगुबीत होती, त्यामुळें व यौवनाचा प्रादुर्भाव झाल्यामुळे हिच्यावर अप्रतिम तेज झळकत होतें; ह्मणून पाहणाऱ्यांचे मनोहरण झाल्याशिवाय राहत नसे. अगोदर दिव्याच्या उजडांत रूप खुलते, आणि तशांत जयलक्ष्मीसारखी यौवनाने आक्रांत व स्वरूपानेही चांगली अशी स्त्री किती सुदर भासेल बरें ? ती जरतारी पैठणी नेसली होती. त्या पैठणीवर जरीचे ठिपके ठिपके होते. अंगांत जरी-कांठी घट्ट कांचोळी घातली होती. पायांत शिदेशाई सांखळ्या व कल्ले होते. डाव्या हातांत वांकी व मोठे बाजूबद कोप-रावर घातले होते दोन्ही हातांत सोन्याचे गोठ, व बांगड्या होत्या. बोटांत हिऱ्याची आंगठी होती. नाकांत सहा टपोऱ्या मोत्यांची नथ घातली होती. ह्या मोत्यांमधोमध एक हिरकणी होती. तिनें कपाळावर एक टिकली लाविली होती. कानांत मोत्यांचे कुडुक व डोक्यांत केवडा व पुढं बिदीबिजवरा घातला होता.

अशी शृंगारलेली जयलक्ष्मी पाहण्याकडे सर्वांचे आपोआप लक्ष लागले. तिच्या त्या नाकावर लाजेमुळें किंवा श्रमाने आलेले घर्मबिंदु तिच्या तोंडाला फारच शोभवीत होते. तिचा अधरोष्ठ रसरशीत दिसत होता. तिच्या पडलेल्या पापण्यांवरून ती नुकतीच जागी झाली आहे, किंवा हिच्या अगांत यौवनाची धुंदी भरली आहे, असें वाटे. ही मनाची फार कोमल असे, ह्मणून हिच्या प्रीतीतल्या प्राण्याला जर यत्किंचित्‌ही दुःख झालें, तर ते घालविण्यासाठी ती अतोनात खटपट करी.

याप्रमाणे सर्व अंगभर पसरलेला तिचा तो सुकुमारपणा, त्यानेंच तिच्या हृदयाला जणूं काय कोमल केले होतें. हिच्या नाकावर यौवन-स्वाती-वर्षावाने घर्मबिंदूंचे मिष करून, लहानसहान मोतीच

चिकटलीं आहेत असे वाटले. हिच्या अधरोष्ठाचा ओलेपणा अधरमधुपदाला सार्थकत्व आणी, किंवा सुवर्णखचित अशा पुढल्या दंतपंक्तीला भिऊन तो आर्द्र झाला, असे वाटे. तिचे ते वर्तुल व पीन कुचद्वय, मदनाच्या सतत येणाऱ्या हल्ल्यांपासून कोमल हृदयाचे संरक्षण करणाऱ्या बुरुजांप्रमाणे शोभत होते. यौवनानल हृदयांत तीव्रतर भडकूं लागला, म्हणूनच त्याच्या धगीपासून तिच्या कोमल चर्मावर होणारा अपाय, स्तनांच्या रूपानें पर्यवसान पावला, व स्तनांची अग्रे हीं त्या यौवनानलाच्या धूम्रानें कृष्ण झाली, असे दिसत होतें. तिचे कपाळ तिलकानें, सूर्योदयापूर्वी शुक्राच्या चांदणीसहित आकाशाप्रमाणे वाटले. तिच्या विस्तीर्ण कपाळावर असलेले कुरळ केश, मुखचंद्राला पाहून भ्यालेल्या केवळ तमोराशीच वाटत होत्या. तिचे ते अर्धविवृत नयन, श्वेतकमलान्तर्गत भ्रमरच; आणि मदनावर टाकण्यासाठीच जणूं शराप्रमाणे तिच्या पापण्यांचे लांब केश. अशी ती जयलक्ष्मी पालखींत बसली असतां, आपल्या जरतारी पैठणीमुळे खग्रास सूर्यग्रहणाने थोडे बहुत तारे चमकूं लागले आहेत अशा गगनतलाप्रमाणे भासली. तिचे सौंदर्य, नथींतील हिऱ्याच्या मिषानें लोकांचे डोळे दिपवी. असो.

ह्याप्रमाणे वरघोडा जात जात रायपुऱ्यांतील चलकेश्वर महादेवाच्या देवळाजवळील वळणाने लाखापटेलच्या पोळाकडे ह्मणून वळला. पुरुषांचा मेळा पुढे गेल्यावर एकाएकी कोणी शीळ घालीत आहे असें भासले; आणि लागलीच पांचसहा मशालजींनी आपल्या मशाली विझविल्या. इतक्यांत कांहीं घोडेस्वार दौड करीत येत आहेत असे वाटले. व 'धरा,' 'मारा,' असे शब्द मंडळीच्या कानीं पडले. मग कसचा वरघोडान् कसचे काय? पुष्कळ लोक, जी वाट सांपडेल तिकडून पळाले. भोयांनी पालखी टाकून धूम पळ काढिला. पाठीमागच्या बायकांनी व गड्यांनीं वाट धरिली. येऊनजाऊन सुमारे दहाबाराजण राहिले. बिचारा निळकंठभाई, 'अहो, पळूं नका–काय आहे

ते पहा, चोर असल्यास त्यांना शासन केले पाहिजे. जयलक्ष्मी, आनंदशंकर, भीऊं नका. अहो भोलानाथ इकडे या, '—असें ओरडत होता. पण ऐकतो कोण ? जिकडेतिकडे आरडाओरड व एकच कल्होळ ! जवळच्या आळीतल्या लोकांनीं तरी मदतीस यावे, पण तेही नाही. त्यांना वाटलें, मोठा दरवडा आला आहे, तर आपण आपले नीट संभाळून असावें. असल्या धुमाकुळीला निबिड अंधकाराची भर पडली. एक जयलक्ष्मी, निळकंटभाई, मोहन, दोन तीन दक्षिणी गृहस्थ व दोन तीन नागर ब्राह्मण, एवढेच काय ते राहिले; बाकी, घोडेस्वार जवळ येईपर्यंत सर्व धूम पळून गेले. हिय्या करून राहिलेली मंडळी पालखीजवळ उभी होती, व जयलक्ष्मी पालखीतून बाहेर निघत आहे, इतक्यांत कांहीं लोकांनी 'पालखीतल्या बायकोला पकडा' असे म्हणून चाल केली. मग काय, जे म्हणून धीर करून राहिले होते, त्यांपैकीं चार पांच जणांनी तर लागलाच पळ काढिला. निळकंठभाईच्या डोक्यावर काठीचा मार बसून, तो 'जयलक्ष्मी, मी मेलों' असें कण्हत पडला. बिचारा मोहनही धन्याला उचलून नेण्यासाठी वांकला असतां, पाठींत सोटा बसल्यानें जेथल्या तेथेंच बेशुद्ध होऊन पडला. एका दक्षण्यानें मात्र हळूच वांकून एका दरवडेखोरास चीत केले आणि त्याचें ओरडणें त्याच्या साथीदारांना ओळखूं जाण्याच्यापूर्वीच त्याचे तोंड बांधून आपण खचकन त्याचे पाठीवर बसला, व त्याचे हातपाय बांधून टाकिले. इतक्यांत घोडेस्वारानें इकडून तिकडे हिंडतांना एका मुलास पकडले; आणि जयलक्ष्मीसही तोंडांत बोळा देऊन पालखीत घालून कांहीजण घेऊन गेले.

हें सर्व पंचवीस तीस पळांच्या आंतच झालें. वास्तविक घोड्यावर घोडेस्वार एकच होता; परंतु मनुष्यांची साहजिक वृत्ति अशी असते की, एकानें कुई केली की, लागलीच सगळे घाबरले. कांहींही अकस्मात् भयंकर गोष्ट घडून आली, अशी बातमी लागल्यास त्याबद्दल विचार न करतां एकदम अविचारी

पशूंप्रमाणें पळ काढायाचा. नाटकगृहांत कोणी 'आग लागली' म्हणून ओरडला, तर लोक किती गांगरून जातात व एकदम जे दार असेल त्या दारानें पळण्यासाठीं ह्मणून एकाच ठिकाणीं कसे घुसतात; आणि त्यापासून किती प्राणहानि होते बरे ! असो.

भाग ७ वा.

चौहोंकडे सामसूम झालीसें पाहून तो दक्षणी उठला, आणि आपल्याजवळ कोणकोण पडले आहेत हे पाहण्यासाठी तो आसपास चांचपूं लागला. बराच वेळ होईपर्यंत बिचारा निळकंठभाई डोक्यावर सोटा बसल्यामुळे बेशुद्ध पडला होता, तो ह्यापूर्वीच थोडा वेळ सावध झाला होता. सर्व गोष्टी एकामागून एक अशा अकस्मात् घडून आल्यामुळें व जखमेच्या वेदनांमुळें आपण कोणत्या ठिकाणीं आहो, हें सर्व स्वप्न तर नसेल ना, असें कांही वेळपावेतो त्याला वाटले. परंतु जेव्हां आपण जमनीवर पडलों आहों, व डोक्याला हात लावून पाहतां खोक पडली आहे, अशी त्याची खात्री झाली, तेव्हां ह्या सर्व गोष्टी वास्तविक निःसंशय घडून आल्या, असे वाटून त्याच्या जीवाला अतोनात दुःख झालें. जखमेच्या सर्व वेदना विसरून तो विचार करूं लागला. कांहीं वेळाने मोहनही सावध झाला व आपल्या धन्याला हांका मारून उठवावयाला लागला. मोहनचा स्वर ओळखून, हा सर्व केवळ भास असेल असा पुनः संशय पडून निळकंठभाईनें हळूच विचारिले, 'मोहना, आपण कोठे आहों, वरघोड्याहून परत केव्हां आलों ?' त्याच्या मनांत हेंच की, 'मघांशीच परत आलो, तुह्मांला भोवळ आली व एथे आंगणांत पडलां' असें कांहीतरी मोहन वांछित उत्तर देईल. केव्हांही व कोणतेही अशुभ वृत्त जर आपल्या कानीं पडलें किंवा आपल्या दृष्टिगोचर झालें, तर हें कदाचित् मिथ्या असेल व इंद्रियांनीच आपली

फसवणूक केली असेल, असें निश्चयात्मक ठरविण्याविषयीं आपल्या मनाची साहजिक प्रवृत्ति होते; मग तितक्यांत निळकंठभाईसारख्या वृद्ध मनुष्यास असे वाटावें, ह्यांत कांहीं नवल नाही. मोहन उडवाउडवी करून ह्मणाला, ‘बराच वेळ घेरी येऊन आपण येथे पडलां आहां, तर जलदी उठा व घरांत चला. नाहीतर ही थंडी आपल्यास बाधेल.’

त्या दक्षण्याच्या कानी हे सरते शेवटले शब्द पडतांच तो लगबगीनें शब्दाच्या अनुरोधानें जवळ आला, व मोहनाचा शब्द व भाव ओळखून ह्मणाला, ‘मोहन, तूं कां निळकंठभाईना अजून घरांत घेऊन जातोस? मघाशीच गेला असशील असे मला वाटलें.’

स्वर ओळखून मोहन ह्मणाला, ‘कां गोविंदराव, अजून तुह्मीं घरी गेला नाही? ते आतांच सावध झाले आहेत, मी आतां त्यांना घेऊन जातो.’ व जवळ येऊन त्यानें कानांत हळूच सांगितलें, ‘माझी पाठ फार सडकली आहे, तर तुम्ही माझ्या पाठीवर त्यांना मेहरबानी करून बसवा, व जरा आमच्या वाड्यापर्यंत चला. होतांहोईपर्यंत काय झालें याची त्याना ओळख द्यावयाची नाही बरेका? पण दरवडेखोरांपैकीं आसपास कोणी नाही ना?’ गोविंदरावानें उत्तर दिलें, ‘कोणी नाही, फक्त एका दरवडेखोराच्या मुसक्या बांधून ठेविलें आहे. मी त्याला घेऊन तुझ्या बरोबर सोबतीस म्हणून येतो. वाटेनें मी कांहीं ह्यासंबंधीं बोलणार नाही. मग काय होईल ते पाहूं.’

निळकंठभाईनें कण्हत मोहनाला विचारिलें, ‘तूं मला टाकून कोठें गेलास? कां गोविंदराव, रात्र किती झाली? वरघोड्याहून तुम्ही घरी कां गेला नाही? यज्ञेश्वरशास्त्री तुम्हांला रागे भरतीलना?’

‘कांही रागावणार नाहींत’ असें उत्तर देऊन त्यानें मोहनच्या पाठीवर निळकंठभाईस बसविलें व आपण त्या दरवडेखोराला घेऊन चालूं लागला; व वाटेनें ‘मोहन, तूं आतां जवळच्या

वाटेनें घराहून आलास आणि लागलाच कशी तूं वाट विसरलास? फार झालें तर घरीं जावयाला चारपांच पळें लागावीत. मला वाटतें तूं भलत्याच वाटेनें जातोस. बरोबर दिवा तरी आणावयाचा होतास. मोठा बोवा विसराळू तूं?' असे बोलत चालला. पण जसजसा घरीं पोंचण्यास वेळ जास्त लागूं लागला, तसतसा निळकंठभाईचा धीर खचत चालला. ह्या सर्व गोष्टी खरोखर घडून आल्या, असें त्यास वाटूं लागले व त्याचा आशांकुर जेथल्या तेथेच कोमेजून गेला. नंतर आपल्या मनाची संशयनिवृत्ति करण्यासाठीं ह्मणून त्यानें वारंवार 'जयलक्ष्मी कोठें गेली? ते दरवडेखोर पळाले कां?' असें स्पष्ट विचारिलें; परंतु ह्यांनीं तिकडे लक्ष न देतां, आपसांतच बोलण्यामध्यें गर्क झालो आहों, असें दाखवून जास्त जलद चालावें. अगदीं घराजवळ आले असतां निळकंठभाई त्रासून ओरडला, 'काय हे दुष्ट आहेत? काय ते एकदांचें मला कळवा. तुमचे कान फुटले कां? मी इतका कंठशोष करीत आहे, तरी तुह्मी ऐकत नाहीं. रे मोहन्या, बोलतोस कीं नाहीं?' अति वाईट वाटून मोहन ह्मणाला, 'आपण घरीं आलों' आणि लागलाच दार ठोठावूं लागला; गोविंदराव एका बाजूस उभा राहिला.

दार ठोठावण्याचा आवाज ऐकूं आल्याबरोबर माणेकभाई हातांतील फांसे टाकून जवळच्या दोघांस ह्मणाला, 'करा गोळा ते सर्व सामान, आणि टाका त्या फडताळांत. झोंपेचें मिष घेऊन पडले रहा बरें. बेचर मंडळीला घेऊन आलासें वाटतें. एकटा बेचर आला असला, तर त्याला फिरून शोधाला ह्मणून पिटाळूं आणि मग आपला खेळ आहेच.' नंतर हातांत दिवा घेऊन त्यानें दार उघडिलें व मोहनाला पाहतांच ह्मटलें, 'अरे बेचर, इतका वेळ तुला कशाने लागला? कां पोळाचे दार बंद केले होते? अरे मला कोण काळजी लागली आहे.' इतक्यांत त्याचें चऱ्हाट मध्येंच बंद करून मोहन रागानें ह्मणाला, 'बरें, वाटेतून दूर व्हा. मी तो मोहन.' असे रागाने बोलून पाठी-

मागल्या माडीवर निळकंठभाईस घेऊन गेला. लागोपाठ दरवडेखोराची मोटकुळी घेऊन गोविंदरावही आंत गेला, व त्यानें दार लाविलें. त्यास पाहतांच माणेकभाई कळकळ दाखवून ह्मणाला, 'कांहो गोविंदराव, काय झाले तें सर्व सांगा. भाईंना हे काय झाले? आमची ती कोठें आहे? मला वरघोड्याला गेलेले लोक सांगत आले कीं, घाला आला. ह्मणून लागलीच मी ते परत आलेले गडी बेचराबरोबर देऊन शोध करावयाला पाठविले; आणि आतां येतील, मग येतील, अशी काळजी करीत घरांत कोणी असावे ह्मणून बसलो आहे. बरे हा कोण?'

गोविंदरावानें सर्व सांगून ह्मटले, 'चला निळकंठभाईंना लागलें आहे, त्यांना औषधपाणी केले पाहिजे. तेथपावेतो ह्या हरामखोराला माजघरांत असाच बांधलेला टेवून देऊं.' असें ह्मणून व माणेकभाईला घेऊन तो वर गेला.

मोहनने दिवा लावून कांहीं मलम निळकंठभाईच्या डोक्याला लाविले. त्याचातर एकसारखा विचारण्याचा सपाटा चालला होता. 'माझी जयलक्ष्मी कोठे आहे? त्या दुष्टांपैकीं कोणी सांपडले कां? माणेकभाई शोध करून केव्हां परत आला? आनंदशंकर वाट चुकला वाटते? त्याला कोणी पाहिलं कां?' इतक्यांत माणेकभाई व गोविंदराव वर आलेसे पाहून त्यानें विचारिलं, 'जयलक्ष्मी सांपडली कां?'

माणेकभाईनें तोंड वेंगाडून 'नाहीं हो आली, तिला कोठें टाकिली?' असे विव्हळत उत्तर दिलें. मग काय एकच कल्होळ. इतका वेळपावेतों निळकंठभाई कसा तरी धीर धरून होता, पण जांवयाच्या तोंडचे असे शब्द कानीं पडतांच मोठा गळा काढून तो रडायाला लागला. त्यानें रडें दाबण्यासाठीं पुष्कळ प्रयत्न केला, परंतु तो सर्व निष्फळ झाला. एकाद्या नदीला पावसाळ्यांत महापूर आला, म्हणजे तो मोठे मोठे वृक्ष व मातीचे बांध जें पुढे येईल तें चट समूळ उपटून किंवा फोडून टाकितो, तद्वत् निळकंठभाईची स्वाभाविक शांतता ह्या

अकस्मात् दैवकोपामुळें लयास गेली. तो संतापून ह्मणाला ‘ अरे अधमांनो, माझ्या हरिणीसारख्या गरीब बाळीला तुम्ही कां घेऊन गेलां ? तिनें काय तुमचें वाईट केलें होते ? जी कधीही कोणाला एक शब्दसुद्धां लावून बोलणार नाहीं, ती तुमची नीचांनो कशी वैरीण झाली ? जिला कधी परपुरुषाचें तोंड माहीत नाहीं, ती तुह्मां चांडाळांपुढें काय बोलेल ? अरेरे, ह्या वेळेस जर ते दुष्ट माझ्यापुढे असते, तर त्यांना जिवंत चिरले असते. (थोडा शांत होऊन) नाहीं, पण त्यांना तरी दोष देण्यांत काय अर्थ आहे ? हा ईश्वराचाच कोप, तेथें दुसऱ्याचें काय चालणार ? प्रभूच्या जर मनात नसते, तर त्या दुष्टांना तशी वाईट बुद्धि कां ह्मणून झाली असती ? छेः छेः मी चुकलो, हे प्रभो क्षमा कर. मी तुला दोष देत होतों, पण माझे अपराध तूं पोटांत घाल. माझेच पूर्व जन्मीचे दुष्कृत मला आतां भोवते आहे. मीच कधीं पूर्वजन्मीं कोणाचें तरी एकुलते एक मूल नेलें असेल,ह्मणून मला हें दुःख सोसावें लागतें. (दुःखावेशानें) अरेरे ती माझी एकुलती एकच मुलगी होती ना ? तिला सुख म्हणून मुळीच लागलें नाहीं. बिचारीची आई गेली, बहीण गेली, सर्व गेलें. मी कायतो एकटा तिला होतों, पण मीं तरी कधी तिचे लाड पुरविले का ? नाहीं. हाय हाय, काय करूं, कोठे जाऊं ? अहो, गोविंदराव, अहो तुह्मी मला ती आणून द्या. मला ह्मातारपणीं तिच्यावांचून दुसरे कोणीहो नाहीं. मी तुह्माला माझी सर्व संपत्ति देईन. अहो, ती फार सालस आहे. तुह्मांला संपत्ति दिल्याबद्दल ती कधीही मला दोष लावणार नाहीं. दोष तिच्या स्वप्नींही येणार नाहीं. (मोहित होऊन) पण मी हें काय बोलतों. ती खालीं बोलत आहे वाटते. अरे आनंदशंकर, ऊठ, ताई आली. तिला जलदी घेऊन ये पाहूं. जयलक्ष्मी, ये पाहूं जवळ. कितीहो माझी बा सुंदर आहे ? नवरा आहे म्हणून लाजूं नकोस. तुला मुलगा होईल बरें–तुह्मी दोघे सुखी असा–सर्व लोक जमले वाटतें

जेवावयाला. जयलक्ष्मी ये मला एकदां तुझ्या तोंडावरून हात फिरवूं दे. अरे हाय, ती नाही. गेली. कोणी नेली? मला द्या ती. पैसे पाहिजेत? घ्या ते, माझा जीव पाहिजे? घ्या तो, पण तिची भेट करवा आणि मग पाहिजे तें घ्या. (दांतओंठ खाऊन) अरे मांगांनो, तुह्मांला तिच्या ओरडण्याची कांहीच का दया आली नाही? तुमचे निसंतान होईल. तुह्मी सडून मराल. माझा ह्मातान्याचा शाप तुम्हाला भोवेल. तिचे दागिन्यासाठीं कां इतकें तुह्मी नीच काम केले? मजजवळ मागावयाचे होते, मी ते दिले असते. पण दागिन्यांसाटी नसेल! तर काय तिच्या-साठीं? ह्या पवित्र नागरकुलांत जन्म घेतलेली जी सती तिचा तुह्मी अभिलाप धरितां? तिच्या शापानें दग्ध व्हाल हे तुम्हांला माहीत नाही? रे माणेकभाई असा काय बायकोसारखा बसलास? ऊठ आणि आपल्या पत्नीची लाज राख. मोहन, माझी तरवार आण, आणि त्या पवित्र देहाला विटाळून टाकणाऱ्यांनां शोधून काढून त्यांना, अत्युच्च जे आह्मी नागर ब्राह्मण, ते आपल्या नाजूक स्त्रियांच्या पातिव्रत्याविषयी किती कळकळ बाळगितो हें दाखवितो. तरवार आणतोस की नाही? मला वाटतें तुझें व ह्या लुच्या गोविंदरावाचें ह्यांत कांही अंग आहे. मी पुष्कळ दिवस ऐकत होतों की, हे मराठे फार विषयासक्त असतात, तें माझ्या प्रत्ययास आलें वाटते. माणेकभाई पाहतोस काय? धर त्या दुष्टाला. तरीच ह्या दोघांनीं मला थापा देऊन जेथें तिला लपवून टेविले होते तेथून आणिले. माणेकभाई, ह्यांना मार. अरेरेरे माणेकभाईला आपल्या बायकोविषयीं कांहींच त्वेष येत नाही! काय तुह्मी मला वेडे समजतां? मी ह्मातारा झालों ह्मणून काय झाले? (विचार करून) छत् छत् यशेश्वरशा-स्त्र्याचा गोविंदराव कधींही असें करणार नाही. गोविंदा, मी तुझी क्षमा मागतो. पण ती नाहींचना. मी येथें रडत बसून तिची कशी सुटका होईल? तिला ते छळतील. छळतील, तर त्या दुष्टांच्या नरडीचा घोंट घेईन.'

ह्याप्रकारें शोक करीत असतां मोहन व गोविंदराव ह्यांचें हृदय अगदी भडभडून गेले. माणेकभाई सर्व लोकांना ऐकूं जाईल इतक्या मोठ्याने रडत होता. सर्वांनी निळकंठभाईला समजावितां समजावितां शिकस्त केली, पण त्याचें देहभान गेल्यामुळे तो कांहीं केल्याने ऐकेना. एकसारखें 'तिला सोड-विण्यासाठीं मी जातों. मी मरेन, पण तिच्या देहाला कलंक लागूं देणार नाहीं' असें तो सारखा म्हणत होता.

खरेंच आहे. ह्यातारपण हाच केवळ नैराश्यरूपी वैराण प्रदेश; त्यामध्यें तनयरूपी अंकुर, आणि तोच कोण्या दुष्टानें कोमेजवून किंवा खुडून टाकण्याचा यत्न केला, तर तो नैराश्य-प्रदेश किती भयानक दिसेल बरें! अमावास्येच्या दिवशी आकाश सजल मेघांनी व्याप्त असावें, आणि त्या वेळच्या निबिड अंधःकारांत एखाद्या झोपडीतील लहानसा दिवा एखाद्या वाट चुकलेल्या पांथस्थास जसा अमूल्य ठेव्याप्रमाणें भासतो, तद्वत् एकुलतें एक मूल म्हाताऱ्याला असतें; आणि तोच दिवा जर कोण्या दुष्टानें जाणूनबुजून मालविला तर बाहेरही अंधःकार वृद्धिगत होतो व पांथःस्थाच्या मनाच्या अंधःकाराची सामाच झाली म्हणावयाची. प्राणाहून प्रिय असा तरुण पति मर-णोन्मुख पडला असतां जशी धृतनूतनकुचभारा मुग्धवधू दुःखित होते, तद्वत् किंबहुना अधिकच, त्या वृद्धाची स्थिति दुःखप्रद व्हावयाची. कृपणास संचितधननाश, डोळस चक्षुनाश, स्वदेशाभिमान्यास स्वातंत्र्यनाश हे जितके क्लेश-प्रद असतात, तितके सर्व एकसमयावच्छेदेंकरून बिचाऱ्या वृद्धापकाली एकुलत्या एकच अपत्याचा नाश ऐकणारास असतात. बरें, एकदाचें काय वाईट व्हावयाचें असेल तें झालेले ऐकिले, म्हणजे मनाची क्षुब्ध वृत्ति शांत होते. पण तसें नसलें, म्हणजे मूल जिवंत तर नसेलना, तिचा नाना प्रकारें छळ करतील का, असे नाना प्रकारे चिंतातरंग क्षुब्ध हृदय-सागरांत हेलकावे घेऊं लागतात. विचाररूपी नौका ह्या अशा

अघटित दुःखपर्वतावर आदळून शतशः विदीर्ण होते. आणि अशा वेळीं 'सुख पाहतां जवापाडे । दुःख पर्वताएवढें' अशी भगवद्भक्त तुकोबाच्या वाणीची आठवण होऊन संसार पराङ्मुखता प्राप्त होते. असो.

हा इकडे असा गोंधळ चालला असतां मध्येंच रस्त्यावरील दार कोणी खडखड वाजवीत आहे असें वाटून 'जयलक्ष्मी आली वाटते' असें निळकंठभाई उत्सुकतेनें म्हणाला. बाकीच्या तिघा जणांना दार वाजविलेलें ऐकूं आलें नाहीं. लागलाच मोहन खालीं गेला व थोड्या वेळानें आनंदशंकराला वर घेऊन आला. आनंदशंकराला एकटाच असलेला पाहून निळकंठभाई अगदी हताश झाला, परंतु शोकावेश बराच कमी झाल्यामुळें त्यानें गहिंवरून त्याला जवळ घेऊन विचारिलें 'बाळा, तूं इतका वेळ कोठें होतास ? तुला कोणी धरिलें होतें का ?' आनंदशंकरानें रडत उत्तर दिलें 'ज्या वेळेस दंगा झाला त्या वेळेस आपले साराभाई आहेतना ते "दंगा होत आहे, तुम्ही हत्यारें घेऊन मदत करा" असें सांगत आपल्या घरीं आले. तेथें आम्ही बराच वेळ होतों. मग ते कंटाळून दोघा चौघा शेजाऱ्यांना बरोबर घेऊन शोधास म्हणून गेले, तों त्यांना वाटेंत आपला बेचर भेटला. त्यांनीं लागलेच घरीं परत येऊन मला बेचाराचे स्वाधीन केलें; व "मी जास्त शोध करून आतां येतों" असे ते म्हणाले. नंतर बेचर इकडे आला.' ह्या सर्व हकीकतींत जयलक्ष्मीविषयीं कांहीं माहिती नव्हती, म्हणून निळकंठभाईचें हृदय अगदी फाटून गेलें; परंतु मुलाच्या तोंडाकडे पाहून त्यानें बराच वेळ धीर धरिला. पण जेव्हां का आनंदशंकरानें विचारिलें 'बाबा, ताई कोठे आहे ?' तेव्हां बिचाऱ्या म्हाताऱ्याचें रडें कोसळलें. त्याचा कंठ भरून आला. मुलाला पोटाशीं धरून, 'बाळा ताई गेली सोडून आपल्याला. आतां कसली ताई भेटते आपल्याला' असे तो बोलला, व कांहीं वेळानें 'मी आतां तिच्या शोधास जातों' असें शांतपणानें ह्मणाला.

ही वेळ बरी आहे असें जाणून गोविंदरावानें पकडून आणिलेल्या दरवडेखोराबद्दल निळकंठभाईस सांगितलें. त्यानें मोहनाला त्याला वर आणावयाला सांगून म्हटलें 'त्याच्याकडून कांही तरी सुगावा लागेल.' परंतु मोहन परत एकटाच आला, आणि सांगूं लागला 'तो मनुष्यही नाहीं व बेचर सांगतो की, माणेकभाई व त्याचे दोघे मित्र हे थोड्या वेळापूर्वी बाहेर गेले.' गोविंदरावाला हे थोडेसें चमत्कारिक वाटलें, परंतु तो कांहीं बोलणार, इतक्यांत साराभाई वर आला, आणि सांगूं लागला; निळकंठभाई, आपण कांही भिऊं नये, साधारण बराच सुगावा लागला आहे. आपल्या जयलक्ष्मीबाईची पालखी जे पळवून नेत होते, त्यांना रायपूरच्या चौकीदारांच्या सांगण्यावरून कांहीं लोकांनी अडविलें. हल्लीं जयलक्ष्मी त्या दुष्टांच्या हातून सुटली आहे असें खास वाटतें. कारण मी घरीं पळत जात असतां वाटेत कांहीं हत्यारबंद लोक दिवा घेऊन जातांना भेटले. ते मला सज्जन असावेसें वाटलें. त्यांनीं पळण्याचें कारण विचारितां मीं सांगितले की, "एका नागर वरघोड्यावर घाला आला आहे, तर तुम्ही मेहरबानी करून सुटका करावयास जा." "आम्ही आतां तेथेंच जातों" असें ह्मणून ते दिवा विझवून त्या बाजूला पळत गेले; आणि कांहीं लोकांनी त्या भामट्यांना अडविलें म्हणून चौकीदार सांगतो, त्या अर्थी मला भेटलेले ते तेच लोक असावेत. तर आपण निष्काळजी असा. बाहेर शोध करायाला जाऊं नका, कारण आतां तोफ होइल; नंतर रहदारीची सक्त मनाई आहे. उद्यां सकाळी सर्व शोध काढूं. मी इकडे येतांना नानासाहेब कोतवाल ह्यांस सर्व हकीकत कळविली, आणि तेही म्हणाले, माझा निळकंठभाईंना निरोप कळवा कीं, आपण अगदी निष्काळजी असा. आपली मुलगी ती माझीच आहे, असें मी समजतों. तिच्या केशालाही मी धक्का लागूं देणार नाही. मला सर्व लुच्चे लोकांचे अड्डे माहीत आहेत, आणि जर ती तेथें नसली तर दुसरीकडे कोठेंही ती

असल्यास ती अगदी माझ्या घरींच आहे असें समजा. सुमारें पहाटेच्या चार घटकांच्या सुमारास मी तिला घेऊन स्वतः आपल्याला भेटावयास खास येतों.'' बरें तर मीही घरी जातों; उगाच ती वाट पाहत काळजी करीत बसली असेल.'

निळकंठभाईस ह्या माहितीमुळें बराच धीर आला. मग त्यानें आनंदशंकराला थापटीत अंथरुणावर निजविलें व मोहनाला गोविंदरावाची निजण्याची सोय करावयास सांगून आपण उशाशीच विचार करीत बसला. गोविंदरावही तो मनुष्य कसा सुटून गेला ह्याविषयी तर्क करीत बिछान्यावर बराच वेळ तळमळत पडला होता, व नंतर तसाच झोपी गेला.

भाग ८ वा.

कामुक होउन कां मुकतां परमार्थ सुखाला देह विका। -रामजोशी.

भाऊच्या पोळेतील नानासाहेब कोतवाल ह्यांच्या वाड्याच्या तिसऱ्या मजल्यावरील एका बाजूच्या खोलींत तिघेजण सुमारें नऊ घटका रात्रीस दिव्याशी बोलत बसले होते. त्यांपैकी एक बोलण्याच्या धाटणीवरून दक्षणी असावा असा तर्क होई. हेच नानासाहेबांचे ज्येष्ठ चिरंजीव बाबासाहेब. हा वयानें तिशीच्या आंत असून मोठा ऐटबाज व देखणा होता. पानें व तंबाखू ह्यांनी ह्याचा बोकाणा नेहमी भरलेला असे.

नानासाहेब—अहो बुलाखीदास, तुम्ही तरी असें वेड्यासारखें काय करितां ? करा माणेकभाईचें बोलणें कबूल, म्हणजे तुमच्यावरचें आलेलें कड्याळ टळेल. नाहीं तर पडाल फशीं. माझें ऐका तुम्ही समजलां, माणेकभाई मागतात ते २००० रुपये उजाडण्यापूर्वी मजजवळ अनामत ठेवा, आणि त्यांनीं तो तुमचा—देव भला करो—वेलजी सोडला, ह्मणजे मी ते रुपये त्यांच्या स्वाधीन करीन. ह्मणजे मग सर्वच तंटा मिटला.

बुलाखी—अहो साहेब, आपणही असें ह्मणूं लागलां तर माझा निभाव लागेल कसा? माणेकभाई काय सांगतो व आपण काय ऐकतां? एवढी मोठी रक्कम मी आणूं कोठून? आणि त्याच्या त्या बायकोबद्दल इतके रुपये! इतक्या रकमेनें तर मोटमोठ्या पतिव्रताही—

माणेकभाई—खबरदार, बुलाखी, माझ्या बायकोविषयीं नालस्ती करशील तर. मुकाट्यानें रुपये आणून दे, नाहीं तर कोतवालसाहेब आहेत आणि तूंही आहेस. माझ्या बायकोवर डोळा ठेवतो, आणि त्याबद्दल ह्याजवर दया करून ह्याचे पारिपत्याविषयीं यत्न न करितां ह्याची अब्रू वांचवावी ह्मणून खटपट करावी, तर ह्याला त्याची किमत कोठें समजते?

बुलाखी—चल, मला आला आहे मोठा शिकवायला. ती वाईट चालीची होती म्हणून तोहमत आणून तुझें नाक चिरून टाकीन. ठाऊक नाहीं वाटतें मी काय करीन तें? आणि फार कसल्या गमजा करितोस? मला तो वेलजीही माहीत नाहीं व ह्या घाल्यांत माझें कांहीं अंगही नाहीं. आणि फिरून जर माझें अंग आहे ह्मणून बोललास, तर थोबाड फोडीन.

बाबा०—अहो शूर बुलाखी, माझ्या येथे मात्र मी कोणाचें थोबाड फोडूं देणार नाहीं. बाहेर जाऊन तुह्मी वाटेल तसा गोंधळ घाला. बरें पण जर माणेकभाईंनी वेलजी पुढें केला, तर तुह्मी सुटाल कसे, तें एकदां सांगा पाहूं.

बुला०—हं त्यांत काय आहे. साहेबांच्या मेहरबानीनें. आपणच कळविलें कीं, हा बुलाखी माझ्या येथेंच संध्याकाळपासून होता तर माझें पुष्कळ काम होईल.

माणेक०—पण वेलजी आणखी एकादोघांचीं नांवे सांगतों. कसेंही केलेंस तरी तूं सुटत नाहींस. तावडीत पक्का सांपडला आहेस. आपण बरेच दिवस एकमेकांना ओळखतों.

बाबा०—वेलजी आणखी दहांचीं का नांवे घेईना बापडा. माझ्या मनांत बुलाखीला सोडवावयाचें असल्यास त्याच्यासारख्या

कसपटाच्यानें कांहीं व्हावयाचें नाहीं; समजलांत माणेकभाई. बरें बुलाखी, असा ह्या कोंपऱ्यांत ये पाहूं. (कानांत हळूच) तूं कांहीं ह्मण, पण तुझ्यावर मोठें संकट आलें आहे. बावा तर तुझ्यावर अगदी हत्यार पाजळून तयार आहे. सांपडलास कीं पुरे, घालतीलच पक्क्या गोत्यांत. तर संभाळून ऐस व माणेकभाईचें बोलणें कबूल कर. तो कांहीं वावगें मागत नाही. आणि नंतर त्याजवळून ते पैसे कोणत्याही रीतीनें उगवून घे, ह्मणजे झालें. सटवाजीरावासारख्या हलकट मनुष्यावर हवाला ठेविलास हा एक मूर्खपणा. दुसरे हे काम पैशानें साध्य असतां बळजोरीनें तडीस नेऊं लागलास हा दुसरा मूर्खपणा. निळकंटभाई काय करितो बिचारा? चांगले पैसे चारिले असतेस, तर सर्व कांहीं बिनधोक मनासारखें पार पडलें असतें. बरें असो, एकदां गोष्ट हातांतून गेली ती गेली. पण आतां तरी खबरदारी ठेव व सुटका करून घे. माझ्यावरती विश्वास ठेवशील तर फसशील! कारण तो न्यायाधीश असला खडतर आहे की, माझ्या मनांतलें सर्व तूं जें कांही सांगितलेंस, तें विचारविचारून काढून घेईल. आणि मग पस्तावशील. तर असें कांहीं करूं नकोस. माझें ऐक, (ऐकत नाहीसें पाहून) नाही तर माझ्याशीं गांठ आहे संभाळ? येथल्या येथें कैद करीन व बावांना कळवीन कीं, घाला घालणारा मुख्य सांपडला.

बुला०—(मनांत) ह्यांना सर्व कळविलें ह्मणून घात झाला. हा बटकीचा माणेकभाई येथे कशाला आला, कोण जाणे. नाहीं तर वेलजी काय सांगतो व मी काय फसतों. आतां माणेकभाई तर बाबासाहेबांना न्यायाधिशापुढें नेल्याखेरीज राहणार नाहीत आणि नेल्यास ह्यांची अशी धमकी ह्मणून (मोठ्यानें) बरें, मी आता घरी जाऊन तितके रुपये आपल्या मनुष्याबरोबर पाठवून देतों. मग पुढचें आपल्याकडेसच. (माणेकभाईकडे वळून) भाईसाहेब एकादा अधिकउणा शब्द गेला असल्यास मनांत राग धरूं नका बरें. माझ्या हातून मोठा प्रमाद घडत

होता; परंतु कर्मधर्मसंयोगानें आपल्यासारख्या मित्राच्या पत्नी-विषयीं माझी वाईट इच्छा सफल झाली नाहीं, ह्यामुळें पश्चात्ताप होऊन फार आनंद वाटत आहे. त्या बाई आपल्या पत्नी आहेत अशी माझी पक्की खात्री असती, तर असें कधींही झालें नसतें. बरें पण गुन्हा माफ ना?

माणेक०—माफी ती काय मागावयाची आहे? तुमच्या मनांत जर माझ्याच बायकोविषयीं कांहीं काळेबेरें नव्हतें, आणि माझी बायको ती जर तुह्मी दुसऱ्याच कोणाची बायको होती असें समजलां होतां, तर त्यांत तुमच्या मनांत मजसंबंधीं पाप मुळीच नव्हतें. रकम पोचती झाली की, मी वेलजी सोडलाच. ह्याबद्दल अगदीं बिनधास्त असा. (मनांत) काय बेटा मला फसवूं पहात आहे? तुमचीच ती बायको असती असें मला माहीत असतें काय.... सगळा लुच्चयांचा बाजार. त्याला वाटतें की, मी जसा कांहीं बोळ्यानें दूध पितों. असो आपल्याला काय, दोन हजार रुपये मिळाले. हा आयताच फायदा.

बुलाखीबरोबर आपला गडी देऊन बाबासाहेब पुनः वर आले आणि म्हणाले, 'काय लुच्चा, माझें ऐकत नव्हता. पण जेव्हां का थोडें जमदग्नीस्वरूप दाखविलें, तेव्हां पडली नांगी थड. बरें माणेकभाई तुमचें काम झालें ना?'

माणेक०—(हर्षानें) आपल्यासारख्यांचे हातीं काम पड-ल्यावर ते तडीस गेल्याशिवाय राहील कीं काय? आपले मोठे मजवर उपकार आहेत.

बाबा०—उपकाराचें राहूं द्या. एकमेकांच्या उपयोगी अडच-णीच्या वेळीं पडूं नये तर माणुसकी ती काय राहिली. असो, तुह्मी घेऊन जा, व त्या मनुष्याला सोडून द्या. नानासाहेबांना मात्र वाटेंत भेटूं नका. ते शोध करीत वाटेनें हिंडत आहेत. थोड्या वेळानें तोफ होईल व पोळांचे दरवाजे बंद होतील. तो मनुष्य आलासें वाटतें. मधूनमधून येत जा बरें. व तुमच्या पत्नी बऱ्या झाल्या, ह्मणजे आमच्या तिला एकदां भेटवा. मधांशीं

जेव्हां तिने वरघोड्यावर घाला आला ह्मणून ऐकिले तेव्हांपासून 'ती कोण होती, सुटली कां,' असें विचार विचारून माझा अगदी पिच्छा पुरविला आहे. जयजय. (तो गेल्यावर मनांत) ह्या कार्यापासून बहुतकरून मला मौजच होईल.

इकडे माणेकभाई रुपये घेऊन घरीं आला व तळघरांत जाऊन हळूच वेलजीस मोकळा करून बाबासाहेबांच्या गड्या-समक्ष त्याने त्यास बाहेर लावून दिले. नंतर पोळाचीं व घरचीं दारे वेचरास बंद करावयास सांगून तो घरी आला; व ते रुपये तळघरांत पुरून आपण सासऱ्याच्या भेटीस वर गेला, व 'तिचा पुष्कळ शोध केला, पण ती दुष्टांच्या हातून सुटली ह्याशिवाय जास्त कांहीं माहिती मिळत नाहीं, पण नानासाहेब कोतवाल शहरांतून शोध करीत हिंडत आहेत' असें त्याने सांगितलें. सासऱ्यानें 'बरें माणेकभाई, तुह्माला तर फारच यातायात सोसावी लागली. तुह्मी थकलां आहां, ह्मणून जाऊन निजा. ईश्वरकृपेने सर्व कांही ठीक होईल.' असे ह्मटले. नंतर लागलीच ...हीं पळांनी रात्रीच्या अकरा घटकेस तोफ झाली, व चोहोंकडच्या ...ंचे दरवाजे रखवालदारांनीं बंद केले.

...ा वेळेस प्रत्येक नागर ब्राह्मणाच्या घरांत घाल्याविषयीं ...लणी चाललीं होती. बराच वेळपर्यंत कोणालाही झोप म्हणून ...ागली नाहीं. कांहीं कांहीं घरांत तरुण मुली एके ठिकाणीं जमून 'जयलक्ष्मीला कोण घेऊन गेला असेल? तो सुंदर असेल नाहीं बरे? तो दक्षिणी असेल कां गुजराथी? कांग संजूबा, तुला अशी नेली असती, तर तूं काय केलें असतेस?' असें एकमेकीत बोलत व एकमेकींची थट्टा करीत व मध्येच मांज-रानें किंवा उंदरानें खुडबुड आवाज केला कीं, भिऊन अगदीं गप्प राहून एकमेकींच्या गळ्याला घट्ट मिठ्या मारीत. दीपप्र-काशांत त्या तरुणी सुवर्णमयलता एकमेकांमध्यें खिळून झालेल्या जाळीप्रमाणें शोभत होत्या; किंवा पीतसरोवरांत ह्या पुंडरीक-समुदाय कीं काय अशा भासल्या. एकट्या मुखचंद्राची बरोबरी

करितां करितां फजिती पावलेला जो गगनचंद्र तो जणूं इतक्या मुखचंद्रांशीं सामना केला असतां पाठच दाखवावी लागेल, ह्या भीतीनें कृष्णपक्षाचें मिष करून अंतर्धान पावला; किंवा तो आपल्या अंतःपुरांतील तारकापत्नींना कंटाळून मानुषी परंतु अमानुष लावण्याच्या नागर स्त्रियांना भुलून त्यांच्या मुखांचा वियोग न व्हावा म्हणून त्या मुखांमध्यें सदैव राहता झाला; अथवा इतक्या सुवर्ण-कमलांची प्रभा एकवटून त्या दीपाच्या ज्योतीच्या मिषानें ती दूरस्थ लोकांच्या दृष्टोत्पत्तीस आली. कांहीं वृद्ध बाया जमून बोलत होत्या, 'काय मुलींनीं गडबड मांडली आहे ? पुरुषांचा तरी काय दोष ? ह्याच नानाप्रकारचे चाळे करितात आणि त्यांचें मन हरतात, आणि मग ते ह्यांना मिळविण्याविषयीं असली दीर्घ खटपट करितात. आपण जेव्हां लहान होतो, तेव्हां बाई आपल्याला नाही माहीत असले ढंग. आतां काय, देव नाहीं धर्म नाही; पाहिजे तसे खिदळावें, कोणी रस्त्यानें जात असल्यास त्याच्याकडे निर्लज्जपणाने पाहवे, आणि मग असले परिणाम ! बिचाऱ्या म्हाताऱ्या आईबापांची परवड. पोरी झाल्या म्हणून काय झाले. आम्ही नव्हतो कां कधीं पोरी ? तो डावा हातच वर कर, वरतीच मुरडून पहा, इत्यादि चाळे पाहिजेत कशाला ? आम्हांला नाही कोणी भुलत ते ? जशा ह्याच कांहीं मोठ्या सजतात. पण आम्ही ह्यांच्यासारख्या गांवभर नागव्या नाहीं नाचत.' त्यांपैकीं एक कुरूपशी उतार वयाची विधवा म्हणते, 'आई काय सांगूं ? पण बाई मला लाज वाटते. तो मेला आपल्या समोरचा गौरीशंकर, तो माझ्याकडे पाहूं लागला. त्याला बाइ काय म्हणून पोरी स्वरूपवान म्हणतात कोण जाणे ? मी चवताळून त्याच्या अंगावर गेलें. म्हटलें "मेल्या, डोळे फोडून टाकीन. सुंदर स्त्रियांकडे कां पाहण्याकरितां डोळे केले आहेत ?" इतक्यांत त्या पलीकडच्या खोलींतल्या मुलींनीं हें ऐकिलें आणि एकदम खो खो हंसत त्या आंत आल्या. त्यांपैकीं संजूबा म्हणाली, 'ओहो बालालक्ष्मी,

गौरीशंकर तुमच्याकडे पाहत होता हें हो तुम्हाला कसें समजलें? व (मान मुरडून) तो स्वरूपवान नाहीं का?"

बालालक्ष्मी खरोखरी चवताळून म्हणाली, 'उगी बस, चहाटळ नाही तर. मोठ्या बायकांमध्यें तुमच्यासारख्या टवळ्यांनीं कशाला तोंड घालावं? असला तो स्वरूपवान तर पहा त्याच्याकडे, म्हणजे नवरा पाठच फोडील. काय निलाजरी, (संजूबासारखा कोमल स्वर काढण्याचा यत्न करून) म्हणे "तो स्वरूपवान नाहीं का?" हें ऐकल्याबरोबर सर्व बाया अतिशय हंसूं लागल्या, व संजूबा आपल्या जवळच्या मुलीच्या कानाशीं लागून व नंतर तिच्या तोंडाशीं तोंड नेऊन मोठ्यानें म्हणाली, 'समजलीस, पण तो ऐकेना' ह्यामुळे तर सर्व मुलींनीं बालालक्ष्मीभोंवती एकच गोंधळ केला. बालालक्ष्मी अतिशय रागावून हातपाय आपटीत निजायाला म्हणून खोलींत गेली, व ओकसाबोकशी रडत 'ती द्वाड कारटी संजूबा कोठून पाहत होती, कोण जाणे. चुलींत कां नाहीं तडफडली' असे पुटपुटली.

कोणे घरीं तरुण जन जमून हें कसें झालें असेल, ह्याविषयीं विचार करीत व जयलक्ष्मीच्या सौंदर्याची वाखाणणी करीत होते. कांहीं वृद्ध 'ह्या राज्यांत असला जूलूम. काय ह्मणावे ह्याला. राज्यकर्ते तर हिंदु ह्मणवितात, आणि असली बेबंदशाही? यावनी असती तर गोष्ट निराळी. काळ बदलला.' असें ह्मणत होते. तसेंच कांहीं वृद्ध भिक्षुक ह्मणत होते, 'आजचे आपले उत्तम भोजन बुडालें. काय ह्यावेळेलाच घाल्याची धाड कोठून आली, कोण जाणे.'

पहांटेच्या सुमारास निळकंठभाईस थोडा डोळा लागत होता, इतक्यांत पोळेच्या दाराशीं कोणी खडखड वाजवीत आहे असे वाटलें. लागलेच त्यानें मोहनास उठवून रखवालदाराला दार उघडण्याबद्दल सांगावयाला सांगितलें, व आपण आनंदशंकरास थंडी न लागावी ह्मणून विसकटलेले पांघरून नीट साफ अंगावरून घालून खालीं आला. उत्कंठेमुळे त्याचा जीव अगदीं

ओंठापर्यंत आला होता. इतक्यांत नानासाहेब कोतवाल एका मनुष्यास घेऊन आंत आले. जयलक्ष्मीला पाहिले नाही ह्मणून पहिल्यानें तर निळकंठभाईची कंबर खचली; परंतु नानासाहेबांचे तोंडचे शब्द ऐकतांच त्याच्या जीवांत जीव आला. कोतवाल ह्मणाले, 'जयलक्ष्मी खुशाल आहे हो निळकंठभाई. आतां सर्व धास्ती सोडून द्या. ज्यांनी तिला त्या दुष्टांचे हातून सोडविली, ते हे हरिसिंह.' हें ऐकतांच मरणोन्मुखास संजीवनी, त्याप्रमाणें निळकंठभाईस झाले. त्याने येऊन हरिसिंगाचे हात धरिले आणि सद्गदित होऊन ह्मटलें, 'आपण मला कन्यादान केले. आपले उपकार जन्मोजन्मीं फिटणार नाहीत.' ती कशी सोडविली हें थोडक्यांत सांगून हरिसिंग ह्मणाला, 'आपल्याला त्या बाईच्या भेटीकरितांच ह्मणून घेऊन जाण्यासाठी मी येत होतों. इतक्यांत आपली चौकशी करीत असतां मला ह्यांनीं पाहिले व लागलीच मला ते जलदी येथे घेऊन आले. आपण आतां स्नान करून तो कोण आनंदशंकर नांवाचा मुलगा आहे त्याला घेऊन चलावें, ह्मणजे भेटीचा लाभ होईल.' बिचारा निळकंठभाई आनंदानें अगदीं भांबावून गेला. त्याला सांगावयाचाच उशीर होता. त्यानें घरांतल्या सर्व मंडळीला उठवून 'जयलक्ष्मीला भेटावयाला चला' असें सांगितलें, व त्या आनंदाच्या लहरीत तिलाच कां आणिलें नाहीं असें विचारितां 'रात्र होती ह्मणून नाहीं' हें उत्तर मिळतांच तो समाधान पावला. 'बरे स्नानाशिवाय आले तर काय चिंता आहे? मी तसाच येतों. ही मंडळी पाठीमागून येईल.' असें तो ह्मणाला; पण कोतवाल ह्मणाले, 'सर्व मंडळीनी जावयाला कांहीं नको. आनंदशंकर व तुह्मी दोघेजण जा. स्नान करा, नाहीं तर तिला तुमची जखम व रडून सुजलेले डोळे पाहून जास्त वाईट वाटेल. बरें तर मी जातों व दुपारून ह्याविषयीं चौकशी करूं.'

भाग ९ वा.

संमेलन.

रायपुरांतील भाटवाड्यांत सुरजमल्ल भाटाच्या घरी अगदीं पहांटेस मोठी गडबड चालली होती असे दिसत होतें. घरांतील सर्व मंडळी जागी होती. पुढल्या माडीवर अंथरुणे गोळा-करून दोन तरुण पुरुष एक जाजम पसरीत होते; त्यांपैकीं एकजण ह्मणाला,—कांरे केसरीसिग, तुला झोंप लागली होती का रात्री ? मला तर त्या बाईच्या किंकाळ्या ऐकून मुळींच डोळा लागला नाहीं. आपण होतो ह्मणून तरी तिची सुटका झाली. नाहीं तर त्या बिचारीची हेलना त्या चांडाळांनीं केली असती. बरे हरिसिग गेला तो अजून तिच्या बापाला कसा घेऊन आला नाहीं! एकदां तिची व तिच्या बापाची दृष्टादृष्ट झाली ह्मणजे बराच गोंधळ मिटेल, नाहीं बरे?

केसरीसिग—मला नाहीं वाटत हे रामायण इतक्यांत आटो-पेलसें. मला वहिनी आतांच सांगत होती कीं, तिला रात्रभर मुळींच डोळा लागला नाहीं. मध्येच ती खदखद हंसे; नंतर हातवारे करी; व केव्हां मोठ्याने किंकाळ्या फोडी. आतां तर तिच्या अंगांत सपाटून ताप भरला आहे व मधून मधून ती कांहींसें बरळते. काय सांगूं, माधोसिंग, रात्रभर तिच्याजवळ तुझी आई बसली होती व आह्मीं बाहेर कांहीं वेळ ऐकत उभे होतों; पण ती शुद्धीवर मुळींच नव्हती. तिचे तें हसणे व लागलेंच रडणें ऐकून मला तर मोटी भीति वाटली. तूं निजावयाला गेल्यानंतर मी अर्ध घटका भाऊशीं बोलत उभा होतों. इतक्यांत—(मध्येच थांबतो).

माधोसिंग (उत्सुकतेनें)—मग काय झाले? तुझ्या सांगण्या-वरून तर तिला भूत लागलें असावस वाटते. तुला काय वाटते?

केसरीसिंग—हिला बाधा झाली अशी माझी केव्हांच खात्री होऊन चुकली होती. कारण तूं नाही का पाहिलेस तिचे ते कावरेबावरे डोळे; आणि जेव्हां तिच्या तोंडांतून वहिनीनें बोळा काढला, त्यासरशी तिची ती किंकाळी ऐकून मला डब-डबून घाम आला; आणि वहिनी तर पडलीच होती, परंतु तुझ्या आईनें सांवरली. बरें, काय सांगत होतो ते? हो, भाऊन् मी तसे बाहेर उभे होतों, इतक्यांत वहिनी घाबऱ्या घाबऱ्या बाहेर आली. आणि कांपत ह्मणाली, 'भावोजी आंत या, त्या कांही आह्माला ऐकत नाहींत.' आह्मी लागलीच आंत गेलों नि पाहतो तो—

माधोसिंग वयानें लहान होता, ह्मणून भिऊन केसरीसिंगा-जवळ येऊन दबलेल्या आवाजाने ह्मणाला—मग?

केसरीसिंग—तिचे केश मोकळे पाठीवर पडले होते, डोळे ताठलेले, आणि उभी राहून ती पळण्याच्या आवेशांत होती. आह्मी लगेच जाऊन तिचे हात धरिले, परंतु ती आह्मां दोघांनाही ऐकेना. नतर आम्ही तिला बळेच निजविले, व वहिनीनें तिच्या डोक्यावर थंड पाणी टाकिले. तुझी आई म्हणूं लागली की, हा झटका कशाचा आहे तें पाहण्यासाठीं तो हरी-लाल पंचाक्षरी बोलवावा. पण भाऊ म्हणाला, 'तें कांही नको. ती भ्याली आहे. थोड्या वेळानें सावध होईल. ती पळून जावयाला लागली तर मला बोलवा.' नंतर आम्ही इकडे आलो. पण खरेंच सांगूं का, ती त्यावेळी फार चांगली दिसत होती. तिच्या चेहऱ्यावर एका प्रकारचा तजेला होता, म्हणून मधून मधून मला वाटे कीं, भूत लागले असतें तर तिच्या तोंडावर इतकी टवटवी नसती. मग काय असेल कोण जाणे. तूं कांही ह्मण, पण तिचे आळोकेपिळोके व किंकाळ्या ऐकून अंथरुणावर पडल्यावर मला एकाएकी रडूं कोसळलें. वहिनी तर एकसा-रखी आसू गाळीतच होती. फार काय, पण भाऊचासुद्धां ओंठ हलतांना पाहिला, आणि मी त्याकडे बघत आहें, असें पाहिल्या-

बराबेर आपल्या डोळ्यांवरून एकदोनदां त्यानें हात फिरविला.

माधोसिंग—माझ्या मनांत पुष्कळ तेथें यावयाचें होतें, परंतु मला त्या किंकाळ्या ऐकून जे कांहीं भडभडून आलें तें कांहीं विचारूं नकोस. पण ही भूतबाधा असली तर मात्र त्या बिचाऱ्या बापाच्या येण्यापासून कांहीं फायदा होणार नाहीं. बरें पण ती दिवाळी सुईण मघाशीं कशाला आली ?

केसरीसिंग—तुला काय त्याच्याशीं करावयाचें आहे ? हो, खाली भाऊ आलासें वाटतें. चल अगदीं उजाडलें आहे, तर हा दिवा टाक मालवून. समजलास का? पण ह्यासंबंधीं शेजाऱ्या-पाजाऱ्याजवळ कांहीं बडबडूं नकोस, बरें का.

लागलेच हरिसिगानें निळकंठभाईस वर आणून बसविलें व आपण आंत गेला. ह्यांच्याबरोबर आनंदशंकरही आला होता. परत येऊन हरिसिग म्हणाला, ‘बाईना आतांच कोठें डोळा लागला आहे तर-’ निळकंठभाईनें घाईघाईनें उत्तर दिले ‘तर मग मी वाट पहात बसतो. जागी झाली की मला कळवा.’ आपण आंत गेलो असतां आपल्या चित्तवृत्ति स्वाधीन राहणार नाहीत अशी निळकंठभाईची खात्री होती, म्हणून तो तसाच आनंदशंकराला जवळ घेऊन हरिसिंगाशीं बोलत बसला. एके बाजूला केसरीसिग ह्या दोघांना पाहात उभे होते. त्यांना पाहून ‘हे कोण’ असें निळकंठभाईने विचारिले. हरिसिंगानें केसरी-सिगाकडे बोट दाखवून उत्तर दिलें, ‘हा माझा धाकटा भाऊ केसरीसिंग व (माधोसिगाला बोलावून) हा चुलतभाऊ माधो-सिग. हे दोघेजण काल माझ्याबरोबर होते’. निळकंठभाईनें त्या दोघांना आपल्याजवळ आणून बसविलें व त्यांची वाखाणणी केली.

हें घर हरिसिंगाचा काका सुरजमल्ल याचें होतें. चुलता मरून बरीच वर्षे झालीं होतीं. आतां काय ती चुलती, तिचा मुलगा माधोसिंग, हे दोघे भाऊ व थोरल्याची बायको एवढींच

कायतीं माणसें होतीं. हे जातीचे भाट होते. रजपूत राजेरजवाड्यांची वंशावळ व त्यांची कीर्ति हे भाट रास किंवा पोवाडे करून गातात. हे आपल्यास रजपूत म्हणवितात. भाट लोकांसमक्ष दिलेले अभिवचन राजांना बहुतकरून तडीस न्यावेंच लागते. भाटांनी दिलेले अभयदान पक्के खात्रीचे, मग शत्रु बलाढ्य असला तरी अभयदान दिलेल्या मनुष्याच्या केशालासुद्धां धक्का त्याच्यानें लाववत नसे. भाटाच्या शरीराला यत्किंचितही दुखापत झाली असतां सूर्यनारायण कोपेल ह्या भीतीनें ह्यांनीं धरणें घेतलें असतां ह्यांच्या सर्व अटी लोकांस कबूल कराव्या लागत. हे कधीं कधीं आपला अभिश्राप शत्रूला लागावा ह्मणून त्रागा (आत्महत्या) नांवाचा आसुरी उपाय करीत. ह्यांच्यासमक्ष झालेले सर्व व्यवहार व वचनें ह्यांच्या शापाला भिऊन लोक मोडीत नसत; ह्यामुळें चोहोकडे बंडाळी होती तेव्हां रयतेला ह्यांचा पुष्कळ उपयोग होत असे. नासिकचे उपाध्ये किंवा गयावळ ह्यांच्याजवळ जशा वह्या असतात, तशा रजपूत घराण्यासंबंधी वह्या ह्यांजपाशीं असतात. आपल्या यजमानांच्या गांठी घेण्यासाठीं हे पावसाळ्यानंतर त्यांच्या गांवीं जातात, व उभ्या वर्षांत जे कांहीं फेरफार झाले असतील ते आपल्या वहींत नोंदून ठेवितात. प्रत्येक भाटाजवळ कट्यार ही असावयाचीच.

ह्यावेळीं हरिसिंग सुमारे २६–२७ वर्षांचा होता. हा हाडापेरानें बळकट व शरीरानें धिप्पाड होता. हा फार तेजस्वी दिसत असे. ह्यानें आपली दाढी हनुवटीच्या मधोमध दुभागून दोहोंबाजूला साफ विंचरून नीटनेटकी ठेविली होती. ह्याच्या मिशा मोठ्या व ऐटबाज होत्या. ह्याच्या नाकाडोळ्यांची ठेवण अगदीं रेखलेली होती, त्यामुळे व त्याच्या विस्तीर्ण कपाळामुळें हा मोठा सुरेख व भव्य दिसत असे. फक्त ह्याच्या डाव्या डोळ्याखालीं जखमेचा आडवा वण होता. ह्याची छाती रुंद व भरलेली, बाहू पिळवटलेले आणि गर्दन, मांड्या व पोटऱ्या भरलेल्यां

होत्या. त्याचे तें विशाळ व तालमीनें कसलेलें शरीर, ती चेहऱ्याचा नीटसपणा व पाणी आणि एकंदर बोलण्याची ऐट ह्यांवरून हा कोणी मोठा हुद्देदार स्वपराक्रमानें मोठ्या योग्यतेस व नांवालौकिकाला चढला आहे असें वाटे. खरोखर हा आपल्या नांवाला शोभवी. हा इष्टमित्रांस, दीनांस व दुःखापन्नांस शेषशायी हरिप्रमाणें रक्षणकर्ता, व शत्रूंस, दुष्टांस व मदोन्मत्तांस वनविहारी सिंहाप्रमाणेंच होता. ह्याच्या शुभ्र कपाळाच्या विशालतेला भुलून कीर्तीने तेथे वास्तव्य केले. पौरुषाचे प्रधान जें शौर्य त्यान युक्त असा हा देहधारी मदनच. ह्याच्या मुखकांतीनें सूर्यप्रकाशवत् अधमांचे डोळे दिपत व कौमुदिवत् सज्जनांच्या मनाला आल्हाद होत असे. हा हरिश्चंद्राप्रमाणें वचन पाळणारा, युधिष्ठिराप्रमाणें सत्यवक्ता, भगवान् श्रीरामचंद्राप्रमाणे (परस्त्रीविषयी पराङ्मुख) एकपत्नीव्रत आचरणारा, भीमाप्रमाणे साहसी, परंतु परशुरामाप्रमाणे कोपवश असा होता. ह्याच्या गंभीर हृदयाला पाहून सर्व क्षुद्र प्राण्यांच्या हृदयांला कांपविणारी जी भीति ती स्वतः धडकी भरून पलायन करिती झाली. कसाही बिकट प्रसंग आला तरी तो डगमगणारा नव्हता.

ह्याचा धाकटा भाऊ केसरीसिंगही ह्याच्याच अनुरूप होता. तो वयाने सुमारे वीस वर्षांचा होता. बांध्यानें वडीलभावापेक्षां ठेंगणा व एकंदरीनें त्यापेक्षां जास्त विचारी होता. परंतु हे दोघेजण अश्विनीकुमारांप्रमाणे सौंदर्यानें, व रामकृष्णाप्रमाणें बंधुत्वानें शोभत होते. माधेसिंग हा आनंदशंकरापेक्षां दोन वर्षांनें मोठा होता. त्याला नुक्ती मिसुर फुटत होती. तो स्वरूपाने मध्यम होता, परंतु स्वभावाचा फार गोड असे.

समानवयस्क एके ठिकाणी जमले ह्मणजे परस्परांकडे त्यांचा ओढा लागतो आणि ओळख होईपर्यंत ते एकमेकांकडे हळूच चोरून पहात असतात. ओळख झाली कीं पुरें, मग त्यांची लुबलुब बोलण्याला सुरवात व्हावयाचीच. त्याप्रमाणें माधेसिंग व आनंदशंकर ह्यांचें झालें. तारुण्यावस्थेंत केसरीसिंगाचा नुक्ताच

प्रवेश झाला असल्याकारणानें तो वडिलांसमक्ष मौजेनें घरीं, व त्यांच्या पश्चात् बालजनांस योग्य अशा चेष्टा करी; ह्मणून ह्या वेळीं तो स्तब्ध बसला होता. मुले एकमेकांत बोलूं लागली, असें पाहून हरिसिगाने हळूच निळकंठभाईस एका जवळच्या खोलीत नेले, व जयलक्ष्मीला ताप आला आहे, ती बरळत होती व बायका कांही ह्मणत होत्या, असे कांहीसें सांगितले. मग तर बिचारा म्हातारा मुलीला पाहण्याविषयीं फार उत्कंठित झाला व 'मला तिकडे घेऊन चला' असें म्हणाला. अति आग्रह धरिल्यावरून हरिसिंगाने त्याला जयलक्ष्मीच्या खोलीच्या दारापाशीं नेले व हळूच बोटाने दारावर कटकट वाजविलें. लागलीच खोलीबाहेर सुमारें सोळा सतरा वर्षांची स्त्री आली व निळकंठभाईस न पाहतां ह्मणाली, 'जरा दम धरा. आतां त्या जाग्या होतील. त्यांच्या वडिलांशी आणखी थोडावेळ बोलत बसून त्यांची करमणूक कराल तर—(इतक्यांत निळकंठभाईंना भिंतीच्या कोपऱ्यांशी) पाहून ती दचकून हलक्या स्वरानें म्हणाली अगबाई, मला सांगावयाचें तरी होते. हेच का ते ? किती बाई, दुःखाने त्यांचा चेहरा कोमेजून गेला आहे ?

निळकंठभाई हे सर्व दुरून बघत होता, व ती इतक्यांत आंत जाणार असे पाहून तो चटकन पुढें आला. त्याचे डोळे अगदी भरून आले होते. तो ह्मणाला, 'मुली, जरा थांब (नमस्कार केलासें पाहून) अष्टपुत्रा अखंडसौभाग्यवती हो बरें. मला एकदांची माझी जयलक्ष्मी कशी आहे ते सांग पाहूं ? ती केव्हा निजून उठेल ?' त्या स्त्रीनें लाजत लाजत व ओंठ कांपत उत्तर दिलें, 'त्या अगदी खुशाल आहेत. बहुतकरून आतां उठतीलशा वाटतात. मी पाहून येतें' हरिसिंग हें बोलणें होत असता संकोचानें दुसरीकडेसच पाहत होता.

दाराजवळ जेव्हा ही स्त्री उभी होती, त्यावेळी हिचे केश विखुरलेले होते, हिचे डोळे जागरणाने लालसर झाले होते; जणूं काय प्रातःकाळीं अरुणाची स्पर्धा करण्यासाठी ह्मणून त्या

डोळ्यांनीं त्यावेळीं ही लाली पत्करिली होती. कागदी लिंबाच्या त्वचेसारखा किंवा केवड्याच्या कणसाच्या आंतल्या कोमल पानासारखा, किंवा केळीच्या गाभ्यांतून नुकत्याच उकललेल्या पानासारखा हिचा वर्ण गोरागोरापान होता. हिचीं वस्त्रें ह्यावेळीं थोडीशी अस्ताव्यस्त होतीं, त्यामुळे हिच्या हृदयाचे जयविजया-सारखे गोल व पीनकुच पहांटेस भक्तासच हृदयमंदिरांत प्रवेश व्हावा ह्मणून द्वारपाळ होऊन राहिले होते. ते निळकंठ-भाईला पाहून तिनें वस्त्रे सांवरून झांकल्याबरोबर प्रभुदर्शन देऊन शयनमंदिरीं गेले असें वाटलें.

ही छापाची साडी नेसली होती व इच्या पाटीवरच्या पद-रावर कमळ काढिलेलें होतें. ह्या साडीच्या छापाचे काम काळें होतें व छापाजवळ लालट रंग होता. बाकीचा सर्व भाग पांढरा होता; हिने अंगांत रेशमी जरीकांठी कांचोळी घातली होती. हृदयावर मदनाच्या शराचे आघात न व्हावे ह्मणूनच तिनें वक्षस्त्राणाप्रमाणे फक्त उरोभागावर चोळी घातली होती असें वाटे.

हिचें मुख पराकाष्ठेचें सुंदर होतें. ही खरोखर मृगनयना होती. कारण हिचे नयन इतके विशाल होते की, त्यांचे कोन कर्णाला भिडवायाला जातात की काय असें वाटे. हिचें नाक कदली-पुष्पाच्या (केळफुलाच्या) आंतील गौर गाभ्याप्रमाणे नीट सरळ होतें. हिचे ओठ लालभडक होते, त्यांतून रक्त गळतें कीं काय असें वाटे. हिचे केश सुटले असतां जघनापर्यंत पोंचत. हिचे हात व पाय गोडस होते. हिच्यामध्ये न्यूनाधिक कोठेंही दिसत नव्हते. फक्त हिच्या उजव्या गालावर एक काळा तीळ होता, त्यामुळें तिचें मुख फारच खुलत असे. नेहमी आपला कपोल तर्जनीवर ठेवून त्या सुकुमार गोरे त्वचेवर तो तिळाच्या रूपाने किण पडला, किंवा चंद्राची पूर्ण साम्यता करण्याकरितांच ह्मणून, किंवा दृष्ट न लागावी ह्मणून ब्रह्मदेवानें तो तिलरूपी कलंकच ठेविला होता.

केश तोंडावर आले असतां राहूनें अर्धग्रस्त अशा चंद्राप्रमाण तिचें मुख दिसे, किंवा जघनरूपी ऐरावतगंडस्थलांना कंटाळून सुगंधी व अधरमधूनें पूर्ण असें जे मुखकमल त्यावर केशाच्या रूपाने अलिवृंद वर चालला आहे असें वाटे.

हिचे अंग अतिशय गोंडस व नाजूक असल्यामुळें अस्थिविरहित केवळ मांसल अशी ती अद्भुत पुतळी वाटे, किवा मृत्युलोकी प्रियपति जो अनंग त्याचा प्रभाव आपल्यावर किती पडेल, हें जाणण्यासाठींच केवळ रतीने असा अलौकिक मानुप देह धारण केला, असें वाटे. हिच्या पायांत ते कल्ले (रुप्याचे मोठे वाळे) पाहून जणूं भूलोकांतून हिला सुरलोकांत उडून जातां येऊं नये, ह्मणून रौप्यशृंखलाच घातल्या कीं काय असे वाटे. पौर्णिमेची चंद्रकिरणें एकवटून व दृढ होऊन हिच्या हस्तपादांच्या अंगुलीरूपानें राहिली. हिचे स्तनद्वय श्वेतकपोताप्रमाणें शोभत. हिनें स्मित केलें असतां कपोलांत निम्नता येई, व हिची शुभ्र दंतपंक्ती मधून मधून दृष्टीस पडे, तेणेंकरून केवळ स्मिताचाही आयास कपोलांस सहन होत नाहीं व आननांत असलेल्या मोगरीच्या कलिका विकास पावतात असें वाटे. किंचित् श्रमाने किंवा लज्जेनें ओष्ठांचा रक्तिमा कपोलांवर पसरत असे, तेणेकरून गुलाबाच्या पांकळ्याच त्यांवर पसरल्या असें वाटे. हिच्या ऊर्ध्वौष्ठाचा प्रांत अधरोष्ठ रक्षणार्थ जणूं मदनानें ठेविलेल्या स्वधनुष्याप्रमाणेंच शोभे.

फार काय सांगावें, परंतु हिच्या भृकुटीमिषानें मकरजध्वज, शरासन, नयनकनीनिकामिषानें जनमन:कर्पिणी गुटिकानासिकारूपानें हृदयविदारिणी कुठार व कपाळावरच्या कुंकुमबिंदुमिषानें तरुणजनहृदयरक्तच की काय असें वाटे. विडा खाल्ला असतां पानांला इचे ओंठ आपली लाली देत, मग मनुष्यासारख्या सजीवाला ते रंगवूं शकत ह्यांत नवल ते कोणतें. हिचा कंठ इतका मधुर होता कीं, गंधर्वांनीं कलियुगाचे मिषकरून पलायन केलें. हिच्या मुखांत लावण्यरूपी उन्मादक आसव,

उरोभागांत कुचरूपी नैष्ठुर्य व सर्व देहांत संजीवनी ओतप्रोत भरली होती. तिच्या अंगभर यौवन खिळून गेले होतें व केवळ लावण्यानेच ती रसरसलेली होती.

इंद्रियसौष्ठवाने जशी ही बाह्यतः सर्व स्त्रियांमध्यें अग्रेसर होती, तशीच ती नैसर्गिक गुणांनीही अप्रतिम होती. तिचा तो पतीच्या ठायीं विश्वास व प्रेम, ती अंतःकरणाची कोमल प्रवृत्ति, तें पापविचाराने अकलुषित मन, तो ऋजुपणा, इत्यादि सद्गुणांनीं (केवळ नामधारी नव्हे अशी) ती स्त्रीरत्न होती. जयलक्ष्मीला नवऱ्यानें त्या स्थितींत घरीं आणिले, तरी आपल्या नवऱ्याविषयीं यत्किंचितही किंतु इच्या मनांत आला नाहीं, मग जयलक्ष्मी-विषयीं मत्सरभाव कोठून राहील. जयलक्ष्मीचे तें दुःख पाहून हिचा जीव नुकताच तिळतिळ तुटला असें नाहीं, तर तिने स्वतः जयलक्ष्मीच्या दुःखशमनार्थ अंगमेहनतही कमी केली नाहीं. नाही तर, जगांत बहुतेक दुसऱ्याच्या दुःखामुळे फुकाची स्वतःला कळकळ आहे असे दाखविणारे, परतु दुःखशमनार्थ किंचित्‌ही खटपट न करितां तें आपल्यापासून दूर असल्यास आपल्या मनाची व्यग्रता तरी होणार नाहीं ह्मणून लांब जाणारेच लोक फार असतात. परदुःख पाहून त्यांतच आनंद मानणाऱ्या नराधमापेक्षां नुसती कळकळ दाखविणारे लोक पुष्कळ बरे ? कारण, ह्या मार्दवाने दुःखितांचें बरेच दुःख वाटले जाऊन लवकर लयास जातें, परतु तशा मार्दवाचा तादृश कांहीं अर्थ नसतो.

असो; ही नवयौवना आंतून एक पळाच्या आंतच बाहेर आली व खाली मान घालून म्हणाली 'त्या आतांच उठल्या, आतां अगदीं शांत वृत्ति आहे. आपल्याविषयींच चौकशी करीत होत्या '. हे बोलणें संपलें न संपले इतक्यांत हरिसिंगाचा हात धरून निळकंठभाई मोठ्या घाईने आंत गेला.

जयलक्ष्मी ही एका खाटेवर निजली होती. हिच्या उशाला एक ४५ वर्षांची विधवा बाई होती. जवळ कांहीं ओलीं व

मळलेलीं चिरगुटें पडलीं होतीं. एका कोपऱ्यांत अजून दिवा जळत ठेविला होता. निळकंठभाई आंत गेल्याबरोबर ती तरुण स्त्री व हरिसिंग बाहेर येऊन दार अर्धे लावून उभी राहिली. आपण कांहीं कामांत गुंतलों आहों, असें दाखवीत ती म्हातारी तेथेंच काय होतें तें पाहत बसली होती. जयलक्ष्मीच्या अंगावर डागिने मुळींच नव्हते, व शालूच्या ऐवजीं तिला एक पातळ नेसविलें होतें. ती बरीच दुखणाईतशी दिसत होती. आतां अंगांत ताप नव्हता, परंतु थकवा फार आल्यामुळे तिच्यानें फारसे बोलवत नव्हतें. बाप येत आहे हे तिला अगोदरच त्या म्हातारीनें सांगितल्यावरून ती दाराकडेसच बघत होती. बाप आंत आल्यावर तिनें आपला एक हात पसरून खाटेबाहेर ठेवून कण्हत डोळे झांकले, व 'बाबा, आलां, ?' असें हळू ह्मटलें. निळकंठभाईने आंत येतांना दृढ निश्चय केला होता की, तिला त्रास होईल ह्मणून मनोवृत्तींचा निग्रह करावयाचा. परंतु जेव्हां आपल्या मुलीची अशी अवस्था पाहिली, तेव्हां कसला निश्चय नी कसला विवेक. बिचारा म्हातारा दांतओठ दाबून आपला हुंदका गिळून दोन्ही हात पसरून खाटेजवळ जातांजातांच मटकन् खालीं बसला, आणि आपल्या हातांत तिचा हात धरतांच काळीज अगदीं भडकून जाऊन स्फुंदस्फुंदून मोठ्यानें रडूं लागला. तो ह्मणाला, 'अरे, हीच कां माझी कालची गोजीरवाणी जयलक्ष्मी ! हिची अवस्था अशी कशानेंरे झाली ! हा दैवा, अरे हिच्यावरचा माझ्यावर कां नाही कोपलास ? मी ह्मातारा बरा होतो. ही अजून कोंवळी बाळ ! हिच्यावर कसा डाव साधलास, तुला दया कशी नाहीं आली ?' ह्याप्रमाणें तो पुष्कळ बोलूं लागला. आंत गडबड झाली हें पाहून हरिसिंग आंत आला. बिचारी हरिसिंगाची बायको बाहेर मुळमुळ रडायाला लागली. त्या वृद्ध बाईनें व हरिसिंगानें आपलें रडें आवरून त्या ह्मताऱ्याला पुष्कळ समजाविले. ते ह्मणाले, 'अहो भाईसाहेब, विवेक करा. त्यांच्या अवस्थेकडे पहा. आपण जर

इतका शोक त्यांच्या समक्ष केला तर काय परिणाम होईल बरें? त्यांची भेट झाली, ह्याबद्दल आनंद न मानतां उलटा दैवाला दोष देतां ह्याला काय ह्मणावें?' बापाचा शोक पाहून जयलक्ष्मीच्या डोळ्यांतून एकसारखें पाणी चाललें होतें. तिला मोठ्यानें रडण्याची मुळींच शक्ति नव्हती. हे दोघेजण त्याला समजावीत असतां मोठ्या कष्टाने तिनें अंग उचलून आपल्या दोन्ही हातांनी बापाच्या गळ्याला मिठी मारिली व बारीक आवाजानें ती हळूहळू बोलली, 'बाबा मी आहेना? तुह्मी असें करूं नका, मला त्रास होतो.' हे ऐकतांच निळकंठभाई शुद्धीवर आला व मोटा निग्रह करून आपले सर्व रडे आटोपून आनंद झाला आहे असें दाखवून ह्मणाला, 'बेटा, तुला आतां कसें वाटते? माझी बया मला सांपडली, मला आतां कांही नको.' नंतर तिच्या तोंडावर आलेले केश मागें सारून तिच्याकडेस बराच वेळ तो पाहत बसला, मग त्याने मोठा उसासा टाकला. कांही वेळानें विचार करितां करितां त्याला मोठा हर्ष झाला आहे असें त्याच्या मुद्रेवरून दिसूं लागलें. पूर्वीचा सर्व शोक विसरून तो तेथेंच तिच्या तोंडावर हात फिरवीत बसला. कांही वेळानें जयलक्ष्मीनें हळूच विचारिलें, 'बाबा, आनंदशंकर कोठें आहे?' हे शब्द कानी पडतांच, हरिसिंग जात असतांही, तिला साफ निजवून निळकंठभाई मोठमोठ्या ढांगा टाकीत आनंदशंकराला पुढल्या माडीवरून घेऊन आला व 'ती पहा, तुझी ताई सांपडली' असें बोलला. आनंदशंकराने तिला पाहतांच 'ताई तुला काय झालें?' असें रडत रडत विचारून तिचा एक हात धरिला. जयलक्ष्मी खोल स्वरानें ह्मणाली, 'कांहीं नाहीं बाळा, मी आतां चांगली होईन' व असें म्हणून त्याला ती कुरवाळू लागली.

आतां फारशी गडबड नाहीं असें पाहून हरिसिंगाची बायको आंत आली. तिला पाहून ती वृद्ध बाई ह्मणाली, 'सदुबा, तूं बाहेर काय करीत होतीस? भाईसाहेब, ही आमच्या हरि-

सिंगाची बायको बरें.' जसजसा निळकंठभाई कालच्या रात्रीचा प्रसंग व आतांची स्थिति ह्यांविषयीं विचार करूं लागला, तसतसें त्याच्या मनांत आनंदाचें भरते येऊं लागले. तो सगळ्यांशीं मोठ्यानें व नैसर्गिक गंभीरता सोडून बोलूं लागला. जशी एकाद्या जन्मांधाला चक्षुःप्राप्ति झाली असतां हें सर्व जगत् इंद्रलोकच्या नंदनवनाप्रमाणे शोभिवंत दिसूं लागून एका प्रकारचा अवर्णनीय आनंद होतो, तद्वत् निळकंठभाईला झालें. किंवा वादळानें सुकाणूं, डोलकाठी, शीड, वगैरे जाऊन एकादें लहान पडाव भर समुद्रांत सांपडलें असतां त्यांतल्या मनुष्यांनीं अकस्मात् दुरून आपल्याला सोडविण्यासाठीं ह्मणून गलबत येत आहे असे पाहिले असतां त्यांना जलसमाधीतून सुटल्यामुळे जो हर्षातिशय होतो, तसा त्या ह्यातार्‍याला झाला. कृष्णसर्पाच्या दंशापासून सुटावें ह्मणून वडाच्या पारंबीला लोंबत असतां खालीं वाघानें अगदी अंगावर झडप घालण्याच्या आवेशांत असावें, अशा वेळीं दैवानुकूलतेनें सापाला घारीने व वाघाला गोळीनें एकसमयावच्छेदेंकरून मरण यावें व आपली सुटका व्हावी, ह्मणजे जो सुखातिशय होतो तो निळकंठभाईला ह्या वेळीं झाला. त्यानें बाहेर येऊन हरिसिंगाला विचारिले,—पण कांहो तुह्मी मजकडे इला अगोदर कां घेऊन आलां नाहीं ?

हरिसिंग.—घाल्यांतून सोडविल्यावर आपल्या घरचा वरघोडा होता, हें एक माहीत नव्हते. दुसरें, ती वेळ ऐन घाईची. एक करतां भलतेंच होण्याची भीति. म्हणून आम्ही यांना घरीं आणिले; व मनांत हेंच कीं, ह्यांना विचारून त्यांच्या घरीं वर्दी द्यावी. ह्मणून घरांतून तोंडांतला बोळा काढविला, पण झालें भलतेंच. नाना प्रकार करूं लागल्या. मध्येंच किंकाळ्या मारीत, डोळे फाडीत, आह्मांला वाटले भूत लागलें. परंतु काय करावें हें कांही सुचेना. बाहेर जाऊन पंचाक्षरी आणावा, तर लोकांत वाच्यता होईल व आह्मींच ह्यांना पळविलें असा वहीम यावयाचा, ह्मणून स्वस्थ बसलों. आमची काकी मात्र

येथें रात्रभर जागत होती. मध्यरात्रीनंतर ह्या बरळूं लागल्या व 'निळकंठभाई, आनंदशंकर, अशीं कांहीं नांवें घेतात' असे मला काकी ह्मणाली व तिनें मला सुईण आणावयालाही सांगितलें. पुढें शोधाअंतीं आपला शोध लागला, व कोतवाल साहेबांनीही आपणास सर्व कांहीं सांगितले आहेच. ह्यांचे डागडागिने मी काढवून एके बाजूस ठेविले आहेत, ते आपण फुरसतीअंतीं पाहून घेऊन जा.

निळकंठ.—हरिसिंगजी, मी स्वतःच्या चर्मांचे जोडे जरी करून आपल्या पायांत घातले, तरी आपले उपकार जन्मोजन्मी फिटणार नाहींत. आपण फार थोर व सज्जन आहां. आपल्या सुंदर पत्नीसहीत आपल्याला ईश्वर चिरकाळ सुखी राखो, हीच माझी त्याजवळ प्रार्थना आहे. बरें मी आतां मेणा आणवून जयलक्ष्मीला घरी घेऊन जातों. तिचा नवरा उगाच काळजी करीत बसला असेल. दुपारून चौकशी होणार आहे ह्मणून नानासाहेब ह्मणत होते. पहावें कोण सांपडतात ते. पण जयलक्ष्मी रात्रींपासून उपाशीं असेल नाहीं का ?

हरिसिंग.—आह्मांला तसें वाटलें म्हणून काकीनें मधूनमधून पळीनें गाईचें ऊन दूध पाजिलें. ह्या नागर आहेत असें आम्हाला काल वाटेंतच समजलें होतें, म्हणून अन्न देतां आले नाही.

ह्यानंतर निळकंठभाई कांहीं वेळानें सर्वांना विचारून मुलीला व आनंदशंकराला मेण्यांत घालून घरीं घेऊन गेला.

भाग १० वा.

न्याय.

आपला बेत फसल्यामुळें त्या चहाड्यांची बरीच पांचावर धारण बसली. त्यांनीं आपल्याकडून पुष्कळ खबरदारी घेतली होती. जीवनलालानें बुलाखीला शनिवारीं संध्याकाळीं बाबासाहेबांकडे जाऊन बसावयाला सांगितलें होतें, व आपण स्वतः

अपासऱ्यांत जाऊन बसला. त्यानें मशालजींना फितवून ठेविलेंच होतें; व चकलेश्वर महादेवाच्या देवळांत जी मंडळी लपवून ठेविली होती त्यांना फक्त वरघोडा आला ह्मणजे 'धरा मारा' असें म्हणून दंगा करावयाचा, एवढेंच काय तें सांगितलें होतें. बुलाखीनें वेलजीबरोबर मेणा व भोई पाठविले होते. परंतु वेलजी व सटवाजीराव ह्यांखेरीज बाकी दंगा करणारांपैकी कोणालाही आपण कोणाचे काम करीत आहो, आपल्याला पैसे दिले कोणी, ह्याविषयी कांहीं देखील माहिती न व्हावी, अशी जीवनलालानें वस्तादगिरी केली होती. देवळांत ते भाडोत्री दंगेखोर संध्याकाळी जमले, तेव्हां मात्र आपसांत 'तूं कशाला आलास? तुला कोणी पैसे दिले' वगैरे विचारूं लागले. तो ह्यासंबंधी कोणाचाच तर्क जुळेना. फक्त दंगा करावयाचा व पैसे कोणी तरी निरनिराळ्या मनुष्यांनी दिले एवढेच काय ते सिद्ध झालें. जीवनलालानें शहरांतल्या उनाड व कर्जखोर भामट्यांना आपल्या वळणांतील निरनिराळ्या दलालांकडून छपवून पैसे देवविले होते. आपल्यावर कधींही संशय येऊ नये, म्हणून त्यानें संध्याकाळी बाहेर जाऊन बसण्याची तजवीज केली. तो मोठा दूरदर्शी होता. यदाकदाचित् वेलजी सांपडून दंग्यांत आपले व बुलाखीचे अंग आहे असें सिद्ध झाल्यास, नानासाहेब कोतवाल आपल्याला कधींही शिक्षा केल्याशिवाय सोडणार नाहीत, म्हणून त्यानें दुसऱ्या एकाद्या भुक्कड बारगिरास न मथवितां भाऊसाहेब मुळेकर ह्यांच्या खास मर्जीतील सटवाजीराव ह्याला गोवून टाकिले होतें. शिवाय निळकंठभाई हे गायकवाडींतले विश्वासु व जुने नोकर आहेत, तर कदाचित् केसबा पंडित ह्याविषयीं जास्त शोध करवितील, तो न व्हावा म्हणून पेशव्यांच्याच पदरच्या मनुष्याचा हात गुंतवून टाकावा, म्हणजे मुळेकरांविरुद्ध पंडितांना जातां येणार नाहीं, हें तो समजून होता. वास्तविक हा असल्या धोक्याच्या कामी कधींच पडला नसता, परंतु बुलाखीचा कांही कारणांनी मिंधा असल्यामुळें ह्याला त्याच्या आग्रहाप्रमाणें करावें लागलें.

परंतु शहरांत पांचसहा घटका रात्रीस एका नागराच्या वरघोड्यावर घाला आला व तो फसला, अशी दाट बातमी पसरली, तेव्हां ह्यांचें धाबें दणाणले. बुलाखी बाबासाहेबांच्या येथून जेवणाचे निमित्त करून घरी आला, व पाहतो तों वेलजी परत आला नाही. मग तो तसाच परत बाबासाहेबांकडे गेला व त्यांना त्याने सर्व हकीकत कळविली. कारण प्रसग पडल्यास बाबासाहेब आपल्यातर्फे साक्ष देऊन सोडवितील अशी त्याला पक्की खात्री होती तो पुष्कळदां बाबासाहेबांच्या कामी पडला होता, म्हणून ह्यावेळी तसे झालेही असते. परंतु कर्मधर्मसंयोगाने माणेकभाई हा वेलजी ओळखून बुलाखीच्या घरीं आला व शोध करितां 'आतांच जेवून बाबासाहेबांकडे गेले' असे समजल्यावरून त्याच्या घरी गेला, व मागे सांगितलेला सर्व प्रकार घडून आला. ज्या स्त्रीविषयी बुलाखी इतका लंपट झाला, ती कशी असेल, तिला एकदां डोळ्यांनी पहावे, अशी बाबासाहेबांना इच्छा होऊन त्यांनी बुलाखीला अगदीं हताश केले व माणेकभाईची मर्जी संपादण्यासाठी म्हणून रुपये दिलेच पाहिजेत, अशी बुलाखीला सक्ती केली, असे मागे सांगितलेच आहे.

जीवनलालानें आपला मनुष्य पाठवून सर्व माहिती काढिली, त्यामुळे त्याला सटवाजीरावाकडेही जाता येईना व बुलाखीच्या येथें जाण्याचें तर नांवच नको होते; कारण वहिमावरून एखादे वेळेस नानासाहेब कोतवाल आपण दोघे चहाड्ये एके ठिकाणीं सांपडल्यास अडकवून ठेवतील, अशी त्याला धास्ती होतीच. सटवाजीरावाकडे गेल्यासही तो उगेच एकादें भलतें बोलतां बोलून जाईल, व आसपासच्या बारगिरांची साक्ष उगीच विरुद्ध पडेल, म्हणून तो घरून मुळीच हालला नाहीं. बाकी काय तो उत्तम राहिला. परंतु तो शाहपुऱ्यांत असल्याकारणानें त्याला दुसऱ्या दिवशी सकाळीं हे सर्व कळले.

वेलजी घरीं आल्यावर आपण धोक्यांतून सुटल्याबद्दल बुलाखीचा जीव एकदाचा खाली पडला. सरकारांत पैसे भरून

ह्यापेक्षांही मोठ्या गुन्हेगारांची सुटका होत असे, परंतु ह्यांच्यावर कोतवालांचा बरेच दिवसांपासून दांत असल्यामुळें आपण अशा सुलभ रीतीनें सुटूं अशी मुळींच आशा नव्हती. म्हणून बुलाखी व वेलजी हे सुटल्याबद्दल मोठा आनंद मानूं लागले.

इकडे सटवाजीराव पकडलेल्या इसमाला घेऊन पाहऱ्यावर आल्यावर गुणाजी पाहारेकऱ्याला म्हणाले; ' ह्याला आंत माझ्या खोलींत घेऊन जा, व मी परत येईपर्यंत ह्याचे हातपाय व तोंड सोडूं नको. ' अशी त्यानें ताकीद केली, व आपण तो इसम कोण हें न पाहतां विठू सातारकराला म्हणून बोलवावयाला गेला. कांहीं वेळानें सटवाजीराव विठूजीला घेऊन परत येऊन पाहाऱ्यावरच्या आपल्या खोलीत गेला, आणि त्यास म्हणाला, ' विठूजी, ती पहा फिरून शिकार साधली. रांडेची पळत होती, परंतु तेथल्या तेथे बिंगवून टाकिली. पाहतां काय, सोडा तिचे हातपाय व काढा तोंडांतला बोळा. मग शिकवा थोडीशी कसरत. ' असें म्हणून आपण मिशांवर ताव देत दाराकडे, कोणी येत आहे कीं काय, हें पाहत पाठमोरा उभा राहिला. सटवाजीरावाचें बोलणें विठूजीला उमजलें नाहीं, तरीही त्यानें सांगितल्याप्रमाणें त्या इसमाला मोकळें केलें, व पाहण्यासाठीं म्हणून सटवाजीला हांक मारण्याकरितां तोंड जों उघडतो तो त्या इसमानें चटकन् उठून त्याच्या कानशीलावर सपाटून चापट लगाविली. चापटीचा आवाज व विठूजीचा घाबरून ओरडत धाडकन पाठीवर पडण्याचा आवाज हे दोन्ही एके वेळीं झाल्यामुळें सटवाजीराव दचकून एकदम खोलीबाहेर पळाले. त्यांना वाटलें कीं, आपल्या खोलीत एकादा चोर लपून बसला होता व त्यानें हा दंगा केला. परंतु आंत ' रांडेच्या मला मारतोस ? अहो सटवाजीराव, आंत या. मला ह्या खवीसाच्या हातून सोडवा. हा पोर नव्हे, पिशाच्च आहे. हरामखोरा, मिशा उपटूं नकोस. हाय ! हाय ! सटवाजीराव, अहो तुमच्या मित्राची अशी एखाद्या ओंगळ व द्वाड पोराकडून थट्टा करवावी, हे तुम्हाला शोभतें

काय ? अहो सोडवा मला. आंत या. गाढवा, तोंडावर कां थुंकतोस ?' असें विठूजी ओरडूं लागला. ते ऐकतांच धीर धरून सटवाजीराव 'हा मी आलों. कोण आहे तो ? त्याची खोडकी जिरवितो ?' असे म्हणत हळू हळू जरा तोंड दरवाज्याच्या आंत घालून बघतो, तों एक पोरगेलासा विठूजीच्या उरावर बसून त्याला मारीत आहे, असे त्यानें पाहिलें. मग अवसान आणून तो डौलानें हातांतील काठी उगारून आंत गेला. पाठीमागून कोणी येत आहे, अशी चाहूल त्या मुलाला लागतांच चटकन् विठूजीला सोडून तो सटवाजीवर घसरला, व पापणी लवते न लवते इतक्या वेळांत सटवाजीच्या हातची काठी हिसकावून घेऊन एकामागून एक अशा ४-५ काठ्या त्याच्या तोंडावर पाठीवर जेथें सांपडेल तेथें ओढून, विठूजी उठत आहे, इतक्यांत अर्ध्या उघडलेल्या दारांतून उडी मारून पळत सुटला. सटवाजीरावाला हा अचानक प्रसाद मिळाल्यामुळे बरीच दुखापत झाली. त्याचा घोळाणा फुटून मिशांवर रक्त पडत होतें, त्यामुळें आपल्याला मोठी जखम झाली आहे, असे वाटून तो जमिनीवर कण्हत पडला. ही सर्व गडबड जवळच्या खोलींतल्या बारगिराला ऐकूं जाऊन तो आंत आला, व विठूजीच्या मदतीनें सटवाजीरावाला उठवून व त्याचे तोंड धुवून साफ करावयाला लागला. इतक्यांत पाहरेवाल्यानें त्या पोराला पळून जातांना पाहून पकडलें, व जमादारसाहेबापुढे आणिलें व 'हा जबाब दिल्याशिवाय जात होता तर ह्याला काय करावे' असें विचारिले. सटवाजीनें तोंड पुसून त्याकडे पाहिलें व बोलणार, इतक्यांत विठूजीने त्यांच्या कानांत—'हाच तो आपल्याला मारून पाळून जाणारा नसराणी कारटा. ह्याला मुळीं सोडूं नका'— असें सांगितलें. सटवाजीनें लागलेंच म्हटलें, 'ह्याच्या मुसक्या बांधा व चौकीवर अडकवून ठेवा, मी आतां येतों. हा बोलूं लागला तर ह्याचे तोंडाला बोळा द्या. नाहीं तर तसें कशाला ? ह्याला बांधून येथेंच ठेवा. मग मी थोड्या वेळानें ह्याला तेथें पाठवीन. (बांधलेसें पाहून) बरें तर तुम्ही सर्वजण जा आतां.'

त्या पोराचें एवढा वेळ तोंड चाललेंच होते. तो ह्मणे. ' काय जमादार, तुम्ही शूर आहां. चकलेश्वर महादेवाचें देऊळ चांगले नाही कां ? ' परंतु पुढे हा जास्त बोलेल असें पाहून सटवाजीरावानें त्याचें तोड बांधविलें, व मंडळी गेल्यावर त्याला लाथाबुक्यांनीं बेदम होईपर्यंत मारिलें. त्याच्या तोंडावर थुंक-लासुद्धा. बिचाऱ्या पोराच्याने तोड बांधल्यामुळे ओरडवेना; ह्मणून त्याला मुकाट्याने हूं कीं चूं न करितां माराच्या वेदना सोसाव्या लागल्या ! तो पोरगा भला खबीर व दांड होता, म्हणूनच टिकला; नाही तर केव्हांच त्यानें राम म्हटकें असतें. नंतर कांहीं वेळानें त्याला चौकीवर पोहोचविल्यावर विठूजी आठवलेसें करून म्हणाला—'ह्याला कां तुम्ही त्या दिवसाचा पोऱ्या समजून येथें आणिलें ? मला वाटतें, ह्या अंधाऱ्या रात्रीं-मुळें अशी गफलत झाली. हा राकट किती व ह्याचें स्वरूप काय? शक्ति तरी किती लठ्याच्या अंगांत ?'

सटवाजीराव—तसें कांहीं नाहीं. हा भामट्या चकलेश्वर महादेवाजवळ चोरी करीत होता, तो मी पकडला, व सहज मस्करीनें तुम्हाला बोलाविलें, व त्या दिवसाचा पोऱ्या आणिला आहे असें सांगून फसविलें. परंतु हा असला द्वाडपणा करील असें मला काय बरें माहीत ? त्याला सोडतांना तुम्ही कांहीं त्याची खोडी केली कां ?

विठूजी—कांहीं नाही, फक्त त्याला एक दोन सडकून चिमटे घेतले.

सटवाजीराव—तरीच त्यानें चवताळून तुमची बत्तीशी रंग-विली. परंतु मी काय त्याचे बापाचें घोडे मारिलें होतें ? पहा तर खरें. त्याला तीन दिवस उपाशी ठेवितों. बरें, ह्याबद्दल तुम्ही कांहीं मजवर रागावणार नाहींना ?

विठूजी—ह्यांत रागावयाचें तें काय ? तुम्हाशीं कोठें तो हरामखोर नीट वागला, तर मला वागवील. (सटवाजी रागा-वलासें पाहून) जाऊं द्या परतें, त्यांत काय ? ही आपली गोष्ट षट्कर्णी होऊं द्यायाची नाही, बरें ?

दुसऱ्या दिवशीं दुपारीं नानासाहेब कोतवाल निळकंठभाईस घेऊन भद्रेंत भाऊसाहेब मुळेकरांकडे गेले. दंग्याविषयीं सर्व जी कांहीं माहिती मिळाली होती ती कळवून ' ह्याबद्दल सरकारांतून नीट चौकशी होऊन बंदोबस्त झाला पाहिजे.' अशी त्यांनी शिफारस केली. केसवा पंडितांनाही सकाळीं निळकंठभाईसंबंधी ही हकीकत कळली; ह्मणून त्यांनीसुद्धां भाऊसाहेबांना ' शहरांत असे दंगे फिरून न होण्याबद्दल कांहीं तजवीज करालच, परंतु माझ्याकडून कांहीं होण्यासारिखे असल्यास तयार आहे ' असा निरोप पाठविला, व दुपार उलटल्यावर आपण स्वतः आले.

खटला तयार होण्यापूर्वींच फौजदारी कामदाराकडे पाठवून उगाच एखादा वेडावाकडा फैसला होऊन रयतेचीं मनें न्याय मिळत नाहीं ह्मणून नाखुप होतील, ह्यासाठीं कितपत खटला तयार होतो हें पाहण्याकरितां दोघा सुभेदारांनी नानासाहेबांच्या साहायानें आंतून बारकाईनें चौकशी चालविली, व ' दुष्टाचें यथायोग्य पारिपत्य करितों ' असें निळकंठभाईस आश्वासन देऊन घरी जाण्यासाठीं निरोप दिला.

खटल्याचा निकाल झाल्यावर ' त्या हरिसिंगास सरकारांतून इनामादाखल ह्मणून कांही पोंचतें करूं ' असे निळकंठभाईस जातांना पंडितांनी अभिवचन दिले.

नंतर उभयतां सुभेदारांनी प्रथमतः हरिसिंग, केसरिसिंग, व माधोसिंग ह्यांना बोलावून आणून दंग्यासंबंधी माहिती विचारिली. मुळेकरांच्या मनांत ह्यांच्यापैकीं कोणावर तरी हें शेकवायाचें होतें, व त्यांनी पुष्कळ आडवेतिडवे प्रश्नही घातले. परंतु पंडित होते ह्मणून व तिघांच्या बोलण्यांत साधारण मेळ पडला ह्मणून कांहीं झालें नाहीं. भाटांनीं इतकेंच कायतें सांगितलें, कीं, ' शाहपुऱ्यांतून रावपुऱ्यांत आह्मी घरीं येत असतां पळत जाणाऱ्या लोकानी, नागराच्या वरघोड्यावर घाला आला, म्हणून आम्हांला सांगितलें. आह्मी पुढें गेल्यावर कांहीं लोकांची चाहूल लागल्यावरून काकडा पेटवून पाहिलें, तों एक दक्षणी घोडे-

स्वार एका मनुष्याला घोड्यावर आडवा घालून भरधांव चालला होता, व एक पालखी पाठीमागून कांही लोक नेत होते. त्यांना आह्मी अडविलें, व पालखीच्या नादांत गुंतलों असतां ते पळून गेले. जातांना ते एवढें मात्र कांहीं पुटपुटत होते. 'कोणीकडे न्यावयाची हें आह्माला तरी कोठें माहीत आहे? दागिने मिळाले असते तर बरें झालें असतें.' नंतर आह्मी ती पालखी घेऊन घरीं आलों, व बाकीचें नानासाहेबांना माहीत आहेच'

गोविंदराव स्वतः होऊन आले. त्यांनीं आपण पकडलेल्या मनुष्याबद्दल सर्व कांही सांगितलें. त्यांची नानासाहेबांनीं व पंडितांनीं स्तुति केली. नंतर माणेकभाई व बेचर ह्यांना त्या पळून गेलेल्या मनुष्याबद्दल विचारिलें. माणेकभाई ह्मणाला 'मला आश्चर्य ते हेंच वाटतें कीं, तो चांगला बांधलेला होता आणि तसा पळून गेला. मला वाटतें त्याच्याजवळ चाकू होता.' हा उत्तर देतांना बराच घाबरलेला दिसे, परंतु ह्याच्या बायकोवर आलेल्या संकटाची आठवण होऊन ह्याला वाईट वाटत आहे, असें वाटून भाऊसाहेबांच्या मनांत त्याला जास्त विचारावयाचें असतांही पंडितांनी 'ह्मटले जा व गतगोष्टीबद्दल वाईट वाटूं देऊं नका.' बेचराने 'तो मनुष्य मी मुद्दल पाहिला नाहीं' असें सांगितल्यावरून व दुसऱ्या एकंदर याच्या संबंधीच्या माहिती-वरून त्याला त्यांनीं जाऊं दिलें.

परंतु ह्या सर्व हकीगतीवरून मूळ हा दंगा उपस्थित केला कोणी व ह्यांत सामील होते कोण, ह्याचा मुळीच थांग लागेना. नंतर निळकंठभाईच्या येथें शनिवारी कोण कोण संशय घेण्याला योग्य असे लोक आले होते, ह्याची चौकशी करितां केशवभट व आणखी तीन ब्राह्मण दान घेण्यासाठीं सकाळी आले होते, अशी बातमी लागली. त्यांना स्वार पाठवून तत्काळ पकडून आणविलें. ते बिचारे ब्राह्मण लठलट कांपत होते; परंतु आपण निरपराध आहों ह्मणून आपल्याला श्री रणछोडजी दया करून सोडवील असें ह्मणत होते. केशवभटाखेरीज बाकीचे तिघेजण

फारसे बोलत नव्हते; मनामध्यें मात्र ते ईश्वराचे नामस्मरण करीत होते, असें–त्यांचे ओंठ हलत होते–यावरून दिसे. परंतु केशवभटाचें तोंड सारखें चाललें होतें ‘ अरे मारा बापा, हवे शुं थशे ? मारी पाहे तो कंई नथी ? हुं तो नबळो छुं. मारी बे बायडियो मारा वगर शुं करशे ? हुं मरी जईश. मारा ५००० रुपया हंताडी नाख्या छे, ते मारा पाछळ कोने मळशे ? मने लाडवो ने नरुं घीं मुवा पछी केम मळशे ? ’

पंडितांनीं त्या ब्राह्मणांना ‘ खरे सांगितल्यास तुमच्या केशालाही धक्का लागणार नाही ’ असे आश्वासन दिले, व त्यांना ह्या दंग्यासंबंधीं कितपत माहिती आहे हें काढण्यासाठीं कांही प्रश्न विचारिले. त्या सर्वांनी ‘ आह्मी भिक्षावर्ति (वृत्ति) करितों. काल सकाळीं निळकंठभाईच्या येथें ‘ गुपित ’ (गुप्त) दान घ्यायाला गेलों होतों. असलें निंद्य काम आह्मी कधीं करणार नाहीं. निदान हें तरी केलें नाही, व ते कोणीं केलें हें माहीत नाही ’ असें उत्तर दिलें. ह्यांच्याकडून कांहीं सुगावा लागत नाहीं असें पाहून त्यांना सोडून देण्यांत आले.

हा वेळपावेतों खटल्याला मुळींच स्वरूप आले नव्हते ह्मटलें तरी चालेल. एक कायती त्या दक्षणी घोडेस्वारासंबंधीं कांहीं माहिती काढावयाची राहिली होती. परंतु शहरांत असले स्वार पुष्कळ, ह्मणून त्या पुढल्या चौकशीतून विशेष तथ्यही निघणार नव्हतें, व हे प्रकरण जेथल्या तेथें विझणार होतें. परंतु सटवाजीरावाच्या कल्पनाशक्तीमुळें ह्या चौकशीला निराळेंच स्वरूप आलें. कालच्या दंग्याबद्दल भाऊसाहेबांसमोर चौकशी चालली आहे, असे ऐकतांच चौकींतून त्या मुसक्या बांधलेल्या पोरास बरोबर घेऊन सटवाजी भाऊसाहेबांच्या वाड्यांत आला व आंत सांगून पाठविलें की, ‘ मी त्या कालच्या दंगेखोरांपैकीं एक मनुष्य पकडून आणिला आहे. आज्ञा झाल्यास हुजुरापुढें आणीन.’

‘ जमादारांना मनुष्य घेऊन आंत येऊं द्या ’ असें भाऊसाहेबांनीं हुजुऱ्यास सांगून पंडीतांकडे वळून ते ह्मणाले ‘ मला

ाटलें होतें की, कांहींच शोध लागत नाहीं; परंतु ह्या जमादारांनी
ार तितक्यांत बहादुरी करून एक मनुष्य पकडला आहे. पहावे
ाय निघतें तें. जमादार एकंदरीनें हुषार खरे. (मनांत) ह्या
टव्यानें कांही चमत्कारिकच करून नाहींना ठेविले? बेटा आहे
ुळसट. छत् ह्यावेळीं तरी तसें नसेल.'

इतक्यांत सटवाजीराव पोराला घेऊन आंत आला, व त्यानें
ोडेंसें गालांत हंसून व लवून अदबीनें, प्रथम भाऊसाहेबांना
ंतर पंडित व नानासाहेब ह्यांनां मुजरा केला, आणि म्हटलें: 'हा
हा भामटा आणिला, ह्याला सर्व माहिती आहे.' असें म्हणून
या पोराला त्यानें एकदोन गचांडया दिल्या. हें पाहून नानासाहेब
हणाले, 'जमादार, आता त्याला तुम्ही असें वागवूं नका.
मजूत देण्याचा प्रसंग आल्यास तुम्हालाच बोलावूं.' तेव्हां
ाऊसाहेबांनीं थोडेंसे रागानें सटवाजीकडे पाहून त्या पोराचे
ोंड सोडण्याविषयीं हुकूम केला व त्या पोराची जबानी घेतली.
ोरानें सांगितले, 'माझें नांव रहिमान. मी मिरझापुरांत राहतों.
जुरी करून आईचें व माझें पोट भरतो. काल सकाळीं एका
नुष्यानें मला बाजारांत पाहून हळूच एके बाजूस बोलाविलें.
ानें हातांत एक रुपया दिला व विचारलें की 'तूं तिनसां-
ेस एक काम करशील?' मी उत्तर दिलें की, चोरी-खुना-
ारखें वाईट काम असल्यास नाहीं. तो म्हणाला, 'तसें मुळींच
ाहीं, फक्त रावपुऱ्यांतील चकलेश्वर महादेवाजवळ जाऊन
ागराचा एक वरघोडा येतांना पाहिलास, कीं आरडाओरड
र.' मला वाटलें की, ही वरघोडयाच्या मंडळींची थट्टा करा-
याची असेल, म्हणून मीं हो म्हटलें, व त्यानें दिलेले दोन
पये घेतले. माझा ह्याशिवाय दुसरा तर्क वगैरे झाला नाहीं.
(उत्तर) तो मनुष्य मी ओळखत नाहीं. दाखविला तर कदा-
चित् ओळखीन (उत्तर) मी कधीं चोरी करीत नाहीं. आईला
कधीं चोरून आणून दिलें नाहीं आई नेहमीं वाईट मार्गाला
जाऊं नको, त्यापेक्षां उपाशी मेलेलें बरें, असें मला सांगते. दोन

रुपये आईजवळ दिले नाहींत. ते मजजवळ आतां आहेत. (उत्तर) कोठून आणिले म्हणून विचारील, यासाठी मी ते तिजपाशीं दिले नाहींत. आम्हीं फार गरीब आहों, माझी आई सूत काढण्याचा धंदा करिते.

(उत्तर) नंतर संध्याकाळीं मी चक्लेश्वर महादेवाजवळ गेलों. तेथें कांहींजण आपसांत बोलत उभे होते, व कांहीं देवळांत उभे होते. मी त्यांच्याशीं बोललों नाहीं. वरघोडा आकाशेटच्या कुव्याच्या पोळांतून वळतांना ते लोक व मी एकसारखें ओरडूं लागलों. (उत्तर) मी नुसता ओरडत होतों, व दुसरे बरेच लोक—' धरा, मारा, ' असे मोठ्यानें ओरडत होते. आणि एक घोडेस्वारही ' मारा ' म्हणणाऱ्या मंडळीत होता. (उत्तर) तो केव्हां आला तें मला माहीत नाहीं. (उत्तर) दुसरा घोडेस्वार कोणीही नव्हता.

' मारा धरा ' शब्द ऐकून ही केवळ थट्टा नाहीं, कांहीतरी वाईट आहे असें समजून, सर्व लोक पळत जात आहेत असें वाटून, मीही पळायाला लागलों. इतक्यांत एका मनुष्यानें येऊन देवळाच्या भिंतीजवळ मला पाडलें, व तोंडांत बोळा देऊन माझ्या मुसक्या बांधल्या; आणि मला घोड्यावर घालून आपण घोड्यावर बसला. (उत्तर) ते हे जमादार. त्यांनीं घोडा पळवितांना कोणाचेसें नांव घेऊन, ती पालखी घेऊन जा असें म्हटले. (उत्तर) ते नांव लालजी, मूलजी का वेलजी असें कांहींसें होतें, मला पक्कें आठवत नाहीं. वाटेंत तीनचार लोकांनीं उजेड करून त्या पालखीच्या भोयांना आडविलें, व आमचा घोडा जमादारानीं भरधांव पळविला. नंतर भद्रेच्या पाहऱ्यावर आलो. हा भद्रेचा पाहरा आहे, असें मी सकाळीं ओळखले. (उत्तर) मला एका खोलीत, गुणाजी नांवाच्या मनुष्याला हांक मारून, ह्या जमादाराने ठेवविले. कांहीं वेळानें जमादार व एक मराठा असे दोघेजण आले. दुसऱ्या माणसानें मला सोडतांना आईवरून शिवी दिली व चिमटे घेतले,

त्यामुळें मी संतापून त्याच्या थोबाडींत दिली, व उरावर बसून त्याला बुक्या मारिल्या. त्याला विठूजी म्हणून जमादारानीं हांक मारिली, व हे सटवाजी जमादार, असे विठूजीच्या ओरडण्यावरून माहिती झालें. (उत्तर) बाकी काय बोलले, हें कांहीं मला समजले नाहीं. जमादार पाठमोरे होते ते विठूजी पडल्यावर बाहेर गेले. ते कांठी घेऊन आत येण्याची चाहूल लागताच, मी चवताळून त्यांच्या अंगावर जाऊन मी त्यांनाच एकदोन काठ्या लगावल्या व तेथून पळालो. मला गुणाजीने धरिले, व जमादाराच्या सांगण्यावरून पुनः माझ्या मुसक्या बांधून त्यांच्या खोलींत ठेविले. त्यांनीं मला खूप मारिलें, (वळ दाखवितो). तेथें विठूजीशिवाय दुसरे कोणी नव्हतें. मीं सकाळपासून कांहीं खाल्ले नाहीं. आपण गरीबपरवर आहां. मी मिस्किन आहे. माझी आई उगाच काळजी करीत असेल, तर मला मेहरबानी करून जाऊ द्या. मी यांत कांहीं खोटें बोललो असेन, तर माझी जबान झडेल व पैगंबर मला यथायोग्य शासन करील."

ही साक्ष होत असतांना मधून मधून भाऊसाहेब 'जाऊं द्या; ह्या मुलाच्या साक्षींत कांही अर्थ नाहीं. त्याला पकडलें, म्हणून तो जमादारांवर आळ घेत आहे, त्याला द्या सोडून' असें पुष्कळदा म्हणाले. परंतु ते ऐकले न ऐकलेसे करून पंडित सरतेशेवटपर्यंत प्रश्न विचारीत गेले, व-'नसला अर्थ तर सोन्याहून पिंवळें झालें. आपण थोडेच ह्या साक्षीवर निवाडा करणार आहो. सांगेना बिचारा काय वाटेल ते'–असें मात्र मधून मधून म्हणत.

माझें बोलणें नुसतें ऐकून ह्या पोराला सजा करतील, व मला भाऊसाहेब शाबासकी देतील, असें सटवाजीरावाला वाटत होते. परंतु हें सर्व विपरीत झाल्यामुळे तो अगदीं काळा ठिक्कर पडला. तो मधून एकदां जायाला सुद्धां लागला, परंतु नानासाहेबांनीं तें पाहून, 'अहो जमादार, जरा भाऊसाहेबांना विचारून मग बाहेर जायाचें असेल तर जा' असें म्हटलें.

ह्यामुळें भाऊसाहेबांना मुकाट्यानें 'कोणी बाहेर जायाचें नाहीं' असें म्हणावें लागले.

मुलाची साक्ष संपल्यावर पंडितांनी 'त्याला कांहीं खायाला द्या व भाऊसाहेब सांगतील तोंपर्यंत त्याला मोकळा सोडूं नका' असें दोघां शिपायांना सांगितले, व जमादाराना आतां कांही थोडेसें विचारावे, नाहीं का?' असे मुळेकरांना विचारले. भाऊसाहेब त्रासून व कपाळाला आठ्यां घालून म्हणाले 'पाहिजे ते करा, कोठून तरी शोध लागला, म्हणजे झालें.' त्याच्या आठ्या पाहिल्याच नाहीत असे दाखवून पंडित सटवाजीस विचारूं लागले.—

पंडित—धरून आणिलेला पोरगा तुम्हांला कोठें सांपडला?

सटवाजी—चकलेश्वर महादेवाजवळ, महाराज.

पंडित—कोणत्या वेळीं?

सटवाजी—एकदोन घटका रात्रीं.

पंडित—त्या वेळेस तो काय करीत होता?

सटवाजी—तो 'धरा मारा' म्हणून दंगा करीत होता.

पंडित—दंगा करतांना तुम्ही पाहिले?

सटवाजी—हो पाहिले तर?

पंडित—काळोखांत तुह्मांला एकून दिसते?

सटवाजी—मी पाहिले नाहीं, ऐकले.

पंडित—बरे ते असो. तुम्हीं तेथे काय करीत होतां?

सटवाजी—मी लोकांना दंग्यांतून सोडवीत होतों. तो हा पोर दंगा करतांना सांपडला.

पंडित—बरे, किती लोक सोडविलेत, व ते कोठे आहेत?

सटवाजी—दहापांच. मला माहीत नाहीं.

पंडित—बरे दंगा होणार आहे म्हणून तुम्हांला कसें समजले?

सटवाजी—मला एका मित्रानें सांगितलें. (व लगेच घाबरून) नाहीं, मला वाटले, कीं दंगा होईल.

पंडित—तुम्हांला एकदर भविष्य समजतें. बरे तेथें तुम्हीं केव्हां गेला ?

सटवाजी—दंग्यापूर्वी दहापांच पळें.

पंडित—तुम्हाला पाहरा सोडून जाण्याबद्दल परवानगी होती?

सटवाजी—नाही.

पंडित—मग तुम्ही हे शिपायाला अयोग्य असें काम कसें केलें?

सटवाजी—(घाबरून) मी दंग्यांत नव्हतो. दंग्यांत दुसरे होते. मी एका मुलाला पकडायाला गेलो होतो.

भाऊसाहेब हे सर्व रागाने ऐकत होते; व ह्यांत जामदाराचें खास अंग आहे, अशी त्यांची पक्की खात्री झाली. तो आतां जास्त विचारल्यास आपल्या साथीदारांची नांवे सांगेल, व नंतर त्यांना दंड करून ह्याची सुटका करणे कठीण पडेल, असें जाणून, ते मध्येच म्हणाले, 'केशवराव' ह्या चौकशीत कांहीं विशेष अर्थ नाही. ह्यांतून सटवाजीची एक चुकी मात्र सिद्ध होते, बाकी कांही नाही. ती ही कीं, आपला पाहरा आमच्या परवानगीवांचून सोडून हा भलते ठिकाणी गेला. आतां तो ऐन दंग्याचे वेळीं तेथे कसा गेला, ह्यांत कांही विशेष गूढ आहे असें नाहीं; बोलून चालून काल सक्रांत होती, तर तो रायपुऱ्यांत आपल्या मित्रांना तीळगूळ द्यायाला गेला असेल; आणि वाटेंत हा दंगा पाहिल्याबरोबर त्यानें मदतीसाठी म्हणून आपला घोडा आंत घातला, व एका पोराला कैद केलें. पण एकंदरीनें त्या पोराचें विशेष अंग दिसत नाहीं; म्हणून त्याला एक दिवसाच्या मजुरीचे पैसे देऊन सोडून द्यावें. बाकी कोणी जर अशी शंका घेईल कीं, सटवाजीराव स्वतः ह्या दंग्यांत सामील होता, तर ही शंका सकृद्दर्शनीं खोटी व वेडेपणाची दिसते. कारण एक तर तो श्रीमंतांच्या पदरचा शूर शिपाई, म्हणून असलें निंद्य काम

करणार नाहीं. दुसरें यदाकदाचित् सामील झाला असें म्हटले, तरीही त्याच्यासारखा शाहणा मनुष्य आपल्या घोडयावर बसून डामडौलानें लोकांना ओळखू जाईल अशा रीतीने कधीही जाणार नाहीं. एवढें मात्र की, काकतालीय न्यायाप्रमाणें हा त्या वाटेनें जायला व दंगा व्हायला, एक गांठ पडली. बाकी कांहीं नाही. परतु सटवाजीला आमची आज्ञा उल्लंघन केल्या-बद्दल कांही शासन पाहिजे म्हणून त्याची जमादारी काढून त्याचे नांव नाईकाचे पटांत घालावें. केशवराव, मला वाटते कांही दिवस हा आपल्या तैनातींत असूं द्या. नानासाहेब, असे दंगे फिरून होऊन रयतेला पीडा होणार नाहीं, अशी तजवीज ठेवा. मीं सांगितले पाहिजे असें नाहीं, व निळकंठभाईंना सांगा कीं, शोध चालू आहे व आपण बेफिकीर असा.' ह्या बोलण्यानें पंडिताचें व कोतवालाचें सर्व बोलणें थांबले. उघड रीतीनें त्यांच्यानें विरुद्ध जाववेना. आपलेच दांत व आपलेच ओंठ, तितक्यांत मुळेकरांचे म्हटले म्हणजे मोठें पारडे होते, कारण ते पडले पेशव्याचे सुभेदार. म्हणून ते गप्प बसले, व कांहीं वेळ इकडल्या तिकडल्या गोष्टी बोलून आपआपल्या घरीं गेले.

संमेलन नामें प्रथम पुस्तक समाप्त.

*

देवी सत्यभामा.

पुस्तक २ रें.

संघट्टन.

भाग १ ला.

विनोद.

मागे सांगितलेला मासलेवाईक न्याय होऊन सुमारें एक वर्ष लोटले होते. नुकताच फाल्गुन सुरू झाला होता. अशा वेळीं एके दिवशीं निळकंठभाईच्या येथें सदूबा गेली, तिला पाहून जयलक्ष्मी म्हणाली—काय बाई, किती दिवसांनी तूं दृष्टीस पडतेस ही? घरी करीत तरी काय असतेस? काकी बहुतकरून सर्व काम स्वतःच आटोपीत असतात. नवरा घरी असता, तर ती गोष्टच निराळी. मग तुझें दर्शन आम्हाला एव्हांसुद्धां झाले नसतें.

सदूबा—ताई, हें ग काय? मी परवां नव्हतें कां आलें? आपण मात्र महिना महिना आमच्या इकडे ढुंकून पहावयाचें नाहीं, आणि जरा माझ्याकडून दोन दिवस अलीकडे का पलीकडे झाले, म्हणजे लागलाच बोल लावायाचाना? आतां समजलें, तूं कां येत नाहीस ती? घरच्यामुळे नव्हे कां? माझें कांहीं असें नाहीं बरें. देवगडास जायाचें होऊन तीन एक महिने झालें, पण त्यापूर्वी देखील मीं कधीं येणे चुकविलें, असें तुला कधीं आठवतेका? मग उगीच कां म्हणून बोलावें?

जयलक्ष्मी—तू तर अगदी नाकावर माशी देखील बसूं देत नाहीस. बरें ते राहूं दे. हरिसिंगजी केव्हां येणार?

सदूबा—(किंचित् लाजून) मला थोडेंच सांगणें झालें होतें? पण काकी कांहीं दिवसांपूर्वी म्हणत होत्या, की शिमग्याच्या आंतच बहुतकरून येणे होईल. आतां शिमग्याला किती दिवस आहेत बरे?

जयलक्ष्मी—भली वस्ताद आहेस तू. काय म्हणे, 'मला थोडेच सांगणे झाले होते?' जसे कांहीं मला माहीत नाहीं. जातांना काय गोंधळ केलास तू? हरिसिंग काय! बिचारा विरघळला. माझ्यासारखा कर्डा पाहिजे होता, म्हणजे समजलें असते, रडून काय मिळते तें. त्याने नाहीं का तुला सांगितले की, 'अग रडूं नको, मी लौकरच शिमग्याला येथे येतों?'

सदूबा—(रागावून) कोण अस म्हणते? सगळ कुभांड आहे. मला वाटतं, तुझ्या मनांत मला चिडवाव असं आल आहे.

जयलक्ष्मी—(हसून) अस का? खात्री करून देते तर—माधोसिंगाला आतां बोलावते. तू मात्र त्याला खुणावू नकोस म्हणजे झाल. 'माधोसिंग, अहो माधोसिंग. रे बाळा आनदशंकर, माधोसिंगाला घेऊन इकडे ये पाहू बर.'

सदूबा—(त्रासून) ते काय सांगतात, नी तू काय ऐकतेस. पण त्या भाऊंना कशाला बोलावतेस?

जयलक्ष्मीच्या हांका ऐकून ते दोघेजण पुढल्या माडीवरून खाली माजघरांत आले; व माधोसिंग जयलक्ष्मीस म्हणाला—ताई, आम्हांला कां बोलाविले?

जयलक्ष्मी—माधोसिंग, तुम्ही इकडे तिकडे न पाहतां मजकडेसच पहा, आणि मग खर खरं सांगा बरं. हरिसिंगाच्या जाण्याच्या वेळीं घरांत काय काय गंमत झाली, ती मला फिरून एकदां सांगतां का?

सदूबा—(मध्येंच) ते कांहीं नाहीं सांगत!

माधोसिंग—(मोठ्यानें हंसून) आतां कसें? वहिनी मी सांगू का? (सदूबा मानेनें 'नको' म्हणून खूण करिते. पण न पाहिलेसे करून) वहिनी रागावू नको बरें. कांहीं नाहीं ताई.

दादाला बाहेर यायला थोडा उशीर झाला, म्हणून मला त्या जालमसिंगांनीं त्याला बोलावून आणायाला सांगितले. मी आंत जाऊन 'दादा दादा,' म्हणून पुष्कळ हांका मारिल्या. पण त्यानें ओ दिली नाही, म्हणून मी ह्या खोलीतून त्या खोलींत त्याला शोधूं लागलो. आणि तसाच वहिनीच्या खोलींतही गेलो. मला पाहून दादाने वहिनीला म्हटले, 'मी शिमग्याच्या आंतच जल्दी परत येतो, आतां अगदी रडूं नको बरे.' आणि मग तो माझ्याबरोबर बाहेर आला नी काय.

जयलक्ष्मी—(हंसून) कां, कोणाला सांगण झाल होतं ?

सदूबा—(अगदीं रडकुंडीस येऊन) माधोभावोजी, तुम्ही तरी बरेच आहां. मला वचन सुद्धा दिल होतं की, मी कोणाला सांगणार नाहीं म्हणून. आणि तें असच कां पाळलेंत ? जा, मी तुमच्याशी आजपासून बोलणार नाही. (जयलक्ष्मी-कडे वळून) ताई, तुला माझी थट्टा करायाची असेल, तर ही मी जातें.

असें म्हणून सदूबा उठून जाऊं लागली, इतक्यांत शेजारीण हरकुंवरबाईची नुकती माहेरी आलेली मुलगी कमळा आपल्या दीड वर्षाच्या मुलाला कडेवर घेऊन आत आली, व सदूबा जातेसें पाहून म्हणाली—कां सदूबाई, अशा घाईने कोठे चाललां ? बोलायाच नाही वाटत ? जयलक्ष्मी, कांग ही रागावली ?

जयलक्ष्मीनें सदूबाला आणखी खिजविण्यासाठी हरिसिंगाचें सर्व बोलणे तिखटमीठ लावून सांगितले. त्यामुळें तर सदूबा अतिशय रागावली. परतु राग कोणावरतीही काढतां न आल्यामुळें ती शेवटीं स्फुंदस्फुदून रडूं लागली. आपण केलेली थट्टा इतक्या थराला गेली, हे पाहून जयलक्ष्मीस फार वाईट वाटलें. म्हणून ती उठली, व सदूबाजवळ जाऊन तिची समजूत करूं लागली. ती म्हणाली, 'असे काय बरें ? तूं का आतां लहान आहेस? तुला थट्टा देखील समजूं नयेना ? बरें तितक्यांत हरिसिगाने तुला सांगितले असे जरी खरे असले, तरीही तुला कां म्हणून राग यावा ? तुझा बोलून चालून तो नवराच, तर त्याने तुजजवळ

बोलावें, ह्यांत वावगें तें काय ? जातांना तूं अशीच रडत असशील, तेव्हां त्याच्यानें समाधान केल्याशिवाय जाववलें नसेल, आणखी दुसरें काय. हा वेडे !' सदूबा मधूनमधून 'आतां समजलें, पुरे झालें ताई, किती संपादणी करशील ? पण मला घरीं गेलेंच पाहिजे' असे ह्मणत होती. शेवटी जयलक्ष्मीनें तिच्या गालाला आपलें बोट लाविलें, आणि कानांत कांहींसे सांगितलें. त्यावरोबर सदू थोडेंसे गालांत हंसून 'हे ग काय ? मला आतां त्रास नको देऊं हो' असें ह्मणाली. तिच्या कपोलावर अश्रुबिंदु झळकत असून मध्येच त्या मंद स्मितानें जी आरक्तता दिसूं लागली, त्यामुळेंच प्रातःकाळी दहिंवर पडून सूर्याचीं कोमल किरणेंच एका सुंदर पद्मावर पडलीं आहेत कीं काय, असें वाटलें. नंतर सर्व राग जाऊन तिनें आपल्या पदरानें आंसवांचे थेंब पुसून टाकिले, आणि त्यामुळें अभ्राच्छादित चंद्र नुकताच अभ्रापासून मुक्त झाला असें वाटलें.

हा सर्व विनोद पाहून माधोसिंग व आनंदशंकर मोठ्यानें हंसत माडीवर गेले; व सदूबा कमलेच्या मुलाला घेऊन कुरवाळूं लागली. 'हा लबाडा प्रेमू, मला एक गोड पापा दे बरें' असें म्हणून तिने त्या मुलाचा एक मुका घेतला. जयलक्ष्मीनें हें पाहून म्हटलें, कमळाबाई, पाहिलेत का ? आतां सदूबाला मुलेंदेखील आवडूं लागली. बरें, मागच्या वर्षी कोणाचें मूल मुततांना पाहिलें म्हणजे 'नकोग बाई, इश्श कोण घाण ! ती घाणेरडी बाळंती, नी तीं मळकट व तेलकट चिरगुटें, त्यापेक्षां मूल नसलेलें पुरवलें,' असें ही म्हणत असे, आणि आतां........ खरेंच आहे, घरीं माणसें नसलीं, म्हणजे बायकांना करमणुकीसाठीं मूल असावेंसें वाटतें. (सदूबाकडे वळून) सदूबा, तुलाग कसें वाटतें? सदूबा (संतापून)-ताई, मी हजारदां तुला सांगितलें कीं, तू माझ्या वाटेस जाऊ नकोस. तुझ्या मनांत मी येथें येऊं नये असें आहे का ? मी कधीं मूल नको म्हणून म्हटलें ? लोकांचीं शेंबडीं लेंबडी मुलें मला कोठें नाहीं तरी आवडत आहेत? हा प्रेमू

कांहीं तसा नाहीं. मी कधीं एकादे वेळेस घाणेरड्या मुलाविषयीं किळस दाखविली असेल, नी आमच्या ताई तर काय, लागलीच त्यावरून आपल्या पदरची भर घालून कांहीं तरी खोटेंनाटें माझ्या अंगीं लावितात. हे नाहीं बाई मला मुळी आवडत.

जयलक्ष्मीनें हळूच कमळाबाईस सांगितले-आतां ही पाहिजे तें का म्हणेना, परतु इच्या पूर्वीच्या व हल्लींच्या स्थितींत बराच फरक पडला आहे. पूर्वी चांगलें जरी सोन्यासारखें मूल असलें, तर हे मुतेल का, असा कांहींतरी कुतर्क काढून त्याला तिनें घेऊ म्हणून नयेच. आतांशीं बरीच ते सर्व बदललें आहे.

हें कुजबुजणें पाहून सदूबा म्हणाली कायग ताई, आणखी कांही आपल्या मनचेच माझ्याविषयीं सांगतेस कीं काय ? कमळाबाई, इचे तुम्ही मुळीं ऐकू नका बरें.

हे सर्व बोलणे एकादे वेळेस फिरून पहिल्या थराला जाईल, असें पाहून कमला म्हणाली, पण कांहो, जयलक्ष्मी बाई, हरीसिंगजी, कोणत्या कामावर गेले आहेत ?

जयलक्ष्मी—ते वही घेऊम देशावर करण्याकरितां गेले आहेत. देवगडास रावळ तख्तसिग त्यांचे यजमान आहेत, व चांपानेरास भाऊसिगजी ठाकोर आहेत. त्या दोघांना भेटून ते लौकरच परत येणार आहेत. सदूबा, असेच ना ?

सदूबानें उत्तर न देतां मान हालविली.

इतक्यांत निळकंठभाई माडीवरून खालीं आला. त्यानें सदूबाला पाहतांच 'कां सदूबा हरिसिग केव्हां येणार' असें विचारिलें. तिनें कांही उत्तर दिले नाहींसें पाहून जयलक्ष्मी म्हणाली–बाबा आम्ही सुद्धां असेंच मघाशीं इला विचारिलें होतें. तेव्हांपासून ती काय म्हणून अम्हांवर रागावली आहे, कोण जाणे? कांहीं विचारिलें, म्हणजे नंदीबैलासारखी मान मात्र हालविते. बोलत कांहीं नाहीं.

निळकंठभाई (हंसून)–जयलक्ष्मी तूंच कांहीं तरी तिची खोडी केली असशील, म्हणून ती रागावली आहे नी काय ?

बरें पण सदूबा, मी तर नाहींना तुला कांहीं बोललों मला तर उत्तर देशीलना ?

सदूबा (खाली मान घालून हळूच)-केव्हां येणें होईल हे सर्व ताईला माहीत असून, मला मघांपासून उगीच त्रास देते.

निळकंठ०-तें सारें खरें, पण मला नाहींना माहीत. मग! मला तर सांगशील? तुझी ताई कांहीं मला सांगत नाहीं हो.

सदूबा (बळेंच कपाळाला आंठ्या घालून)-शिमग्याच्या पूर्वीच यायचे होईल, असे म्हणणें झाले होते.

कमला व जयलक्ष्मी (एकदम)-मग एकूण त्यांनी तुला सांगितले होतें तर !

सदूबा,-(लाजून)-हेंग काय? बाबा, पाहिलेंतना, ह्या कशा अर्थाचा अनर्थ करितात त्या!

निळकंठ०-त्या कांहीं कां बोलेनात. तिकडे तूं मुळीच लक्ष देऊं नकोस ह्मणजे झाले. किंवा खरेंखुरे तेवढेंच बोलतात, म्हणून ह्याचें पारिपत्य करण्यासाठीं हरिसिंग आले म्हणजे त्यांना सांग. मग सदूची थट्टा करण्याची कोणाची मगदूर आहे ?

सदूबा (रडके तोंड करून)-हे हो काय? तुम्ही देखील ह्यांच्यासारखं बोलतां. मी आज सकाळी कोणाचं तोंड पाहिलें होतं कोण जाणे. जे उठतात ते माझ्याच पाठीस हात धुवून लागतात. हा सर्व खेळ ताईने मांडला आहे. बर, ताई, कधीं तरी ह्याचा वचपा निघेल, ध्यानांत ठेव.

हें बोलणे होत असतां बाहेरून एक ब्राह्मण आला. ह्याच्या काखेत खारव्याची झोळी व हातांत टाळ होता, ह्याच्या पागोटयांत पंचांग गुंडाळून ठेविले होतें. गळ्यांत तुळशीची माळ होती. डोक्याला लाल टोपी होती. कपाळावर कुंकवाचा उभा नाम रेखून लाविला होता. हा ओसरीवर आलासे पाहून जयलक्ष्मी म्हणाली-'बाबा ते व्यास नारायण पुराणी (नारायण पुराणिक) आले आहेत.' निळकंठभाईनें त्यांना ओसरीवरील लांकडी

चौरंगावर बसविलें; व कांहीं कथा करावयास सांगितलें. माडीवरील मुले खालीं झोंपाळ्यावर येऊन बसलीं. त्या ब्राह्मणानें भजनी सुराने व मध्ये मध्यें यथास्थित अनुस्वार व हकार घालून पुढील पद्ये म्हटली.

प्रबंध.

श्री रा (ह) मं कृ (ह) ष्ण गो (ह) विं दे (ह)।
म्हणा मिळोनी वैष्णव ब्रंदे ॥ टेक ॥

केशव करुणालय सुखकंदे, नगधर नटवर नंदननंदे, माधव मुरारि परमानंदे, बंनसीधर ब्रंदावनचदें, श्री राधिकारमण गोपिकेश, गुणनिधि मोकुलेश, गोपेद्र गदाधर, गरुडध्वज गोपाल गुणाकर गोवल्लभ गोवर्धन वल्लभ, नदलाल नागर नटनायक, ललित त्रिभंगी मनोहर मोहन, दामोदर मदनाभिराम, अखिलेश्वर आनंदकदे ॥ म्हणा मिळोनी वैष्णव ब्रंदे ॥ आनंदकंदे ॥१॥

शेष महेश रटति आनंदें, सनक सनंदन सनत सनंदे, सतत प्रशंस सकल श्रुति छदे, त्यासी सोडिला ते मतिमदे, हरिनामामधि समधी तीरथ, नेमवृत धर्म कर्म तप जप यज्ञ अष्टांग योग अध्ययन ब्रह्मशुचि दान ज्ञान विज्ञान ध्यान अवघें आहिकलें निगमचे वदनी हा वर दुसरा समुल पाप संताप भेटाया हरि भेटाया उपाय नाहीं, भाव कुभावें श्रीकृष्ण किरतनीं वांये जात नाही अतुलित प्रताप दयाराम ह्मणे त्यासाठीं मज मनासि पडिला कृष्ण नामाचा छदे ॥ ह्मणा० ॥ २ ॥

राग—कालंगडा.

छानि मानि वात मारी राख प्यारारे ॥ ध्रु० ॥
मे तूं अकेलो दीठो हठीलो रीस चढीनें माऱ्योरे ॥
लाज तजीने गाळो हजी ते दिधी, नथी तूं शाणोरे ॥ १ ॥
कहे किसनजी, तारि हुं मरजी ओळाखिने करूं राजीरे ॥
राधा रुपाळी आय वाहाली रंग रमीये; हांजीरे ॥ २ ॥

गुप्त गोष्ट ठेवि सख्या सांगतें तुला ॥ धृ. ॥
जवळी दुजाना हट्ट बघुनि मी । कोप येउनि ताडीला ॥
लाज नसे परि दुर्वच बोलसी । समज कसा त्वां टाकीला ॥ १ ॥
कृष्ण म्हणे 'मी जाणत मर्जी । राजि करीन गडे तुजला ॥
सुदर राधे अधिर प्रिये चल । खेळूंगे रग' रुचे तिजला ॥ २ ॥

राग–मांड.

मेरे मन, कांहेकु रोवत सभुदिन ॥ धृ० ॥
बिषय सखोंमें दिल ललचाकर । जतन किया नहीं तब तन ॥ १ ॥
जगत जंजालसे फसकर मूरख । छांड दिया तें सुख धन ॥ २ ॥
जब जमराज बुलाकर मारे । वालि तुझे नहीं ततखण ॥ ३ ॥
तुजसम अधमकों राम उधारण । नहि छुटकारा हरिबिन ॥ ४ ॥

मम मना संतत कां शोक करिसी ॥ धृ० ॥
न करून जतन तनूचें मोहून । विषयसुखाश्रय धरिसी ॥ १ ॥
जगतपसाऱ्या मूर्ख तूं भुलसी । तरि सौख्यधन अतरसी ॥ २ ॥
पापीहि पाहून दंडील यम तुज । वाली न कोणी तुजसी ॥ ३ ॥
उद्धरि रामहि तुजसम अधमा । हरिविण सुटका कैसी ॥ ४ ॥

हीं पदें म्हटल्यावर व्यास कांहीं वेळ स्तब्ध बसला. निळकंठभाईने त्याला अर्धा रुपया दिला. कमळाबाई म्हणाली—'पण बाबा, आई म्हणत होती कीं, हे पुराणिक जोशीपणाही करितात. तर आमच्या सदूला मुलगा केव्हां होईल, तें सांगू शकतील, नाहीं बरे?' हे ऐकून जयलक्ष्मीला मोठा आनंद झाला, परंतु आणखी कुरापत काढावी म्हणून ती म्हणाली, 'पण बाबा, अगोदर हरिसिग केव्हां येतील, असें सदूबाला झालें आहे. तर जोशीबावांना विचारावें, नाहीं का?'

सदू मध्येच म्हणाली—'ह्यांपैकीं कांहीं एक नका विचारायाला. तुम्ही जर विचारीत असलां, तर मी कानांत बोटें घालून बसतें.'

तिच्या मनांत विचारावयाचें फार होतें, परंतु ह्या आपली टर उडवितील, म्हणून तिनें वरकांती आढेवेढे बरेच घेतले. जय-

लक्ष्मी व कमळा ह्यांच्या मनांत केवळ थट्टा करावयाची होती. परंतु निळकंठभाईस वस्तुतः ह्याविषयीं जिज्ञासा होऊन त्यांनीं नारायणभटाला विचारलें. नारायणभटाने सदूला पुढे बोलाविलें. ती पुढें येत नव्हतीच, परतु त्या दोघीनी तिला धरून बळेच पुढें नेली, व तिचा डावा हात जोशीबुवापुढे धरिला. ती आपली खालीं मान घालून लाजत उभी होती, व ह्या दोघीजणी एके बाजूला तिची गडबड पाहून हसत होत्या. हिचे व हिच्या नवऱ्याचें नांव वगैरे सर्व कांहीं माहिती जयलक्ष्मीनें त्या भटाला सांगितली. तरी त्यानें हरिसिंगजी केव्हां येणार, म्हणून म्हणाले होते,' असं विचारिलें. जयलक्ष्मी म्हणाली, ' ह्या शिमग्याच्या आंतच. '

कांहींवेळ 'वृश्चिक' 'मकर' 'धन' 'चांद' वगैरे बडबडून व बोटें घालून आणि विचार केलासें दाखवून त्या भटानें म्हटले, ते आजपासून ९ दिवसांचे आंत पूर्वेकडून खास येतील. ते आल्यानंतर एक दोन ब्राम्हणांना हिने कांही दान दिले असतां वृश्चिक ग्रह जो अनिष्ट आहे तो संतुष्ट होईल.

जयलक्ष्मी म्हणाली—सदू ऐकलेंसना ? त्यांचें यायाचें लौकर होणार आहे बरें. आतां अगदीं खंत करूं नकोस. भेटीला मुळींच उशीर लागणार नाही. पण जोशीबोवा, मुलाचें कांहीं सांगितलें नाही ?

त्यानें म्हटलें—कागद व दौत-लेखणी आणा.

ती आणिल्यावर त्याने पुष्कळ आंकडे मांडिले, व पुष्कळदां ते पुसून नंतर कांही वेळानें आनंद दाखवून म्हटले—दोन वर्षांच्या आंत मुलगा तर होणार, परतु बेचराजी माता फार कोपाविष्ट झाली आहे, व मंगळ रास अनिष्ट स्थानीं पडली आहे. म्हणून ह्यांनीं सहा महिने साखर न खाण्याची बाधा (नेम) पाळली पाहिजे व मंगळाला खुष करण्यासाठीं दहा ब्राह्मणांना व्यतिपाताच्या दिवशीं जेवू घातलें पाहिजे. म्हणजे सर्व कांहीं सुरळीत सिद्धीस जाईल.

निळकंठभाई हें ऐकत होताच. मंगळाला राशीच्या वर्गांत व वृश्चिकाला ग्रहाच्या वर्गांत दडपून दिलेले पाहून त्याला बराच अचबा वाटला. परंतु 'हे ज्योतिष आहे, ह्यांतील आपल्यास तरी काय माहिती ? जर थोतांड असते, तर ह्या भटाने हरिसिंग नऊ दिवसांत येणार ह्मणून नेमके कसें सांगितले असते ? अशी त्याने आपल्या मनाची समजूत केली व भटाला आणखी अर्धा रुपया दिला.

कांही वेळानें संध्याकाळ झाली आहे, असे पाहून सदू घरी जावयाला निघाली. तिच्या मनांत अतिशय आनंद झाला होता, तरीही जातांना थोडेसें वाईट तोंड करून ती म्हणाली-ताई, यायचे झाले म्हणजे कनई आम्हीं बहुतकरून शाहपुऱ्यांत राहायला जाऊं, असे एकदां म्हणावयाचे झाले होतें, मग कनी आपली भेट फारा दिवसानी होत जाईल, हे मनामध्ये आणले म्हणजे मला चैन पडत नाहीं. बरे तर आतां येते.' नतर माधोसिंगाला बरोबर घेऊन मोठ्या उल्हासाने जोशानें सांगितलेले सर्व कांही काकीला पर्यायाने कळविण्याचा बेत करून ती घरीं गेली.

सदूचें सरतेशेवटलें बोलणें ऐकून हल्लींप्रमाणे तिचें वारंवार येणे होणार नाही, ह्यामुळें 'आतांच जणुं भावी वियोग मी अनुभविते' असें जयलक्ष्मीला वाटले व तेणेकरून सर्व दिवसभर तिच्या मनाला मुळींच उल्हास वाटला नाहीं.

भाग २ रा.

पावागड.

शके १७३३ माघ शुद्ध १३ स हरिसिंगजी देवगडाहून चांपानेरास येऊन पोंहोचला. तेथें ठाकोर भाऊसिंगजी याना भेटून उभ्या वर्षांत त्यांच्या घरांत ज्या कांहीं घडामोडी झाल्या त्या आपल्या वहींत नोंदून व त्याबद्दल रिवाजाप्रमाणें वेतन

घेऊन, त्यानें फाल्गुनाच्या शुक्लपक्षांत तेथून घरीं अहंमदाबादेस यावयाचें ठरविलें.

ह्यावेळीं हा प्रांत अलिजाबहाद्दर दौलतराव शिंदे ह्यांच्या ताब्यांत होता. येथें अलिजाबहाद्दराचे व्याही बापूसाहेब पाटणकर सुभेदार होते. बापूसाहेबांचे चिरंजीव आपासाहेब हे अलिजाबहाद्दरांचे जामात होत. चांपानेर व पावागड (या डोंगरी किल्याचीं पावकगड, किंवा पवनगड अशींही नांवें आहेत.) ह्यांच्या दरम्यान सुमारें एका कोसाचें अंतर आहे, व हीं दोन्ही रम्य स्थलें अहंमदाबादेच्या आग्नेयीस सुमारें ३० कोसांवर आहेत.

सुमारें १००० वर्षांपूर्वीं प्रसिद्ध चावडा वंशाचा कुलदीपक, अनहिलवाड पट्टणाचा संस्थापक जो गुर्जराधिपति वनराज त्याच्या कारकीर्दींत चंपा नांवाच्या एका वाण्यानें चांपानेर हें शहर वसविलें. दोनशें वर्षांनंतर हें शहर तुवारवंशीय रजपुताकडे गेलें. शके १२२० च्या सुमारास जेव्हां दिल्ली-तक्ताधिपति शहा, अल्लाउद्दिन खिलजी ह्यानें चव्हाण रजपुताचा मेवाडांत मोड केला, तेव्हां ते चव्हाण ह्या प्रांतांत येऊन पावागडाचा आसरा धरून राहिले, व डोंगराच्या पायथ्याशीं असलेलें चांपानेर येथें त्यांनीं आपली राजधानी केली. पुढें सुमारें १९० वर्षांनीं हा डोंगरी किल्ला व शहर हीं अहंमदाबादेचा प्रतापी बादशाह, महंमदशाह बेगडा यानें काबीज केलीं. रजपूत निकरानें लढले, परंतु त्यांचे सर्व प्रयत्न निष्फळ झाले. त्यांचा खास रावळ जयसिंगजी हा जखम लागून शत्रूंच्या हातीं जिवंत सांपडला. ह्या स्थलाची रमणीय शोभा पाहून महंमदशहा फार खुष झाला, व त्यानेंही चांपानेर आपली राजधानी केली. त्यानें आपल्या कारकीर्दींत या ठिकाणीं टोलेजंग वाडे, मशिदी, नगराभोंवतीं विस्तीर्ण कोट, टुमदार बागा व सुरेख रस्ते करविले; त्यामुळें पूर्वीं जें हें लहानसें गांव होतें, तेंच अहंमदाबादेशीं टक्कर मारण्याजोगें मोठें व शोभिवंत शहर झालें; परंतु चांपानेरची ही भरभराट बहादुरशहाच्या पश्चात्, ह्मणजे शके १४७० चे

सुमारास लयाला गेली; व त्यानंतर सुमारे २५ वर्षांनीच येथे मोठी राजधानी होती, याचे दर्शक, पडके वाडे, घुमट, पडलेले दर्गे व माशिदी, लहानसहान झुडुपे उगवली आहेत अशा पडक्या भिंती, ओसाड व अस्ताव्यस्त झालेल्या बागा, एवढेच कायते राहिले होते. शके १६५० त हे शहर व जवळचा पावागड नांवाचा डोंगरी किल्ला अशीं कृष्णाजी कदम बांडे ह्यांनीं सर केली, व पुढे सुमारे ४० वर्षांनी या सर्व प्रांतभर शिंदे सरकारचा अंमल सुरू झाला.

अहमदाबादेस जाण्यापूर्वी एकदां पावागडावरील श्रीकालिकामातेचे जागृतस्थान पहावे, ह्या हेतूने फाल्गुन शुद्ध १ स मध्यान्हीच्या पूर्वीच जेवणखाण आटोपून केसरिसिंग व आणखी चार भाट बरोबर घेऊन, हरिसिंग कसबीण तलावावरून† चांपानेराच्या कोटाबाहेर पडला, व नैऋत्येस पावागडाला जाणाऱ्या एका पायवाटेनें चालला. सर्वांपुढें एक नाईकडा* जातीचा वाटाड्या चालला होता. हा शरीराने ठेंगणा व सडसडीत होता खरा, परंतु कसलेला होता, म्हणून तो मोठा कांटक व चपळ असून प्रसंग पडल्यास डगमगणार नाहीं असा दिसत होता. तो काळा रोम

---

† हा चतुष्कोणी दगडी तलाव चांपानेराच्या कोटाच्या पश्चिम दरवाज्याच्या लगत बाहेर येतांना डाव्या हाताला आहे. ह्याला पूर्वी थेट तळापावेतों पायऱ्या होत्या. हा सकरखान नांवाच्या चांपानेरांतील एका श्रीमान् पठाणानें सुमारें ३०० वर्षांपूर्वी बांधिला. या तलावाच्या बाजूलाच सकरखानाची कबर सुरेख बांधिलेली आहे.

* पंचमहाल परगण्यांत नाइकडा ह्मणून भिल्ल लोकांसारखीच एक जंगली लोकांची जात आहे. यांपैकीं कांहीं लोक चांपानेरांतील श्रीमान् मुसलमानांच्या मोतद्दाराचे आपण वंशज आहों, व कांहीं बागलाणच्या राजाने चांपानेरच्या पाटाई रावळास कुमकेस पाठविलेल्या फौजेचे आपण वंशज आहों असे ह्मणतात.

होता. त्याचा चेहेरा रुंदट असून त्यांत मार्दव मुळींच नव्हतें. त्यानें आपल्या कंबरेभोंवतीं एक मळकटसें चिरगूट गुंडाळिलें होतें. डोक्याला एक चिंधी बांधिली होती, पण त्याचे लांब व अस्ताव्यस्त असलेले रांठ केश बहुतेक बाहेर दिसत होते. त्यानें कंबरेला एक कटयार खोवून, डाव्या हातांत एक कमठा घेतला होता. वाटाडयाच्या पाठीमागून हरिसिंग व जालिमसिंग नांवाचा एक वयस्क भाट असे बोलत चालले होते. बाकीचे तीन भाट व केसरिसिंग हे साधारण समवयस्क असल्यामुळे आसपासच्या झाडींत जात, व जालिमसिंगानें हाक मारिली, म्हणजे परत येऊन त्यांना मिळत.

या प्रदेशांत दाट जंगल होतें, त्यामुळे हिंस्र जनावरांपासून याटसरांस फार जपावें लागे; म्हणून प्रत्येक भाटाजवळ कटयार, ढाल, तरवार व तोडयाची बंदूक होती. येथून तहत पावागडापर्यंत एकसारखी खडकाळ प्रदेशांतून चढण आहे. वाटेनें आजूबाजूला निरनिराळ्या प्रकारचे वृक्ष होते, व पायवाट सोडून जरा आडबाजूला गेले तर किर्र झाडी लागलेली असे. पायवाटेवर वाळलेला पाला, व घास पडल्याने जोडा घालून चालणाराचा पाय पुष्कळदां निसरत असे. भरदिवसां हिंस्र श्वापदांची फारशी भीति नसे; परंतु भिल्ल, नाइकडे वगैरे रानटी लोक वाट मारीत म्हणून त्या भटांनी तो नाईकडा वाटाडया बरोबर घेतला होता. जातांना हरिसिंगानें जालिमसिंगास व वाटाडयांस निरनिराळ्या बाजूंच्या झाडांविषयीं माहिती विचारिली; परंतु त्यांनाही सर्व झाडांचीं नांवें सांगतां आलीं नाहींत.

शिशिरऋतु संपत आला होता, व वसंतागमाचे सूचक असे ह्या वनराजीवर फेरफार झाले होते. उंबरांना नुकतींच फळें येऊं लागलीं होतीं. मधून मोहाच्या झाडांला तांबूस फुले दिसत होतीं. आंब्यांना मोहोर येण्याची सुरवात झाली होती. सागाला पिवळट मंजुळा येत होत्या. धावडयाचीं पांढुरकी फुलें पाहून प्रिय मित्र जो शिशिर त्याचा वियोग सहन न होऊन त्याला श्वेत

मश्रूच आलेसें दिसे. वड, पिपळ आणि सादड ह्यांची लालट आणि हिरवी अशी कोवळी नूतन पालवी भावी वसंतागमहर्ष-सूचक होती. आपल्या लाल पालवीने आणि बारीक व लहान पानांनी, नांदुरकी व पिपरी प्रियतम हेमताचा अत झाल्यामुळें शोकाने लाल झालेले नयन व कृशता दाखवीत होत्या. आपल्या पीतपुष्पांनी जणूं शीतत्राणासाठी म्हणूनच काय, सूर्यताप धारण केला आहे, असें बकुल, पलाश व बब्बुल (बाभळ) दाखवीत होते. दृढपरिचय झाल्यामुळे आपल्या मैत्रीची कांही खूण इंगुदी (हिंगण), बाभळ, शमी, शाल्मली (शेवरी) ह्यांजवळ ह्यावी, म्हणून हेमंतशिशिरांनीं शीतदर्शक कंटक त्यांना दिले होते. हिवाळ्याच्या कडक जाचातून एकदांचे आपण सुटूं, म्हणून आनंदाने खिरणी, बेल, कंवठ, सरस, अडुळसा हे आपली पांढरी फुले व फळ उधळूं लागले होते. ऐहिक क्षण-भंगुरतेला कंटाळून करंज्यांच्या झाडांनी राखेच्या रांगांच्या फुलांनी आपलें अंग भरवून जणूं बैरागी होण्याची इच्छा प्रदर्शित केली आहे. बालवसंताला खाऊ देण्यासाठी म्हणून शिताफळ, अजीर व चाराचे वृक्ष ह्यांनी शाखाहस्तांत फळे धरलीं होतीं. प्रातः-काळी श्रम करून थकल्यामुळें सूर्याचा सारथी अरुण हा माध्यान्ही अशोकावर वामकुक्षी करीत होता. आम्र, निंब, बकुल व बाभूळ ह्यांनी आपला सुवास चोहोकडे फेंकिला होता. चिंचा, फणस, बिबला, बाहवा, खैर, बोरी, कळंब, निंब, बावळा, सम्भुर्णी, गोंदणी वगैरे झाडांची तर गर्दी झाली होती.

मधून मधून लहानसहान झुडपांचे झांकरही होतें. कुडा, करवंद, तरवड, अंकोळ, धावरी वगैरे झुडपें व खाजकुयरी, गाजगा, रानदोडका, याचे वेल मधून मधून दृष्टीस पडत होते.

वाटेनें बरींच बांडगुळे लागली. एकतर फारच सुरेख होतें. एका विस्तीर्ण वडाच्या बुंध्यांतून मधोमध एक उच माड सुमारें ४०–५० हात वर गेला होता. त्यामुळें तो ह्या अरण्याचा राजा व तो वटवृक्ष त्याचें सिंहासन असे दिसलें; किंवा सूर्य-

किरण अव्याहत प्राशन करण्यासाठी आपल्या सामर्थ्यानें माडाच्या रूपाने वटांतःस्थित मोठ्या तपस्व्याने आपले मस्तक वर उचलेले आहे की काय असे वाटले.

सरस, तमाल ह्यांचीं काळी पानें असल्यामुळे जणूं भिल्ल नाईकडा इत्यादिकांपासून नित्य सहवासामुळें त्यांनीं कृष्णवर्ण घेतला. केवळ हिम सहन न झाल्यामुळे अंजिरांच्या पानांवर रोमांच उभे राहिले. मधून भगवद्भक्त देवनळ ब्रह्मानंदांत वायूबरोबर डोलत होते. सागाच्या मंजुळा, आम्र व निंब यांचा मोहोर हे वसंताचे यौवन—बीजांकुर होते कित्येक ठिकाणी पुष्पवती लता वृक्षांना दृढ आलिंगन देऊन आपल्या सुकुमार पागोऱ्यांनीं त्यांच्या नूतन पालवीचे व फुलांचे वियोगसंतापहारी असे चिरकाळ चुंबन घेत होत्या; यौवनातिरेकसूचक असे पल्लवित बाहु त्यांनीही स्वप्रियांच्या कोमल भुजांच्या आटोक्यांत यावेत म्हणून खाली वांकविले. कलियुगांत धर्माचा लय होतो असे पाहून आपले पुण्यवान् लंबकूर्च महर्षि वटरूपाने वायुप्राशन करीत तप आचरीत होते; व पारंब्याच्या मिषाने वटपुत्र स्वमाता पृथ्वीस भेटण्यासाठीं म्हणून पित्याच्या खांद्यावरून खाली उतरत होते.

चित्रविचित्र रंगांच्या पुष्पांनीं, नूतन पालवीनें, व सुवासाने जणूं काय ही चिरकालविरहिणी वनराजी वसंतसंगलोलुप होऊन स्वदेहमंडनच करीत होती. नंदनवनाचा गर्व हरण करण्यासाठी म्हणूनच विधीने हे रमणीय वन उत्पन्न केले. हा दिवस आहे, अशी शंका कदाचित् घेऊन महाकाली आपल्यास आलिंगनसुख देणार नाही, म्हणून महादेवाने ह्या निबिडवनांत आपले केलिमंदिर केले होतें; किंवा प्रियपुत्र मूषकवाहन ह्यास विधात्याच्या सृष्टिवैचित्र्याची ओळख व्हावी; म्हणून सकल वनस्पतींनी व जंतूंनीं परिपूर्ण असे संग्रहालयच ह्या स्थलांत त्याने केले होते; किंवा आपल्या अफाट सृष्टीचा लहानसा एक नमुना ब्रह्मदेवानें येथे करून ठेविला होता. दंड-

कारण्यें व विंध्यारण्यें ह्या अपूर्व वनाच्या हेव्यानें पर्णहीन झाली होतीं; किंवा पशुपति-प्रियतमा महाकाली ह्या अरण्यांत सदैव ास करून ह्याला पूत करिते, व आपण अतिपापी म्हणून तिचें वळ दर्शन सुद्धां नाहीं, ह्यामुळे पीत व शुष्क पर्ण आणि शाखा ांच्या मिषानें त्यांनीं संन्यास घेतला असावा असे वाटे. पार्व- ीला सूर्यकिरणांपासून ताप न व्हावा, म्हणून शंकराने वृक्ष- मेषाने गगनचुंबित छत्रे रोविली होतीं. या अरण्यांत वसंतमित्रा- ारोबर फिरण्यापुरतेच कायते चद्रमौलीपासून अनंगाला अभय- ान मिळाले होतें, असे कामवश सचेतन व अचेतन यांच्या ृतींवरून दिसे. येथें हेमंतापासून शीत नव्हते, ग्रीष्मापासून ताप ा खेद नव्हता, वर्षापासून पर्जन्य नव्हता; त्यामुळे येथे सदा सतच सार्वभौम आहे असें वाटे. कारण सूर्यकिरणें येथील क्षांची घनदाट छाया भेदूं शकत नव्हतीं, व पल्लवावरणामधून नवृष्टीला वृक्षांच्या तळाशीं येणे फार दुर्घट होतें, मग अशा ाट झाडींत बिचारी थंडी कोठून रिघाव करील ? जगांतील सर्व ातींच्या पशूंच्या व पक्ष्यांच्या श्रेष्ठ नायकांनीं हे अरण्य आपलें सतिस्थान केले होते; व भिन्न जातीच्या प्राण्यांमध्ये कलह त्पन्न झाल्यास प्रिया-सान्निध्यामुळें येथे असलेल्या पशुपतीजव- ून ते लौकर न्याय मिळवून देत असत. ह्या वनाचा गर्व हरण रण्यासाठी सूर्य, चंद्र, इंद्र, ह्यांचे सव प्रयत्न निष्फळ झाले.

ही वेळ ऐन दुपारची होती, म्हणून सूर्यप्रकाश झाडांवर डून फारच अप्रतिम अशी शोभा आली होती. मनुष्यांची हदारी नसल्यामुळें येथें एका प्रकारची मोहक शांतता होती. धून मधून झाडांवर बसलेल्या चित्रविचित्र रंगांच्या पक्ष्यांचे मात्र जुळ स्वर कानी पडत होते. कांहीं घारी आपले विस्तीर्ण पख सरून व चिल्चिल् असा कर्कश व लांब आवाज करीत, ाकाशांत गिरके घालीत, किंवा संथपणानें उडत होत्या; ामुळें जणूं ह्या रात्रीच्या मुली अंधःकाररूपी स्वपित्याच्या येष्ठ बंधूला पाहून हर्षभरित होऊन, ओरडत व बागडत तेजो-

निर्धीला भेटायाला जात आहेत, किंवा आकाश–महासागरांत ह्या लहान नौकाच आपलीं शिडे उभारून गमन करीत आहेत, असें वाटे. तसेंच कांहीं गीध आपले मळकट पंख पसरून फरारे मारीत होते; ह्यामुळें पृथ्वीवरील सर्व प्रकारचा दुर्गंध व घाण ह्यांचा स्वप्रकाशाने सूर्य संहार करीत असतां, त्यांनीं ह्या पक्ष्यांच्या रूपानें आपलीं मुले रदबदली करण्याकरितां पाठविलीं आहेत असे वाटे. कित्येक पोपट सुरेख व लांब शेपट्या व हिरवे पंख आपल्या लाल चोचींनी विंचरीत निंबाच्या व आंब्याच्या झाडांवर बसले होते. इतका वेळ नानाप्रकारचे पशुपक्ष्यांस पीडा होण्यासारखे उपयुक्त व्यासंग करून, कांहीं कृष्णमुख शाखामृग आपले लहानसे चंचल डोळे इकडे तिकडे फिरवीत, झाडांवर विश्रांतीसाठी म्हणून मुखचेष्टा करीत बसले होते. कांही शाखामृग एका हुप्याच्या सभोवार वर्तुळावर बसले होते; त्यामुळे आपला पूर्वज जो अंगद त्याने पूर्वी कशी शिष्टाई केली, ह्याचा नाट्यप्रयोगच त्यांनी चालविला आहे कीं काय असें वाटलें, किंवा 'याउपरी काय कर्तव्यता?' याचा विचार त्यांनी चालविला आहेसे दिसले. कांहीं मोर आपला पिसारा उभारून लांडोरींना शोभा दाखवील होते, त्यामुळे अकालीं इंद्रधनुष्य पडल्याचा भास होई. सूर्याच्या तुरळक किरणांनीं तोष पावून कांही सर्पटोळी वेलांच्या वरच्या भागावर जात होत्या, हे केवळ त्यांच्या जाण्याच्या हळू आवाजानें व पाने हलण्यानें मात्र समजे. वृक्षाच्या शाखेवरून एकादा नानेटा पतंगास धरीत आहे, हे पतंगाच्या गडबडीनें उडण्यानेच कायतें कळून येई. स्वाभाविक धर्मास अनुसरून एका मर्कटाने पाल्यामध्यें पडलेल्या एका वातेच्या फुरशास दुखापत केली व त्याला स्वकर्मप्राप्तिही झाली, हे त्याच्या दुःसह वेदनेमुळे, ओरडण्यानें आणि गडबडां लोळण्यानें समजत होतें. एक खोकड पिंपळाच्या बुंध्याच्या पोकळींतून आपलें तोंड बाहेर काढून, जवळच्या मोंकांतून कांहीं ससे जा ये करीत होते, त्यांना रात्रीं कसे पकडावें, यांचा

विचार करीत बसला होता. कांहीं रानडुक्कर झाडांच्या बुध्यांशीं आपले दांत घाशीत होते. एक काळवीट व कांहीं चित्रांग निर्भयपणें एका विस्तीर्ण वडाखालीं बसले होते. दोन नीलगाई आपल्या शेपट्या उभारून सहज लीलेनें शिंगांनी टकरा देत होत्या. एकंदरीनें सर्व पशुपक्षी उदरपोषणार्थ इतका वेळ केलेले सर्व व्यापार टाकून देऊन, त्या शांत वेळेला वश होऊन स्वस्थ बसले होते; त्यामुळें आपण कोणा पुरातन ऋषीच्या आश्रमांत तरी नाहीं आलों ? असे त्या हरिसिंगाच्या टोळीला वाटलें असावे. मधून मधून पशुपक्ष्यादिकांत थोडीबहुत हालचाल होई, पण ती केवळ या वाटसरांच्या येण्यामुळे; कारण जसजसे हे ममरू पुढे जात, तसतसे वरच्या शाखांवरील पक्षी चिलबिल ज करून उडून जात, वानरे आपली सभा बरखास्त करून पल्या लांब शेपट्या पाठीवर धरून व त्यांच्या माद्या ीं मुलें घेऊन चां चीं आवाज करीत पळून जात. हर- ी तर तारांबळ विचारायालाच नको. थोडी चाहूल लागली ती आपले सुंदर नयन फिरवीत चपलतेने उड्या मारून ंच दृष्टीआड होत.

ही अपूर्व शोभा पाहत हे पांथस्थ हळूहळू वाटाड्यामागून जात होते. केसरिसिंगाला व त्याच्या तीन सोबत्यांना ज्वानी-मुळें नानाप्रकारचे पशुपक्षी व ते गगनचुंबित वृक्ष पाहून साह-जिक अति आनंद झाला, व त्यांना एका प्रकारचा उत्साहही आला. ‘ हा पहा तित्तिर उडाला, त्या पलीकडच्या जाळींत एकादा वाघ असेल, नाहीं बरे ? आपण परत येतांना त्याला हात दाखवूं. काय करावें हा दिवस आहे. रात्र असती तर ह्या वाटेनें आपल्याला वाघ, चित्ते, तरस, लांडगा, कोळसुदा अशी जना-वरें पाहायाला मिळाली असतीं. अरे हरिसिंग, ह्या पिंपळाला पालवी किती मजेदार फुटली आहे; ती पहा तर खरी. कायहो तो पक्षी सुरेख आहे. काय त्याला चाप म्हणतात. मला नाहीं वाटत तो असेलसा. त्याच्या पंखावरचा चित्रविचित्र रंग तर पहा ’

याप्रमाणें ते मोठ्यानें बोलत चालले होते. जातांना वरतीं निळेभोर आकाश मधून मधून उंचच उंच दिसत होते; त्यामुळे ते आकाश-भाग स्वच्छ व खोल जलाशय आहेत, किंवा वृक्षस्तंभांवर नील-मण्यांचे दीर्घवर्तुल घुमट आहेत, असें वाटलें. कोमल व चकचकीत अशा हिरव्यागार व लाल पालवीवर सूर्यकिरणे पडून अलकाधि-पति कुबेराच्या उद्यानांतील मरकतपर्ण व प्रवालमणी येऊन ह्या वनांतील वृक्षांना चिकटले कीं काय, असे वाटलें. कोठें पिंवळी, कोठे लाल, कोठे पाढरी, निळी, जांभळीं, पारवीं, गुलाबी अशी वेलींवर फुलें पाहून जणू वनदेवतांनी आपल्या अंगावर तशा ठिपक्यांचे उंच हिरवे दुकूल घेतले आहेत असें वाटले. अगदी सूर्य डोक्यावर आल्यामुळें ह्या मडळीला थोडे ऊन लागलं, परंतु त्यापासून त्याना ग्लानि न वाटतां उलट तें सुखप्रद वाटले.

कांहीं वेळानें ते पावागडाच्या ईशान्येस अगदी पायथ्याशीं येऊन पोंचले. येथून चढण फार बिकट होती. डोंगराच्या पूर्व बाजूशिवाय सर्व दिशेस एकसारखे उभे कडेच तुटलेले होते, त्यामुळे तेथें झाडीही नव्हती व चढाव तर मुळीच नव्हता. ईशान्येच्या पायथ्यापासून तों थेट कालिकेच्या शिखरापर्यंत सुमारें २ कोस चढाव आहे. डोगराच्या पूर्वेकडील बाजूवर चांगला भक्कम तट व बुरूज आहेत. किल्याची रुंदी (ईशान्ये-पासून तो नैर्ऋत्येपर्यंत) पाऊण कोसावर आहे, व लांबी (आग्नेयीपासून तो वायव्येपर्यंत) एक कोसावर आहे. किल्याचें अत्युच्च शिखर जमिनीपासून अजमासें १७०० हात उंच आहे.

पावागडाच्या उत्पत्तीविषयीं अशी कथा आहे कीं, ह्या स्थानाजवळ विश्वामित्रऋषि तप करीत होता. एके दिवशीं वसिष्ठाजवळून घेतलेली त्याची कामधेनु येथील कड्यावर चरत असतां तिचा पाय चुकून ती खालच्या खोल दरींत पडली. तेथून तिला बाहेर निघतां येईना, म्हणून तिने आ-पल्या दुधानें ती दरी भरून काढली, व त्यांतून पोहून

ऋषीच्या आश्रमी आली. पुन: असें होऊं नये, म्हणून विश्वामित्रानें आपल्या तप:सामर्थ्यानें एक मोठा पर्वत त्या दरींत टाकिला. त्या पर्वताच्या पाऊण हिश्याने दरी बुजाली, व बाकीचा पाव भाग हल्लींचा पावागड (म्हणजे पाव गड) होऊन राहिला.

डोंगराच्या ईशान्येकडील पायथ्यापासून सुमारें पाव कोस खडकाळ चढणावरून वर गेल्यावर हारिसिंगाच्या मंडळींना किल्याचा बाहेरील तट लागला. येथे रखवालदाराची परवानगी घेऊन अटक महाद्वारानें ते आंत शिरले. पुढला दरवाजा साधारण मोडकळीस आला होता; परंतु वळणाचा दुसरा दरवाजा भक्कम व शाबूत होता. ह्याखालच्या तटाला जागोजाग मोठे जंगी बुरूज होते. आंत सुमारें ४५० कदमांवर त्यांच्या उजव्या बाजूला हीना नांवाचा एक चतुष्कोण तलाव व हीनामहाल असे होते. पुढे पाव कोस चढल्यावर त्यांना दुसरा तट लागला. ह्या तटाच्या मोठ्या दरवाजानें आंत गेल्यावर ७५ कदमांच्या आंतच त्यांना एका पाठीमागून एक असे लागोपाठ वळणावळणावर तीन दरवाजे लागले. पहिला लागला, त्याला बुढीया (भाल्याचें बूड ,दरवाजा म्हणतात; व सरतेशेवटल्याला भालाफळ म्हणतात. ह्यांचे काम फार मजबूत आहे, व वरच्या दरवाज्यावरून खालच्या दरवाज्यावर गोळा घालवितां यावा अशी त्यांची बाधणी आहे. ह्या मोठ्या दरवाज्याच्या आंत सुमारें ४०० हात सपाट जमीन आहे, व डाव्या हाताला एक कडा आहे, तेथपावेतो हा दुसरा कोट बांधून गेला आहे. नंतर तिसरा तट लागतो. ह्याच्यांतून आंत जाण्याला डोंगरावर पायऱ्या खोदलेल्या आहेत, त्यावरून वळणे घेऊन सदनशाह दरवाज्यानें ते आंत गेले हा तट फारच मजबूत आहे; व दरवाज्याचे बुरूजही भक्कम व पुष्कळ उंच आहेत. ह्या तिसऱ्या तटाच्या आत गेल्यावर उजव्या हाताला सुमारें १५० कदमांवर डोंगराचा कडा लागतो. कड्याच्या अगदी शेवटाशीं स्वस्तिका-

कृति चिरेबंदी खोली आहे, हींत चिऱ्यांच्या फटींतून पाहिलें म्हणजे एक समाधि दिसते. ह्या समाधीत एक रजपूत राजकन्या जिवंत पुरली होती, असें त्यांच्या नायकड्या वाटाड्यानें सांगितलें. ह्या समाधीजवळ सातमहाल नांवाचा एक वाडा त्यांनीं पाहिला. त्यापैकीं चार मजले कड्यावर असून तीन डोंगराच्या तळांत कोरून केले होते. अगदीं तळमजल्यावरून खालीं पाहिलें तरी पाहणाराचे डोळे फिरतात, इतकी खोल ती दरी आहे. सातमहालाच्या पश्चिमेस डोंगराचा कणा उत्तरेस उतरत गेला आहे. ह्या कण्यावरही एक तट आहे. ह्या तटाच्या आंत नागर ब्राह्मणाची राहण्याची नागरहवेली नांवाची इमारत होती. ह्या हवेलीच्या आग्नेयेस सुमारें ८०० हातावर डोंगराच्या कपारीवर पेहेलवान दरवाजा आहे. ह्या दरवाज्याचे थेट दक्षिणेस तितक्याच अंतरावर चिरपाळ दरवाजा आहे. सदनशाह दरवाज्यापासून सुमारें २०० कदमांवर डाव्या हाताला माचीहवेली होती. येथे कांहीं दिवसासाठीं म्हणून आपासाहेब पाटणकर येऊन राहिले होते. हवेलीजवळच तेलिया तलाव आहे ह्या तलावाच्या पश्चिमेस १४० कदमांवर अन्नपूर्णा तलाव आहे. ह्या अन्नपूर्णा तलावाच्या उत्तरेस सुमारें ३०० कदमावर एक लहान तलाव व पांच विहिरी आहेत. ह्या पांचकुंड्यांजवळ एक विटांची मशीद होती.

डोंगराच्या आग्नेयेस अगदीं टोंकावर तीन मोठे घुमट दिसत होते. हीं मक्याचीं कोठारें होतीं. ह्याच्याखालीं कडा एकसारखा ६०० हात तुटलेला आहे. ह्या कोठाराजवळच्या लहानशा तटाच्या आत श्रीभद्रकाळीचे देवालय आहे. तिचें ह्या भाटांनीं दर्शन घेऊन जवळचे मोती व जव्हेरतलाव पाहिले. तेथून ते पश्चिमेस थोड्या अंतरावर पावागडाच्या चव्हाण कुलातील पाटाई रावळांच्या महालांत गेले. ह्या सर्व इमारती मोडकळीस आलेल्या पाहून, त्यांना फार वाईट वाटलें. ज्या रजपुतांनीं आपल्या शौर्यानें मुसलमानांस त्राही त्राही केलें होतें, त्यांच्या

वसतिस्थानाची दुर्दशा पाहून, साधारण यःकश्चित् मनुष्याला-देखील खेद वाटल्याशिवाय राहणार नाही. तर मग त्या रजपुतांचें शौर्य, औदार्य साहस, पराक्रम इत्यादि गुणाचे पोवाडे गाणारे जे भाट त्याच्या जिवाला आपले वैभव लयास गेले म्हणून अतोनात संताप झाला, ह्यात कांही आश्चर्य नाही. हरिसिंगाला थोडाबहुत क्रोध आला, व मनात तो उद्विग्नही झाला. तो दांत ओंठ चावून आपल्याशींच बोलू लागला–'काय चमत्कार आहे पहा. ही बोडरन चालून आमची जन्मभूमि, परंतु इची सत्ता कोणाकडे तर परकी लोकाकडे. पूर्वी अविधांनीं नानाप्रकारें छळ व विध्वंस केला. आता म्हणायाला एवढे तरी सुख आहे कीं, सत्ताधीश निदान हिंदु तरी आहेत. हाय हाय, जेथे पूर्वी पाटाई रावळाचा ध्वज फडकत होता, तेथे सर्पादिकांनी आपली वस्ती करावी! धिक्कार असो आम्हाला! आमच्या शूर रजपुताच्या हातांत बांगड्या भरल्या होत्या का? त्याचे वैभव कसे लयाला गेले? किंवा कालचक्रापुढे बापडा मनुष्य काय करणार?* श्रीभद्रकालीचाच क्षोभ झाला तेथे मानवी शक्तीचा पाड काय?'

पाटाई रावळच्या महालापासून वायव्येस सुमारें पाव कोसावर १००० हात उच असा डोंगरमाथा लागतो. ह्या रस्त्याला चढण फार आहे. ह्या माथ्यावर महंमदशाह बेगडा याने आपला मौलीय नांवाचा बालेकिल्ला बाधला होता. हा दक्षिणोत्तर सुमारें अर्धा कोस व पूर्वपश्चिम पाव कोस असा आहे. ह्याला पाटाई

* असे म्हणतात कीं, पाटाई रावळ श्रीजयसिंह ह्याच्या कारकीर्दीत नवरात्रांत एके रात्री कांहीं बायका गर्भे गात होत्या. तेथें तो रावळ गेला व त्या स्त्रियापैकीं एकीच्या अप्रतिम लावण्याला मोहून त्यानें तिचा पदर धरिला. परंतु ती वस्तुतः भद्रकाळी मानवी रूप धारण करून नवरात्राच्या उत्सवांत गर्भे गायाला आली होती. त्यानें पदर धरताच तिनें 'तुझे राज्य लौकरच लयास जाईल' असा त्याला शाप दिला, व पुढें त्याप्रमाणें घडूनही आलें.

रावळच्या माहालाकडून येतांना पाटियापूल दरवाजा लागतो. ह्या दरवाज्यापुढें डोंगरांत बरीच खोल अशी खिंड खोदलेली होती, व त्यावर लांकडी तक्ते (पाटिया) घातले होते, म्हणून त्याला पाटियापूल दरवाजा म्हणतात. पुढें सुमारें ६०० कदमांवर ते डोंगरमाथ्याच्या कड्याच्या पायथ्याशीं येऊन पोहोचले. पुढें उत्तरेस कडेकडेनें वळणें घेऊन सुमारें ८०० हातांवर तारा दरवाजा लागतो. तेथून दगडी पायऱ्यांनीं सुमारें २०० हात कडा चढल्यावर एक चतुष्कोणी इमारत लागते. हिच्या पुढल्या भागाला सूरज (सूर्य) दरवाजा म्हणतात. त्याच्या पाठीमागच्या बाजूस नगारखाना होता. सूर्य दरवाज्याच्या कमानीच्या आजूबाजूच्या भिंतींत कांहीं जैन मूर्ति आहेत. नगारखान्याच्या दक्षिणोत्तर दोन्ही बाजूंस दहा हात उंच व मजबूत अशी दगडी भिंत होती. ह्या माथ्याच्या बाकीच्या बाजूस सुमारें १४० हात एकसारखा तुटलेला कडा आहे, म्हणून संरक्षणासाठीं बांधींव कामाची जरूर नव्हती.

नगारखान्याचे थोडेसे वायव्येस थोडथोड्या अंतरावर कांहीं टांकीं आणि सूरज, जमना व गंगा कुंडे आहेत. त्याच्या थेट पश्चिमेस डोंगराच्या कपारीवर नवलाख कोठार म्हणून धान्य सांठवावयाच्या, विटांनी भक्कम बांधलेल्या, अशा सात खोल्या आहेत. ह्यावर घुमट आहेत. नगारखान्यापासून थोड्या अंतरावर दक्षिणेस विश्वामित्र कुंड व तेथून सुमारें ६०० हातांवर साचा तलाव आहे. ह्या तलावाजवळ काहीं लहान घुमटदार जैन देवळें आहेत. त्यांवरचें कोरींव काम सुरेख आहे. तलावासमोर सुमारें १७० हात उंच टेंकडी आहे. त्या टेंकडीच्या पाठीमागें दुधिया तलाव आहे.

ह्या टेंकडीवर जाण्यासाठीं अलिजाबहाद्दर महादाजी शिंदे ह्यांनीं सुमारें १०० वर्षांपूर्वी २२६ पायऱ्या बांधिल्या होत्या. टेकडीवर फड्या निवडुंगाची व वडाचीं झाडें बरींच आहेत. अगदी टेकडीच्या माथ्याशीं श्री कालिकामातेचें देऊळ आहे. मधली श्रीकालिकामातेची, तिच्या डाव्या बाजूला बेचराजीमातेची

व उजव्या बाजूला महाकाळीची, अशा ह्या देवळाच्या गाभाऱ्यांत तीन मूर्ति पूर्वाभिमुख आहेत. ह्या देवळाच्या शिखरावर सदनशाह पीराचा दर्गा आहे. म्लेंच्छानीं आपल्या देवीची विटंबना करूं नये, म्हणून हा दर्गा तेथें असल्याचें पुजाऱ्यानीं उठविलें आहे, असें सांगतात.

श्रीकालिकेचें दर्शन घेऊन त्या भाटांनीं तेथें थोडा वेळ विश्रांति घेतली. जालिमसिंग तर बिचारा अगदीं थकून गेला होता; म्हणून तो सभामंडपांत कांहीं वेळ आपलें धोतर हांथरून त्यावर पडून हरिसिंगाशीं बोलत होता. केसरिसिंग व ते तिघेजण त्या नायकड्याबरोबर टेंकडीवरून आसपासची शोभा पाहत होते.

ते अत्युच्च स्थानीं असल्यामुळें त्यांना चोहोंकडची मजा फार लांबवर दिसत होती. ज्या अरण्यांतून ते गेले, तें एका लहानशा बागेसारखें दिसत होतें. पूर्वेच्या बाजूस कायती झाडी दिसत होती. बाकीच्या बहुतेक बाजूस वृक्षादिकांचा अभावच होता. तेथें तुटलेले कडे व खोल दऱ्या ह्याशिवाय कांहीं नव्हतें. दऱ्यांत मात्र थोडींशीं झाडें वीत दीडवीत उंच अशा झुडुपांप्रमाण दिसत होतीं. ते ज्या मार्गानें आले तो मार्ग वरून पाहिला असतां, इतका त्रासदायक व बिकट असावा, असें मुळींच त्यांना दिसलें नाहीं. कारण तो मार्ग नीट झाडून साफसूफ केल्याप्रमाणें दिसत होता. अटक दरवाज्यांतून कांहीं मनुष्यें व स्वार येत होते, ते फार तर वीतभर उंच आहेतसें दिसत होतें. माची हवेली, मोठा दरवाजा इत्यादि कामांवर सूर्यप्रकाश पडून तीं जणूं कांहीं सुवर्णाच्छादित आहेतशीं वाटलीं डोंगरावरील निरनिराळ्या तलावांवर सूर्यकिरणं पडून त्यातील पाणी चांदीच्या रसाप्रमाणें चकचकीत दिसत होतें. कालिका मातेनें कोपयुक्त होऊन, आपल्या असद्भक्तांस कड्यावरून लोटून दिल्यानें ते वृक्षमिषानें डोंगराच्या कपाऱ्यांतून जणूं आसरा धरून राहिले होते. गिरिजारमणानें स्वप्रियेसाठीं नभरूपानें हंसनीलमणींचें

निष्कलंक वितान पसरलें होतें, व तिला सूर्य हा दीप दिला होता. पृथ्वीस ताप देण्यासाठीं सूर्य सरसावला असतां तिचा पुत्र पावागड आपल्यास दंड करण्यासाठीं वर उच्च होत आहेसें पाहून, त्यानें सायंकाळ साधून आकाशांत पलायन केलें, व भीतीनें त्याचें तेजपतनही होऊं लागलेसें भासलें.

अशी ती अवर्णनीय शोभा पाहत असतां त्यांना मुळींच कंटाळा आला नाहीं ती पाहण्यांत ते गुंग झाले होते. 'जातांना रात्र झालेली चांगली नाहीं, आतां पाहणें पुरें झालें, काय आहे, त्या खोऱ्यांत व झाडांत पहावयाचें कोण जाणे. चालतां कां नाहीं, कां आम्ही पुढें जाऊं?' असे जेव्हां जालिमसिंगानें पांच सहादां म्हटले, त्यावेळेस केसरिसिंगाची मंडळी मोठ्या कष्टानें व नाखुशीने तेथून माघारी परतली. त्या टेंकडीवरून ते खालीं उतरले, तों त्यांना दोन मराठेशाई पोषाख केलेले शिपाई भेटले. त्यांपैकीं एकाने हरिसिंगाला म्हटलें,–'मला वाटतें तुला मीं कोठें तरी पाहिलें आहे. तूं कोठून आलास?' हरिसिंगानें देवगडाहून आलो, वगैरे सांगितले व म्हटले ' आपण ह्यापेक्षां थोडी जास्त सभ्यता दाखवाल, तर ठीक पडेल. अरे तुरे करण्याचे कांहीं प्रयोजन नाहीं.' तो मराठा शिपाई म्हणाला, मला दरडावतोस! तुला माहीत नाहीं मी कोण आहें तो? बाबासाहेबांना सांगून एकदम तुला अडकवून टाकीन समजलास! हरिसिंग रागावून म्हणाला,–' माझ्या अंगाला हात लावण्याची कोणाची मगदूर आहे ती पाहतोना. मी एवढेंच म्हणतों कीं, अनोळखी मनुष्याला एकदम अरे जारे करण्याचा तुम्हाला अधिकार नाहीं. आणि फिरूनही तसें बेअदबीनें बोलाल, तर माझ्या कामीं मुळींच पडणार नाहीं.' हे भांडण विकोपास जाईलसें पाहून त्या शिपायाचा सोबती त्याची समजूत करूं लागला. तो म्हणाला–' जाऊंद्या, सटवाजीराव, तुम्ही त्या यात्रेकरू भाटांच्या नादीं कां लागतां? (व जालिमसिंहाकडे वळून) म्हातारेबुवा, मुलाला आपली कडक तब्यत ताब्यांत

ठेवायाला सांगाल तर बरें होईल. सहज कोणी अरे जारे म्हटलें म्हणजे त्याच्या मनांत अपमानच करावयाचा असतो, असें होत नाहीं. बरें तें राहूं द्या. तुम्ही सर्वजण मिळून आतां जाणार कोणीकडे ?' जालिमसिंगाने ' अहंमदाबादेस ' म्हणून सांगतांच 'सटवाजीराव, अहो ह्यांच्याशी भाडण्यांत मुळींच अर्थ नाहीं; कारण ह्यांची सोबत आपल्याला कदाचित् मिळेल, असें हळूच त्यानें सटवाजीच्या कानात सागितलें;'—सटवाजीनें नंतर विचारिलें ' बरें बावाजी, आपण केव्हां निघणार ? 'परवांच्या दिवशीं' असें जालिमसिंग म्हणाला.

' मग तर फारच नामी गोष्ट, कारण बाबासाहेब कोतवाल व आम्ही त्याच दिवशीं अहंमदाबादेस जाण्यासाठीं येथून कूच करणार आहों. ह्यामुळें एकमेकांना आपली सोबत फार कामीं पडेल. आम्हाला कळविल्याशिवाय मात्र जाऊं नका, व बोलल्याचालल्याचा राग मानू नका. बरे तर येतो, रामराम' असं तो दुसरा शिपाई म्हणाला.

ते भाट गेल्यावर सटवाजी म्हणाला,—' विठोजी गड्या, फार छान गोष्ट झाली. आता आपण बेदरकार असू.

भाग ३ रा.

संदर्भ.

सत्संगें खळजन साधु सत्य होती ।
साधूना परि खलता न दुष्ट देती ॥
मातीला कुसुम सुवास देत पाहे ।
मातीचा कुसुम न वास घेत आहे ॥

—सुभाषित.

वर सांगितलेले भाट पावागडावरून उतरून गेल्यावर संध्याकाळी माचीहवेलीच्या उत्तराभिमुख सज्ज्यांत दोन तरुण

गृहस्थ एका गालिच्यावर बोलत बसले होते. त्यापैकीं एकजण वयाने सुमारे वीस बावीस वर्षांचा होता. हा तक्याला टेकून बसला होता हा फारसा गोरा नव्हता, परंतु ह्याचे तोंडावर ऐश्वर्याचें तेज झळकत होते. ह्याचा चेहरा नेहमीं हसतमुख असे. एकदरीने हा मनाचा मोकळा व कारस्थानांचा मनापासून तिटकारा करणारा असावा, असें दिसत होतें. मग ह्याची ही नैसर्गिक प्रवृत्ति होती, किंवा वैभवामुळें व जगाचा नुकताच अनुभव घेऊ लागल्यामुळें, ह्याच्या उदारवृत्तींत पालट झाला नव्हता, कोण जाणे. हा मोठा उरसील व कसलेल्या अंगाचा होता, आणि ह्याचा बाणा वीरश्रीचा व मर्दुमकीचा होता. ह्यानें डोक्यावर सर्व केश ठेविले होते, ते तेल लावून व साफ विंचरून बांधिले होते. ह्याला फारशा मिशा आल्या नव्हत्या; तरीही पण त्याना तो वरचेवर हातानें पीळ देत बसला होता. ह्यानें हनुवटीच्यामध्ये दाढी करून बाजूला गलमूछ ठेविले होते. ह्याच्या उजव्या कानात टपोऱ्या मोत्याची भीकबाळी होती. उजव्या दंडाला सोन्यानें मढविलेल्या भारलेल्या ताईताची पेटी बांधली होती, व उजव्या मनगटावर पोहोंची होती तिजवर एक मोठें माणीक बसविलें होतें. बोटांत पाणीदार हिऱ्याची आंगठी होती. बोलताना उजवा हात खाली–वर होत असे, त्यावेळीं पाहणाराचे डोळे त्या हिऱ्याचे तेजानें एकदम दिपत. ह्याच्या गळ्यात पाचेची कंठी व अरगज्याची माळ होती. आणि पायाच्या अंगठ्यात रणजोडवी होती.

ह्याच्या डोक्याला उंची चंदेरी शिंदेशाई धर्तीचें बांधलेलें गुलाबी पागोटें होते. कानात उत्तम गुलाबी अत्तराचा फाया होता. अंगात खंबायती बादली बंडी आतून व वरून आगाबानीचा साधारण पायघोळ अंगरखा घातला होता. मणगटावर अस्तनीच्या शेवटी उलटलेले कुलाबे होते, व अस्तन्यांना कोपरापर्यंत चण दिली होती. पायात गजनीचा चोळणा घातलेला होता. डाव्या हाताला एक सुवासित जरीकांठी गुलाबी शेला

ठेविला होता. हा उजवी मांडी पालथी घालून लोडाशीं टेंकून बसला होता, व ह्याचे पुढेंच एक सुबक तरवार होती. हिचें म्यान जरतारी मखमलीनें मढविलेले होतें. कबज्यावर जडावाचें काम असून, त्यांत एक मोठा पाचेचा खडा बसविला होता. ह्याच्या डाव्या हाताला गालिच्याचे टोकावर दुसरा इसम मांडी घालून बसला होता. ह्याचे डोक्याला बडोदेशाई ब्राह्मणघाटी केसरी पैठणी पागोटे होते अगात नुसता महमुदीचा कबरपटीचा अंगरखा घातला होता. हा वीतभर रेशमी करवतो काठाचा धोतरजोडा नेसला होता. बाजूला केशरी शेला ठेविला होता. ह्याचे कानांत एक मोठी भीकबाळी, बोटात सोन्याचें जोडवे व वळें आणि गळ्यांत सोन्याने मढविलेले बारीक रुद्राक्ष व मोती ह्याची कठी होती. हेच ते अहंमदाबादेच बाबासाहेब कोतवाल; व पहिले मराठे, बापूसाहेब पाटणकर सरमुभेदार याचे चिरजीव सरदार आपासाहेब हे होत.

कांहीं इकडलीं तिकडलीं बोलणीं झाल्यावर बाबासाहेब म्हणाले—आपण कांहीं म्हणा, पण साहेब, आज आपली कांहीं नेहमींची उल्हासवृत्ति दिसत नाही. कोणता तरी हृद्रोग चैन पडूं देत नाहीं, असें आपली उदासीन मुद्रा पाहिली म्हणजे वाटतें. मजकडून त्याचा परिहार होण्यासारखे असल्यास आपण कळवालच. परंतु आपण ज्या अर्थी इतका वेळ चिंतातुर बसून त्याविषयीं कांहींच उल्लेख करीत नाहीं, त्या अर्थी ते काहीं खेददायी प्रकरण असावेंसे वाटते; व त्यामुळें मला जास्त भीति व शंका वाटूं लागली आहे.

आपासाहेब.—बाबूराव, तुम्ही म्हणतां, तितके कांहीं आम्ही गूढ विचारांत पडलो नाहीं, व त्यामुळे आमच्या वृत्तींत तसे फेरफारही झाले नाहीत. तुमच्यापासून छपवून ठेवण्यासारखेही विशेष कांही नाही, व यदाकदाचित् तसें असतें, तरीही आम्ही म्हणजे तुम्हाला कळविल्यावाचून राहिलों असतो असें काल-

त्र्यीं घडलें नसतें. कारण ज्या कामीं आम्हाला विचार पडला, तेथे तुमच्यासारख्यांचा सल्ला अवश्यमेव उपयोगी पडायाचा, हे आम्ही समजून आहोंतच. विशेष म्हणण्यासारखें कांही नाहीं. फक्त दोन घटकांपूर्वी जासुदांबरोबर हें पत्र बाबासाहेबांकडून आले. त्यांतील रोख जरा लावून आहे, म्हणून वाईट वाटते. हे पत्र मोठ्याने वाचा, म्हणजे आमच्या समजुतींत कांहीं तफावत केली पाहिजे की काय, हें समजेल, व तुमच्याही ध्यानांत सर्व मजकूर येईल.–

बाबा०—(पत्र घेऊन वाचतो).

श्रीशंकर.

"चि. राजेश्री आप्पासाहेब मु. किल्ले पावागड यांसी अनेक आशीर्वाद; उपरी येथील क्षेम तागाईत मित्ति माघ वद्य १३ रोज गुरुवार शके १७२३ पावेतों ठाणें द्वाहद (दोहद) येथें श्री शंकरकृपेंकरून सुखरूप असों विशेष. तुम्हाकडून जासूदजोडीबराबर पत्र आलें तें पावलें सर्व मजकूर समजला. आपले व्याही रा. दौलतराव शिंदे अलिजाबहाद्दर यांजकडोन शहर उज्जैन येथून स्वाराबरोबर शुद्ध पंचमी मित्तीचा कागद आल्यांत तिकडील सर्व मडळी सुखरूप असलियाचे समजलें. संतोष जाहला शिंदे अलिजाबहाद्दर मातबर सरदार आणि फौजबद. श्री सांबकृपेनें त्यांचा आमचा शरीरसंबध घडों आला आम्ही त्याजसी बरोबर न करावी, गोष्ट खरी. तथापि संबंध घडलियावर वागणूक संबंधाप्रमाणें राहावी हेच वाजवी. मशारनिल्हे शिंदे मोठे जाहाले, तरी त्यांची कन्या आमचें घरीं पडली. रोजगाराच हिशेबी आम्हीं त्यांचे पदरचेही खरे, तथापि ज्याची त्यास अब्रू आहेच त्यातून आमचेही वडिलांनी वेळेस शिपायगिरी करून नांवलौकिक थोडाबहुत सपादिला. नवीन व्याही यांचे आश्रयाने आम्ही लौकिकास चढूं तरच शरीरसंबंधाची चीज. तसें न होतां आमचेवर सत्ता चालविल्याने उभयतांचेही नांवास बट्टा. ही गोष्ट मनीं न आणून शिंदे यांनीं

तुम्हास उज्जैन मुकामीं रवाना करावें म्हणोन पत्रीं मजकूर लिहिला आहे. आम्ही त्यांचे पदरचे, ह्यासाठीं त्यांनी जडभारी काम सांगितलें असतां शीर देण्यास आम्हाकडोन ना नाहीं. त्यांची आज्ञा आम्हास प्रमाण. परंतु हल्लीं उज्जैन मुकामीं तसा कांहींच प्रसंग नाहीं. चि. सौ. सूनबाई आतां प्रपंच पाहण्यासारखी जहाली, तेव्हा आतां तिने आपले घरीं यावें आणि आपला प्रपंच संभाळावा. तसे न होऊन तुम्हास आपलेपासीं बोलावितात, हा त्यांचा थोरपणा. तथापि लौकिकाची रीत सोडतां कामा नये. ह्यासाठीं काय करणें ते दूरवर विचार करून केलें पाहिजे. तुम्ही दूर व असे कामीं कागदोपत्री खुलासा होणें कठीण, म्हणोन दुसरे कामानिमित्त आठचोहों रोजीं आमचें गडावर येणें होणार आहे, ते वेळेस समक्ष कायतें ठरावें. तुम्हीही आतां पोक्त आहांत. तुमचेही चित्तास कालगतीप्रमाणे सासरे श्रीमंत, त्यांची मर्जी सांभाळावी असे वागत असलियास आमचा नाइलाज, म्हणोन सूचनार्थ आगाऊ लिहिले आहे.

तुम्ही येथून जाते वेळेस तरवार ठेवून गेलां होतां, तिला शिकला करोन कबजा नवा बांधवून जासूद यांजबरोबर रवाना केली आहे. पावलियाचें उत्तरीं कळवावे. तुम्हीं आपल्या प्रकृतीस जपत जावें. गडावरील पाणी मानत नाहीं, म्हणोन घरचीं सर्व माणसें तुमच्या प्रकृतीची काळजी करितात. तरी वेळचे वेळेस नेमाप्रमाणें मेहनत वगैरे करीत जावी, व खुशालीचें वर्तमान वारंवार कळवीत जावें, हे आशीर्वाद."

बाबा०—(पत्र वाचल्यावर) हीच का तिकडून आलेली तरवार? म्यानावर जरीचे काम फार नामी केलें आहे. इचे पाणी चांगलें असेल नाहीं का?

आपा०—(मध्यें)होय, तीच तरवार. तूर्त तिचें राहूं द्या. तुम्हाला नाहीं वाटत, त्यांनी जरा ठासून लिहिलें आहे म्हणून? काय म्हणे—'सासरे श्रीमंत त्यांची मर्जी सांभाळावी.' पण असे

कुळीला कलंक लावणारे विचार आमच्या हृदयांत उभे राहतील असें त्यांना वाटलें तरी कसें! ह्याचेंच आम्हाला आश्चर्य वाटतें!

बाबा०—आपासाहेब, जरा माझें म्हणणें आपल्या विरुद्ध जाईल, तर मनीं राग मात्र न धरावा. अहो, ह्यांत आश्चर्य तें कसलें! आपल्या तीर्थरूपांनीं म्हटलेंच आहे कीं, कालगती-प्रमाणें म्हणून. त्यांचा अनुभव मोठा असल्याकारणाने त्यांचा साहजिक तर्क झाला कीं, न जाणो—यौवनाच्या भरांत आपल्या पत्नीकडेसच लक्ष जाऊन श्वशुरगृहवासही श्रेयस्कर वाटेल. म्हणोन त्यांनीं ही प्रसंगोचित कानउघडणी केली असावीसें वाटतें. कारण आपण पाहतांच कीं, मी मी म्हणविणारे मोठे मनोनिग्रही लोकही तारुण्यांत प्रमदाजालामध्यें कसे गोंवले जातात ते. तेव्हां आपल्या वडिलांनीं सूचनार्थ राग येण्यासारिखें लिहिलें असावें. हेतु मिळून इतकाच कीं, तशी बुद्धि वळल्यास आपलें लिहिणें अंजनाप्रमाणें व्हावें; बाकी कांहीं नाहीं.

आपा०—तुह्मी म्हणतां तें सर्व खरें, तथापि त्यांनीं टोंचून लिहावयाचें नव्हतें; कारण आमचें पाऊल न्याय्य मार्ग सोडून भलत्या ठिकाणीं पडणार नाहीं, अशी त्यांची बालंबाल खात्री होऊन चुकली आहे. आतां वेळ आली म्हणून बोलतो. आमच्या मनाचा ओढा तिच्याकडे नाहीं असे कांहीं नव्हे. दोन वर्षें होतील आम्ही तिला पाहिलें होते. तेव्हांपासून आज-तागाईत तिच्या मूर्तीशिवाय परकीला आमच्या हृदयांत ठाव नाहीं. तिच्या वयाची कोणतीही परकी स्त्री आमच्या दृष्टीस पडली कीं, ती पुढें येऊन अगदीं डोळ्यापुढें उभी राहते म्हणून म्हणजे तिच्यासाठीं लौकिकाला लांच्छनास्पद रीतीनें आजतागाईत वागलों नाहीं, आणि पुढें तर वागण्याचें नांवच नको. मनाच्या बाह्य प्रवृत्तींवर आपला दाब ठेववत नाहीं, तर तो मर्द कसला?

बाबा०—(मनांत) काय डौल मारतो आहे पण! अजून मिशी उलटली नाहीं, तोंच इंद्रिय निग्रहाच्या बाता झोंकत आहे. कामराजाचा जोंपर्यंत पूर्ण अंमल बसला नाहीं, तोंपर्यंतच

ह्या गप्पा. अजून कसरत, शिकार इत्यादि गोष्टींत मन रिझलें आहे, म्हणून त्यांत स्त्रियांना अवसर मिळत नाहीं. थोडे जास्त दिवस जाऊं द्या, म्हणजे मदनाचा इंगा समजेल. (उघड) विचार करून पाहतां आपण म्हणतां ह्यांत बरेंच सत्य आहे. परंतु हल्लीच्या काळांत असे इंद्रियदमन करणारे पुरुष फारच विरळा त्यांच्याने म्हणजे इंद्रिये स्वाधीन ठेववणार नाहींत असें मुळींच नसतें, परंतु त्यांच्या नैसर्गिक प्रवृत्तींना लहानपणापासून असें वळण मिळालें असतें कीं, कोणीकडून तरी सुखानें काल-क्षेप करावयाचा. प्रस्तुतच्या सुखसाध्य क्षणिक भोगाकडे लक्ष देऊन आपल्या ऐहिक व पारत्रिक चिरकालिक सुखावर पाणी सोडावयाचें; ह्याचा दोष बहुशः शिक्षण, व संगति ह्या बाह्य कारणां-वरच अवलंबून असतो. मनाचा साहजिक कल दुराचाराकडे जरी असला, तथापि सुसंगतीमुळें त्या कलावर बराच दाब बसतो व स्वाभाविक वाईट प्रवृत्तीचा मनुष्य प्रसंगानुसार सज्जनही बनतो; तर मग ज्याची प्रथमतःच साहजिक निंद्य कामाविषयीं उदासीन वृत्ति, तो महत्संकटांत मोह पावणार नाहीं हें सत्य आहे; तितक्यांतही नित्य कुसहवासामुळें त्याचे-देखील व्रत कदाचित् ढळण्याचा बराच संभव असतो. पण मला असें वाटतें कीं, अशा मनुष्याचें कुमार्गीं पाऊल पडल्यास तो म्हणजे सर्वथैव दोषास पात्र होतो असें नाहीं.

आपा०—काय तुम्ही सांगतां, बाबूराव ! आमचा तर असा पक्का ग्रह झाला आहे कीं, जे मनुष्य केवळ बाह्य कारणांवरच हवाला ठेवितात, त्यांच्यांत आत्मसंयमन, स्वाश्रय इत्यादि पुरुष-लक्षणांचा अभावच म्हणावयाचा. बाह्य कारणांनीं पुरुष म्हणवि-णाऱ्या मनुष्यावर आपला अंमल बजावावा, ह्यासारखें त्याला लांछनास्पद दुसरें कांहीं नाहीं. कधींही न डगमगतां मीपणा जो गमावीत नाहीं तोच धन्य व शूर.

बाबा०—(मनांत) जगाचा ह्याला पूर्ण अनुभव आला नाहीं, म्हणूनच असें मुग्धत्वाचें बोलणें. ह्या बोलण्याची थोडक्याच

काळांत परीक्षा होईल, असें ह्या पत्रावरून दिसत आहे. (उघड) साहेब, माझ्या बोलण्यानें म्हणजे खात्री होईल असें नाहीं. परतु कालगतीप्रमाणें प्रसंग पाहून अगदीं मी मी म्हणविणाऱ्याला सुद्धां पाठ द्यावी लागते, असा मला पुष्कळदां अनुभव आला आहे. आपला अनुभव कदाचित् आजतागाईत निराळा झाला असेल. ह्या उपरांत कधीं ना कधीं तरी आगंतुक कारणामुळें चांगल्या मनुष्यालाही कसें वांकावें लागतें, ह्याची प्रचीति आपल्याला आल्याशिवाय राहणार नाहीं, असें मला खास वाटतें.

आपा०—(हंसून) भविष्य सांगण्यांत तुम्ही बरेच निष्णात् दिसतां. बरें तें तूर्त राहूं द्या. ते पत्र द्या पाहूं ? (पत्र घेऊन फिरून वाचून विचार करितो व म्हणतो) पण आमचे श्वशुर असें लौकिकाविरुद्ध मागणे लावितील, असें आम्हाला मुळींच वाटत नाहीं. ते रीतिरिवाजाविषयीं अनभिज्ञ आहेत, अशी शंका घेणेंच म्हणजे प्रमाद होय. पण आमचे बाबासाहेब तर पत्रीं स्पष्ट कळवितात कीं, अलिजा बहादुरांनीं खास तसें शिष्ट-सांप्रदायाला सोडून लिहिलें आहे म्हणून. ह्यांत कांहीं तरी निः-संशय गूढ आहे. ह्याचा उलगडा झालाच पाहिजे. कांहो बाबू-राव, तुमच्या बुद्धीला काय येतें ?

बाबा०—हे प्रकरण बरेंच नाजूक आहेसें वाटतें. आपल्यास उज्जन मुकामीं बोलाविले आहे, ह्यांत तिलप्राय संदेह नसावाच; कारण आपले वडिलांनीं तसें स्पष्ट लिहिलेंच आहे.

आपा०—मग आमचे श्वशुरांनींच असें लिहिलें म्हणतां ?

बाबा०—माझ्या अल्पमतीचा तर्क असाच झाला आहे. परंतु तसें जरी खरें असलें, तथापि त्यामुळें म्हणजे आपल्या श्वशुरांवर अनभिज्ञतेचा दोषारोपच होईल असें मुळींच नाहीं.

आपा०—(रागावून) असें कसें म्हणता ? एक जर पूर्वोक्त खरें, तर श्वशुर दोषार्ह होतातच.

बाबा०—असें मुळींच होत नाहीं. त्यांतही पर्याय आहेतच. आपले श्वशुर राज्यधुरंधर आहेत, तर त्यांना ही क्षुल्लक गोष्ट

अवगत नसेल हें संभवेल तरी कसें ? म्हणून हें खास कांहीं तरी कारस्थान आहे.

आपा०—(संतापून) मग तर फारच शरमेची गोष्ट म्हणावयाची.

बाबा०—शांतपणानें खुलासा निघेलसें वाटतें. आपण न रागावतां मेहेरबानीनें मला कांहीं गोष्टी कळवाल, तर—

आपा०—(घाईनें) त्यांत रागावण्याचें आम्हाला मुळींच कारण नाहीं. कोणीकडून तथ्य निघाल्याशीं कारण. काय विचारावयाचें तें विचारा.

बाबा०—(हळूच) अलिजाबहाद्दुरांच्या मनांत आपल्या वडिलांनीं सहकुटुंब राजधानींत आपल्याजवळ येऊन राहावें असें कांहीं वागत असेल का? परस्पर त्याह्यांचे संबंध आपल्याला पूर्णपणें माहीत असल्यामुळें आपण हें सांगूं शकालच ?

आपा०-फक्त आम्हांला बोलाविलें, ह्यावरून जर तसा सिद्धान्त काढला, तरच तसा हेतु आहे असें म्हणतां येईल.

बाबा०-पण ह्यापूर्वी कधीं पर्यायानें तसा उल्लेख केल्याचें आठवतें का ?

आपा०-(स्मरून) सुमारें दोन महिन्यांपूर्वी 'आपल्या भेटीची आम्हांस फार उत्कंठा झाली आहे' असा एके पत्रीं मजकूर होता. परंतु आमचे बाबासाहेबांना ह्यामुळें फार राग आला.

बाबा०-कां बरें, ते रागावले असावेत ?

आपा०-आम्हीं चिंतोपंत कारकुनांना ह्याविषयीं खाजगत विचारिलें. ते म्हणाले-'ह्या परगण्यांतील कांहीं सावकारांनीं आपल्या वडिलांविरुद्ध उजैन-मुक्कामीं खोटा गिल्ला केला. तो खरा वाटून, शिंदे अलिजाबहाद्दुर ह्यांनीं असा भेटीचा निरोप पाठविला, अशी वडिलांची समजूत झाली असावी.'

बाबा०—झाले तर मग; आतां बहुतेक सर्व उलगडा झाला. अलिजाबहाद्दुरांनीं पाहिलें कीं, पर्यायानें प्रथम निरोप

पाठवून कार्यसिद्धि झाली नाहीं. म्हणून त्यांनीं हा दुसरा निरोप जास्त खुबीदार असा पाठविला. ही त्यांनी मसलत योजिली. कारण आपले वडील आपल्यास एकटें न पाठवितां पूर्वीच्या भेटीचा मजकूर लक्षांत आणून कुटुंबासह राजधानींत येतील, व तेथेंच त्यांना कांहीं काम देऊन आपोआप नालस्तीचा निकाल लागेल, असें आपल्या श्वशुरांना वाटलें असावे. आणि गिल्ल्याचा पूर्ण तलास करूनच त्यांनीं असा मनसुबा केला असावा; कारण कागाळ्या खऱ्या असोत किंवा खोट्या असोत, जर रयत नाखुष आहे, तर कोणत्या तरी रीतीनें कोणाचेंही मन न दुखवितां आपल्याकडे वेडेपणाचा दोष घेऊन, हें त्यांनीं केलें ह्यांत मुळींच संशय नाहीं. परंतु आपल्या वडिलांच्या पत्रावरून पाहतां, ही मसलत एकंदर फसली असें दिसतें, व त्यांच्या मनांत एकंदर निराळाच घाट घालण्याचें आलें आहे.

आपा०—(मनांत) रयत नाखुष कां आहे, हें माझ्या मनाला माहीत! आपण काय बोलावें येथें! आपलेच दात व आपलेच ओंठ. घाटही समजला, परंतु आपल्याला बाबांविरुद्ध जातां कामा नये. बाबांशीं सामोपचारही कामीं पडणार नाहीं. जें जें होईल ते निमूटपणें पाहण्याची वेळ आतां आली आहे. इकडे आड व तिकडे विहीर. अलिजाबहादुरांचें करणें न्याय्य व दूरदर्शी आहे. आणि बाबांना तें न रुचून झुंजार करून रयतेवर केलेल्या जुलमाला न्याय्यपणा आणवूं पाहतात. तरीही बाबांची आज्ञा मोडतां येत नाहीं, व उघड त्यांना बोलतां येत नाहीं. त्यांनीं जो पक्ष स्वीकारिला तो मला मान्य झालाच पाहिजे. परंतु माझ्या मघांच्या बोलण्याला ह्या चमत्कारिक बिकट प्रसंगानें हरताळ लागणार. ह्यांतून सुटण्याचा उपाय तर सुचत नाहीं. असो, भिऊन काय कामीं पडणार? (उदासयुक्त होऊन) बाबूराव, सर्व केव्हाच ध्यानांत येऊन चुकलें. आम्हीं मोठ्या फिकिरींत पडलों आहों.

पण असें उदासीन बसणें आम्हाला मुळींच संमत नाहीं. प्रसंगाला तयार असले पाहिजे, मग जें व्हायचें असेल तें होवो.

बाबा०—साहेब, आपण ह्याविषयीं विचार करून जीवाला उगाच खेद मात्र करून घेत आहां. श्रीसांबकृपेनें सर्व कांहीं सुरळीत शेवटास जाईल, व व्याह्यांमधील हल्लींचा बेबनाव थोड्याच दिवसांत मिटेल. व्यर्थ काळजी करून काय मिळणार?

आपा०—बाबूराव, तुम्ही म्हणतां तें सर्व खरें, व आमचें मनही आम्हाला तसेंच सांगतें. पण काय करावें? हें वर्तमान ऐकिल्यापासून कांहीं केल्यानें मनाची पूर्वींची शांत वृत्ति परत येत नाहीं.

बाबा०—(मनांत) ह्या व्यग्र चित्तवृत्तीस पूर्वस्थितीवर आणणें फारसें दुर्घट होणार नाहीं. (उघड) आपली मर्जी असल्यास मी विठूजी सातरकराला बोलावून आणूं का? त्याचा गळा चांगला आहे व घटकाभर तो सहज करमणूक करील. आतां वेळही फार नामी आहे, तर मग—

आपा०—(मध्येंच, आनंदानें म्हणणें कबूल करून) हो हो, बोलवा त्याला. एवढेंच कीं, परवांसारखी चीज काढल्यास मात्र आमच्या कामीं पडणार नाहीं. सर्व बेतानें असूं देण्याविषयीं ताकीद द्या, म्हणजे झालें.

थोड्या वेळानें बाबासाहेब विठूजीला घेऊन आंत आले. विठूजी आपला डफ घेऊन एकटाच आला होता. त्यानें आपासाहेबांना लवून मुजरा केला. चुडीपौर्णिमा झाल्यापासून एकसारखा गडावरील मराठे लोकांत लावण्यांचा सपाटा चालला होता; व पुढें विठूजी सातारकर आल्यावर तर एक रात्रही तमाशावांचून सुनी गेली नाहीं. वास्तविक आपासाहेबांना तमाशाचा कंटाळा असे. ते म्हणत—‘ह्या असल्या वाईट, अप्रयोजक व हलकट व्यवसायामध्यें शिकारीसारखे पुरुषांस योग्य असे व्यासंग टाकून शिपायांनीं रमावें हें निंद्य आहे;’ व त्याप्रमाणें ते परोक्ष किंवा अपरोक्ष रीतीनें तमासगिरांसारख्या

भुक्कड मंडळींना कोणत्याही प्रकारचें उत्तेजन देत नसत. दोन तीन दिवसांपूर्वी बाबासाहेबांच्या आग्रहावरून म्हणून त्यांनीं वाड्यांत विठूजीचा तमाशा करविला. परंतु विठूजीनें स्वधर्मास अनुसरून आपासाहेबांस बीभत्स रस आवडेल, असें समजून आपल्या पोऱ्याकडून फाजील हावभाव करविले. आपासाहेबांस हें मुळींच रुचलें नाहीं; परंतु भर बैठकीमधून उठून लोकांचें मन दुखवावें हें त्यांना प्रशस्त वाटलें नाहीं; म्हणून तमाशा सपेपर्यंत ते तसेच मोठ्या नाखुषीनें तेथें बसले, व त्यांनीं बाबासाहेबांना नतर बराच दोषही दिला. असो.

विठूजी बऱ्याच अंतरावर जाऊन बसला, व डफावर थाप मारून कडकड आवाज काढून पुढील लावण्या तालावर व सुरावर म्हणू लागला.

१

किति* कुसुमायुध निर्दय अंतक पाठवि मेघासुरा ।
धनुष्य ज्याचें इंद्रचाप जें वर्षें धारा शरा ॥ ध्रु० ॥
कोकिल-कूजित चूत-यष्टिनीं ताडित मी जर्जरा ।
तप्त-तैल कीं भासत कर्णा अलि गुंजारव खरा ।
नूतन पल्लव फुटती पाडुनी माझ्या हृदया चिरा ।
वसंत साह्य घेउनि मदनें छळिलें मज पामरा ॥
तशांतही ग्रीष्मवीर सरकला ।
कामाहुतिला देह बरा दीसला ।
तापविण्यातें मनिं किंतु न धरिला ॥
विरहास्त्रानें कृशा तनू जी मार न हिजला बरा ।
कोण करी मम रक्षण ह्यांतुन दिसत नसे आसरा ॥ १ ॥
प्रियसंगोत्सुक कशि तरि कष्टें करितें कालक्रमा ।
मजला छळणें उचित नसे तुज कथितें मदनाधमा ॥

* एक विरहिणी मदनास उद्देशून म्हणते.

शंबरसदनीं कशि झाली स्मर तुजविण तव प्रियतमा।
येइ जरी मम प्राणविसांवा कधीं न करि तो क्षमा॥
क्षणांतही पळविल तुज तो कसा।
कोपें शंकर त्रिनेत्र उघडी जसा।
तव शौर्याचा कोणि न धारि भरंवसा॥
मदन-वीरहो सोडुन द्या मज रति-भगिनी मी स्मरा।
दुष्ट न ऐकति मोह न पावतें धांवा, पडतें धरा॥ १॥

२

हे सखे तूं धीर धरी। सहन करी।
विरह तरी। होन काय भेट खरी॥ ध्रु०॥
फिरुन संग होत नसे गमे उमेला।
नयन जलें भरुन येत शोक करी।
'उगि उगें न शोक करी॥ १॥
कमल जणूं अश्रुबिंदु झळकती वरी।
पुसुन करीं हृदयताप दूर करी।
'जाइ मी न भय धरी'॥ २॥
हंसुन तिनें वदन वरी उचलिलें जरा।
करुन त्वरा चुंबियलें म्हणत परी।
'फसवणूक काय बरी'॥ ३॥

३ स्त्री–प्रशंसा.

जलतरंग,कळे न अंतरंग,न करी स्त्रीसंग,कवि किती सांगे,
असत्य अवघे दुष्ट कवींच्या द्वेष भाव मनिं वागे॥ ध्रु०॥
कशि इला। म्हणूं चंचला। इनें झुलविला। सकल लोक तरी
पर्वतयुग धरि पर्वतसम परि स्थिर असे अंतरीं॥ १॥

---

१ 'प्रवासास जातों' असें म्हटलें असतां प्रियेची कशी अवस्था झाली, हें एकजण आपल्या मित्रास सांगतो.

तळ नसे, उदधि-जळ जसें, विबुध जन कसे, तिच्याप्रति जातो,
गांभिरता गुण दूषित नाहीं सुज्ञां गुणप्रीति ॥ २ ॥
नदि जशी, जाय जळधिसी, जनांस ही तसी, गती मुमुक्षीला,
बलवंताचा उचित असे तो आश्रय धरण्याला ॥ १ ॥
कशि वली ? । होत निर्बली । भृंग-परिमली । श्रेष्ठ कोणता ।
आकर्षण जो करी जीववी तोषवि जो चित्ता ॥ ३ ॥

४

*[स्त्री म्हणते]—
उडविली कशी पिचकारी ।
पाहिली शालु जरतारी ॥ ध्रु० ॥
[पुरुष म्हणतो]—
दिन रंगपंचमी आज । कां नसति धरिजे लाज ।
रंग टाकला । डाग झांकला । शालु नासला नाहीं ।
अग भिऊं नको तूं कांहीं ॥ १ ॥
[स्त्री ह्मणते]—
कशि आतां बाहेर जाऊं । भिजविला पदर हा दाऊं
मैत्रिणि बघती । थट्टा करिती ।
बोल बोलती साहूं । मी वरति कायहो पाहूं ॥ २ ॥
[पुरुष ह्मणतो]—
उगि कशास कष्टी होसी । मी शालु फेडितो नेसी ।
दुसरा वर तो । पदर आणितों ।
नवरा मी तो कांगे । तूं अंग चोरसी मागें ॥ ३ ॥

ह्याप्रमाणें लावण्या म्हटल्यावर विठूजीला रजा देण्यांत आली.

आपा०—बाबूराव, ह्या सरतेशेवटल्या लावणीशिवाय आज विठूजीनें फारसा ताळ सोडला नाहीं, हें बरें झालें. पण एका

---

* रंगपंचमीच्या दिवशीं तरुण दांपत्यामध्यें झालेला विनोद.

लावणींत स्त्रियांची इतकी स्तुति केली आहे, ती जास्त आहे असें नाहीं तुम्हांला वाटत ?

बाबा०—हो खरेंच, ह्या प्रश्नानें मला बरी आठवण झाली. यःकश्चित् साधारण वेडसर मनुष्यही ज्या चुका करणार त्यापेक्षाही किबहुना जास्त ढोबळ चुक्या मनुष्य एकदां का स्त्रियांच्या मोहजालांत सांपडला, म्हणजे करितो, व आपला जीव धोक्यांत घालतो. मग तो किती कां शहाणा असेना. त्याचें शहाणपण या धुंदीमध्यें एका बाजूलाच राहते. म्हणून स्त्रियांचे ठायीं सामर्थ्याचा आरोप एकाएकीं खोटा म्हणतां येणार नाहीं.

आपा०—बरें, जें तुह्मी इतकें प्रतिपादिलें, त्याला कांहीं प्रमाण ?

बाबा०—होय, तेंच मी सांगतोंना ? आतां आमच्या अमदाबादेसच असें एका स्त्रीलंपट पुरुषाकडून घडलेल्या प्रमादाचें उदाहरण झालें! गेल्या वर्षी ह्याच दिवसांत, किंवा मला वाटतें कीं पौषांत असेल; एक बुलाखीदास नांवाचा, अमदाबादेचा प्रसिद्ध सावकार, वयानें सुमारें ३५ वर्षांचा म्हणजे साधारण उतार वयाचा म्हटला तरी चालेल असा, एका गरती नागर तरुण स्त्रीला भाळला. त्याचा काम कांहीं दिवसांनीं इतका बळावला कीं, त्यानें द्रव्यादि सामोपचार तिच्या घरच्या माणसांच्या भीतीमुळें न योजतां तिला पळविण्याचा बेत केला.

आपा०—काय, इतका अधमपणा करावयास तो तयार झाला ? त्याचा तो बेत निष्फळ झाला असेल, नाहीं बरें ?

बाबा०—(मनांत) मी तिजवर सध्यां किती असक्त आहें हें जर ह्याला समजेल, तर हा मला कधीं तरी दाराशीं उभा करील का ? एकंदर हा मोठा पापभीरु दिसतो. जर असे सगळे लोक होतील तर किती सुरेख होईल ? एकंदर हें पापभीरुत्व बहुशः लोकरच लयाला जातें, हें पाहून माझ्या सारख्याला सुद्धां

वाईट वाटतें. (उघड) प्रथमदर्शनीं तो बेत सफळ होण्याच्या अगदीं रंगांत आला होता. तिच्या डोहाळेजेवणाचा समारंभ होऊन वरघोडा मोठ्या डामडौलानें नेहमींप्रमाणें दिवसाउजेडीं न काढतां अंवशीं रात्रीस काढण्याचा तिच्या बापानें बेत केला. तो बुलाखीला समजला. नंतर त्या कामांधानें एका बारगिराच्या सल्ल्यानें हल्ला करून, तिची उचलबांगडी करण्याचा घाट घातला.

आपा०—असा दुष्ट बारगीर होता तरी कोण? बहुतकरून मुसलमान असेल. बरें पुढें.

आपा०—तो मुसलमान तर नव्हताच, पण ह्या गुजरार्थेत जन्मापासून राहिलेला एक मराठा शिल्लेदार आहे. तो पूर्वी श्रीमताच्या पदरीं होता, व हल्लीं तो सेनाखासखेलांकडेस आहे तो आपल्या पाहुण्यांत देखील आहे.

आपा०—काय ह्मणतां, आमच्या पाहुण्यांत? सेनाखास-खेलांकडील माणसें तुमच्याबरोबर आलेलीं कायतीं आमच्या पाहुण्यांत सध्यां आहेत. काय तो विठूजी शिल्लेदार आहे? तो नुसता तमासगीरच असावेसें वाटत होतें.

बाबा०—तो नव्हे, त्याचा सोबती सट....

आपा०—(मध्येंच अचंबा दाखवून) काय, सटवाजीराव? छेः छेः तुम्ही चुकतां. तो मनुष्य खास तसा नाहीं. आपण तरवार गाजविल्याबद्दल त्यानें आम्हांला किती म्हणून सांगितलें? तो खोटें सांगेलसें वाटत नाहीं. आणि तुम्ही तर असें सांगतां. खरेंच का तोच ह्या निंद्य कामांत पुढारी होता? त्याला कोणीं तरी फसवून भर घातली असावी.

बाबा०—साहेब, आपल्याला त्याची पूर्णपणें ओळख झाली नाहीं, म्हणून त्याविषयीं आपला असा चांगला ग्रह झाला आहे. पुढे जें मी सांगणार आहें, त्यानें आपली खात्री होईलच. मग त्या बुलाखीनें कांहीं लोकांना पैसे देऊं करून त्या वरघोड्या-वर अडचणीच्या जागीं घाला घातला, व कांहीं इसम

तिला धरून त्याच्या घरीं घेऊन जाऊं लागले. पण पाप केलेलें झाकत नाहीं. तिला नेत असतां कांहीं लोकांनीं तिला सोडवून बापाच्या स्वाधीन केलें.

आपा०—(आनंद दाखवून) एकंदर छान झालें, आणि त्या नरपशूंना ह्याबद्दल यथास्थित शासन झालेंच असेल?

बाबा०—छेः तसें झालें असतें, तर बरें होतें. पण त्या लुच्यापैकीं बहुतेक सर्व फरारी झाले. एक मुसलमानाचा मुलगा सांपडला. व तो सटवाजीरावानेंच सरकारांत हजीर केला. पुढें चौकशीअंतीं असें कळून आलें कीं, सटवाजीचें त्यांत अंग आहे. मग भाऊसाहेब मुळेकरांनीं श्रीमंतांच्या पदरच्या मनुष्याची फटफजिती होणार, असें पाहून पुढें चौकशी न चालवितां सटवाजीची जमादारी काढून घेतली, व त्याला केसबा पंडितांकडे पाठवून दिलें. पुढें तपास न चालविल्यामुळें बुलाखी वगैरे लुच्यांवर शाबिती झाली नाहीं, व ते सुटले.

आपा०—पण तुम्हांला बुलाखीचें अंग आहे, म्हणून कसें समजलें?

बाबा०—(मनांत) ह्याला खरें सांगून आपल्यामध्यें वितुष्ट मात्र येईल. पंडितांनीं व बाबांनीं मला त्या चाहड्या लोकांच्या फंदांतून सोडविण्यासाठीं म्हणून बडोद्याला कामाचे निमित्त काढून सटवाजीबरोबर देऊन पाठविलें, आपण सांगा कशाला? (उघड) पुढें पंडितांनीं मजबरोबर सटवाजीला देऊन कामावर बडोद्याला पाठविलें, तेव्हां मीं बारकाईनें कांहीं दिवसांपूर्वीं सटवाजीकडून दंग्याविषयींचा सर्व शोध काढिला. पंडितांनीं सटवाजीला बाहेरगांवीं पाठविण्याचा इतकाच उद्देश कीं, रयतेला ह्या दंग्याच्या खऱ्या स्वरूपाविषयीं कुणकुण समजून तिनें नाखूष न व्हावें.

आपा०—मग एकूण सटवाजी इतका हलकट मनुष्य आहे तर! ह्याला व बुलाखीला शासन झालेंच पाहिजे होतें. तुम्ही आतां लौकरच तिकडे जाणार आहां, तर ही सर्व माहिती

पंडितांना कळवून निदान बुलाखीला तरी आठवण राहीलशी शिक्षा करवा. भाऊसाहेबांची केवळ ह्या कामांत मोठी चूक झाली. त्यांनीं असले क्षुल्लक विचार मनांत आणून दुष्टाचे पारिपत्य केलें नाहीं. ह्यांचीं काळिजेंच उपराठीं. ह्यांच्यानें असें राहवलें तरी कसें ?

बाबा०—मी परवां अमदाबादेला जाण्यासाठीं येथून निघणार आहे. गेलो म्हणजे ह्याचा पूर्ण बंदोबस्त करण्याचे माझ्याही मनांत फार दिवसांपासून घोळत आहे. बरें तर, आतां रात्रही फार झाली आहे, तर मला येण्याची परवानगी असावी.

मुजरा करून आपले बिऱ्हाडी गेल्यावर बाबासाहेब आपल्यापाशीच ह्मणू लागले, 'फार झाले, तर दहा दिवस आप्पासाहेबांची व माझी ओळख होऊन झाले असतील; आणि तितक्यांत त्यांची इतकी मर्जी मीं संपादन केली. एकंदर हा मनुष्य फार सरळ व सचोटीचा दिसतो. परतु चोहोंकडे आसपास लबाडीचा बाजार भरला असतांना ह्याची दशा कशी होईल कोण जाणे ? निदान आपण तरी अशा मनुष्याला वाईट कामीं पडण्याविषयी कधींही भर देणार नाही. बरें झाले, शिमग्याच्या आंतच मला बाबांनीं घरीं सटवाजीला घेऊन बोलाविलें आहे; नाहीं तर, जरकरितां बापूसाहेब आल्यानतर माझें येथें राहणे झाले असतें, तर मात्र पितापुत्रांमधील वैमनस्य मोडतां मोडतां मी बेजार झालो असतों, व कदाचित् मला प्राणासही मुकावे लागलें असते. बापूसाहेबांत मुलांपैकीं एकही गुण आढळत नाहीं, काय चमत्कार आहे पहा.

बरें, आपल्याला भाटांची सोबत मिळत आहे, असें मघांशी विठूजी म्हणत होता, हें एक आयतें बरें झाले. कारण सटवाजीवर विश्वास ठेऊन वाटेनें आपल्या हातघाईच्या प्रसंगीं समूळ नुकसान व्हायाचें. पण ह्या सटवाजीच्या मागें त्या विठूजीचे कशाला शुक्लकाष्ठ लागलें आहे, कोण जाणे ? ह्या उभ्या वर्षांत ज्या गांवीं जावें तेथें विठूजी आहेच. अमता-

बादेला गेल्यावर विठूजीचें प्रस्थ मोडून काढलें पाहिजे. सध्या कांहीं बोलत नाहीं, कारण प्रवास आहे; एकादा मनुष्य जास्त असला तर वाटेत उपयोगी पडेल. पण त्याचा तो द्वाड पोऱ्या, तें तुणतुणें, तो डफ, ह्यांचा मला अगदीं मनापासून कंटाळा आला आहे.

पण त्या जयलक्ष्मीची भेट होईल का ? काय बाबा धूर्त आहेत ? त्यांनीं केली माझी उचलबांगडी. पण छेः, त्यांच्या हें नसेल लक्षांत आलें. थोडयाच दिवसांत पाहू काय आहे तें. बरे आतां जेवावें (उघड) भाऊ, पान वाढ, मी आलो.'

भाग ४ था.

गृहसुख.

प्रवास करितां गृहसुख कैंचें शिणदुःखां पाहीं ।
घरासारिखें प्रिय दुसरें ह्या जगतीं स्थल नाहीं ॥

फाल्गुन शुद्ध दशमी रोजी बाबासाहेब मंडळीसहित अहमदाबादेस सुखरूप येऊन पोहचले. वाटेत म्हणण्यासारखें कांहीं विशेष झालें नाहीं. सटवाजी व हरिसिंग यांची मात्र एके मुक्कामीं कांहीं क्षुल्लक कारणावरून बोलाचाली झाली; व तंटा मिटविण्यासाठीं म्हणून ह्या दोघांमध्ये विठूजी पडला असतां सटवाजीला त्याची मध्यस्थी न आवडून त्या दोघांमध्यें जोडाजोडी होऊन विनाकारण वितुष्ट मात्र पडले विठूजीनें आपल्याकडून सटवाजीशीं समेट करण्याच्या इराद्यानें पर्यायाने पुष्कळ यत्न केले, पण ते सर्व निष्फळ झाले; व अखेरीस ते अहमदाबादेला येईपर्यंत दोघांचे मिळून बोलणें झाले नाहीं. दूरवर विचार केल्याशिवाय अनोळखी मनुष्य एकदम जें मित्रत्वाचें नातें लावितात, त्याचा बहुतकरून असाच शेवट व्हावयाचा. आणि तितक्यांत जर करितां मूर्खांशीं प्रसंग असला, म्हणजे

तर जीवश्चकंठश्च सलोखा व्हावयालाही वेळ लागत नाही, व त्या शीघ्र सलोख्याचा परिणाम शत्रुभावांत होण्याला फारसा वेळ किंवा कारण लागत नाहीं. असो, ही दोहोमध्यें झालेली दुफळी पाहून, त्या भाट मंडळींना वाटेंत बरीच करमणूक झाली, व सर्वांचा बाकीचा प्रवासही आपसांत तंटे न होतां मोठ्या आनंदानें पार पडला. त्या दोघांनीं मात्र जालमसिंगास आपआपल्या कागाळ्या कळवाव्यात, व प्रसंगीं एकमेकांच्या उपयोगी पडल्याचे विसरून गेल्याबद्दल त्यांनी त्याजवळ परस्परांच्या अधमपणाबद्दल गाऱ्हाणे गावें. ह्या दुहीमुळें कज्जाचें जें मूळ तेथेंच कुऱ्हाड लागल्याप्रमाणे झालें, व त्यामुळें बाबासाहेबांना देखील बरेंच समाधान वाटले.

हरिसिंग व केसरीसिंग घरी पोंचल्यावर त्यांच्या चुलतीला व माधवसिंगाला साहजिकच आनंद झाला. सदूला वरचेवर हर्षाच्या उकळ्या फुटत होत्या. परंतु आपण बाहेर आनंद झाल्याचें दाखविलें, तर आपली चेष्टा करतील, ह्या भीतीने ती फारशी कोणाशीं घरांत न बोलतां, कामांत गुंतल्याचें मिष करून, कोण काय बोलते, आपल्या नवऱ्याचा हाच स्वर, तो काय बोलतो, नीळकंठभाईच्या येथें झालेली आपली थट्टा माधवसिंग नवऱ्याला सांगतो की काय, हें मोठ्या उत्कंठेनें ऐकण्याच्या नादांत ती दंग झाली होती. आपला हर्षातिशय दाबण्याविषयीं ती आपल्याकडून पुष्कळ यत्न करीत होती, तरीही बोलून चालून ती मुग्ध स्त्री असल्यामुळें व बाह्येंद्रियें स्वाधीन ठेवून आपले विचारतरंग लोकांच्या दृष्टिगोचर कसे पाडूं नयेत, ह्याविषयीं साधारण अनभिज्ञ असल्यामुळें, तिच्या मनाची उल्लसित वृत्ति तिच्या किंचित् आरक्त कपोलांवरून व तिला नकळत आलेल्या मंदस्मितेकरून, आणि एकंदर मुखाच्या टवटवीवरून स्पष्ट दिसत होती. तिला भान न राहिल्यामुळें ती आपल्या आवडत्या गाण्याचें कडवें हळू हळू म्हणत होती. नंतर कांहीं वेळ विचार-तरंगांत गर्क होऊन व हातांतील

काम टाकून, व एकसारखी टक लावून चित्रासारखी पाहत बसली, आणि आपल्याला कोणी ममतेने हांक मारीत आहे, असा भास होऊन 'केव्हा येणें झालें' असें साधारण जवळच्या मनुष्याला ऐकूं जाईल, इतक्या मोठ्यानें लडिवाळपणानें म्हणाली. जेथें ती बसली होती, तेथें दुसरें कोणीही नसल्यामुळें बरीच शांतता होती, व असल्या शांततेंत आपलाच स्वर कानीं पडल्यामुळें एकदम दचकून 'हें काय आपण वेड्यासारखें बोलले, मला तर कोणी देखील हांक मारिली नाहीं. माझें बोलणें कोणी ऐकलें तर नसेलना?' असें ती स्वतःशींच पुटपुटली. तिची एकंदर चित्तवृत्ति बावरली होती. तिचें सर्व लक्ष आपला प्रियपति काय बोलतो व काय करितो हे समजून घेण्याकडेसच लागलें होतें. इतर इंद्रियाचे व्यापार स्तब्ध पडल्यामुळें तिचें श्रवणेंद्रिय ह्यावेळेस अतिशय तीक्ष्ण झालें होतें, व मनाची एकाग्रता असल्यामुळे तिला नवरा दूरच्या खोलींत असूनही त्याविषयींचे सर्व बोलणे नीट ऐकूं येत होतें. इतर व्यवधानाविषयीं उदासीन असल्यास सकलब्रह्मांडनायक सृष्टिस्थितिप्रलयकर्ता इंद्रियांना अगोचर जो परमात्मा तो देखील तुकाराम चैतन्य यांसारख्या निःसीम भगवद्भक्तांस एकाग्रतेनें साध्य होतो, तर मग यःकश्चित् इंद्रियग्राह्य मनुष्यप्राणी त्याच उपायांनीं साध्य होणार नाहीं, असें कधीं देखील होईल काय? जिच्या अंगांत यौवनाचें वारे खिळून फार दिवस झाले नाहींत अशी प्रेमपाशांनीं बद्ध झालेली मुग्धवधू आपल्या हृदयवल्लभाचें कायावाचामनेकरून किंबहुना साधूपेक्षांही जास्त निरिच्छतेनें भजन करिते; कारण साधूला मोक्षप्राप्तीविषयीं तरी आकांक्षा असते, खाण्याव्यतिरिक्त कशाविषयींही इच्छा नसते असा हा ब्रह्मानंदासही तुच्छ करणारा नूतन प्रेमाचा महानंद होय. ब्रह्मप्राप्ति व वल्लभप्रेमप्राप्ति ह्या दोहोंतही मनुष्य एकदां गुंतला, ह्मणजे तो त्यांशिवाय दुसऱ्या सर्व बाह्य वस्तूस विसरतो; परंतु ब्रह्म प्राप्तीपासून केवळ त्या मनुष्यासच आनंद, आणि वल्लभप्रेमा-

पासून त्या मनुष्याला व वल्लभाला अत्यानंद होतो; म्हणून वल्लभप्रेमप्राप्तीची योग्यता कमी मानणे वावगें होणार नाहीं काय?

सदूचें चित्त ठिकाणीं तर नव्हतेंच, परंतु तें केवळ हरिसिंगमय झालें होतें. नुसत्या हरिसिंगाच्या स्मरणानें व स्वरानें तिची अशी तल्लीनता झाली होती, तर तत्सानिध्यानें काय झालें असतें बरें? यौवनाक्रांत स्त्रियांच्या चंचलतेला लोक साहजिक दोष देतात, परंतु त्या तारुण्याच्या भरांत किती प्रियवश आणि तस्मात् परवश असतात, ह्याची यत्किंचित् तरी कल्पना ते करूं शकतात काय? नासिका असूनही ज्याचें घ्राणेंद्रिय आपलें काम बरोबर करूं शकत नाहीं, असा प्राणी सुगंध व दुर्गंध ह्यांचा भेद न जाणून व तेणेंकरून सौगंधिक सुखाला मुकून जर प्रगल्भतेनें सुवासलोलुप भ्रमाला दोष लावील, तर तो दोष योग्य होईल काय? तद्वत्च यौवनमद अनुभवून साधारण कालपरत्वें त्याच सुखाची बरीच विस्मृति पडली आहे, अशा वृद्ध मनुष्यांनीं, आणि तें सुख पूर्णपणें जे घेऊं शकत नाहींत अशा तरुणांनीं, केवळ कुत्सित बुद्धीनें तरुण कामीजनांस जर दोष दिला, तर तो शोभणार नाहीं प्रेमाचा केवळ भास दाखवून अप्रबुद्ध व निष्कपट तरुण जनांस पशुवत् आचरण करून फशीं पाडणारे नराधम, दोषास्पद किंवा दंडार्ह होत नाहीत, असा मात्र सिद्धांत ह्यापासून मुळींच निघत नाहीं.

हरिसिंगाबरोबर तिचे प्राण प्रवासालाच गेले होते, असे म्हणायाला कांही चिंता नव्हती. कारण तो परत आल्यावरत्याचा केवळ स्वर कानी पडल्याबरोबर तिच्या जीवांत जीव आला, असें तिच्या मुखाच्या टवटवीवरून व डोळयांतील झळकणाऱ्या तेजावरून दिसत होतें. त्याचा स्वर तिचे कर्णामृतच. तिनें त्याला येतांना ओझरते पाहिले होते, त्याबरोबर तिचे मुखकमल प्रफुल्लित झाले; व त्यावेळीं अकस्मात् दोहोंची दृष्टादृष्ट होतांच जणू त्यांचे प्राण नयनांमध्ये येऊन एकमेकांला भेटण्याविषयीं आतुर होऊन भ्रूविक्षेपांच्या मिषानें परस्परांना आक-

षर्ण करूं लागले होते. जशी ही भेटीविषयीं अधीर होती, तसा तोही होता; परंतु पुरुष-स्वभावाला अनुसरून त्यानें आपली उतावळता लोकांच्या नजरेस पडूं दिली नाहीं.

शेजाऱ्यापाजाऱ्यांशीं कुशलतेचीं बोलणीं झाल्यावर आपण गेल्यावर घरांत कसें काय झालें, ह्याविषयीं हरिसिंगाने आपल्य चुलतीला विचारिलें. तिने 'सर्व सुखरूप होतों, विशेष सांगण्यासारखें कांहीं नाहीं' असें उत्तर दिलें; व ती म्हणाली—'चला, जलदी स्नानें आटपा. केव्हांची तुम्हांला भूक लागली असेल. अग सदू, त्या खोलींत तूं काय करितेस? चल लौकर बाहेर ये, आणि ह्यांना पाणी तर देशील. मी आतां स्वयंपाकाला लागतें. काय बाई, आतांच्या पोरींना बसायाला सांगा; बाकी काम म्हणून मुळीं नको. नवरा किती दिवसांनी घरीं परत आला, तर कशी हुशारी दाखवावी.'

हरिसिंग व केसरीसिंग हे आपले धुळीनें भरलेले कपडे काढून ठेवून खालीं ओसरीवर आले. सदूनें झटकन् पाण्यानें भरलेली एक तपेली आणून ठेविली; व आपण स्वयंपाकघराजवळ चौकांत खालीं मान घालून व मधून वांकड्या नजरेनें हळूच आपल्या नवऱ्याकडे व केसरीसिंगाकडे पाहत तिरकस उभी राहिली. केसरीसिंग स्नानाला गेलासे पाहून हरिसिंग स्वयंपाकघराच्या दारांत काकीशीं बोलत व मधून सदूकडे नीट न्याहाळून पाहत उभा राहिला. इतक्यांत माधोसिंगही तेथेंच आला. गोष्टी निघतां निघतां एक दोन दिवसांत शाहापुरांत आपले घरीं निराळें बिऱ्हाड करण्याचा बेत हरिसिंगानें ठरविला. काकी म्हणाली—तुम्ही गेल्यावर मला व माधोसिंगाला मुळीं येथें करमणार नाहीं ह्या वर्षभर तुम्ही होतां तर घर कसें गजबजलेलें होतें. आतां गेल्यावर मात्र चोहोंकडे बुचें बुचें वाटूं लागेल.

हरिसिंग——काकी, आम्हांला सुद्धां तसेंच वाईट वाटत आहे. बाबा गेल्यापासून तूं आम्हाला अगदीं विसंबली नाहींस. आमच्याही मनांत सर्वांनी एकत्र मिळून रहावें असें पुष्कळ येतें,

परंतु करावें काय? तिकडे जर बिऱ्हाड न करावें, तर आपले भाऊबंद त्या घरावर मालकीचा हक्क चालविल्याशिवाय राहणार नाहींत. बरें, इकडचे सोडावे, तरी तशीच हरकत. भाऊबंद कोठें आपल्याला निवांत राहूं देत आहेत? पुढें सरकार दरबार करण्याचा प्रसंग येऊं नये, म्हणून जालमसिंगांनी मला मागें चार महिन्यांपूर्वींच ही युक्ति सांगितली होती. परंतु पुढें जाणें झालें, म्हणून बिऱ्हाड बदलण्याचा बेत तहकूब ठेवावा लागला. पण आतां तसें करितां येत नाहीं. उगाच कां आपल्या हातांनीं भाऊबंदांना भांडण्याची पाळी आणावी? आणि एकदां ह्या वर्षी केसरीसिंग व माधोसिंग ह्यांचीं लग्नें केलीं, म्हणजे तुला सुद्धां घरीं सून आल्यामुळें बरीच मदत होईल. मधून कोणाला कंटाळा आला की, एकमेकाच्या येथें आठ पंधरा दिवस खुशाल जाऊन राहावें. आपण कांहीं लांब नसणार. फक्त दोन ठिकाणीं बिऱ्हाडें असल्यानें आपल्या घरांवर कोणत्याही प्रकारें पुढमागें दावा उपस्थित होणार नाहीं.

काकी—हरिसिंग, तूं म्हणतोस ते सर्व खरें. परंतु बाबा, वाईट वाटल्याशिवाय राहत नाहीं. तशांत या सदूला चोप म्हणून मुळीं नाहीं. घरांत कोणी मोठें बायकोमनुष्य असलें, म्हणजे लहान मुलींना संसाराची वागणूक समजते. कांहीं झालें की, मला मात्र हजारदां येरझारा कराव्या लागतील, नाीं दुसरें काय ? तिच्यानें तुम्हा दोघांचें काम रेटेल की नाहीं, ह्याचाच मला संशय वाटतो. काम करण्याची सवय नाहीं, म्हणून एकादे वेळेस काम जरी वेळेवर झालें नाहीं, तरी उगाच तिच्यावर रागावून तिला भेवडावूं नका म्हणजे झालें.

माधो०—(मध्येच) दादा, आई म्हणते त्याप्रमाणें सर्वांना तुम्ही लांब राहायाला जाऊं नये असेंच वाटतें. गेल्या बुध० वारीं वहिनी व मी निळकंठभाईच्या येथें गेलों होतों. परत येतांना वहिनी ह्याविषयीं जयलक्ष्मीताईजवळ बोलली, पण ताईलासुद्धां अतिशय वाईट वाटलें.

माधोसिंग बोलत आहे, हें पाहून कदाचित् हा आपली फजीती व जोशाचें भाकीत वगैरे सहज बोलतां बोलून जाईल, अशी सदूला धास्ती पडली होती; परंतु तसें कांहीच झालें नाहीं; कारण लागलीच हरिसिंग स्नानाला चालता झाला. पण केसरीसिंग आंत आलासें पाहून सदू म्हणाली-भाऊजी बरेच कीं हो वाळलांत, वाटेनें दगदग फार सोसावी लागली वाटते?

केसरीसिंग—वहिनी बोलून चालून तो प्रवासच, तर मग श्रम झाल्यावांचून राहतील? बाकी मी कांहीं वाळलों आहे, असें मला मुळींच वाटत नाहीं.

सदू—तें उगाच आपलें म्हणणें. स्वतः माणसाला थोडेंच दुसऱ्याने सांगितल्याशिवाय हें समजत असतें. पण वाटेने कांहीं दंगाधोपा तर नाहींना झाला?

केसरी॰—कांहीं म्हणण्यासारखा नव्हता. फक्त पावागडावर दादाची व एका शिल्लेदाराची—

सदू—(धाबरून) काय त्यांना? भाऊजी, तुम्हां पुरुषांना माया म्हणून नाहींच. कोठे वार बीर लागला नाहींना? तरीच मला वाळलेले आहेत असें दिसलें. अग बाई, काय तरी माणसें हीं? मला अगोदर कांहो नाही सांगितलेंत—

केसरी—(ही सर्व भीति पाहून हंसत) काय वेडी आहेस तरी? अगोदर ऐकून घ्यायचें नाहीं, आणि मग 'अग बाई, वार बीर लागला का?' तुला एक दादा लोण्याच्या गोळ्यासारखा मऊ दिसत असेल, पण तो दुसऱ्याना जखमा करणार, आणि त्याविषयीं तूं उगाच काळजी करीत असतेस. काय म्हणे 'तो वाळला' माझ्यापेक्षांही त्याला प्रवास जास्त मानवला आहे. तुझा बोलण्याचा रोख मी मघाशीच जाणून होतों; परंतु म्हटलें, जाऊं द्या; आपण होऊन उगाच खोल पाण्यात जाऊं नये. कांहीं नाहीं; एका शिलेदाराशीं भांडण होण्याचा प्रसंग आला होता, परंतु तो जालमसिंगांच्या मध्यस्थीनें टळला.

सदू—(ओशाळून) भाऊजी, मी खरोखर तुमच्याविषयीं विचारिले होतें.

इतक्यांत माधोसिंग स्वयंपाकघराच्या खोलींतून बाहेर धांवत आला व केसरीसिंगास मोठ्याने म्हणाला–भाऊ, तुला एक गमत सांगावयाची मी अजीबात विसरलों. आम्हीं निळकंठ-भाईच्या घरीं गेलों होतों—

सदू—(मध्येच) माधो भाऊजी, जरा काय बोलायाचें ते हळू तरी बोला. आसपासचे लोक ऐकतील. (काकुळतीस येऊन) आणि माधो भाऊजी, हें काय बरें? न बोललां तर नाही चालावयाचे? मी कधीं तरी तुमच्या वाटेस जातेंका?

माधो॰—भाऊ, पाहिलेसना? मी वहिनीविषयीं कांही तरी बोललो होतों का? पण ध्यानी असे ते स्वप्नीं दिसे. ही जर कांही बोलली नसती, तर मीही तुला कांही सांगितले नसतें. पण हिनेंच माझे बोलणे आपल्या अंगी लावून घेतलें आहे, म्हणून मी आतां दादाला सुद्धां ऐकू जाईल इतक्या मोठ्या आवाजानें बोलणार. आणि वहिनी, तू मुळीदेखील मजवर रागावू नकोस, कारण तुझा हा भित्रेपणा काढून टाकला पाहिजे, समजलीस. (मोठ्या आवाजानें) भाऊ, मग त्या निळकंठभाईच्या येथें एका जोशानें वहिनीला–(इतक्यांत हरिसिंग येतोसें पाहून) काय बरे, (आठवलेसें करून) हो–तुम्ही आज उद्यां इतक्यांत येथें याल असे सांगितले होतें.

हरिसिंग जवळ येऊन म्हणाला–इतकेंचना? मग त्यांत त्या जोशानें काय मोठें भविष्य सांगितलें? आम्हीं फाल्गुनी पौर्णिमेच्या आंत येथें परत येतो, असें जातांना सांगितलेंच होतें. माधो, तुझ्या एकंदर बोलण्याच्या झोंकावरून मला वाटलें की, त्या जोशानें दुसरें कांहीं तरी सांगितलें.

माधो॰—(हंसत) दादा, तूं म्हणतोस तसेंही आहे; परंतु वहिनी रागावेल.

नंतर माधोसिंग व केसरीसिंग आंत गेले, व तेथे माधोसिंग हळूच बोलला—भाऊ, तूं ही साखर घेऊन वहिनीला आपल्यासमक्ष खायाला सांग, म्हणजे मोठी गमत होईल बरें. तूं म्हण कीं, सुखरूप घरीं पोहोचल्यावर साखर वाटण्याचा नवस केला होता म्हणून.

केसरीसिंग—ह्यांत कसलीरे गमत ?

माधोसिंगानें हळूच केसरीसिंगाच्या कानांत कांहींसें सांगितलें; त्याबरोबर केसरीसिंग मोठ्यानें हंसून म्हणाला—असें का ? तर मग आपण दादाच्या अगोदर जेवण आटोपून त्याला ऐकूं जाईल, अशा तऱ्हने गंमत करू हो.

संकेत केल्याप्रमाणे माधोसिंग व केसरीसिंग हे घाईघाईने जेवण आटोपून हरिसिंगापूर्वी उठले आणि हात धुवून सदूजवळ आले. नतर हळूच केसरीसिंगाने थोडीशी साखर घेऊन 'वहिनी, आम्ही सुखरूप परत आलो, म्हणून नवसाप्रमाणे ही साखर मी वाटतो. तर ह्यांतून थोडी तूं घे; ती खाल्याशिवाय टाकू नको बरे.' असे तो हरिसिंगास ऐकूं जाईल अशा आवाजाने म्हणाला. सदूला मोठी पंचाईत पडली. जर साखर खावी, तर नेम मोडतो. बरें, न खावी, तर केसरीसिंग विचार विचारून पिच्छा पुरवील. बाकी नवसाचे उगाच ढोंग केलें आहे, असे माधोसिंगाच्या चेहऱ्यावरून तिला स्पष्ट समजलें होतें. तो एका बाजूला तोंड करून हंसें दाबण्याचा पुष्कळ यत्न करीत उभा होता परंतु सरतेशेवटीं तें न आवरून तो मोठ्याने खो खो करीत एकसारखा पोट धरधरून हंसूं लागला; आणि जसजसा तो हंसें दाबण्यासाठीं जास्त प्रयत्न करूं लागला, तसतसे त्याचे हंसें अनावर होत गेलें; व त्याचे पोट दुखूं लागून त्या हंसण्याच्या अत्यावेशामुळें त्याच्या डोळयांतून पाणीही वाहूं लागलें.

सदू—विचार करीत आहेसें पाहून केसरीसिंग म्हणाला, वहिनी तूं साखर खाल्ल्याशिवाय मी कांही येथून हालणार नाहीं

सदू—(हलक्यां आवाजानें) भाऊजी, तुमच्या मनांत काय आहे तें मी समजलें. या माधो भाऊजींनीं किनई माझा पिच्छा पुरविला आहे. काय त्यांना चिडवून मिळतें, कोण जाणे. पण गडे, तुम्हांला काय बोलावयाचें असेल तें जरा हळू बोलाना? असें काय बरें?

माधो०—(हंसतां हंसतां घोगऱ्या मोठ्या आवाजानें) भा-ऊ-हो हो हो. सा ख-र-कां खात ना-ही ते वि-चार तर खरें?

माधोसिंगाच्या त्या अनावर हंसण्यानें केसरीसिंगाच्या ओढून आणिलेल्या भारदस्त मुद्रेत थोडा थोडा फरक पडत चलला, व सरतेशेवटीं तोही मोठ्यानें हंसूं लागला, व त्यानें सदूला माधोसिंगाचा प्रश्न केला.

मनोविकारांच्या बाह्य चेष्टांचा असा कांहीं गुण आहे कीं, एक मनुष्य हंसत अगर रडत असला, तर त्याच्या जवळील मनुष्याच्या मनावर व शरिरावर तसेच विकार होतात; आणि क्षुल्लक कारणानें जर एकादा मनुष्य तशा चेष्टा करीत असला, तर मात्र त्या चेष्टांविरुद्ध परिणाम जवळील मनुष्यांवर होतात. ह्या दोन न्यायांस अनुसरूनच केसरीसिंग माधोसिंगाचें हंसें पाहून हंसूं लागला, व आपल्या मतें निष्कारण अशी सदूची भीति व लज्जित स्थिति माधोसिंगानें पाहून, त्याला वाईट न वाटतां त्याउलट हास्यरसाचे विकार त्याजमध्यें बळावले.

सदूला पहिल्यानें आपली थट्टा केल्याबद्दल अति वाईट वाटत होतें, परंतु ह्या दोघांची हंसण्यानें मुरकुंडी वळलेली पाहून तिच्या केविलवाण्या व रडव्या तोंडावर हंसण्याची थोडी झांक दिसूं लागली. तथापि तिनें तसेंच गयावयां तोंड करून केसरीसिंगाला उत्तर दिलें. 'भाऊजी, मीं नेम केला आहे म्हणून हो. तुम्हांला माहीत असून मला कां उगीच छळतां?'

हा सर्व गोंधळ चुलती व हरिसिंग ऐकत होतेच. हे दोघे अति हंसतातसें पाहून चुलती म्हणाली—कायरे माधो, अरे

केसरी, इतका कसला आनंद झाला आहेरे ? तुम्ही फार हंसतां हे चांगलें नाहीं बरें ? बाळा माधू, तू त्या पोरीच्या पाठीस लागतोस हे चांगले नव्हे. अरे, ती तुजपेक्षां वयानें व मानानें थोर आहे. तिची आतां थट्टा करणे तुला शोभत नाहीं बरें. केसरी, तिच्या नेमाविरुद्ध तू कशाला जातोस ? माधूला दे ती साखर. केव्हांच तो चट्ट करील.

त्या म्हातारीचें हे ममतेचे रागें भरणे ऐकून दोघेजण हंसणें थांबवून म्हणाले वहिनी, रागावूं नको बरें. आम्ही आजपासून तुझी मुळीच थट्टा करणार नाही.

सदू-(मान मुरडून हळूच) पुरे, ठाऊक आहे. भाऊजी असेंच दर वेळेला म्हणतां, आणि फिरून दररोज येरे माझ्या मागल्या.

हरिसिंगानें चुलतीस हळूच विचारिले-पण काका, तो नेम कसला केला आहे ? उगाच नेमनूबीम पाहिजेत कशाला ? तुला विचारिले तरी होते का ? कां इतक्यांतच मुखत्यार झाली म्हणून वाटते ?

चुलती-कांही नाहींरे हरिसिंग. तू तिला रागे नको भरूं बरें. जर नसतें तुला रागावलेलें तिनें पाहिलं, तर थरथर कांपूं लागते, आणि तशांत तिजवर रागावलास, तर तिला धडकी भरेल कीं काय कोण जाणे. ती कांहीं वावगें करीत नाहीं. निळकंठभाईनीं एका जोशाला इला मुलगा केव्हां होईल म्हणून विचारिलें, व त्यानें साखर खाण्याविषयीं नेम पाळल्यास दोन वर्षांच्या आंत मुलगा होईल म्हणून सांगितलेंनी काय. मीं तिला तसें करावयास लागलीच सांगितलें. फारच सालस पोर आहे. लोकांच्या मुलींप्रमाणे विचारल्याशिवाय कांहीं करीत नसते. माझ्याही मनांत आपले घरांत एकादें रांगतें मूल असावें असें किती वाटतें,पण ईश्वर तो सोन्याचा दिवस दाखवील तेव्हां खरें.

हरिसिंग हें सर्व मुकाट्याने ऐकत गालातल्या गालांत हंसत होता. काकी चुलतसुनेवर पोटच्या मुलीप्रमाणें माया करिते, हें

त्याला ठाऊक होतें. त्या एकोप्यामुळें घरांत सर्वजण हसून खेळून असत. कदाचित् आपण बायकोवर रागावूं व तसें झाल्यास आपला राग अनावर, म्हणून काकीनें सुनेविषयीं केलेली शिफारस ऐकून त्याला कौतुक वाटलें; कारण थोड्या वेळापूर्वींच तिने सुनेच्या आळशीपणाला दिलेला दोष त्याच्या लक्षांत होताच.

थोड्या वेळानें तो जेवून उठला व तिसरे प्रहरीं गांवांतील इष्टमंडळींना भेटण्याकरितां घराबाहेर पडला. माधोसिंग व केसरीसिंग काकीला विचारून ह्यापूर्वींच शाहपुरांत घर नीट झाडून, सारवून साफ करून घेण्यासाठीं म्हणून गेले, आणि लौकर काम आटोपून चुलतसासू सदूला बरोबर घेऊन मंडळी आल्याची आनंदाची बातमी जयलक्ष्मीला कळविण्यासाठीं म्हणून निळकंठभाईच्या येथे गेली.

भाग ५ वा.

धाड जशी टोळांची पडतां होतोच नाश शेताचा।
गांवांतिल टोळांची दृष्टि पडे घात कीं कुटुंबाचा ॥

शुक्रवारीं दुपारीं जेवणखाण आटोपून बुलाखी बाबासाहेबांच्या भेटीला त्यांचे घरी गेला. ते आले आहेत, असें त्याला गुरुवारीं संध्याकाळींच समजले होतें. घरीं गेल्यावर पाहतो, तों माणेकभाई बाबासाहेबांशीं बोलत बसला होता. हा आलासें पाहून बाबासाहेब म्हणाले—या बुलाखीदास. आज किती दिवसांनीं आपली भेट होत आहे ? पण दिवस कशाला, वर्ष म्हटलें तरी चालेल. बरें तुमची प्रकृति तर बरी आहेना ? इकडील कांहीं कमजास्त माहिती द्याल कीं नाहीं ? कां आमच्यावर राग आहे ?

बुलाखीदास—वा साहेब वा, आज माझी टर उडविण्याचाच बेत केलासें दिसतें. (माणेकभाईकडे वळून) कां भाईसाहेब,

तुम्ही तर ह्यांत सामील नाहीना ? कारण म्हणाल, बरेच महिने झाले आहेत; आतां बरा तावडीत सांपडला आहे, तर घ्या दोन हात उगवून. बरें, थट्टेचा प्रकार नंतर फुरसती अंती. (बाबासाहेबांकडे वळून) एकूण आपल्याला बडोदें मानवले नाहींसे दिसतें. कां बरे ? तिकडची हवा येथल्यापेक्षां वाईट आहे की काय ? आपण म्हणे, गडावरून आला. तेथे थंडीपासून फारसा उपद्रव झाला नसेलच. कारण हिवाळा केव्हांच संपला.

बाबा०—आमचें कायहो घेऊन बसलां ? तुह्मी तर गेल्या वर्षांत चैन करीत येथे निवांत बसलां होतां. तुम्हांला आमची आठवण तरी कशाला झाली असेल ? आम्हीं तिकडे थंडीनें कुडकुडत होतों, आणि तुम्ही तर इकडे गुबगुबीत गरम बिछान्यावर लोळत पडलां होतां. मग आमच्यासारख्या मित्राचें कोठून स्मरण होणार ? कांहो माणेकभाई, असेच की नाहीं ?

माणेकभाई०—साहेब, मला तरी काय माहीत ? ह्यांच्यासारखे दूरदर्शी व कार्यसाधु गृहस्थ फारच विरळा. पण नाहीं म्हणतां म्हणतां त्यांनी आपण गेल्यानतर एक दोन तरी मोठी कामें साधलीं. असेचना बुलाखीदास—

बुलाखी०—(मनांत) माझा एक डाव फसला, म्हणून जेथें तेथें हा मला टोमणे मारीत आहे. पण बचाराम, माझ्याशी गांठ आहे. कधींना कधीं तरी तुझे दांत तुझ्या घशांत न घालीन, तर मी खऱ्या बापाचाच नव्हे. (उघड) भाईसाहेब, आपण ही थट्टा मांडली आहेसे दिसतें. खाशी केलीत एकंदर. अहो नीट पहिल्यानें बोलूं तर द्या, मग थट्टा आहेच.

बाबा०—(मनांत) बाबांचा ह्याजवर राग असून हा माझी भेट घ्यावयास आला, याला म्हणावें तरी काय ? माणेकभाईसमोर याला उघड ‘ जा ’ म्हणून सांगतां येत नाहीं; व माणेकभाईपासून तें काम करण्याविषयी अभिवचन घेतल्याशिवाय त्याला जाऊं देतां येत नाहीं. असो. बाबा घरीं येईपावेतों सर्व सुरेख धिमेपणानें पार पाडलें पाहिजे. संतापून कांहीं अर्थ

नाही. पण जर का नानाना हे गृहस्थ आल्याचें समजलें, तर मात्र गेल्या वर्षाप्रमाणे चोप न बसतां ते माझी तोंडावर भर चौघांदेखत पूजा करतील. म्हणून मोठ्या सावधगिरीनें असलें पाहिजे. (उघड) पण बुलाखादास, थट्टा एके बाजूला राहूं द्या. तुमचे ते मित्र जीवनलाल हल्ली कोणच्या महत्कार्यांत गुंतले आहेत, व तुम्ही काय काय कामे केलीत, ती सांगाल तर खरें ?

बुलाखी०—साहेब कसली महत्कार्यें घेऊन बसलां ? ते दिवस गेले बरे; आतां थोडा विपरीत काळ आला आहे. (मनांत) काय चिंता आहे, थोडे दिवसांतच ह्या नानासाहेबांचीच बडो-द्यास बोळवण केली, म्हणजे झाले. पण हे करणें जरा जड जाईल. पाहूं तर खरें, एकदां धडपड करून.

माणेक०—(मनांत) हा कशाला मध्येंच आला आहे, कोण जाणे. नाही तर केव्हांच बाबासाहेबांची मर्जी कशी काय आहे, हें कळलें असते. (उघड) बुलाखीदास, अहो अगदीं खालावल्यासारखे कां बोलतां ? हे दिवस कांहीं वाईट नाहीत. मला वाटते की, ' आता काय, काळ वाईट आला, व्यापार बुडत चालला, म्हणून सावकारांनी नेहमी रड गायचीच.'

बुलाखी०—(संतापून) आम्ही रड गातों का, भाई-साहेब ? तुम्ही तरी बरेच दिसतां. अहो आमचा प्राण अगदीं गळ्यापर्यंत आला, तरीही आम्ही कांहीं बोलूं नये, कीं हूं कां चूं करूं नये ! शाबास भाईसाहेब शाबास. आपल्यासार-ख्याच संभावित लोकांनीं आमचा व्यापार बुडविला.

बाबा०—(मनांत) काय यांचा व्यापार ? लोकांचे गळे कापावयाचे, हाच ना ? खरच, आप्पासाहेब हें बोलणें नीट सम-जावून ऐकायला पाहिजे होते, म्हणजे का त्यांनी ह्याला जिवंत उभे चिरलें असतें, कां जाळलें असते, कोण जाणे ! पण माझी वृत्ति पहा, कशी चमत्कारिक झाली आहे. आप्पासाहेबांबरोबर असतांना मला ह्या बुलाखीचा मनापासून कसा कटाळा आला

होता; आणि आता ताच मजजवळ बोलत असतां इतका कटाळा वाटत नाहीं. (उघड) अहो बुलाखीदास, आम्हीच तुम्हांला माणेकभाईच्या वतीने विचारितो की, ह्यांच्यासारख्या संभावित लोकांनी आपला जगद्विख्यात व्यापार कसा बुडविला तो.

बुला०—(मनांत) पहा कसा ओढा लागला आहे ? अरेरे, मला साध्य नाहीं ती नाही, आणि हा मधल्यामधेच अपहार करणारना ! असो. एक वर्ष तर फाका मारीत बसला होता, ह्यातच मी आनंद मानीन. पण तसे तरी कां ? मिळेना झाला. पुढे कोठे जाणार ? पण माणेकभाईची तर पक्की खोडकी जिरवितां येईल. (उघड) साहेब, आपण हे विचारितां तरी कसे ? आमचाच धंदा हे ब्राह्मण करू लागले, तर आमच्या व्यापाराला कशी बरे तेजी येईल ?

आतां उगीच फार वेळ बोलण लांबविल्यास नानासाहेबांना कळेल, म्हणून बाबासाहेब कपडे करूं लागले व म्हणाले–बुलाखीदास, उद्या तुम्हांला अड्ड्यावर भेटूं. आम्हांला सध्या हवेलीत भेट घ्यावयाची आहे, तर माफी असावी. (नंतर माणेकभाईकडे वळून) चला माणेकभाई आमच्याबरोबर. तुम्हांलाही तिकडेसच जावयाचें आहेना ?

माणेक०—हे काय विचारावयाचें ? माझी तिकडेसच असामी आहे. आज आपल्या भेटीला म्हणून अमलदाराची रुखसत घेऊन एक घटका येथें आलो. नाहीं तर फुरसतीचें नांवच नको.

बुलाखीदासाने खट्टू होऊन लवून 'सलाम' केला, व घरची वाट धरली; आणि हे दोघेजण बाहेर पडले.

वाटेनें जातां जातां ह्या दोघांना रस्त्यावर व बाजूच्या झाडांवर पुष्कळ टोळ बसलेले दिसले. माणेकभाई म्हणाला,–साहेब, हे पाहिलेतना टोळ कसा झाडांचा फडशा उडवीत आहेत ? हे आल्यामुळें शेतकऱ्यांचे फार नुकसान होणार; कारण हे जेथें जातील तेथें शपथेला सुद्धां हिरवें पानही राहूं देणार नाहीत.

बाबा०—आम्हांला देखील काल येतांना शहरानजीक ह्यांचे लहान लहान थवे मधून मधून झाडांवर बसलेले दिसत होते. पण आज तर हे अतोनात आले आहेत. हे कांहीं चांगलें लक्षण नाहीं. अहो माणेकभाई, तुम्ही वरतीं आकाशाकडे तर पहा, चोहोंकडे टोळांनी तें कसें व्यापून टाकिलें आहे?

माणेकभाई०—ओहोहो, एकसारखे थव्यांवर थवे लागलेले दिसत आहेत! अगदी उंच पाहिले, म्हणजे ते लहान मुंग्यांसारखे दिसतात. आणि मागून एका पाठीमागून एक अशा किती टोळ्या येत आहेत ह्या? अहो, हे आले तरी कोणीकडून! जणूं काय ह्यांचा पाऊसच पडत आहे!

बाबा०—आमचे बाबा आज सकाळीं म्हणत होते कीं, हे उत्तरेकडून पिकाची धुळधाण करून इकडे वळले आहेत. नुकसान तर अतोनात होणार, व अगदी वर्षाच्या कडेला असें अशुभ चिह्न मुळींच कल्याणकर नाहीं. पहावे काय होते तें. (हळूच) पण माणेकभाई, तुम्हांशीं कांहीं एकांती बोलावयाचें आहे, तें बोलून नंतर आपण हवेलीकडे वळू. तर चला आपण ह्या रणछोडजीच्या मंदिरात घटकाभर बोलत बसूं.

ह्यापूर्वी दोन दिवस थोडेबहुत टोळ येऊं लागले होतेच, आणि ह्या दिवशीं तर टोळानी कहर केला होता; त्यामुळे जणूं पूर्वीचे टोळांचे लहानसहान थवे टोळांच्या फौजेचे बिनी होते असे वाटले. एकदोन महिने ही टोळधाड प्रांतांत राहून तेथें कोठेंही हिरवा पाला शिल्लक न ठेवून, हळूहळू अमदाबादेच्या सभोंवतालच्या दसक्रोई (दशक्रोशी) परगण्यावर उतरली.

हे टोळ रगाने पिवळट व तांबूस असतात. ह्यांची लांबी साधारणतः १ पासून ६ बोटें असते. ह्यांच्या पायांना करवती-सारखे पकडीसाठीं लहान लहान कांटे असून नाकावर झुरळां-सारखे दोन लांब सूक्ष्म तंतु असतात. हे प्राणी इतके जरी लहान असतात, तरीही ह्यांच्यामध्यें प्राणिमात्रांस उपद्रव करण्याची शक्ति अतिशय असल्यामुळें, ह्यांचे आगमन कधींही

कोणालाच आनंददायी नसतें. ह्या वेळेस घरांच्या कौलांवर, झाडांवर, व रस्त्यांवर ह्यांच्या झुंडीच्याझुंडी बसल्या होत्या, आणि वरती ह्यांच्या थव्यांच्या रांगा एकावर एक अशा लागल्या होत्या, आणि एकसारख्या नवीन नवीन येतही होत्या. कोणी मनुष्य जवळ आल्यास रस्त्यावर बसलेला थवा झटकन् उडून दुसरे निवांत ठिकाणी जाई. एकदां जेथे ते तळ देत, तेथें सर्व समूळ भक्षण केल्याशिवाय मुळींच ते उठत नसत. एकाद्या झाडावर बसले तर प्रथम कोवळी पालवी, नंतर जुनाट पानें वगैरे खाऊन पुढें उपाय चालत नाही, म्हणून केवळ पर्णहीन खांद्या ठेवून ते पुढच्या मुक्कामावर जात. खालीं जमिनीवर बसले, तर तेथे उगवलेलें हिरवे गवत अगदीं मुळापर्यंत कुरतुडून खात. ह्यांच्या तडाक्यांतून केवळ वाळलेली पानें व गवत कायते राही; मग तें रंगसादृश्यानें कीव येऊन ते टाकीत की काय, कोण जाणे. ह्या असल्या ह्यांच्या खादाडपणामुळें व सर्वभक्षीपणामुळें ह्यांच्या पश्चात् बहुतकरून दुष्काळ आपले उग्र स्वरूप दाखविल्यावांचून राहत नसे; पण असल्या उपद्रवी प्राण्यांसही एकाद्या झाडावरून हांकूं लागल्यास, एकादा पिंवळा टिळा लाविलेला जैन येऊन म्हणायाचा ' छेः जाऊं द्या; त्या गरीब प्राण्यांच्या वाटेस कशाला जातां ? खाऊंद्या बिच्याऱ्यांना.' परंतु ह्यांच्यामुळे पुढे मनुष्य अन्नाला मोताद होऊन कदाचित् प्राणालाही मुकतील, ह्याची त्याला विशेष परवाही नसे. फक्त मनुष्यजातीला ह्यांचे आगमन भोवते असे नाही, तर त्याच्या व्यतिरिक्त बाकीच्या तृणोपजीवी पशुपक्ष्यांसही ह्यांपासून अतिशय पीडा सोसावी लागते. गवत नसल्यामुळें गुरेढोरें प्राणास मुकतात, व पुरते धान्य नसल्यामुळें मनुष्यवर्गाला क्लेश सोसावे लागतात. असले हे केवळ शलभरूप घेऊन यमाचे दूतच जगतांत संहार करण्याकरितां फिरत असतात; किंवा ह्या जगात यज्ञयाग होत नाहींतसे पाहून महेंद्र कोपाविष्ट होत्साता जलवृष्टीच्या ऐवजीं ह्यांची वृष्टि कधीकाळीं पाठवितो.

ही दुपारची वेळ असल्यामुळें त्यांच्या पंखांवर सूर्याचे किरण पडून ते चकाकत होते, अगदीं भिडून गेलेल्या गच्च रांगांनीं सूर्याचा प्रकाश अंधुक झाला होता, त्यामुळें जणूं कांहीं आकाशांत राखेच्या रंगाच्या कापडाचें छत दिले आहे, व त्या छतांत तांबूस व पिवळे काचमणी बसविले आहेत, असें वाटलें. किंवा शिशिर ऋतूमुळें सूर्याचीं किरणें आकुंचन पावून व एकवटून तीं शलभ-मिषानें वसंतामध्यें वातावरणांत संचरूं लागलीं, व तेणेंकरून प्रकाशही कमी झाला, किंवा ही टोळधाड भावी धुळवडीची सूचकच आहे, असें वाटलें. वसंतामुळे कदाचित् पुष्पबाण बळावेल, या भयानें मृडानीपति एकवार तृतीय नेत्र उघडून शलभरूपी ज्वाला, नूतन पल्लव व पुष्पें ह्यांचा लय करण्याकरितां अंतराळांत प्रेरिता झाला. त्या टोळधाडीपासून फक्त कावळे, घारी, गीध वगैरे जीवजंतूंवर उपजिविका करणाऱ्यांना कायतो आनंद. मनुष्य-जातीपैकीं कोळी, वाघरी, ब्रोही इत्यादि जातींना हे टोळ पक्वान्नांसारखे वाटतात. बाकी सर्वत्र त्यांपासून सर्वथैव अपाय. टोळधाड ही हानीची सीमा, अनुपयोगितेची पराकाष्ठा व दैवकोपाचा परमावधि होय. अशा क्षुद्र जतूंपासूनही त्यांच्यापेक्षां शरीराने, बलाने व बुद्धीनें श्रेष्ठ प्राण्याना देखील यातायात सोसावी लागते. यावरून जुटीपासून लहानशा प्राण्यांना कर्तुमकर्तुम् शक्ति किती येते, हे सिद्ध होतें. एवढी खालच्या प्रतीच्या प्राण्यांची योग्यता, तर मग ज्यांची प्राणिवर्गात परिपक्कदशेप्रत येऊन पोहोचली आहे, अशा मनुष्यवर्गास काय असाध्य आहे बरें? आता एवढें खरें आहे कीं, टोळांसारख्या जीवांना नाश करण्याचीच कायती शक्ति असते, परंतु मनुष्यांमध्यें ही शक्ति असूनही सर्व प्राणिमात्रांस सुख देण्याची दैविक शक्ति देखील असते. म्हणून मनुष्यमात्रांनें आपल्या सच्छक्तीचा उपयोग करावा, हें त्यांना सर्वथैव उचित आहे.

कांहीं वेळ रणछोडजीच्या मंदिरांत खलबत करून माणेकभाई व बाबासाहेब हे दोघेजण बाहेर पडले. बाहेर पडतांना

बाबासाहेब म्हणाले—माणेकभाई, तुम्ही त्याची बिलकुल काळजी करूं नका. तसा प्रसंग लवकरच मी आणवितों, व तुम्हाला तसली शका धरण्याचें मुळींच प्रयोजन नाहीं, अशी खात्रीही करवितों.

माणेकभाई—साहेब, आपण आमच्यावर लोभ करितां, म्हणून हें उगीच बोलायाचे. वास्तविक दृष्टीस पडल्यास तसा लोभ राहील कीं नाही, म्हणून मी बोलतो.

बाबा०—तुम्ही तरी बरेच अहां. आपल्या वस्तूविषयीं इतकी कां तुम्ही खात्री देऊं शकत नाहीं? पसंतीचें कलम तर निरर्थक आहे, कारण आमच्यावरच सर्व त्याविषयीं अवलंबून राहणार. आणि आम्हीं म्हणजे उलट अभिप्राय देऊं, असें कधींही होणार नाही. असा आमचा पुष्कळ दिवसांपासून दृढ निश्चयही झाला आहे. येऊन जाऊन राहिली कबूली. आपलीं माणसे आपण सांभाळावीत; पण त्या विषयीं तूर्त बोलणे राहूंदे. पहिल्याविषयीं मघां सांगितल्याप्रमाणेच लौकर योगायोग आणवितों. बाकीच्याविषयीं तुम्ही मोठ्या सावधगिरीनें तजाविजीत असा म्हणजे झाले. काम फत्ते झाल्यास तुम्हींसुद्धां खुष व्हालच. चला तर, वेळ झाली. आपण हवेलींत जाऊं.

उच्च सत्पथावरून मनुष्याचे स्वेच्छेनें अधःपतन व्हावयाला लागलें, म्हणजे तो अमुकच निंद्य काम करून थाबेल, असें कधींही समजूं नये. रसातळास पोचल्याशिवाय त्याच्या मनाची तृप्तीच होत नाही.

---

*

भाग ६ वा.

त्यांचा संग नको मजलागीं । त्यांच्या तोंडा लागो आगी ॥ध्रु॥
वरिवरी वचनें दाविति गोड । अंतरिं दुर्बुद्धीचा मोड ॥१॥

—आनंदतनय.

बाबासाहेबांशीं बोलणें झाल्यापासून माणेकभाई हा घरीं मोठ्या मनमिळाऊ स्वभावानें वागूं लागला. आपल्या बायकोला अमकी एक गोष्ट आवडत नाहीं तर ती मुद्दाम करून तिचें मन जो पूर्वी पदोपदीं दुखवीत असे, तो त्या दिवसापासून तसें करीनासा झाला. आनंदशंकराशीं गोडीगुलाबीने वागल्यापासून जयलक्ष्मीला आनंद होईल, हे जाणून त्यानें त्याच्याशी सुद्धां फारच सलोख्याची व ममतेची वर्तणूक ठेविली. एकही दिवस कर्णकटु बोलण्याशिवाय ज्यानें जाऊं दिला नाहीं, त्या माणेकभाईत आपल्याविषयीं अशी चांगली बुद्धि झालेली पाहून, आनंदशंकराला बरेंच नवल वाटलें. परंतु ह्यांत कांही तरी मानभावीपणा असावा, असें त्याच्या कधींही लक्षांत न येऊन 'पूर्वी मीच वाईट वागत असेन, म्हणून ते मला नेहमीं बोलत. आतां मी तसा कांहीं द्वाडपणा करीत नाहीं, म्हणून तर ते ह्या १०–१२ दिवसांत किती मजवर माया करितात' असें म्हणून तो सुखासमाधानांत दिवस घालवूं लागला. जयलक्ष्मीला तो एके दिवशीं म्हणाला 'ताई, आतांशी भाई मला कधीं रागें भरत नाहींत. नेहमी कचेरीहून आल्यावर माझ्याजवळ बसतात, व आज काय शिकलास वगैरे विचारतात, व अक्षर पाहून कधीं वळणही देतात.' ह्यांत कांहीं तरी काळेंबेरें आहे, अशी जयलक्ष्मीची पूर्णपणें खात्री होतीच; परंतु तशी शंका येऊन उगाच सुखांत असणाऱ्या आनंदशंकराचें मन दुःखित करूं नये, म्हणून ती म्हणाली:—'बाळा, ते किनई तुझ्या बऱ्यावरच आहेत. एकादे वेळेस ते बोलतात; परंतु

त्याकडे लक्ष देऊं नये, म्हणजे झालें. (मनांत) पण असल कृत्रिम प्रेमा किती दिवस टिकेल कोण जाणे !'

हिच्या मनांत साहजिक माणेकभाईच्या एकंदर वर्तनांतील खरेपणाविषयीं बराच संशय होता; तथापि तो त्याच्या नजरेस न पाडतां, पूर्वी जी नवऱ्याशीं अगदी बोलण्याची टाळाटाळी करी व कंटाळा दाखवीत असे, तसें सध्यां न करितां वरकांती उल्हास दाखवून ती त्याच्याशीं थोडें बहुत काम नसतांही बोलूं चाल लागली. तिच्या स्वभावांत हा पालट झालासें पाहून माणेकभा ईला बराच आनंद झाला; व आपला दुष्ट हेतु सिद्धीस नेत येईल असा त्याला धीर आला. डोहाळेजेवणानंतर तिच्याव जो प्रसंग आला होता, तेव्हांची ह्याची उदासीन वर्तणूक थोडी बहुत तिच्या कानांवर मोहनाकडून गेली होती; व आपण ज्यांव ममता करितों, त्यांवर हा बहुशः सापासारिखा डाव धरितो अशी तिची खात्री झाली होती. ह्या दोन्हीं कारणांनीं ती गेल्या वर्षांत ह्यांच्याशीं अगदीं अडल्याखेरीज कधींही बोलली नाही आपल्या संसाराची साधारण माती झाली आहे, असें जरी ती पक्कें जाणून होती, तरीही आपल्या वृद्ध पित्यास व शेजाऱ्यापाजाऱ्यांस वस्तुस्थिति कळल्यास उगाच त्या बिचाऱ्यांला काळजी, व लोकांत आपली फटफजीती होईल, म्हणून ती वरकाती आनंदवृत्ति ठेवून आपलें दुःख गिळून टाकीत असे. लोकांसमक्ष तिनें नव ऱ्याला कधीही टाकून बोलूं नये; परतु एकांतांत प्रसंग पडला तर ती त्याला बोलल्याशिवाय राहत नसे. पूर्वी ही लहान असत जसा तो मारून मुटकून तिला चीप बसवीत असे, तसे आत करण्याची ह्याची छाती नव्हती, म्हणून त्याला मुकाट्यानें जळ फळत सर्व बोलणीं ऐकून घ्यावी लागत; कारण सर्व विको पाला गेलें असता, कदाचित् आपला मनोदय सिद्धीस जाणा नाहीं, म्हणून तो दम धरून स्वस्थ बसे. एकमेकांचीं उणं खराबायकोला माहीत असलीं, व त्या उणेपणापासून त्यापैकं एकाला कांहीं कार्यभाग साधून घ्यावयाचा असला, म्हणजे

असाच सुखाशिवाय काळ लोटावा लागतो. नवराबायकोंत भांडणें तर व्हायचींच; परतु नेहमीं बेबनांव असणें व कधींमधीं भांडण होणें, ह्यांत महदंतर आहे. आणि तशांत भांडणाभांडणांतही अंतर आहेच. कारण कित्येक प्रेममूलक व प्रेमपर्यवसाई भांडणें असतात, व कित्येक द्वेषमय भांडणे असतात. त्यांपैकी दुसऱ्या तऱ्हेच्या भांडणांनीं संसाराची राखरांगोळी होते; परंतु पहिलीं भांडणें दंपत्याच्या परस्पर प्रेमाला व्यंजनाप्रमाणें रुचकर व उत्कर्षदायी असतात. अतएव केवळ भांडणानेंच मनुष्य ससारसुखाला अंतरतो, असें कदापि समजूं नये.

त्याच दिवशीं रात्रीं जयलक्ष्मी खोलींत आलीसें पाहून माणेकभाई म्हणाला—हो, मला बरी आठवण झाली. मला ते गोविंदराव वोकील आज दुपारीं कचेरीत भेटले होते. त्यांनी सहज गोष्ट काढतां काढतां आपल्या आनंदशंकराची फारच प्रशंसा केली. त्यांच्या सांगण्यावरून याचे सस्कृतात बरेच अध्ययन झालें आहेसें दिसतें. मी एक दोन दिवसांत त्याची परीक्षा घेऊन माझी खात्री झाल्यावर एक सोन्याची आंगठी त्याच्या बोटांत घालीन; कारण आपण जर त्याला मुलाप्रमाणे वाढविलें, तर आपल्या योग्यतेस साजे असा त्याचा डामडौलही ठेविला पाहिजे, नाहीबरें?

जयलक्ष्मी—(मनांत) काय कावा करण्याचें मनामध्यें आणले आहे, कोणजाणे. काय विद्वत्ता रडते आहे, ती जशी काय मला ठाऊकच नाही. परीक्षा घेण्याचें तोंड तर पहाना? (उघड) पण त्याला ती आंगठी कशाला द्यावयाला हवी ? बाबांनीं कांहीं कमी केले नाहीं. उगाच जास्ती लाडावून तो बिघडेल मात्र.

माणेकभाई०—माझी पक्की खात्री झाली आहे, कीं तो कांहीं बिघडणार नाहीं. परंतु तुम्ही म्हणतां म्हणून ती सध्यां देत नाहीं. पुढें एकादा चांगला सणावाराचा दिवस पाहून, याला ती दिल्यावांचून मात्र मी कांहीं राहणार नाही. कारण

त्याला जितका परकेपणाचा विसर पडेल, तितकें करण्याकडे आपण झटले पाहिजे.

जय०—(मनांत) हे म्हणतात, ह्याप्रमाणेंच ह्यांच्या मनांतही चांगले विचार आहेत का? परंतु कोण जाणे तसेही असेल. अगदीं जगांतून उठलेले लोकही कधी कधीं सदुपदेश व सत्संगति ह्यांनीं मार्गावर येतात. त्याप्रमाणेंच यांच्यामध्येंही तसा बदल झाला असेल का? तसें, झालें तर अजून सुद्धां संसार उभारतां येईल. पण छे; मी बोलून चालून अभागी. माझ्या कपाळीं इतके सुख कोठून असणार? प्रत्यक्ष ह्या बोलण्याविरुद्ध ह्यांची करणी होईतोपर्यंत, मी तरी असे कुतर्क काढून उगाच जीवाला ताप देत नाहीं. जगदंबेच्या कृपेने ह्यांच्यांत पालट झाला असेलच. (उघड) मी कांही सांगितले पाहिजे असें मुळींच नाहीं. कारण माझी तितकी बुद्धी नाहीं व योग्यताही नाही. जे कराल ते योग्यच असणार.

माणेक०—(मनांत) बायकांत पुरुषांइतके डावपेंच नसतात. म्हणून हिच्या बोलण्यांत लबाडी असेल असें मला वाटत नाहीं. असो, ही वेळ एकंदरीत बरी आहे; तर पर्यायानें खुलासा काढूं. (उघड) उगाच अगी वेडेपणा ध्यावयाचा, नाही का? काय म्हणे माझी बुद्धि नाहीं? तुमच्यासारखी शहाणी बायको विरळा. मला त्याचा पुष्कळदां अनुभव येऊन चुकला आहे, व यामुळे ब-याच गोष्टीविषयीं पूर्वीचे माझे विचार देखील बदलले. मी कधीं कोणाची फारशी स्तुति करीत नसतों, व यदाकदाचित् मी केली, तर उगाच भलत्यासलत्या कुचकाम्याची कधींही करीत नसतों, समजलांत?

जय०—(मनांत) देवा, हे स्वप्न तर नाहीना? इतकें गोड बोलणें कधीं ऐकल्याचें मला तर आठवत नाहीं. सुखांत नांदण्याला मला अधिकार नाहीं, तरीही हे भवानि, तूं कृपाळू होऊन अज्ञानांत घडलेले माझे सर्व अपराध पोटांत घालून मला हा सोन्याचा दिवस दाखविलास, ह्याबद्दल मी कोणत्या

रीतीनें उतराई होऊं? (उघड डोळे भरून येऊन) मला इतकें गौरवाचे व ममतेचे बोलणें कधीही माहीत नव्हते. म्हणून केव्हाही मजकडून मूर्खपणामुळें आचरणांत किंवा बोलण्यांत अपराध झाले असतील, तर ते पोटीं घालून ही आपली बटीक समजून आजच्याप्रमाणे नेहमी सेवा घेत जावे, हेच माझें मागणें आहे.

माणेक०—(मनांत) आतां बहुतकरून अगदीं ताब्यांत आली आहे. तर कांहीं सांगितलेले मुकाट्याने करीलच. (उघड) हे काय, इतके गहिंवरावयाला कशाला पाहिजे? गेल्या गोष्टीची आठवण काढून हल्लींच्या सुखांत का विरजण घालावें? माझ्या मनांत तुजविषयीं कांहीं देखील राग नाही बरें.

असें म्हणून त्यानें तिच्या वरकांतीं चंद्रवळाला न जुमानतां तिला जवळ घेतले, व आपल्या धोतराच्या पदराने तिचे डोळे पुसले. अशा प्रकारची नवऱ्याची वागणूक तिला कधींही माहीत नसल्यामुळें, तिच्या मनावर सद्यःसुखातिशय व पूर्वानुभूत दुःख या दोहों विकारांचा चमत्कारिक परिणाम झाला. एकदम सुखातिशय झाल्यामुळे तिला आपला देह ताब्यांत न ठेविता आल्याने देहभान जाऊन नैसर्गिक स्त्रीलज्जादि विकारांचा लोप होऊन, नकळत त्याच्यावर तिनें आपला देह टाकिला. सद्यः-स्थितीशी पूर्वानुभूत दुःखाची तुलना करून तिला अतोनात रडें कोसळले, व त्या रडण्यांत आनंद व दुःखाचे मिश्रण होते; तथापि असला सुदिन दृष्टीस पडला, म्हणून विशेष हर्षविकारच झाला होता. साधारणतः आपल्या लोकात पूर्वीपासून पति हेंच मुख्य दैवत, प्रेमाचें साहजिक स्थान, व संसारसुखाचे आगर असें मानण्याचे लहानपणापासूनच स्त्रियाचे मनांत बिंबविल्यामुळे, त्या यदाकदाचित् कुमार्गाकडे नैसर्गिक प्रवृत्तींनीं म्हणा, किंवा पुरुषाच्या कपटजालानें म्हणा, जरी गेल्या, तथापि त्यांचा साहजिक ओढा पतीकडे असावयाचाच. निःपक्षपाताने विचार करूं लागलें असतां, आपल्यास असें आढळून येईल कीं, बहुशः पुरुषच स्त्रियांना अनीति-मार्गा-

कडे घेऊन जातात, व कितीही यौवनभरानें पीडलेली व कामानें विह्वल झालेली स्त्री असली, तंथापि ती स्त्रियांचें नैसर्गिक भूषण जी लज्जा ती टाकून परवश होते, अशीं उदाहरणें फारच विरळा. अशी जर साधारण स्त्रियांची गोष्ट, तर जिच्या अधः-पतनाला थोडाबहुत प्रत्यक्ष नवराच कारणीभूत असतो, तेथें तिचें वाईट पाऊल पडल्यावर ती सर्वथैव दोषास पात्र होईल काय? आतां ह्यावर कदाचित् असा आक्षेप येईल कीं, प्रत्यक्ष लग्नाच्या बायकोविषयीं उदासीन असणारे लोक किंबहुना नस-तातच; व जरी असले तथापि स्त्रियांनीं स्वधर्म सोडणे हे दंडार्ह आहे. जगांत प्रकृतिभिन्नत्व असतेंच, त्यामुळें अशा नराधमांचा केवळ अभाव कल्पणें, म्हणजे आपण सत्ययुगांत कालक्रमणा करीत आहोंत असें होईल. बाकी स्त्रीला वाममार्ग मोठ्या कष्टानें स्वीकारणें भाग पडल्यास, तिला दंड नसावा, असें कोणाही समंजस मनुष्यास वाटणार नाहीं. परंतु पुरुष कुमार्गाकडे आपखुषीनें वळला असतांही आपण ज्या न्यायानें फार झालें तर तो वाईट चालीचा आहे, एवढें म्हणून स्वस्थ असतों, व सामाजिक निर्भर्त्सनेचा त्याला पतित स्त्रियांप्रमाणें त्रास भोगावा लागत नाहीं; त्याच न्यायानें आपण तशा स्त्रियांची मोठ्या नाखुषीनें हातून घडलेली चूक जर पाहावयाला लागलों, तर हल्लीच्या सामाजिक स्थितींत जी त्यांना पीडा सोसावी लागते, ती योग्य होईल काय? शारीरिक व मानसिक शक्तींनी व तसेंच अनुभवानेंही पुरुष स्त्रियांपेक्षां बलवत्तर असतात. आपल्या इंद्रियांच्या बाह्य चेष्टेवर ते साहजिक त्यांपेक्षां जास्त दाब ठेवूं शकतील. अशा सर्व तऱ्हेनें पुरुष स्त्रियांपेक्षां अधिक शक्तिमान् असूनही, एकाच योग्यतेचा अपराध झाल्यास, दोहोंच्या शिक्षेत अंतर—पुरुषाला कमी शिक्षा व स्त्रियांना जास्त—हा न्याय विचारशून्य पशु देखील करणार नाहींत; तर मग सद-सत् जाणणारे व न्यायीपणाची शेखी मिरविणारे पुरुष असा अन्याय करावयास धजतात हे केवढें आश्चर्य! शिवाय वर सांगितलें

आहेच कीं, पुरुषांप्रमाणें स्त्रिया अनाचारास सहसा धजत नसतात. तर अशा अबलांस कपटजालामुळें फसून सर्व प्रकारें कमी गुन्हा केल्याबद्दल, जास्त दंडाई व निःसंशय जास्त अपराधी असे जे पुरुष त्यांपेक्षांही जास्त कडक शिक्षा, ह्या अन्याय–सीमेला काय म्हणावें बरें ! आतां एवढें खरे आहे कीं, ह्या असल्या धरसोडीच्या व अन्यायमूलक शासनाबद्दल समाजाकडेस बराच दोष लागतो. ह्या योगानें व्यक्तिमात्रास समाजाच्या ढिलेपणामुळें वाटेल तें करण्यास फावते. परंतु अशी समाजाची शोचनीय स्थिति सुधारण्याचें काम समाजाच्या पुढारी म्हणविणाऱ्या शिष्ट मंडळीकडेसच आहे. स्त्रीपुरुषांच्या संबंधानें सद्यःस्थितीपेक्षां अधिक शुचिर्भूत विचार व आचरण जोंपर्यंत समाजांत होणार नाहीं, तोपर्यंत उत्कर्ष मिळविण्याविषयीं समाज योग्यच होणार नाहीं. कारण ज्या ज्या राष्ट्रांत अशा प्रकारची सुधारणा होत आहे, ती ती राष्ट्रे उदय पावत आहेत; ही इतिहासप्रसिद्ध गोष्ट आहे. असो.

अशी पश्चात्ताप होऊन गहिवरलेल्या जयलक्ष्मीची पतिवश स्थिति पाहून, साधारण विचारी मनुष्याच्या हृदयांत तिच्या सारखेच विकार झाल्याशिवाय राहिले नसते. परंतु माणेकभाईवर ह्या अनुरक्ततेचा तसा हृदयंगम प्रकार मुळींच झाला नाहीं. ‘ गाढवास गुळाची चव काय ? ’ ह्या म्हणीप्रमाणें ह्या वेळीं त्याची वर्तणूक होती. बायको आपलें म्हणणें आतां बहुतकरून ऐकेल, असें वाटून त्याला बराच आनंद झाला; व त्यामुळे प्रेमाभिभूत झालों असें त्यानें तिला भासविलें. एकंदरीनें जयलक्ष्मीच्या मनाप्रमाणे माणेकभाई नव्हता; परंतु जेथें नित्य खडाष्टक असे, तेथेंच अशी प्रसन्न मुद्रा पाहून, ती स्वाभाविकच त्याविषयींचा आपला तिटकारा विसरून आनंदसागरांत हेलकावे घेऊं लागली, ह्यांत कांहीं नवल नव्हतें. तिचा आशांकुर फिरून जोमानें बाहेर पडूं लागला, व इतके दिवस नवऱ्यानें आपल्याला वाईट रीतीनें वागविले, ह्याचा विसर लवकरच तो आपल्या भावी सद्वर्तनानें

व मायाळुपणानें पाडील, असें तिला पूर्णपणें वाटूं लागलें. आपली योग्यता नसूनही बायको मनासारखी सुरूप नसल्याबद्दल पुरुष जिसका खेद करितात, व तशीच अप्रयोजक बाबत काढून परस्त्रियांशी निंद्य व्यवहार ठेवितात, तितक्या कांही बायका आपल्या योग्यतेनुरूप सुरूप व मनासारखा नवरा नसतांनाही खिन्न होत नाहीत; व त्या सबबीनें वाईट मार्गाकडे सहसा जात नाहीत. निदान हल्लींच्या आपल्या बायकांच्या स्थितीमध्यें तरी आपल्या प्रस्तुतच्या ससारस्थितीस न कटाळतां, आनंदाने पतीच्या इच्छेनुरूप कालक्रमण करणाऱ्या साध्वीच फार मिळतील. कदाचित् ह्या चांगुलपणाला पाश्चिमात्य सुधारणेचे वारें लागून एकादे वेळेस त्याचे स्थित्यंतर न होवो म्हणजे झाले. चुकीनें भलत्या मार्गाकडे जाणारी स्त्री जर अनुताप होऊन परत सन्मार्गाकडे वळेल, तर तिचे विशेष अभिनंदन केलें पाहिजे; तिला धीर दिला पाहिजे. स्त्रियाचे हृदय प्रेमानं परिपूर्ण असतें. आपले प्रेम-भांडार कोणावर तरी ओतल्याशिवाय त्यांच्या जीवाला सुख व समाधान नसतें त्यांच्या प्रेम-भांडाराचा पति हाच सर्व प्रकारे अधिपति; आणि त्यानें त्या भांडाराचा विनियोग तिच्या कल्याणाकडे व सुखाकडे लक्ष देऊनच केला पाहिजे. शिवाय, बोलून-चालून स्त्रिया अचला. त्यांना कोणाचा तरी आधार पाहिजेच; आणि यौवनावस्थेत पतीशिवाय दुसरा योग्य आधार त्यांना कोठून असणार? म्हणून पतीने सदा आपल्या प्रियेविषयीं काळजी वाहून तिच्या सुखास्तव झटले पाहिजे, हेंच त्याचे कर्तव्यकर्म. सर्व प्रकारे साधु व शुचिर्भूत असा मनुष्य सांपडणे फारच विरळा. म्हणून मुग्धावस्थेत गैरसमजुतीने, नरपशूंच्या फुसलावणीनें सत्पथापासून कोणी च्युत झाले आहे असे समजले, तर त्याची नैसर्गिक प्रवृत्ति कशी आहे, हे त्याच्या समजूं लागल्यानंतरच्या आचरणावरून पाहून नंतर त्याला दोष द्यावा. असें केल्यानें संसारांत सुखवृद्धि होते. उगाच दांभिक साधुत्वाचा आंव घालून मनुष्याच्या हातून दुर्घट असें आचरण

होत नाही, म्हणून व्यर्थ त्याची निंदा करावयाची, ह्यांत शहाणपण नाहीं व तादृश अर्थही नाहीं. मनुष्यमात्रांत मानवता असणें हेंच त्याला शोभतें. जो केवळ आपल्या निष्कलंक पुण्याचरणाचा गर्व वाहतो तो बहुशः भोंदू असावयाचाच. निष्कलंक बाह्याचरण व अंतःकरणशुद्धि हीं दोन्ही एकत्र सांपडणें फारच विरळा; किंबहुना आधुनिक खटाटोपीच्या काळांत तीं सांपडण्याचें नांवच नको. गुणदोष पाहतां साधारण मनुष्यापेक्षां अमक्या मनुष्यांत गुणाधिक्य सांपडतें, असे मानवतेची कसोटी लावून आढळल्यास ‘ तो मनुष्य सज्जन आहे ’ असें म्हणायाला कांहीं एक प्रत्यवाय नाही. असो.

जयलक्ष्मीला अत्यानंद झाला. तिच्या मुखचंद्रावर संतोषाचें व शांतींचें तेज झळकूं लागलें; त्यामुळे जणूं धुक्यांतून नुकताच चंद्र पूर्णपणे मोकळा झाला असे वाटलें. अति भयंकर वादळांतून हिसके खातां खातां सुटलेले तारूं समुद्राच्या किनाऱ्यावर शांत वेळीं नांगर टाकून एकदां निवांत स्थळीं पडलें, म्हणजे जसा तारवावरील नावाड्याना आनंद होतो, तसाच परस्पर–विरोधामुळें संसारसुखास आंचवलेली जयलक्ष्मी पुनः शांत प्रेमसुख अनुभवूं लागली, व तसेंच ते कायम राहील ह्या आशेने हर्षभरित झाली. संसार सुखदायी होण्याला फारसें कांहीं लागत नसतें. केवळ समाधान, शांति, व प्रेम ह्या तिहींची सांगड असली, म्हणजे स्वर्गाचे सुखच संसारांत असून मिळतें. ह्या माया-भ्रमाचें लौकरच निरसन होईल, असें ह्या वेळीं तिच्या स्वप्नींही नव्हतें. पतीचे ठिकाणी तनमन अर्पून, जसा गारुड्याच्या पुंगीच्या नादाला नाग लुब्ध होतो, तद्वत् ती त्याच्या अधीन झाली होती. हा केवळ मोहाचाच झपाटा म्हणावयाचा; कारण नयन असून तिने ते कृत्रिम आचरण पाहिलें नाही; स्मृति पूर्वीचीं दुर्वर्तनें विसरली, व बुद्धि असून कापट्य ओळखिलें नाहीं. तिच्याकडे तरी काय बोल ? आपल्या दैवताविषयीं शंका कधी तरी संभवेल काय ?

तिचें सांत्वन करून व तिला कुरवाळून माणेकभाई म्हणाला–छत्, असें वेड्यासारखें करूं नकोस. जशा कांहीं किती दिवसांनीं एकदांच्या गांठी पडल्या. मजवळ पदर पसरण्याचें कांहीं कारण नाहीं. गतगोष्टी मी सर्व विसरलों बरें. त्याची आठवण काढून तूं उगाच हृद्रोग लावून घेतेस. त्यामुळें सोन्यासारखें अन्नही अंगीं लागत नाहीं. नीट चांगलें आनंदानें असावें म्हणजे झालें. (अंगावरून हात फिरवून) पण किती तरी तूं वाळत चालली आहेस ?

जय०—माझा देह आपल्या कारणीं झिजला, तरच सौभाग्य-सुख. आपल्याला आनंद तरच मला आनंद. मी इतके दिवस अंध होतें. मीं काय केलें पाहिजे होतें, हें न समजून माझे किती अपराध झाले, ते सर्व लक्षांत आलें, म्हणजे अगदीं भडभडून येतें. आपण दया करून अपराध पोटीं घालतां, परंतु आपले चरणांच्या धुळीला सुद्धां स्पर्श करण्याची माझी योग्यता नाहीं. मी कशी उतराई होऊं ?

माणेक०–छेः छेः असें बोलूं नये. अजून काय झालें आहे ? इतक्यांतच अशी विरक्तासारखी काय बोलतेस ? (पायांशीं लोटांगण घेतलेलें पाहून) पण मी तुला सांगतोना, मी सर्व विसरलों म्हणून. ऊठ, असें काय बरें ? वेडी नाहीं तर. माझ्या पोटांत कांहीं नाहीं बरें. फक्त माझे सांगण्याप्रमाणें करीत गेलीस, तर आपले सर्व दिवस आनंदांत जातील.

जय०–(मनांत) देवा, हा गोड दिवस तूं मला सरतेशेवटीं दाखविलासना. एकदांचे घोर अंधारांतून उजेडांत सुखसोहाळे पाहण्यास मला बाहेर काढलेंस. मीं जन्मोजन्मीं जरी तप केलें, तरीही हें सुख भोगण्यास मी योग्य होणार नाहीं. (उघड) आपल्या शब्दाबाहेर गेल्यास रौरव नरक नाहीं भोगावा लागणार? आजपासून आपल्या शब्दांवर माझें जीवन. आपल्या सांगण्या-बाहेर मी कधींही जाणार नाहीं. माझ्या गळ्याची शपथ. मी

जर खोटें बोलत असेन, तर माझी जीभ किडे पडून सडेल, आपली आज्ञा पाळणार नाहीं, अशी शका सुद्धां नको घ्यायाला.

माणेक०–(मनांत) आतां कांम झालेंच फत्ते. व तेंही किती सोप्या युक्तीनें ! झाला म्हणावें शिताफी, नाहीं तर दुसरे बावळट काम करायाला जातात व तोंडघशीं पडतात. आतां राहिलें कायतें, एकदांचे खुबीखुबीनें सांगायाचें. पण ती नाकबूल जाईल का ? छेः मला नाहीं तसें वाटत. बायकांचा ओढा साधारण तिकडेसच असतो. पण तसें कशाला ? स्पष्ट कांही तशी गोष्ट सध्यां काढूं नये. अगोदर दृष्टीस पाडवावी मग पाहूं काय होतें तें. (उघड) मला खात्री आहेच, परंतु उगाच तसें सांगायाचें, म्हणून सांगतों. बरें, आतां रात्रही बरीच झाली आहे, व अशा दुःखकारक गोष्टीपासून जीवाला क्लेश मात्र होतात; म्हणून गतगोष्टीविषयीं फिरून कधींही बोलायाचें नाहीं, बरें. पण, होय बरी आठवण झाली. तुला ते बाबासाहेब कोतवाल माहीत आहेत का ?

जय०–नानासाहेबांचेना ? होय, पण मीं त्यांना कधीं पाहिलें नाही.

माणे०—होय तेच ते. त्यांचें कुटुंब सरस्वतीबाई तुला फार विचारीत होत्या. म्हणे, गेल्या वर्षाच्या वरघोड्याच्या प्रसंगापासून त्यांच्या मनांत तुझी ओळख व्हावी असें फार आलें आहे.

जय०—असे का? मला तरी बाई काय माहीत? गेल्या चैत्रांत त्यांच्या येथून हळदकुंकवाला, कीं कशाला कोण जाणे, बोलावणें आलें होतें; परंतु मला चैन नसल्यामुळें मी तिकडे गेलें नाहीं.

माणेक०—त्याचें आतां काय ? परंतु ते इतकी विचारपूस करितात, तर त्यांच्या येथें जात जा.

जयलक्ष्मी—‘होय जात जाईन’ असें म्हणाली; व नंतर दोघेंजण आनंदानें झोंपीं गेलीं.

भाग ७ वा.

हळदकुंकूं.

तिसरे दिवशीं नानासाहेबांच्या येथे चैत्राचें हळदकुंकूं होतें. त्या दिवशीं त्यांच्या थोरल्या दिवाणखान्यांत पुष्कळ आरास केली होती. जिना चढून दिवाणखान्यांत जाताना एक लहानशी खोली होती, पायांची धूळ वगैरे झाडून टाकण्यासाठीं म्हणून तींत एक खरबरीत तरट ठेविलें होतें. दिवाणखान्यांत जाजम पसरून, त्यांवर मधोमध दोन्ही बाजूंला सारख्या लांबी-रुंदीचे दोन सुरेख गालिचे होते. दरवाज्याच्या समोरच्या भिंती-तल्या कमानींत शिसवी लांकडाची कोरींव मेहरपीची चौकट बसविली होती. चौकटीच्या पुढल्या वरच्या भागावर बेगड लाविलें होतें. त्या चौकटीपुढे भिंतीला लागून पेट्यांवर पेट्या ठेवून सुमारे अडीच हात उंच व तीन हात लांब आणि दीड हात रुंद जागा केली होती. त्या पेट्यांपुढेंच सुमारें दीडवीत वरच्यापेक्षां खालपट व मागच्यापेक्षां दोन्ही बाजूंस दीडवीत सारखी जागा सोडून धाकट्या पेट्या ठेविल्या होत्या; व ह्या रीतीनें हळूहळू पायऱ्यापायऱ्यांनी जागा निमुळती करीत उतार केला होता. अगदीं सरतेशेवटीं त्या भिंतीपासून सुमारे ५ हातांवर एक दीडवीत उंचीचा चौरंग ह्या उतारामुळे ठेवावा लागला होता. ह्या पेट्यांवरून तिन्ही बाजूंनी अमदाबादी किनखाब पसरला होता. दोन्ही बाजूंस दीड हात उंच अशा दोन पितळी समया लाविल्या होत्या. चौकटीच्या आंत सुमारें दोन हात उंच घडवंचीवर एक चौरंग ठेवून त्यावर गौरीचा कोरींव चंदनी लांकडी डोल्हारा ठेविला होता. त्या डोल्हाऱ्यांत पूर्वाभिमुख देवीची मूर्ति ठेविली होती; व पुढें चांदीच्या तब-कडींत एक बाळकृष्ण ठेविला होता. चौरंगाच्या दोन्ही बाजूंस दोन चांदीच्या समया ठेविल्या होत्या. त्या कमानीच्या पुढच्या उतरणीवर चांदीच्या ताटांत अनरसे, करंज्या, लाडू वगैरे फरा-

ळाचें सामान नीट व्यवस्थेनें लावून ठेविलें होतें. जवळच एका चांदीच्या तबकांत (सोंगट्यांत) सुवासिक विजापुरी अगरबत्त्या लाविल्या होता; व फुलाच्या माळा टांगिल्या होत्या; खालच्या भागावर कारली, दोडके, आंबे, केळीं, पपनस, पेरू, डाळिंबें, द्राक्षांचे घड, मक्यांचीं कणसे, ऊस, मुळे, चिंचा, वांगीं, हरतऱ्हेच्या शेंगा वगैरे गोकाकची प्रसिद्ध लांकडी चित्रें कांतलेलीं हस्तीदंती बुद्धिबळें, रंगीत लांकडी खेळणी, व नानातऱ्हेची पुण्याची मातीची व कागदाची चित्रे मांडिलीं होती. खरबूज, कलिंगड, पेरू, खिरण्या इत्यादि फळफळावळही तेथे ठेविली होती. समयांच्या पुढल्या बाजूस पट्टण येथील मातीच्या कुंड्यांत गव्हांचीं शेतें होतीं. अगदीं खाली दोन्हीं बाजूंस दोन लटोपटींचीं लहान मुलें गजनीची कुंची घालून गौरीकडे तोंड करून बसविली होतीं.

कमानीच्या वरतीं सर्व भिंतीवर मोठे बिलोरी आरसे लाविले होते. दिवाणखान्याच्या सुरेख कडीपाटाच्या कोरीव छताला पांच पांच हंड्यांच्या तीन रांगा होत्या. प्रत्येक रांगेत पांढरी, हिरवी, तांबडी, हिरवी, पांढरी अशा अनुक्रमानें कांचेच्या हंड्या लाविल्या होत्या. उत्तर–दक्षिण भिंतींना चार चार खिडक्या होत्या. आंत बाहेरचा प्रकाश येऊं नये, म्हणून या खिडक्यांस मखमूचे पडदे लाविले होते. ह्या भिंतींवर रामरावणादिकांचीं युद्धें, अंगदशिष्टाई, पांडवांचा वनवास, द्रौपदीवस्त्रहरण, कृष्णाच्या बाललीला वगैरे चित्रें हुबेहुब काढलीं होतीं. त्या चित्रांवर रंगाची चकाकी दिसत होती. भिंतीच्या मधोमध थोरले बाजीराव पेशवे व दमाजी गायकवाड यांच्या तसबिरी टांगल्या होत्या. भिंतीच्या खांबांत छताजवळ उदबत्त्या लाविल्या होत्या. कमानीच्या उजव्या बाजूस एका चांदीच्या घंगाळांत भिजविलेले हरभरे व चांदीच्या ताटांत खरबुजांच्या फांकी व बत्तासे ठेविले होते. डाव्या बाजूस जवळच्या खोलींत जाण्यासाठीं एक दार होतें. त्यावर एक चिकाचा पडदा सोडला

होता. चांदीचे तबकांत पानसुपारी व चांदीच्या वाट्यांत हळदकुंकूं होतें.

संध्याकाळच्या पांचसहा घटकांपूर्वींपासूनच बायकांची येण्याची सुरवात झाली होती. ह्यानंतर सुमारें दोन घटकांनीं सर्व बायका गेल्यासें पाहून एक बरीच वयस्क स्त्री सुमारें २५ वर्षांचे तरुण स्त्रीस म्हणाली–कायग सरस्वती, गुजराती बायकांना कांहीं बोलावणीं केलीं आहेत का ? अजून कोणी आल्या नाहींत त्या ?

सरस्वतीबाई म्हणाली–होय, केलीं आहेत तर. अमृतलाल ताराभाई, निळकंठभाई, ह्यांच्या येथें बोलावणेंकरी पाठविला होता. मला वाटतें, त्या सगळयाजणी मिळून एकदम येतील.

ह्यांचें हें बोलणें होत असतां आंतल्या खोलींत दुसऱ्या बाजूनें बाबासाहेब येऊन, सुमारें १२।१३ वर्षांच्या पोरीस म्हणाला–कायग गोदे, आज तुला अगदीं बागडायला व मिरवायला मोकळीक आहे, नाहीं का ? सासरीं असें करायाला मिळत नसेल, म्हणून आज नट्टापट्टा करून कशी उड्या मारीत इकडून तिकडे हिंडत आहेस ? तुला कांहीं हळदकुंकूं द्यावें लागत नाहीं का ?

गोदू म्हणाली–भाऊ, आतांच कनई मी कोठे मोकळी झाल्यें आहें. कोणी बायका आल्या, म्हणजे लगेच आई हांक मारीलच. पण तूं कशाला इकडे आमच्या राज्यांत आलास ?

बाबा०––(हंसून) कां, तुझी कांहीं भीति आहे का ? पण कायग अजूनपर्यंत कोण कोण येऊन गेल्या ? कोणी गुजराती बायका आल्या होत्या का ?

गोदू०––भाऊ, तुलारे बायकांची पंचाईत कशाला ? कोणी येवो अथवा न येवो, पुरुषांनीं आमच्या कामांत उगाच लक्ष घालूं नये. 'बायकांत पुरुष लांबोडा भाजून खातो कोंबडा.'

बाबा०––पुरे, चाहाटळ नाहीं तर. मी एवढ्यासाठींच विचारतो कीं, बोलाविल्यापैकीं कोणाकडील माणसें आलीं,

कोणाकडील"नाहींत, हे कळावें म्हणून. ही मजजवळ यादी आहे. यांतून कोण" कोण आलें सांग पाहूं. मी ही वाचतो, नीट ऐक.

त्यानें पांचसात नांवें घेतल्यावर निळकंठभाईचें नांव आल्याबरोबर 'गुजराती बायकांपैकी अजूनपर्यंत कोणीही आल्या नाहींत' असें ती बोलली; व आई, ही मी आलें' असें म्हणून ती तशीच गडबडीनें दार न लावतां चिकाचा पडदा बाजूला करून दिवाणखान्यांत गेली.

गोदावरी ही नानासाहेबांची धाकटी मुलगी. ही माहेरीं नुकतीच आली होती. ही बडोद्यास गुप्त्यांच्या येथे दिली होती. ही भावाप्रमाणें गोरीपान व नाकाडोळ्यांनीं सुरेख होती. अजून हिला समजूं लागले नव्हते, म्हणून तिचा स्वभाव बराच अल्लड होता. ही आईबापांची फार लाडकी होती, म्हणून माहेरीं येण्याबद्दल तिचा फार ओढा असे. माहेरीं असतांना लहानांपासून थोरांपर्यंत बेधडक मुरवत न धरितां लुबलुब बोलायास ही मुळींच भीत नसे. हा केवळ तिच्या मुग्धपणाचाच परिणाम होता. फार वेळ एके ठिकाणी कधी नीट निवांत बसलेली ती क्वचितूच आढळावयाची. तिचा लहानपणाचा चंचलपणा अजून कांहीं गेला नव्हता.

त्या वयस्क बायकोचें नांव गोपिकाबाई. ती नानासाहेब कोतवाल ह्यांची पत्नी होय. ही स्वभावानें फार सालस असे; व नवऱ्याच्या अगदीं आज्ञेंत असे. ही पूर्वी स्वरूपवान् असावी, असें दिसत होतें. आतां वयपरत्वें तिच्या अंगावर सुरकुत्या पडल्या होत्या, व चेहरा सुकलेला व ओढलेला दिसे. नवऱ्याचे मानानें ही जास्त थकली आहेसें दिसत होतें. हिला मुलांचा भारी लळा असे. ही घरच्या आश्रित मंडळींनाही मोठ्या ममतेनें वागवी.

सरस्वतीबाई ही बाबासाहेबांची बायको. ही चिटणिसांची मुलगी. बाबासाहेबांपेक्षां ही दोन वर्षांनीं लहान होती. ही स्वरूपानें साधी होती. हिच्या समोर बाबासाहेब नेहमीं बच-

कून वागत असे. एकंदरीत हिचा नवऱ्यावर पगडा बराच होता; व ही समंजस असल्यामुळे त्या पगड्याचा लोकांना जाच होई असा वाईट उपयोग न करितां ती आपला मान राखून असे. हिला एक तीन वर्षांचा गणपति नांवाचा मुलगा होता. हिच्या शहाणपणाविषयी सासऱ्याची पक्की खात्री होती. जोपर्यंत ही नवऱ्यावर आपला दाब ठेवू शकत आहे, तोपर्यंत बाबासाहेबाला विशेष भीति नाहीं, हे तो समजून होता. आपण स्वरूपवान् नाहीं, त्यामुळें नवऱ्याच्या पसंतीस आपण विशेष नसणार, हें समजून ती आपला प्रेमा, कंटाळा येईल ह्या भीतीनें, त्याला फारसा उघड दाखवीत नसे. तिला आपल्या नवऱ्याविषयीं साधारण कुणकुण कळत असे. पण उगाच भलत्या कामीं चिकित्सा करून प्रस्तुतच्या स्थितीपेक्षा वाईट स्थिति आणणें, हे तिला मुळींच पसंत नव्हते; म्हणून जणूं काय आपण त्या गावचेच नव्होत, असे एकंदर वर्तनात ती नवऱ्याला दाखवीत असे, व मनातल्या मनात काळजी करीत असे. बायकोला आपले ढंग माहीत पडत नसतील, असे तो मनात मांडे खात असे; व जर बायकोला माहीत नाहीत, तर आईबापांना कांहींच ठाऊक नसेल, असें तो समजत असे. त्याचा दुसरा समज कांहीं अंशी खरा होता. फक्त त्याच्या बापाला कायतें गतवर्षी एवढें माहीत झालें होते की, हा बुलाखीसारख्या हलकट लोकाच्या संगतीत आहे; व हे चांगलें नाहीं, अस समजून त्यानें बडोद्यास पंडितांच्या वशिल्यानें ह्याला रोजगारही देवविला होता.

बहीण बाहेर गेल्यावर नवीन बायका कोण कोण आल्या, हें फटींतून पाहत तो चिकाच्या पडद्याजवळ उभा राहिला, तों त्याला कांहीं गुजराती बायका आत बसलेल्या दिसल्या. त्यांत त्यानें जयलक्ष्मी ही पाहिली, व ती हीच अशी माणेकभाईनें सांगितलेल्या खाणाखुणांवरून व साडीच्या रंगावरून त्याची खात्री झाली. तिच्या चेहऱ्यावर तो हंड्यांतील प्रकाश पडून

ती नेहमींपेक्षां जास्त मनोहर दिसली, व तिची एकंदर बांधे-सूत अंगची ठेवण पाहून, बाबासाहेबासारख्या रंगेल मनुष्याला आल्हादही झाला.

त्या बायकांच्या हाताला कोंपरापर्यंत चंदनाचें गंध लावून, व त्यावरून वज्री ओढून; नंतर गोदावरी त्यांना हळदकुंकू देऊं लागली. सरस्वतीबाईने त्यांच्या ओट्या भरल्या. नंतर कांहीं वेळ बसून त्यांनीं इकडच्या तिकडल्या गोष्टी काढिल्या. गोपिकाबाईनीं त्यांपैकीं एका वृद्ध बाईस त्यांचीं नांवें वगैरे विचारिलीं. त्या बाईनें 'ही संजूबा साराभाईची मुलगी, ही दिवाळी अमृतलालांची सून; पलीकडली, रुक्ष-मणी (रुक्मिणी) माझी मुलगी. ही माझ्याजवळ बसलेली निळकंठभाईची मुलगी जयलक्ष्मी,' वगैरे सांगितलें. 'ह्याच का जयलक्ष्मीबाई ! गेल्या वर्षी तुम्ही कांहीं आमच्या येथें हळदकुंकवाला आलां नाहींत. बरें झालें, आतां तरी ओळख झाली. दोन तीनदां मला विचारणें झालें होतें. तुम्ही आमच्या येथें कधींमधीं अगत्य येत जा. संकोच धरूं नका' असे गोपिका-बाई म्हणाली, व नंतर त्या बाया उठून घरीं गेल्या.

इतक्यांत गोदू चटकन आंतल्या खोलींत गेली. बाबासाहेब तिला पाहतांच चपापून मागें सरला. ती म्हणाली—कायरे भाऊ, तूं चोरासारखा लोकांच्या बायकांकडे कां पाहत होतास ? मी वहिनीला सांगेन बरें.

वरच्या संभाषणानें बाबासाहेबाच्या मनांतील संशय दूर झाला होता, त्यामुळें तो फारच आनंदित झाला होता. तो थट्टेनें बोलला—गोदे, तू मला दटावतेस का ? जाऊन सांगेनास. मी तिच्याचकडे पहात होतों, जा.

गोदू मान हालवीत म्हणाली—असें काय ? तुला भाऊ हांक मारितो—म्हणून जाऊन तिला सांगूं का ?

असे म्हणून गडबडीनें बाहेर जाऊन, तिनें हळूच सर-स्वतीबाईस तसें सांगितलेंच. सरस्वतीबाई म्हणाली—वन्से, तुम्ही

उगाच नेहमीप्रमाणे थट्टा तर नाहींना करीत. पण मी नाहीं जात. तुमच्या मनांतले हांका मारणे झालें असेल.

हें बोलणे ऐकून गोपिकाबाई म्हणाली—सरस्वती, गोदू कांहीं खोटें नसेल सांगत. बाबाला कांही पेटींतून पाहिजे असेल. जाग, त्याला काय हवें ते दे.

सरस्वतीबाई आत जाऊन कोणी नाहींसें पाहून बाहेर आली, व गोदूजवळ जाऊन हळूच कानांत म्हणाली—वन्से, तुम्ही बऱ्याच किहो आहां! आता तरी हा पोरकटपणा टाकून द्या.

गोदू—वहिनी, कां बरे, भाऊ नव्हता का तेथे? तो गेला असेल आपल्या खोलीत. पण माझ्या गळ्याची शपत तो मघांशी तेथे बोलत उभा होता.

आणखी कांहीं बायका येऊन गेल्यावर अगदी तिनीसांज झाली. आत फक्त कायतो हंड्यांचा व समयांचा उजेड पडला होता. छताचें सुरेख प्रतिबिंब आरशांत पडले होते. प्रतिबिंबांत आरशाच्या जवळचे छतापासून तो तहत जिन्याच्या दरवाज्या· पर्यंत छत हळू हळू उंच होत गेलेलें दिसत होते. त्यांत हंड्या तर फार नामी दिसत होत्या. व तिकडेसच पाहू लागलें, म्हणजे त्या बाजूला दुसरा अशाच छताचा एक दिवाणखाना आहे, असा भास होई.

ह्या दिवाणखान्यांत उदबत्त्या व अगरबत्त्या ह्यांचा चोहोंकडे घमघमाट सुटला होता. मधून मधून बायकांचा समुदाय येऊन तेथें फारच शोभा दिसे. भद्रेमधील दक्षिणी बायका कृष्णसर्पास लाज- विणाऱ्या वेण्या घालून निरनिराळ्या कांठांचीं उंची लुगडीं नेसून व अलंकार घालून आल्या होत्या. त्यामुळें त्यांचें साहजिक सौंदर्य दसपट दिसलें. ह्या सर्वांत गोदावरी ही लहान असूनही फार सुरेख दिसत होती; व हिच्या चपलपणामुळे इतरांपेक्षां जास्त श्रम होऊन मुखावर जास्त लाली व टवटवी दिसत होती. ही अंजिरी पैठणी नेसली होती, व मोठ्या आवडीनें आईनें आपले सर्व मोठमोठे दागिने हिलाच घातले होते. त्यामुळें

ती कुऱ्यानें व डौलानें इकडून तिकडे आपले दागिने इतर बायकांच्या नजरेस पडतील, अशा रीतीने जा–ये करीत होती. यौवन नुकतेंच इजकडे पाहण्यासाठी म्हणून वळलें होतें. पुढें तिच्या उरावर आपलें बिऱ्हाड करावें, ह्या हेतूनें खुणेसाठीं म्हणून मदनानें आपल्या तांबुस पादुका तिच्या स्तनांच्या ठिकाणी ठेवून दिल्या होत्या. मदनाला हिचा बळी द्यावा, ह्या इच्छेनें बालपणाने तिला गुबगुबीत केलें होतें. अनंगानला-मुळें आपला वियोग होईल, म्हणून अलंकारांनी यावेळी तिला दृढ आलिंगन दिलें होतें. ठुशीनें गळयाला घट्ट मिठी मारिली, कंबरपट्ट्यानें कंबरेस विळखा दिला. सरीने, वज्रटिकेने, गळसरीने, पुतळ्यांची, मोहरांची वगैरे माळांनीं व चंद्रहारांनी तिच्या हृदयावर शयन केले. शिंदेसाई सांखळयांनी व तोरड्यांनीं पायालाच मिठी मारिली, व कांही केल्या त्या तिला सोडीनात. जोडवीं मासोळ्या ह्यांनीं, नीच असलों म्हणून काय झालें, आपण निदान तिच्या पायांच्या आंगठयांनीं व बोटांनी पवित्र होऊं, म्हणून तेथेच वास्तव्य केले. नथेतील चौकड्याने दोन्ही ओंठांचें एकदम चुंबन घेतले व खालच्या लोलकांनीं (झिर-मिळ्या) अधरोष्ठाचें तृप्ति होईपावेतो अमृत चाखिले. कर्णफुलें, किड्डक हे आमचा अव्हेर करूं नकोस, म्हणून तिच्या कानां-जवळ गुणगुणत होते. बुगड्या मोत्यांच्या वेलांनी तिच्या केशांचा आधार धरून कानांवर बसल्या होत्या. बिंदीबिजवरा निर्दय मदनापासून तिचें संरक्षण करण्यासाठी म्हणून तिच्या मुखचंद्राचें रक्षण करीत होता. केवडा, व शीर्षफुलें पाहून, व केश हे आपले काळे वर्णाचे बंधू आहेत असा भ्रम पावून, पिंवळा नाग तिच्या डोक्यावर बसला. हिला दृष्ट लागू नये, म्हणून हिच्या हनुवटी-वर व गालांवर गोंदलें होते. हिच्या कपाळाची शुभ्रता व विशालता पाहून हा आपला ज्येष्ठ बंधु चंद्रच असें समजून, कुंकुमतिलक–मिषानें मंगल या अपूर्व भेटीचा आनंद अनुभवूं लागला. हिच्या कपोलांवर अरुण कधी कधी विश्रांति घेत

असे; व निळीं कमळें अरुण आहे; म्हणून सूर्य असेलच असे समजून हिच्या डोळ्यांत येऊन राहिलीं. हिनें आपल्या नथेंतील व चंद्रहारांतील हिऱ्यांना व बोटांतील अंगठीला आपल्या मुखाचें व दांतांचें शुभ्र तेज दिलें होतें.

कामराजासाठीं ब्रह्मदेवानें नवीन उत्पन्न केलेलें सिंहासनच; किंवा आपल्या नील केशांनी अरुण, मंगळ, चंद्र, इत्यादिकांच्या वास्तव्यानें आकाशासही लाजविणारी, अशी ही रतीची भावी सवत होती.

रात्र पडल्यावर बायका येण्याचें बंद पडलें. म्हणून सरस्वतीबाई व गोपिकाबाई आतां घरात गेल्या. नंतर कांहीं वेळानें बाबासाहेबानें आपल्या मित्रमंडळीस आरास पाहण्यासाठीं बोलावून त्यांस फराळाचे दिले. अंगाला चंदन, बुका लाविला. 'वः काय छानदार आरास केली आहे, बाबासाहेबांची टापटीप व बेत पाहून घ्यावा ? काय ह्या फुलांना खुपबो येत आहे ? कायग गोदूताई, तूं आपल्या नवऱ्याचे नांव साग पाहूं.' असे बोलून व पानसुपारी घेऊन ते आपआपल्या घरी गेले; व बाबासाहेब विचार करीत फराळाला बोलावणं यावयाची वाट पहात तथेंच बसला.

भाग ८ वा.

छळ.

धनलोभास्तव मारी माय पिता बंधु मित्र सुत भार्या ।
लोभी न धरी लज्जा भीति दया, परि करी असत्कार्या ॥

नानासाहेबांच्या येथील हळदकुंकूं झाल्यावर चवथे दिवशीं सकाळीं जयलक्ष्मी आपल्या खोलीत आंतून कडी घालून उजव्या हातावर कपाळ टेकून व उजवी मांडी घालून विचार करीत बसली होती. ही पुष्कळ रडली असावी, असे तिच्या लाल व सुजलेल्या डोळ्यावरून दिसत होतें. आतांही हिचे

डोळे पाण्यानें भरलेले दिसत होते. हिच्या नाकपुड्या लाल झाल्या होत्या. ह्यापूर्वीच दोन घटका माणेकभाई रागानें पाय आपटीत व जोराने दाराच्या फळ्या एकमेकींवर आपटून निघून गेला होता. जातांना धमकी देऊन तो म्हणाला; ' नीट विचार करून मला फिरून संध्याकाळीं मनाजोगतें उत्तर दे, समजलीस. रडून कांगावा केलास, तरी तो माझ्या मुळीच कामी पडणार नाहीं. माझें ऐकिलेंस, तर तुझें सर्व कांहीं चांगलें होईल. जर न ऐकिलेंस, तर माझ्याशी गांठ आहे. पूर्वीचें विसरूं नकोस. तेंच सरकारांत कळविल्यास काय गत होईल, ते मी सध्यां सांगत नाहीं. काय आंव आणते आहे? जसें कांहीं कासोट्याचेच पाणी प्यावें. पण ह्यानें मी फसणार नाहीं. तुला वाटेल तें कर. जा, पाहिजे तर आपल्या बापाला जाऊन सांग. किंवा त्या आपल्या आवडत्या बुळकट भावाला सांग. कांहीं केलेंस, तरी तूं माझ्या पूर्ण तावडीत सांपडली आहेस. एक तर ऐकिले पाहिजे, नाहीं तर तोंडाला काळोखी लावून अब्रू घालवून घराबाहेर निघालें पाहिजे. कोणतें पत्करतें तें सांग. माझे पाय कशाला धरतेस? निलाजरी नाहीं तर. तुजसारख्या निर्माल्याची माझे पाय धरण्याची योग्यता नाहीं. सोडतेस कां नाहीं, कां देऊं लाथा? काय तिला वाटते, कोण जाणे? जणूं कांहीं दमयंती, तारामती यांसारखीच आपण एक आहों, असें ती समजते. परंतु बाजार बसवून अशा प्रकारचें ढोंग केल्यास कोण फसणार? ज्याला माहिती नसेल तो. मी नव्हे बरें? माझ्या कह्याबाहेर जाणार नाहींस, तर पूर्वीचें झाले त्या सर्वांबद्दल क्षमा करितों. फिरून सांगत बसत नाहीं. जीव दिलास, तरीही तुझी अब्रू कायम राहील असे तूं समजूं नकोस. तुझे सर्वथैव नुकसान करण्याचे माझ्या हातीं आहे, समजलीस.'

' तिला माझें म्हणणें मान्य केलेच पाहिजे. पण ती इतके आढेवेढे कां घेतें बरें? एकदां खालच्चें सोडून डोक्याला गुंडाळले; मग पुन: तसें करायाला प्रत्यक्ष आज्ञा मिळत असतां

कां तसे होऊं नये? होय समजलों. मला वाटते, असा साध्वीचा डौल दाखवन पूर्वीच्या अपराधावर झांकण घालावयाचें, किंवा तो मुळीच आपल्याकडून झाला नाही, असें दाखवायचें तिच्या मनांत असेल. पण छेः! ती गोष्टच राहूं द्या. कशी अगदीं कबज्यांत आणिली आहे? आतां यदाकदाचित् तिनें जाऊन मूर्खपणानें त्या नीळकंभाईला माझें म्हणणें कळविलें, तरीही हल्लींची माझी ममतेची व सर्व प्रकारें दोषरहित अशी वर्तणूक पाहून, त्याच्यानें एकाएकीं तिजवर भरंवसा ठेववणार नाहीं; व शेजाऱ्यापाजाऱ्यांना सुद्धां हीच लबाड आहे असें वाटेल. प्रसंग पडल्यास, हीच वाईट चालीची आहे, अशी मला कुणकुण समजली आहे, हें जर मी त्यांना सांगितलें, तर त्यांना माझेंच बोलणें खरें वाटेल. आणि तितक्यांत आपली वाईट वर्तणूक नवऱ्याच्या नजरेस आली, म्हणून ही नवऱ्यावरच असला असंभवनीय आरोप करूं पाहत आहे, असे माझें म्हणणें जास्त सयुक्तिक दिसेल. बर, पुढे सरकार–दरबार झाल्यास हिची पुरी फजिती होणार. एकदरींत पाहतां मी सर्व प्रकारें जय मिळविणार.'

'परतु खरेंच आपल्या बायकोची अब्रू गेल्यास आपली नाहीं कां त्यांत फटफजिती? छेः! असे समजणारे लोक खरोखर मूर्ख आहेत. बायकांची अब्रू आणि ती जाते, हे सर्व खूळ आहे. पैसा जातो; घरदार जातें; परतु अब्रू जाण्याचें उगीच थोतांड आहे. कोणत्याही आचरणामुळें जर संपत्तीची हानि होईल, तरच तें आचरण निंद्य म्हणावें. निदान माझा तरी असा समज आहे,' असें तो बाहेर आल्यावर स्वतःशींच पुटपुटला.

प्रत्यक्ष नवऱ्याच्या तोंडांतून असली कुळाला कलक लावणारी निंद्य आज्ञा ऐकून जयलक्ष्मीला पराकाष्ठेचें सखेदाश्चर्य वाटलें. आपण स्वप्नांत तर नाहींना, असें तिला प्रथमतः वाटलें; परतु जसजसा माणेकभाई जास्त स्पष्ट रीतीनें उघड बोलत गेला, तसतसा तोही आधार हळूहळू नाहींसा होत चालला;

व खरोखरीच असलें भयंकर मापण आपण जागृतावस्थेंतच ऐकत आहो, अशी तिच्या मनाची खात्री झाली. तिनें काकुळ-तीस येऊन त्याची पुष्कळ विनवणी केली, ती पाया पडली, परंतु तिचें सर्व रडणें व्यर्थ गेलें. तिच्या हृदयाला धक्का बसल्यासारखें होऊन, नवऱ्याच्या बोलण्याचा नीचपणा व निंद्यपणा तिच्या लक्षांत पूर्णपणे आला नाहीं. रात्रीं तिला मुळीच झोंप आली नाहीं. मध्यरात्रीच्या सुमारास माणेकभाईला गाढ झोंप लागली; पण ही तळमळत जमिनीवर लोळत होती, तिला ह्या अवघड प्रसंगांतून कसें सुटावें, ह्याविषयीं कांहींच सुचेना. विचार करकरून आतां डोक्याची कवटी ताडकन दुभा-गते कीं काय, असें तिला वाटूं लागलें. अगदीं पहांटेस नवरा जागा झाला, असें पाहून तिनें नानाप्रकारें पुनः त्याची काक-ळूत केली. नतर प्रेमातिशय दाखविल्यास हा कदाचित् वळेल असें समजून, तिनें त्याच्या गळयाला मिठी मारिली. ममतेनें व लडिवाळपणानें त्याचें मन वळविण्याविषयीं तिनें आपली लज्जाही एके बाजूला ठेविली; परतु तो कसला चांडाळ? त्याला कांहीं देखील कींव न येऊन सरतेशेवटीं त्यानें आपलेंच म्हणणें फिरून लाविलें. तिनें रडून आकांत केला. आपलें डोकें सुद्धां फोडून घेतलें. परंतु त्याचें एकसारखें दटावणें चाललें होतें!

धिक् असो असल्या कुलांगारांना! स्वतः हातांनीं आपल्या संसार-भांडाराची किल्ली दरवडेखोरांच्या स्वाधीन जो करितो, त्याला पशु म्हणून गरीब बिचाऱ्या पशूंची देखील निंदा होते. आपल्यावरती स्त्रीनें अवलंबून असावें, हें आपल्याला भूषण असून, पंचपक्वान्नें टाकून देऊन, अभक्ष्य-भक्षण करणाऱ्या सूकरा-प्रमाणें त्यानें सारासार विचार न करितां ते टाकावें, ह्यासारखें जगांत दुसरें मौर्ख्य नाहीं. जसें कोंबड्याला रत्न चांगलें न वाटून त्यानें तें टाकून दिलें, तद्वत्च आपल्या घरीं असलेलें स्त्रीरत्न असले नराधम दवडितात. परंतु हे नराधमच दोषास जास्त पात्र असतात, कारण, कोंबड्याप्रमाणें ह्यांना त्या रत्नाची पारख करितां येत

नाहीं असें नसतें, तर केवळ द्रव्यासाठीं असला अतिगौण व्यवहार करावयाचा, ह्याला काय उपमा द्यावी कोण जाणे! द्रव्य हे श्रमसाध्य आहे; श्रम प्रत्येक मनुष्य करू शकेल. परतु स्त्रीरत्न प्रेमसाध्य असून दैविक अमूल्य ठेवा आहे. श्रमाप्रमाणें प्रेम हातचें नसते. प्रेमाची योग्यता अनुपम आहे. हृदयाच्या सौजन्या-वर, कोमलतेवर व प्रसादावर तें बहुशः अवलंबून असतें. तर असल्या सर्व प्रकारें दुःसाध्य व प्राप्त झाल्यावर यत्नाने जतन करावयास उचित, अशा प्रेमाचा अव्हेर स्वतः होऊन करा-वयाचा, त्याची बुद्धि चळली, किंवा त्याला दुर्दैवानें घेरले, किंवा तो सैतानाचा बंदा गुलाम झाला, असे म्हणायाला कांहीं प्रत्यवाय नाहीं. गृहलक्ष्मी दवडून द्रव्यलोभाने तिच्या थोरल्या बहिणीस तो घरीं जागा देतो; असल्यासाठीच यमानें रौरव नरक केला आहे. अधमता देखील ह्याच्या कृतीला पाहून स्त्रियांचें भूषण जी लज्जा ती धारण करून, कंटाळून परत जाते. अशांचे फक्त दर्शन झाल्यास प्रायश्चित्त घ्यावे, तीर्थस्नान करावें, व पापक्षालनार्थ रामनाम घ्यावें असे वाटते. अशांच्या केवळ स्मरणानें पुण्ये सुद्धां एकदम जळून भस्म होतील, असा ह्यांचा प्रताप दुनियेवर बदफैली जास्त करण्यासाठीं सैतान आपले हुजरेच ह्याच्या रूपाने पाठवितो. असे हे जन्मचांडाळ, मूर्ख-शिरोमणी होत. पण अशा लोकातही एक अति नीच वर्ग आहे. स्वजातीयाव्यतिरिक्त परजातीय परदेशस्थांकडून आपल्या गृहभूषणाचा अपहार केवळ द्रव्यलोभाने जे करवितात, त्यांची सर्व जगांत तुलना करायाला दुसरे कांहींही सांपडणार नाहीं. चमत्कार हाच की, असले निंद्य व्यवहार व अगम्य-गमनादि निषिद्ध महापातके मनुष्यवर्गांतच सांपडतात. पशूंत असे निंद्य व्यवहार चालतात; परतु त्याना विवेचकता नसल्या-मुळें त्यांच्या ठिकाणीं तीं पातकें संभवत नाहींत. मनुष्यांची तशी गोष्ट नव्हे.

अमक एक गोष्ट निषिद्ध आहे, तर ती कां निषिद्ध आहे, त्यांत काही तरी वैलक्षण्य असावें, ते काय आहे ते पहावें, अशी मनाची साधारणतः प्रवृत्ति होते. आणि अशी जर मनुष्याची स्थिति आहे, तर पापाचरणाकडे दुसऱ्यानें त्याचे मन वळवावें, म्हणजे आगींत तेल ओतल्याप्रमाणें किंवा माकडाला दारू पाजविल्याप्रमाणें व्हावयाचेंच. ह्या प्रवृत्तीचें संयमन करण्याची सदुपदेश, सदाचरण वगैरे जी साधने, त्यांचा पुरवठा ओतप्रोत जवळ ठेवून मनुष्याला चांगल्या मार्गाला लावणें, हेंच आपले इहलोकींचे मुख्य कर्तव्यकर्म. परंतु त्या प्रवृत्तीलाच भर घालणें ह्यासारखा वेडेपणा नाही. कारण वाममार्गाकडे एकदां कां मनुष्य बहकला म्हणजे वल्हे व सुकाणूं जाऊन तो कोठें जाऊन आदळेल ह्याचा नेम नसतो. असा जर साधारण ओळखीच्या मनुष्याचा परस्पर धर्म आहे, तर ज्यांचा संबंध अतिनिकट आहे, व ज्यांचें नाते आधाराधेय भावमय व गुरु-शिष्यभावमय असत, अशी लग्नाची स्त्रीपुरुषे, त्यामधील पुरुषाने स्वत: प्रियेला कुमार्गाकडे वळवावें, ह्यासारखे अनर्थावह अन्य नाहीं आणि तशांत ती स्त्री स्वत: होऊन असल्या सर्वक्षयी फुसलावणीला न भुलून आपल्या कर्तव्यकर्मास जागृत असली, तर तिजवर बळजबरीचा प्रसंग यावा, म्हणजे तिजवर केवळ दुःखाचा कडेलोटच होय.

माणेकभाई बाहेर गेल्यावर जयलक्ष्मीची अशीच अवस्था झाली होती. त्याचे सरतेशेवटले शब्द तिच्या कानांत अद्याप-पावेतो गुणगुणत होते. ती शांतपणाने विचार करण्याचा यत्न करूं लागली. परंतु सर्व अंतरंग जेथे क्षुब्ध झाले होतें, तेथें शांतपणा इतक्या लौकर कोठून येणार ! ती आपल्याशीच बोलूं लागली—‘ रे देवा, मी पूर्वजन्मीं कोणचें असे महापातक केलें होते कीं, हें जडभारी संकट मजवर ओढवले आहे ! काल संध्याकाळी असें होईल, असें मला स्वप्नीही वाटलें नाहीं. ह्यांनीं हा असा कसा डाव साधिला ! तें उच्चारायाला ह्यांचें मन तरी

कसें धजलें? मी त्यांची अर्धांगी आणि तिला असला सल्ला! इतक्या दिवसांनीं पुनः सोन्याचे दिवस आले, म्हणून मी किती आनंदित झालें होतें. त्याचा कधीं कोणी ऐकिला नाहीं व पाहिला नाही व सांगितला असतां कधीं कोणी विश्वास टेवणार नाही, असा शेवट व्हावाना? अथवा माझे दैवच ओढवलें. म्हणून सर्व जगाविरुद्ध मला ही शिक्षा! देवा, तुला माझी कांहींच का करुणा येत नाही? पण छे: तसें त्याच्या मनांत येईल तरी कसे? मीच वाईट, म्हणून माझ्या मनाला त्यांनीं थट्टेमध्यें बोललेलें सर्व खरे वाटते. किंवा मी पूर्वीप्रमाणेच वाईट आहे कीं काय, हें पाहण्यासाठीं म्हणून एकादे वेळेस ही तोंड काढिली असावी. त्यांनीं माझा किती अंत पाहिला? पण एकंदर पाहतां तसे दिसत नाही. त्याची पूर्वींची वर्तणूक काय चांगली होती? त्यांचे पहिल्या प्रतीचे जिवश्च कंठश्च मित्र हरिलाल व केशवराय ह्यांनी माझी थोडी का त्यांच्या समक्ष विटंबना केली? तेव्हां नव्हतों त्यांना राग येत. बरें जेव्हां पाऊल वाईट पडलें, तेव्हां हे कसे स्वस्थ बसले होते? म्हणून त्यांना माझ्याविषयीं विशेष क्षिति वाटत नाही. पण मी त्यांची प्रत्यक्ष लग्नाची बायको ना? आणि तिजविषयीं असले विचार! हर हर हर! देवा, कलियुगात सर्वच काही बदललें का? हे समजल्यापासून माझ्या काळजाला घरे पडले. आता कसचें सुख घेऊन बसलीस? ज्यानें तुझें संरक्षण केलें पाहिजे, तोच जर तुझा विक्रय करूं लागला, तर मग तुझ्यासारखी हतभाग्य कोणीतरी सांपडेल का? छे: छे: छे: हे संभवेल तरी कसें? नाहीं, हें सर्व खरेंच आहेसे वाटते. उगाच त्यांनी मला लटका प्रेमा दाखवून आपला कार्यभाग साधण्याचा घाट घातला होता. मला पहिल्यापासून ह्या पंधरा दिवसांत ह्याच्या वर्तणुकीविषयीं संशय होता. परंतु मी काय? भोळी म्हणून फसले. मेलें मन बोलून चालून कोंवळे, लागलाच बसला विश्वास. पण कोळसा उगाळावा तितका काळाच. हा काळमांगा, तूं त्यापेक्षां कोणी-

ऽडे जीव कां नाहीं दिलास ? पण खरेंच, त्यांना तरी कसा दोष
गवावा ? त्या चांडाळानें (बाबासाहेबानें) ह्यांना धमकी दिली
नसेल. परंतु तसें असलें तरी काय झालें ? यांच्या जिवावरच
र बेतली नव्हती ? आणि ह्यांच्या बोलण्यावरून त्यानें धमकी
देली असावी, असें मुळींच निघत नाहीं. ह्यांचेंच एकंदर
ाळीज उफराटें. जनलाज नाहीं, मनलाज नाहीं, केवळ पैशा-
ाठी माझासुद्धां विक्रय मांडला आहे. हाय हाय ! बरें, ते
से तरी चांगल्या कामासाठीं कोणा अनाथाला द्यायचे असते,
र गोष्ट निराळी; पण त्याचे नांव नको. उडवा जुगारांत व
ंगी भंगी लोकांत. कशी मी अभागी की, यांच्या गळ्यांत पडले ?

पण खरेंच, बाबांना सांगून कांहीं तरी फायदा होईल का ?
ण मी कोणत्या तोंडानें त्याना सांगूं ? अगोदर त्यांचें म्हातार-
ण, आणि असे सांगून त्यांच्या चित्तशांतीवर आग टाकायाची !
रें सांगूनही ते मजवर कसा विश्वास ठेवतील ? आणि हा
ांडाळ मग आपली धमकी खरी केल्याशिवाय राहील का ?
वा देवा, मी आतांच मेले तर किती बरें होईल. जीव देऊं
ा? बरें पुढें बाबा काय करतील? तो तडफडून प्राण टाकील.
ाणि आनंदशंकर—छे: छे: ह्यांतच तडजोड काढली पाहिजे.
भालिया भोगासीं असावें सादर.' चुकून लहानपणी वाईट पाऊल
डलें ! त्यांचें प्रायश्चित्त मला आतां भोगावे लागते. काय
मत्कार आहे पहा. पुरुषांनी हजारदां शेण खाल्लें असतां, ते
पथ घ्यावयास व साधुपणाचा डौल मारावयास तयार; आणि
ाम्हांला मात्र कलंक एकदां का लागला कीं, मग तो अगदी
ज्रलेपाप्रमाणें. हर हर, त्यांत माझी काय बरें चूक होती ?
ा चांडाळानेंच मला समजून उमजून खाईंत लोटून दिलें;
रीही मलाच दोष. मी वाईट करीत आहें, असें कोणी तरी
ांगायला पाहिजे होते. आणि ह्या दुष्टानें तसें कां केलें नाहीं ?
ाला दिसत नव्हतें ? पण हा कसला मांग, ह्याच्या
नांत पुढें हा सूड उगवायाचा होता ना ? पण एकदां

नकळत दोष घडला, तर मला पूत होण्याची आशा नाहीं काय? एकदां अंध होऊन वाट चुकलें. परंतु जयशंकरची मोहनी कशी होती? तीतून मोठी पतिव्रताही सुटली असती का? पण छेः आपली पतिव्रतेशीं तुलना करण्याची मुळींच योग्यता नाहीं. मी चुकलें. हाय हाय! तो असता, तर मीं जास्त पापें केलीं असतीं, हें पाहून ईश्वराने त्याला नेलें वाटते. परंतु असे जर तुझ्या मनांत होते, तर देवा, मला तूं आजचा भयंकर प्रसंग दाखवावयाचा नव्हता. हे जगदंबे, काय करूं? कांहीं सांग मला. मी वेडी झाली आहें. नाहीं म्हणून म्हणूं का? पण पुढील फटफजिती व बाबांना अतोनात शोक! नको ग मला, तें मनीं आणिलें की, उरांत धस्स होतें. लाज दवडून जगांत कशी तोंड दाखवायाला राहूं? त्यापेक्षां जीव दिलेला बेहत्तर; परंतु बाबा कसे राहतील? काय करूं गे परमकृपाळू माते? सांग सांग, मला कांहीं तरी सांग. मी अनाथ आहे. मी मोठी पातकी आहे; परंतु घे मला पदरीं, मी येथून हालणार नाहीं. तुजशिवाय मी दुसरीकडे कोठे जाऊं? ह्या संकटांतून कशी पार पडूं? तुला माझी कींव येऊं दे. आमची अब्रू कांचेसारखी आहे खरी, परंतु मला अनुताप झाला आहे. मी दीन आहें; मला सोडीव ह्या प्रसंगांतून.'

सकाळीं ही बराच वेळ बाहेर आली नाहींसें, पाहून निळकंठभाई माणेकभाईला विचारूं लागला. माणेकभाई म्हणाला, 'थोडें तिचें कपाळ दुखत होतें, म्हणून ती तेथेंच असेल;' व खोलीजवळ जाऊन दार ठोठावूं लागला. 'केवळ अंत पाहण्यासाठीं म्हणून मी बोललो' असें हा बहुतकरून सांगेल, ह्या आशेनें मोठ्या उत्कठेने आपले केश व वस्त्रें सांवरून तिनें दाराची कडी काढिली. माणेकभाई आंत गेला, व दार लावून कांहीं वेळ तेथें राहिला. नंतर तो बाहेर आला, व त्याच्या पाठीमागून जयलक्ष्मी उसासे टाकीत आली.

निळकंठभाईनें तिला विचारतांच ती त्याचे डोळे चुकवून एका बाजूला पाहत मोठ्या कष्टानें म्हणाली–'कांहीं नाहीं बाबा रात्रीं कपाळ फार दुखत होतें. आतां तें बरें आहे.'

निळ०—'तुला फार पित्त झाल्यामुळें असें झालें आहे, तर तूं आल्याचें चाटण खा, म्हणजे तुझें पित्त उतरेल.'

ती म्हणाली–'बरें बाबा.' (मनांत) हर हर! देवा, मी मोठी पापीण. आजचा एकंदर प्रसंग मोठा कठिण होता. माझें हृदय तर फाटून गेले होतें. हाय हाय! पण आतांच थट्टा म्हणून जें सांगतात, त्यावर विश्वास ठेवावा का?

दुपारून जेवण झाल्यावर माणेकभाई थेट कचेरींत न जातां निळकंठभाईजवळ गेला. उभयतांचें कांहीं बोलणें होऊन, निळकंठभाई सरतेशेवटी म्हणाला, 'बरें, आपण म्हणतां त्या प्रमाणें ह्या शेजारील घरीं एकदोन दिवसांनीं बिऱ्हाड करा. म्हणजे मलाही फारसा कन्यावियोग होणार नाहीं, व लोकाचारा-प्रमाणें आपलेंही निराळें घर होईल.' माणेकभाई बाहेर येऊन आपल्याशींच बोलला, 'आतां कांहीं चिंता नाहीं. एकदां फसली, म्हणजे पुढें सुरळीत चालेल. सामोपचार व कपटच योजिलें पाहिजे. पण बाबासाहेबांचा घरीं येण्याचा प्रघात पाडला पाहिजे. त्यांना सोंगट्या व बुद्धिबळें आवडतात, नाहीं बरें! तर तसा अड्डा घालावा म्हणजे झालें.'

भाग ९ वा.

मूसा सुहाग.

नवसें कन्या–पुत्र होती। तरि कां करणें लागे पती॥

—तुकाराम.

'झडप घेतली, पण थप्पड खाल्ली.'

उन्हाळ्यानें आपलें कडक स्वरूप धारण केले होतें. हा ज्येष्ठ महिना असल्यामुळे तर उष्मा अतिशय होत होता;

कारण हे पावसाळ्यापूर्वींचे दिवस असतात. सूर्योदय होऊन एकदोन घटका झाल्या नाहींत, तोंच अंगाची लाही लाही होऊं लागते. पुढें जसा जसा सूर्य वर येऊं लागतो, तसतसा जास्त त्रास होऊं लागतो, आणि भरदुपारीं तर उन्हाच्या धगधगीनें जीव अगदीं गुदमरून जातो. अष्टौप्रहर अंगांतून घामाच्या धारा चालतात. रात्रीं बहुतकरून वारा पडलेला असावयाचाच. त्यामुळें अंगाची आग आग होऊन चिलटांच्या व ढेंकणांच्या त्रासामुळें झोंप म्हणून नसावयाचीच. पहाटेस कोठें थोडा डोळा लागावयाचा. ही पहाटेचीच वेळ थोडी शांत व थंड असते. बरें दिवसा यदाकदाचित् वारा असला, तर तो अंगाला भाजतोच कीं काय, इतका ऊन असतो. आणि असला वारा ऐन दुपारी असला, म्हणजे झळ लागून मनुष्य मरावयाचाच. सूर्य मावळल्यावरही जमिनींतून एकसारख्या वाफा निघत असतात. असला अति कडक उन्हाळा सुमारें ४० दिवस असतो. तितक्या कालांत प्राणिमात्रांस अतिशय क्लेश सोसावे लागतात. कितीही पाणी प्यालें, तरी तृप्ति म्हणून होत नाहीं; कारण अंगाचा दाह एकसारखा होतो, व तहान भागविण्याचीं शीत साधनें आपला धर्म सोडतात. पंख्यानें वारा घेतल्यास तो थंड व गोड न लागतां उलटा ऊन व त्रासदायक होतो. पाणी प्यावें तर तें कोंबट असतें, व एकाद्या भांड्यांत उन्हाच्या बाजूला ठेविलें, तर कधीं कधी चांगलें कढत होतें. असल्या उन्हाळ्यांत विहिरी, झरे व नद्या हीं आटून जातात; व वृक्षांचीं पानें वाळून गळल्यामुळें त्यांची छायाही कमी होते. ह्या सर्व कारणांमुळें जर ह्या भयंकर काळांत मनुष्यांची दशा-दशा होते, तर पशुपक्ष्यांचे हाल काय सांगावेत ? कित्येक वेळां पक्ष्यांचे थव्यांचे थवे झळा लागून, व वेळेवर पाणी न मिळाल्यामुळें झाडांखालीं मेलेले सांपडतात. ह्या ऐन उन्हाळ्यांत बहुशः आवश्यक कपडेच कायते मनुष्याच्या अंगावर असतात. साधारण नायकापुरुषांचा वरचा भाग बहुशः आच्छादित नसतो.

एक तर एकसारख्या अंगांतून घामाच्या धारा, दुसरें, कडक तापामुळें घामोळें किंवा मोठमोठे फोड, आणि अंगाचा दाह व घामोळ्याचें तडतडणें, ह्यामुळें अगावर कापड मुळींच खपत नाही. असो.

ह्या दिवसांत एका सोमवारीं संध्याकाळीं फातिमा नांवाची म्हातारी मुसलमानीन हरिसिंगाच्या घरीं सदूला भेटण्यासाठीं म्हणून आली होती. ही ह्यांच्या घरापासून १०–१२ घरे टाकून एका झोंपडींत राहत होती. ह्यांचा बराच परिचय झाला होता. म्हातारी फार सालस स्वभावाची असल्यामुळें, ती वरचेवर हरि· सिंगाच्या घरीं येत असे, व कांहीं काम पडल्यास उपयोगीही पडत असे. हिला एकच मुलगा होता, व तो गेल्या प्रकरणाच्या शेवटल्या भागांत आलेला रहिमान होय. मुलावरतीं तोहमत आलेली पाहून ह्याला बहुतकरून संगत चांगली नाहीं, असें समजून म्हातारीनें आपलें बिऱ्हाड मिरझापुरांतून काढून शाहपु- रांत त्या झोपडींत आणून ठेविलें. ह्याचे जवळचे संबंधी कोणी नव्हते, व हल्लीं हे अति निकृष्टावस्थेंत येऊन पोहचले होते. हे पूर्वीचे कुलीन मालेक घराण्यापैकीं होते. ज्या शूर मुस- लमान शिपायांनीं महंमदशाह बेगडा ह्याच्या कारकीर्दीत पावा- गड सर केला होता, त्यांना त्या पराक्रमाबद्दल त्या उदार बादशाहानें वंशपरंपरा पंचमहाल परगण्यांत जमिनी तोडून दिल्या होत्या; म्हणून त्या शिपायांच्या वंशजांना मालेक म्हण- तात. तशीच पुष्कळ जमीन हुसेखान नांवाच्या रहिमानाच्या पूर्वजाला तोडून दिलेली होती. परंतु हिच्या वांटण्या होतां होतां रहिमानचा बाप जो दाऊदखान ह्याच्या वांट्याला काय ती एकच बिघा जमीन आली होती.

हे अस्सल पठाण होत. ह्यांचा मान व इतमाम मोठा होता. प्रत्यक्ष दाऊदखानाच्या हयातींत त्याला मोठी असामी होती. त्याच्या पूर्वजांनी वारंवार तरवार मारून नांवलौकिक संपादन केला होता. परंतु मुसलमानांचा डामडौलाखालींच बहुतकरून

चुराडा उडत असतो. अंगापेक्षां बोंगाच मोठा असावयाचा. कर्ज करतील व सरतेशेवटीं अगदीं धुळीस मिळतील; परंतु आपल्या लवाजम्यांत किंवा थाटामाटांत होतां होई तोंपर्यंत यत्किंचित्‌ही कमी करणार नाहींत. पुढे सावकाराजवळ पत राहिली नाहीं, जमीन व दुसरी मिळकत गाहाणवट पडून सोडविण्याची जवळ ऐपत नाहीं, अशा गरीब स्थितींत ते म्हणजे दुर्मुखलेले असतात असें नाहीं. ' किस्मतमें जो लिखा हुवा सो होयगा ' असें म्हणून ते आपली समजूत करितात. दाऊदखान ह्यानें आपल्या मिळकतीबाहेर अतोनात खर्च करावा. सतत घरीं एकदोन कलावंतिणी पडलेल्या असावयाच्या; व खावंद खुप झाले, म्हणजे हात कोण धरणार? असें त्यानें चैनबाजींत पैसे उधळून शेवटीं तो अन्नाला मोताद होऊन पैगंबरापाशीं आपल्या दुष्कृताची झडती देण्यासाठीं गेला; व आपल्या गुणांचें प्रायश्चित्त आपल्या साध्वी पत्नीला व हतभाग्य मुलाला भोगावयाला लाविलें.

फातिमा ही सुमारें ४५ वर्षांची होती. ही वयाच्या मानानें फार म्हातारी दिसत असे. हिचे बरेच केश पिकले होते. तोंडावर सुरकुत्या पडल्या होत्या. चेहरा वाळलेला होता. हिनें पांढऱ्या कापडाची तुमान घातली होती, व अंगांत पायघोळ अंगरखा घातला होता. ह्या अंगरख्याला छातीपासून खालीं पुष्कळ मोळ होता. अंगरख्यावरून एक पांढरें कापड डोक्यावरून घेतलें होतें. कानांत पुष्कळ भोंकें पाडून रुप्याच्या मुद्या हिनें घातल्या होत्या. बाकी हिच्या अंगावर कांहीं नव्हतें. हिचे सर्व कपडे मळलेले होते.

गोष्टी निघतां निघतां मूल होण्याविषयीं गोष्टी निघाल्या. सदूच्या मनांतील आशय फातिमा बिबीला बऱ्याच दिवसांपासून माहीत झाला होता. अनायासें गोष्ट निघाली, म्हणून तिनें आपल्या स्वतःच्या अनुभवाची गोष्ट सांगितली. ती म्हणाली— सदूबा, मला किनई बरेच दिवस मूल होत नव्हतें. पुढें

आमच्या सासूबाईनीं त्या मूसासुहागच्या दर्ग्याला मानता करावयाला मला सांगितलें; व मीं तसें केलें नी काय? तो पीर खुष होऊन, मला एका वर्षाच्या आंत माझा रहिमू झाला. परंतु म्हणतात नां अल्ला देतो, पण नशीब आड येतें. तशी झाली आमची गत. रहिमू एक वर्षाचा झाला नाहीं, तोंच आमच्या घरावर कालचक्र ओढवलें. थोडक्या दिवसांत माणसेंपरी माणसें जाऊन अगदीं कंगाल झालों. नकोग बाई, मला त्या वेळची आठवण झाली, म्हणजे काळजांत धस्स होतें व भडभडून येतें. शेजारीपाजारी मला सांगत कीं, हा रहिमू घराच्या मुळावर जन्मला आहे, तर याला एकाद्या फकिराच्या स्वाधीन कर; म्हणजे घराची दैना सरेल. पण मीं कांहीं त्यांचें ऐकिलें नाहीं, व माझ्या सोनुकल्याला मी अधिकच जीव कीं प्राण करूं लागलें. उगीच लोक कांहीं तरी बडबडतात. कोणी कोणाच्या मुळावर नसतो नी कांहीं नसतें. ही आहे वेडी समजूत. जे व्हायाचें आहे, तें कांहीं केल्या चुकत नाहीं.

सदूनें हें बोलणें ऐकून घेतलें. कांहीं वेळ विचार करून ती म्हणाली—पण बाई, आम्ही आहों हिंदू, आणि—

फातिमा—हा काय वेडेपणा? देव, पीर, साधु, संत का कोठें वाटून दिलेले असतात? तशांत त्या दर्ग्याला पुष्कळ ब्राह्मणांच्या बायका सुद्धां नवस करितात, व त्यांना मुलें झाल्याचेंही ऐकिवांत आहे. मग तुलाग कसली अडचण आहे? शिवाय मोहरमांत नाहीं कां पंजांना हिंदु पुजीत?

सदू—बरें तर, घरीं येणें झालें म्हणजे मी विचारीन; व होय म्हटल्यास तुम्हांला बरोबर घेऊन जाईन. तेथें गेल्यावर त्या पीराला काय दिलें पाहिजे, हें तुम्ही मला कळवून ठेवा.

ह्याप्रमाणें बोलणें झाल्यावर ती म्हातारी निघून गेली, व सदू नवऱ्याजवळ कशी गोष्ट काढावी, ह्याविषयीं विचार करूं लागली. 'एक नेम पाळला आहेस आणखी त्या पीराला कशाला मानता केली पाहिजे' अशी नवरा कदाचित् हरकत

आणील म्हणून ती मोठ्या विवंचनेंत पडली होती. साधारणतः कोणतीही वस्तु अतिइष्ट असली, म्हणजे ती साध्य करून घेण्याचीं जितकीं साधनें असतील, तितकीं होतां होईतों करून तीं हस्तगत करून घेण्याविषयीं मनुष्यमात्राची फार उतावळ असते. तशांत बायकांना तर उत्कंठा अतिशय असते. म्हणून साहजिक सदूनें एका नेमानें आपला इष्ट हेतु तडीस जातो किंवा नाहीं, हें पाहण्याविषयीं धीर न धरितां दुसरा नवस करण्याचें योजिलें.

रात्रीं भेटल्यावर हरिसिंग बायकोस म्हणाला—कां, आज कांहीं बेत केला आहेसे वाटतें ? मघांपासून पांच सातदां तर बोलायाला लागली होतीस; आणि मध्येच कां बोलणें थांबवितेस? इतका संकोच तो कशाला ? काय असेल तें बाहेर पडूं तर दे ? योग्य असल्यास मी कधींही ना म्हणणार नाहीं.

सदूच्या मनांत केव्हांपासून विचारावयाचें घोळत होतें; परंतु न जाणो आपला नवरा रागावेल ह्या भीतीनें तिनें पुष्कळ आढेवेढे घेतले. मग जेव्हां नवऱ्यानें साधारणपणें आश्वासन दिलें, तेव्हां फातिमेनें सांगितलेलें सर्व कांहीं तिने सांगितलें.

हरि०—(तिचा बोलण्याचा रोंख न समजलासे दाखवून) बरें मग, त्यांत काय आहे ? फातिमा बिबीला रहिमान झाला, त्याचे तुला काय ?

सदू—(चपापून) नाहीं, कांहीं नाहीं. पण—पण दुसऱ्यानें कोणीं जर तशी मानता केली, तर ?—

हरि०—मूल होईल अथवा न होईल. तुला ह्याविषयीं उठाठेव पाहिजे कशाला ? हो, मी समजलों. चाहाटाळ नाहीं तर. काकीनें जोशाच्या सांगण्यावरून एक नेम पाळायाला सांगितला, तर ही काय शेफारली, आणि जसें कांहीं मला नवस आवडतातच, असें समजून दुसऱ्या नवसाविषयीं लागली लाडें लाडें बोलायाला. अशी जर नवसानें मुलें होत असतात, तर मग नवरा तरी कशाला पाहिजे ? निलाजरी नाहीं तर. तिला वाटतें, झालें मी शहाणी. खबरदार माझ्यापुढें नवसाबिवसांविषयीं

फिरून गोष्ट काढलीस तर. माझ्याजवळ नाहीं असले ढंग चालाय‍ाचे बरें ! पुनः बोल तर खरी, म्हणजे समजेल काय आहे तें.

हरिसिंग पहिल्यानें थट्टेच्या झोंकानें बोलूं लागला होता; परंतु बोलतां बोलतां थट्टा एके बाजूस राहून तो उलटा जास्त रागावत गेला. नवस करायाला सांगून भोंदु लोक खुळसट बायकांना कसे फसवितात, हें त्याच्या लक्षांत येऊन बायकोच्या केविलवाण्या व भयभीत झालेल्या मुद्रेला न जुमानतां तो संतापून बोलूं लागला—काय लबाड असतात लोक ! उगाच नादीं लावून त्यांच्याकडून अनन्वित कामें करवावयाचीं. ही तर काय हापापलेली. उद्यां कोणी सांगू द्या कीं, कोणाच्या घराला आग लाविल्यानें किंवा लहान मुलाची विष्ठा कांहीं दिवस खाल्ली असतां मुलगा होईल, कीं लागलीच ही तसें करील. कांहीं नाहीं, हिचा पूर्वीचा सुद्धां नेम मोडला पाहिजे. (तिच्याकडे वळून) कां डोळ्यांना पाणी आणायाला काय झालें ? तुला हात तरी लावला का ? रागेंसुद्धा भरणें सोसत नाहीं, तर मग असले छंद कशाला घेऊन बसतेस ! पण छे: हें सर्व ढोंग. रडतांना पाहिलें, म्हणजे माझें म्हणणें कबूल करतील असें तुला वाटतें का ? पण मी नाहीं हो तसा बाईलबुद्ध्या. चावट नाहीं तर. रडणें थांबवितेस कीं नाहीं, कां देऊं एक चपराक ?

हे सरते शेवटले शब्द ऐकतांच सदू अगदीं कावरीबावरी झाली, व थरथर कांपूं लागली. तिच्या डोळ्यांपुढें अंधारी आली, व एकाएकीं वाऱ्याच्या सोसाट्यानें जशी केळ पडावी, तशी कल जाऊन ती धाडकन् जमिनीवर पडली. पडत आहेसें पाहतांच हरिसिंग सर्व राग विसरून तिला धरायाला म्हणून पुढेंच गेला, परंतु त्यापूर्वीच ती निश्चेष्ट पडली होती. दिवस उन्हाळ्याचे, तशांत तिची पित्तप्रकृति व नाजूकपणा. लग्न झाल्या दिवसापासून नवऱ्यानें तिला कधींही बोट लाविलें नाहीं आणि आज विनाकारण इतकी माराची धमकी दिलेली पाहून भेदरून जाऊन तिला भोंवळ आली. कोणीही फट म्हटल्यास

आपले मनोविकार अनावर झाले आहेत, असें दाखवायाचें किंवा प्रसंग पडल्यास बळेंच बेशुद्ध पडायाचें, असा नखरेबाजीचा प्रकार कोमलतेचा आंव आणणाऱ्या पाश्चिमात्य स्त्रियांत कधीं आढळतो, तसा मात्र हा नव्हता. कारण सदू बोलून चालूनच मुग्ध होती. तिला आपल्या नवऱ्याविषयीं अतिशय पूज्यबुद्धि होती, व तशीच त्याची भीतीही वाटत असे.

हरिसिंगाने लागलीच तिच्याजवळ जाऊन तिचें डोकें उचलून हळूच आपल्या मांडीवर घेतलें, व जवळच्या खुज्यांतलें थंड पाणी कानशिलावर शिंपलें. त्याबरोबर सावध होऊन तिनें डोळे उघडले. हरिसिंगानें तिच्या तोंडावरून हात फिरवून ममतेनें विचारिलें, 'आतां तुला बरें वाटतेंना? हा वेडे, इतकी भ्यालीस ती कशाला? तुझ्या एका केशाला तरी धक्का लावण्याची माझी छाती झाली असती का?' चांगली शुद्धीवर आल्यावर ती लगेच उठून लाजून दूर जाऊं लागली; परंतु हरिसिंगानें 'तुला उभें राहण्याची शक्ति नाहीं; तर येथेंच बस.' असें म्हणून, ती 'नको, हे हो काय,' असे बोलत असतां बळेंच तिला आपल्या डाव्या मांडीवर बसविलें. पुढें कांहीं वेळानें तो म्हणाला, 'पण हें बघ, मीं नवस नको म्हणून म्हटलें, तर इतकें कां वाईट वाटलें? मला वाटत होतें कीं, आतां तूं मोठी शाहाणी बायको झाली आहेस; पण अजून तुझे बाळपणाचे चाळे कांहीं सुटले नाहींत. कोणी वडील मनुष्यानें अमुक एक करूं नको म्हणून सांगितल्यास लहान मुलासारखा रडून गोंधळ करावा व हट्ट घ्यावा, हें कांहीं तुला आतां शोभत नाहीं.' तोंडावर हात ठेऊन अगदीं तें नवऱ्याच्या छातीशीं भिडवून सदू हळूच बोलली, 'जसें आपलें सांगणें असेल, त्याप्रमाणें मी करीन. आपण जर नवस नको म्हणून म्हणत असाल तर मी तो करणार नाहीं.' परंतु मध्येंच तोंडावरून हात काढून तें थोडेसें वर करून नवऱ्याकडे हळूच पाहत ती म्हणाली, "पण गडे, मामींना तरी विचारणें होईल का?' हरि-

सिंगाची चुलती, 'नवस मोडूं नको' म्हणून सांगेल असें सदूला वाटत होतें, म्हणून तिनें तसें बोलणे लाविलें. परंतु रागाच्या झपाट्यांत आपण पूर्वीचा नेम मोडून टाकण्याबद्दल बोललों होतों, व त्यालाच उद्देशून ही बोलत आहे, असें लक्षांत न येऊन हरिसिंग तिच्या मुखाच्या मोहकतेला भुलून तिचें मन उगाच क्षुल्लक कारणाकरितां दुखविलें असें वाटून म्हणाला, 'काकीला कशाला विचारायाला पाहिजे ? एकून त्या पीराला मानता करावयाची आहे, एवढेंचना तुझ्या मनांत ? बरें तर तुझ्या मनासारखेच कर जा. फातिमाबिबीला व माधोसिंगाला बरोबर घेऊन तुला वाटेल त्या दिवशीं त्या घुसा कां नुसाच्या दर्ग्यांत जा, व नवस कर. माझी कांहीं ना नाहीं. आतां तर झालेना ?'

सदू गालांत हंसत म्हणाली, 'पण मी त्याबद्दल नव्हतें बोललें. मी त्या पूर्वींच्या–' तिचें बोलणे आपल्या ओठांनीं बंद करून हरिसिंग म्हणाला, 'किती लबाड आहेस तरी ?'

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं माधोसिंगला व फातमाबिबीला, 'आज तिसऱ्या प्रहरीं घरीं या,' असा निरोप तिनें पाठविला, व कशासाठीं बोलाविलें हेंही कळविलें. चुलत सासूनें मोठ्या उल्हासानें माधोसिंगाला पाठवून दिलें. फातमाबिबीच्या सांगण्यावरून दर्ग्याला वाहण्यासाठीं म्हणून कांहीं कांचेच्या बांगड्या सदूनें विकत आणविल्या. तिसरा प्रहर उलटल्यावर फातमाबिबी, सदू व माधवसिंग हे घरून निघाले. वाटेनें धूळ उडत होती व झळा लागत होत्या, त्यामुळें सदूचे तोंड अगदीं लालभडक झालें, व कपाळावर, वरच्या ओठावर व हनुवटीवर घामाचे टपोरे बिंदु झळकत होते. तिला चालण्यामुळें अतिशय थकवा आला, व केव्हां ह्या फुफाट्यांतून पाय थंड ठिकाणीं नेऊन वर पुष्कळ पाणी ओतीन असें तिला झालें. परंतु कितीही नाजूक बायको असो, ती मुलाकरितां काय म्हणून सायास करणार नाहीं ? भावी सुखाकडे लक्ष देऊन, प्रस्तुत दुःख व श्रम सोसणें हें मनुष्याला बरें वाटतें.

सुमारें दीड घटकेच्या आंतच ते मुसा–सुहागच्या दर्ग्याला येऊन पोंचले. सुमारें पाऊण घटका ते शहरांत कोटाच्या आंतल्या बाजूनें चालून, पुढें दिल्ही–दरवाज्यांतून बाहेर पडून ते उत्तरेस सुमारें अर्ध कोस गेल्यावर उजव्या हाताला दर्ग्यांत शिरले. वाटेनें ह्यांच्या पाठीमागून कांहीं मंडळी येत होती. परंतु दर्ग्यांत ह्यांच्या पाठोपाठ एक मुसलमान व एक हिंदु असे दोघेजण शिरले.

हल्लीं शेट हटेसिंग केसरीसिंगाची जी भव्य हवेली दिल्ही-दरवाज्याबाहेर लागते, त्या हवेलीच्या पुढें कांपाला जो रस्ता जातो, त्या रस्त्यावर या हवेलीपासून १००० कदमांच्या आंतच हजरत मुसा–सुहाग ह्यांचा प्रसिद्ध दर्गा लागतो. सुमारें चारशें वर्षांपूर्वीं हा रोझा स्वतः मुसा ह्यानें आपल्यासाठीं बांधिला. ह्या अवलियाविषयीं असें सांगतात कीं, एकदां अवर्षण पडलें होतें, त्या वेळीं ह्यानें निमाज पढून परवर दिगाराच्या मोहबतीनें दुनियेवर बरसात आणविली, व तेणेंकरून चौतर्फ सुबत्ता झाली. परंतु नंतर कांहीं करामत करून आपल्याला ह्यानें दुवा द्यावा, म्हणून पुष्कळ लोक ह्याच्या पाठीस लागले. त्यामुळें कंटाळून लोकांनीं आपल्याला ओळखूं नये, म्हणून तो बायकोचा पेहराव करूं लागला, व म्हणूनच ह्याच्या पंथाचे फकीर मुसलमानिणीसारखा पोषाख करितात, व नाकाच्या पडद्यांतून बुलाख घालतात. ह्याच्या रोझ्याजवळ एक मोठें व जुनाट असें चाफ्याचें झाड होतें. ह्याच्या कबरीला लागून ४ दुसऱ्या कबरी आहेत. ह्या कबरींविषयीं अशी दंतकथा आहे कीं, अवर्षण संपल्यानंतर कांहीं वर्षांनीं एकदां अतोनात पाऊस पडला, तो थांबविण्याविषयीं या अवलियाची प्रार्थना केली. परंतु कदाचित् लोक पूर्वीप्रमाणें आतांही पाठीस लागतील, म्हणून त्यानें अल्लाची प्रार्थना करून पाऊस थांबविला; व नंतर तो लागलाच जमिनींत गैब झाला. बादशहानें त्याला बाहेर काढण्यासाठीं ती जागा खोदविली. परतु तो तेथें न सांपडतां त्याचें डोकें

दुसऱ्याच जागीं दिसलें, व लागलेंच नाहीसें झालें. तीसुद्धां जागा उकरिली, परंतु त्याचें डोकें तिसऱ्या ठिकाणीं दिसलें व पुनः गुप्त झालें. ह्याप्रमाणें ४ वेळां झालें तेव्हां बादशाह म्हणाला, 'ह्याच्या रोझ्यावर आपण फुलें वाहिलीं असतां हा दर्शन देईल.' परंतु तो अवलिया फिरून रोझ्याच्या बाहेरच्या बाजूस प्रकट झाला व म्हणाला कीं, 'फुलें वगैरे मला कांहीं द्यायाला नकोत.' ह्याप्रमाणें जेथें तो दृष्टीस पडला होता, त्या त्या जागीं कबरी बांधल्या आहेत. ह्या रोझ्यावर दगडी छत्री आहे. कबरींवर अलवानाचे कापड पसरलेलें असतें. छत्रीच्या कमानीस चोहोंबाजूंस बांगड्या, लहान मुलींच्या खेळांतील रंगीत पाळणे, कापडी चिमण्या, वगैरे अडकविलेल्या असतात. जवळच्या चांफ्याच्या झाडाच्या खांद्यांत व डाहळ्यांत चोहोंकडे बांगड्या अडकलेल्या दिसतात. कित्येक कांची बांगड्यांचा रंगही काल-मानानें फिकटसा दिसतो. कित्येक बांगड्या अशा उंच व बिकट ठिकाणीं आहेत कीं, त्या पाहून साधारण भोळसर मनुष्याचा ह्या पीरावर एकदम भाव बसावयाचाच. कारण एकादी मोठी खांदी जर पाहिली, तर जेथून ती झाडाच्या मधल्या बुंधा-पासून निघते, तेथपासून तों या खांदीच्या निरनिराळ्या फांद्या व डाहाळ्या ह्यांवर सर्व ठिकाणीं बांगड्या लागलेल्या असतात. अगदीं डाहाळ्यांच्या टोंकाशींच बांगड्या असत्या, तर विशेष कोणींही नवल मानिलें नसतें. परंतु पुढें पुष्कळ फांद्या असून अगदीं बुंधाजवळही अडचणीच्या जागीं व मनुष्याचा हात न पोंचेल अशा ठिकाणींही त्या असतात; त्यामुळें भाविक लोकांना पराकाष्ठेचें आश्चर्य वाटतें. असो;

ही मंडळी आंत गेल्यावर त्या पथांतल्या एका फकिरानें 'काय इच्छा धरून आलां' म्हणून विचारून त्यांना आंत नेलें. पाठोपाठ ते दोघे मुसलमान व हिंदूही गेले. त्यांपैकीं हिंदु त्या मुसलमानाला म्हणाला,—'समजलासना अब्दुल्ला, तूं त्या पोराशीं बोल, व मी—' हा बोलणारा हिंदु उत्तमलाल

वाणी चाहाड्या होय. हरिसिंग भाटवाड्यांत रहायला आल्यापासून ह्या दुष्टाची नजर त्याच्या बायकोवर होती; परतु तसा प्रसंग आला नव्हता म्हणून म्हणा, किंवा हा हरिसिंगास भीत होता म्हणून म्हणा, त्यानें आपला दुष्ट हेतु सिद्धीस नेण्याविषयीं यत्किंचितही खटपट केली नाहीं. नित्यशः सदूचें अप्रतिम लावण्य मनांत आणून हा फक्त लाळ मात्र घोटीत असे. तो फातमा बिबीच्या जवळच्या घरांत राहत असल्यामुळें, त्याला तिच्याकडून पर्यायानें हरिसिंगाच्या घरांतील सर्व माहिती मिळत असे. तिला आपला वाईट हेतु कळवून तिच्याकडून कार्यभाग साधून घ्यावा, असा त्याचा फार दिवसांपासून मनोदय होता. परंतु तिला डावपेचांत आणल्याशिवाय असले निंद्य काम करावयास ती कबूल होणार नाहीं, म्हणून तो पाळतीवर होता. त्याच्या मनांतून बभ्रा न करितां आपला इष्ट हेतु तडीस न्यावयाचा होता. बभ्रा जर केला, तर ही आपल्या हातीं सांपडणार नाहीं, व बुलाखीच्या तोंडावरून जशीं पानें पुसलीं गेलीं, तशीच आपली गत होईल, हें जाणून तो सामोपचार योजण्याचा बेत करीत होता. आज सदू दर्ग्याला जाणार हें त्याला कळून, त्याने तिला वाटेनें फसवण्याची तजवीज योजिली. माधोसिंगाला बोलण्याच्या नादीं लावण्यासाठीं म्हणून अबदुल्ला नांवाचा पठाण बरोबर घेतला; आणि फातमा आपल्या ओळखीची आहे, ती फारशी अडथळा आणणार नाहीं, असें तो मनांत समजून होता. साधारणतः 'आंधळ्यासी जन सारेची आंधळे' ह्या न्यायानें लोक आपल्या मनाच्या कलावरून दुसरेही लोक तशाच कलाचे असतील, असें समजतात. त्याप्रमाणें आपल्या पैशाच्या भुलथापीला फसून कदाचित् सदू आपलें बोलणें मान्य करील, असें त्याला वाटत होतें. म्हणून उंची कपडे घालून, व त्यावरून अत्तराचा हात फिरवून आपलें नाक चोहोंकडे वळवीत तो त्या गाईच्या मागोमाग चालला होता. अबदुल्ला हा बोलून चालून भामटा व सोदा

होता. तो शरीरानें धिप्पाड होता, परंतु दुर्व्यसनांमुळें त्याच्या देहाच्या मानानें त्याच्या अंगांत शक्ति नव्हती.

त्या फकिरानें सांगितल्याप्रमाणें सदूनें आपल्या मनांतील अभीष्ट कामना पूर्ण करण्याविषयीं त्या पीराजवळ मागणें केलें, व त्याच्या थडग्यावर २९ बांगड्या व फुलें वाहिलीं. फकिरानें धूप लाविला, व आपण सर्वांसहित बाहेर येऊन रोझ्याचें उत्तराभिमुख त्या सोनचाफ्याच्या झाडाजवळचें दार लावून दाराशीं, पीरानें आपलें म्हणणें मान्य करण्याकरितां म्हणून, तो निमाज पढत बसला. इतक्यांत दुसऱ्या एका फकिरानें तो ज्या खोलींत राहत होता, त्या खोलींतल्या भुयारानें रोझ्याजवळच्या कुंडांतला चिरा ढकलून कबरीजवळ जाऊन, त्या बांगड्या चाफ्याच्या एका फांदींत अडकविल्या व आल्या वाटेनें तसाच परत खोलींत येऊन मोठ्यानें त्यानें कलमा पढला. कलम्याचा आवाज ऐकल्याबरोबर तो दाराजवळचा फकीर निमाज आटोपलासें दाखवून उठला, व दार उघडून सर्वांना आंत नेऊन कबरीवरील बांगड्या नाहींतशा पाहून म्हणाला, 'बेटा, तेरा शुकर होवे. खुदाता अल्लानें मोहबतसे तुझे लडका देनेका कबूल किया, ऐसा मालूम होता है. जा कुछ डरना नहीं. जभी लडका होवेगा, तब सांईकूं भूलना नहीं;' असें सांगून व फकिरासाठीं म्हणून त्यानें ५ रुपये घेतले. तो पीराच्या दूताचा इष्टाशीर्वाद ऐकून या तिघांनाहि अत्यानंद झाला. त्यांतही सदूच्या आनंदाला तर सीमाच नव्हती. फतिमा म्हणाली, 'बाई पाहिलेंतना, हें कसें जागृतस्थान आहे तें ? आतां अगदीं बिनधास्त असा. एका वर्षातच तुम्हांला मूल होईल. असें दर्ग्यावर बांगड्या नाहींशा होतांच मला समजलें. परंतु म्हटलें फकिरानें सांगितल्याशिवाय बोलूं नये. त्या पाहिल्यात कां आपल्या बांगड्या ह्या डाहळीवर लटकत आहेत. ईश्वराची करणी अगाध आहे. त्या आपोआप तेथें कशा गेल्या कोण जाणें ? (इतक्यांत उत्तम आंत आलासें पाहून) कां शेटजी

तुम्ही कोठें इकडे वाट चुकलां ? तुमच्या लाडुबाईला मुलगा झाला, म्हणून कां येथें आलां ?'

उत्तमानें ही बोलण्याची संधि दवडली नाहीं. त्यानें हळू हळू तिऱ्हाइताप्रमाणें 'ह्या बाई कोण' वगैरे चौकशी केली. नंतर संध्याकाळ होत आलीसें पाहून ती मंडळी परतली. वाटेनें अबदुल्लाने माधोसिंगाची बाजू कांहीं सोडली नाहीं. ते शिकारीविषयीं बोलत झपाट्याने पुढें चालले. माधोसिंग हळू चालला असतां, अबदुल्लानें त्याला म्हणावें 'तुम्ही खासे मर्द असून एखाद्या बायकोप्रमाणे हळू कां चालतां ? बायांना येऊं द्या हळू हळू. त्यांबरोबर आहेतच शेटजी. त्याची व तुमची ओळख होती, हे मला ठाऊकच नव्हते. नाहीं तर मी येतांनाच तुमचा परिचय करून घेतला असता. असो; आतां त्याचें काय ? पण कांहीं म्हणा, तुमच्यासारखा हुशार व गुलजार असा तुमच्या वयाचा मनुष्य मिळणें कठीण.' अशा प्रकारचें बोलणें ऐकिल्यामुळें माधोसिंगाला झकत त्याबरोबर चालावें लागे.

पुढें हे बरेच लांब गेले आहेत, असें पाहून उत्तमानें सदूशीं बोलण्याची सुरुवात केली. त्यानें विचारिलें, 'पण बाई, तुम्हांला येतांना तुमच्या नाजूक पायांना उन्हापासून फार त्रास झाला असेल नाही बरें ? पण कांहो तुमच्या अंगावर फारसे दागिने नाहींत ? तुमच्यासारख्यांनाच कायते दागिने शोभतील.' सदूला असे चमत्कारिक बोलणें ऐकण्याचा मुळींच प्रसंग नसल्यामुळें त्याचा तिला नीट अर्थही उमजेना; व हा परकी मनुष्य म्हणून, ती कांहीं उत्तर न देतां तशीच मुकाट्यानें चालली. फातिमाबिबीला हे उत्तमाचें बोलणें मुळींच रुचलें नाहीं. ती म्हणाली, 'शेटजी, ह्यांच्या अंगावर दागिने असोत किंवा नसोत, आपल्याला काय त्याशीं करावयाचें आहे ?' उत्तम उद्धटपणानें म्हणाला 'ऊगी बस म्हातारे, तुला कोणीं मध्यें तोंड घालायाला सांगितलें. त्यांना चांगले सोन्या-

सारखें तोंड आहे, त्या मला उत्तर देतील (आसपास कोणी पुरुष नाहींसें पाहून सदूजवळ जाऊन) व एखादा गोड साखरेचा मुद्दां द्याल कां नाहीं ? (ती भिऊन दूर जात आहेसें पाहून) भिऊं नका, मी तुम्हांला सोन्यानें मढवून काढीन.'

फातिमेनें हें पाहतांच सदूचा हात धरून ती जलद पळायाला लागली, व तिला 'ओरडूं नको' म्हणून म्हणाली जरकरितां आपल्यापैकीं कोणीही ओरडलों, तर लोक कांहींही न होतां उगाच सदूविषयीं भलताच संशय घेतील, म्हणून ती मुकाट्यानें सदूला घेऊन पळत चालली. परंतु उत्तम हा बोलून चालून पुरुषच. बिचाऱ्या बायका त्या किती दूर जाणार ? दहापांच पावलें गेल्या नाहींत, तोंच हातांतील पारध पळून जातांना बाघानें पाहिली, म्हणजे जसा तो चवताळून येतो, त्याप्रमाणे उत्तम येऊन धडकला; व आतां निदान सदूला धरिल्या- शिवाय सोडीत नाहीं, असा विचार करून तो तिला धर- ण्यासाठीं जो हात पुढें करितो, तोंच पाठीमागून कोणी एकानें येऊन त्याला गचांडी देऊन एके बाजूला पाडिलें. आणि तो शेटजीच्या उरावर बसून त्याला ठोकणार, इतक्यांत फातिमा चटकन् म्हणाली, 'अरे रहिमान, तूं अगदीं वेळेवर आलास. पण त्या शेटजींना उगीच जास्त कांहीं दुखापत करूं नकोस. कारण (जवळ बोलावून त्याच्या कानांत) ह्याला चांगलें ठोकल्यास उगाच बभ्रा होईल, व नंतर लोक सदूविषयीं विनाकारण कुतर्क घेतील. तर तसे न होईल, असे कांहीं केले पाहिजे. तशांत शेटजी आहेत श्रीमंत, व आपण आहों गरीब. तर आपल्याला भांडण वाढवितां कामा नये.'

परंतु दैवयोगानें हें भांडण न वाढतां जेथल्या तेथेंच मिटलें. कारण आपला बेत फसला असें जेव्हां उत्तमानें पाहिलें, तेव्हां ह्या वेळेस गम खाऊन पुढें वचपा काढावा, ह्या हेतूनें तो लगेच उठून म्हणाला, 'रहिमान व फातमाबू तुम्हांला कां खरोखरीच वाटलें, कीं मी भलत्या रीतीनें वागेन ? मी उगाच आपली

भीति दाखविली. सदूबा, तुमचें मन दुखविलें असल्यास त्याची मला माफी असावी. मी तुम्हांला धाकट्या बहिणीप्रमाणें समजतों. मी तसला हलकट मनुष्य नाहीं बरें, असो, फातमाबू तुम्हांला सर्व सांगतील.'

रहिमानाची व फातमेची ह्या बोलण्यानें मुळींच खात्री झाली नाहीं; तथापि त्यांनीं वरकांती आपण संशयित आहों, असें कांहीं दाखविलें नाहीं. रहिमान म्हणाला, 'शेटजी, मी तरी तुम्हीच आहां, असें जर ओळखिलें असतें, तर कधींही आपल्या अंगाला हात लाविला नसता. मी येत होतों पाठीमागून. घरीं कामावरून आल्यावर मला त्या घेलाभाईनें सांगितलें कीं, आई मुसासुहागच्या दर्ग्याला गेली आहे म्हणून. तेव्हां आपणही तो दर्गा पाहावा म्हटलें, आणि मी घराहून दर्ग्याची वाट विचारीत निघालों. पुढें दिल्लीदरवाजाच्या बाहेर पडून ह्या वाटेने न येतां, त्या पलीकडल्या शाहीबागेच्या वाटेनें गेलों. लोकांना विचारितां हा रस्ता शाहीबागेकडे जातो असें त्यांनीं सांगितलें. मग वाट विचारीत मी आडवाटेनें त्या दर्ग्याला जाऊन पोंहचलों. परंतु थोडक्या वेळापूर्वीं तुम्ही तेथून परत निघालां, असें तेथल्या फकिरांनीं सांगितले. परत येत असतां आपण थट्टेनें भय दाखवीत आहां, व आपणही कोण आहां, ह्याबद्दल खुलासा न मिळून मी साहजिक औरत लोकांच्या बचावासाठीं म्हणून तुम्हांला हात लाविला; तर आपणही माझी नजरचूक लक्षांत ठेवणार नाहीं.'

हें बोलणें ऐकून उत्तमाच्या मनांतला रहिमान व फातमा यांविषयींचा राग नाहींसा झाला; व मागें पुढें ह्यांच्याच सहाय्यानें हिला वश करूं, असा त्यानें विचार केला. तो उघड म्हणाला, 'रहिमान, छेः रागावण्याचें मला मुळींच कारण नाहीं. कारण भलत्या मनुष्याला बायकांवर चालून जातांना मीं पाहिलें असतें, तर तुझ्यासारखाच मला त्वेष येऊन मीं त्याला बेधडक लोळविलें असतें. पण मी एवढा मात्र खास विचार

केला असतां कीं, लोकांची रहदारी चालली असतां साधारण मनुष्य भरउजेडीं दुसरी बायको जवळ असतां एखाद्या बायकोवर केवळ वाईट विचारानेंच हात टाकणार नाही. पण तूं पडलास लहान, म्हणून हें तुझ्या ध्यानांत आलें नाहीं.'

फातमा म्हणाली, 'शेटजी, आपण थोर आहां, म्हणून तर रहिमानाची चूक आपण लक्षांत घेत नाहीं. (सदूकडे वळून हळूच) बाई, ह्याबद्दल आपण घरीं गेल्यावर कोणाजवळही ही गोष्ट काढूं नका बरें. कारण उगाच हरिसिंगजी संतापतील.'

रहिमानालाही फातमेनें ह्याप्रमाणेंच सांगितलें. कांहीं वेळानें ते दिल्ली दरवाज्याजवळ अबदुल्ला व माधोसिंग ह्यांना जाऊन मिळाले. ते नंतर अगदीं तिनीसांजेस आपापल्या घरीं जाऊन पोंहचले. माधोसिंग यांनी एकदां वाटेंत विचारिलें, 'कांग वहिनी, तुम्हाला यायला कां उशीर लागला? अम्ही किती वेळ दिल्ली दरवाज्याजवळ तुमची वाट पाहत उभे होतों.' फातमेनें सदूला उत्तर न देऊं देतां मध्येंच म्हटले, 'माधोसिंग, आम्ही पडलों बायका. तुमच्यासारख्या थोड्याच आम्हांला लांब लांब टांगा टाकतां येतात.'

नंतर माधोसिंगानें रहिमानास म्हटलें, 'तूंरे कोठून यांना मिळालास?' त्यानें उत्तमलालाच्या वर्तणुकीशिवाय रस्त्याची चुकामूक झाल्याचें सर्व कांहीं सांगितलें.

उत्तम घरीं पोंहचल्यावर अबदुल्ला म्हणाला, 'कां उत्तम शिकार साधली कीं नाहीं?' उत्तमानें आपली फजिती न सांगतां म्हटलें 'साधण्याच्या रंगांत आहे.' अबदुल्ला म्हणाला, 'असे का? पण मला मात्र विसरूं नकोस. माझा त्यांत हिस्सा असलाच पाहिजे समजलास? नाहीं तर माझ्याशीं गांठ आहे.' उत्तमानें उत्तर न देतां मनांत म्हटलें, 'ह्या गाढवाला कां असें रत्न देऊन त्या रत्नाची धूळधाण करून टाकावयाची? हा बोलून चालून पशु व ती नाजूक किती? छेः हा कांटा लवकरच उपटून टाकला पाहिजे. जीवनलालाला सांगूं कां हें

काम? छेः तसें कशाला? फिरून ह्यानें असली गोष्ट काढिली, कीं दाखवूं ह्याला हात, म्हणजे जाईल पैगंबराकडे.'

रात्रीं नवऱ्याला भेटल्यावर दर्ग्यांतील सर्व हकीकत तिनें मोठ्या आनंदाने कळविली. 'तुला वाटेनें उन्हापासून फार त्रास झाला असेल नाहीं बरे,' असें हरिसिंगानें म्हटल्यावर, तिनें फातमेचें सांगणें एका बाजूस ठेवून 'कोणी एक शेट मजशी डागिण्याविषयीं बोलूं लागला होता, व जवळ येत होता, इतक्यांत फातमाबिबीच्या रहिमानाने त्याला येऊन मारिलें,' असें सांगितलें. हरिसिंगाला मात्र ह्यामुळें चटपट लागून, ह्याचा खुलासा हळू हळू काढला पाहिजे, असा त्यानें बेत केला; व त्या वेळेस तो मुकाट्यानें बसला.

भाग १० वा.

अवर्षण.

पिराणा.

मागील भागांत सांगितलेल्या हकीकतीनंतर सुमारें एक महिना विशेष सांगण्यासारखें कांहीं झालें नाहीं. फक्त दरम्यान दरसालापेक्षां उष्मा मात्र जास्त कडक भासूं लागला. तो दिवसेदिवस कमी न होतां उलट अधिक होत गेला. एक दोन दिवस तर सूर्याच्या तापानें कमाल केली. पूर्वेकडून एकसारखा सोसाट्याने गरम वारा वाहत होता, त्यामुळे सूर्योदयानंतर ४—५ घटका उलटल्या नाहींत तोंच, रस्त्यानें लोकांची रहदारी बंद होऊं लागली. वाऱ्याची झुळूक अंगाला विस्तवाप्रमाणें लागे. घरांत एकसारखें उकडत होतें. वाऱ्याबरोबर मनस्वी धूळ उडत असे. तो धुराळा तापल्यामुळें कानांत, डोळ्यांत व तोंडांत शिरून अतिशय त्रास होई. आकाशांत ढगें आल्या-

प्रमाणें चोहोंकडे दिशा धुळीनें व्यापून गेल्या होत्या. अशा त्या दोन दिवसांत किती वाटसरू लोक लागून जेथल्या तेथें गतप्राण झाले; कित्येक गुरें मेलीं; व चिमण्यासारख्या लहानसहान पक्ष्यांचा रानांत झाडांखालीं सडाच पडला होता. म्हातारेकोतारे म्हणत कीं, इतका कडक उन्हाळा गेल्या ४०-५० वर्षांत पाहिला नाहीं. नंतर थोडा हवेमध्यें तफावत झाला खरा; परंतु तो मनुष्यांना कांहीं सुखावह झाला नाहीं.

ह्या वेळेस माणेकभाईनें आपल्या बेचर गड्याला कामावरून दूर केलें, व त्याच्या जागीं बाबासाहेबांच्या शिफारशीवरून गोकुल नांवाचा गडी ठेविला. बेचर हा फार दिवसांपासून नीळकंठभाईच्या येथें होता. पुढें माणेकभाईनें बेचर विश्वासूक म्हणून त्याच्या घरीं ठेविला, पण कर्मधर्मसंयोगानें माणेकभाई-स बेचरविषयीं कांहीं संशय येऊन त्यानें सासऱ्यास न विचारतां त्याला काढून टाकिलें.

बेचर सहज निळकंठभाईकडे गेला व म्हणाला, 'माझा कांहीं अपराध नसतां नाहक माझ्या पोटावर पाय आणिला; तर आपण दयाळू आहां. मेहरबानीनें.... ....' नीळकंठभाईनें त्याला आश्वासन दिले. परंतु जर करितां याला आपण सध्यांच घरीं ठेविलें, तर जांवयाचें मन दुखेल व जांवयाला ह्याविषयीं साफ बोलतांही येत नाही म्हणून त्यानें बेचरास सांगितलें, 'कांहीं काळजी करूं नकोस. गांवी जाऊन १०-१५ दिवसांनीं परत ये. मग जर माणेकभाईनीं तुला ठेविलें नाहीं, तर मी तुला माझ्या येथे ठेवीन.' असें म्हणून म्हाताऱ्यानें त्याला खर्चासाठीं जवळचे पैसेही दिले. बेचर गेल्यानंतर त्याला कां काढला, ह्याविषयीं जयलक्ष्मीला त्यानें विचारिलें; परंतु विशेष कारण नसतां त्याला काढण्यांत आलें, एवढेंच काय तें त्याला समजलें.

नीळकंठभाईचा ब्राह्मण मोहन, ह्याला बेचर जाण्यापूर्वी भेटला होता; व आपल्याला कां काढलें, ह्याचे खरे कारणही

त्यानें कळविलें. निघतांना तो मोहनास म्हणाला, 'गरीब बिचारा म्हातारा. अगदी सांबाचा अवतार व दयाळू किती ! मला जें काय समजलें आहे, हें जर त्या भोळ्या म्हाताऱ्याला कळविलें, तर त्याची हल्लीं शांतवृत्ति राहील काय ? छेः आपण कशाला बोला, व बोलून विश्वास कोण ठेवणार ? हर हर, अशा थोर व पवित्र मनुष्यास असला कुलांगार जांवई ! मुलीची गत समजली. तिच्याकडे माझ्या मतें मुळींच दोष नाहीं. पण पुढें काय होतें तें पाहावें. माझी चाकरी गेली तर गेली; पण दुःखांत सुख म्हणतां, मजपासून फारसें कांही लपलें नाही, हें त्या चांडाळाला समजलें नाहीं. नाहीं तर केव्हांच एखाद्या अंधार भुयारांत माझी गठडी केली असती. असो, एवढें करूनच तो दुष्ट थांबणार नाहीं, असें बाबासाहेबांशीं त्या रात्रीच्या बोलण्यावरून वाटतें. डोळे झांकले होते, पण कान तर उघडे होतेना. ह्याला म्हणावें झोपेचें मिष! आपण सावध असलें पाहिजे, समजलां कां मोहनलाल ? धूर्तपणानें वागल्यास पुष्कळ उपयोग होईल. बरें तर मी आतां गांवीं जातों. तुम्ही मात्र नीट सावध असा म्हणजे झालें.'

बेचर हा जातीचा लेवा कुणबी होता. हा गिरमथा नांवाच्या खेड्यांत राहत असे. हें खेडें अमदाबादेच्या दक्षिणेस सुमारें ५ कोसांवर आहे. बेचर ह्यानें पिराणा पंथाची दीक्षा घेतली होती.

गुजराथेंतील खेड्यांची रचना साधारण एकसारखीच असते. गिरमथ्या खेडयाला लागून एक लहानसा तलाव आहे. ह्या तलावाच्या कांठावर वड, पिंपळ व आंब्याचीं झाडे आहेत. तेथें एक लहानसें महादेवाचें देऊळ आहे. तलावांत पाणी पाजण्यासाठीं सांजसकाळ येथें गांवकरी गुरे आणति. तलावानजीक थोडी पडीत जमीन होती. तेथें एक चार कमानींची दीर्घ चतुष्कोणी दगडी विहीर होती. इला पाण्यापर्यंत पायऱ्या होत्या. ह्या विहिरीजवळच्या विस्तीर्ण वडाच्या पारावर गांवांतील चार वृद्ध व सभ्य लोक येऊन शिळोप्याच्या

गप्पा छाटीत संध्याकाळचे घटका दोन घटका बसत. गांवा-सभोंवतीं निवडुंगाचे कुंपण होतें. गांव पूर्वाभिमुख होतें. गांवाच्या तोंडाशीं हलालखोर राहत. नवख्या मनुष्याला हेंच वाट दाखवीत. गांवाजवळ आसपास धेड, कोळी वगैरे नीच वर्णांचे मजुरी करून पोट भरणारे लोक आपल्या पडक्या झोंप-ड्यांतून राहत. गांवाच्या मधोमध खाऊनपिऊन सुखी असे कुणबी जातीचे शेतकरी असत. ह्यांच्यापैकीं कित्येकांच्या घरांना मजलेही होते. कित्येक घरांना स्वतंत्र व कित्येकांना दोन तीन घरांमिळून समईक अशीं अंगणें होतीं. रात्रीस ह्या अंगणांत गुरांना कोंडून ठेवीत. घरांचीं पुढचीं दारें एकसारखीं मोठ्या रस्त्यावर होतीं. घरांच्या पुढच्या भागांवर लांकडी कोरीव काम बरेंच सुरेख होतें. ह्याशिवाय बाकीचीं घरें म्हणण्यासारखीं नव्हतीं.

ह्या गांवाजवळील बहुतेक जमीन गोराट आहे. हें खेडें खालसांत असल्यामुळें येथे बराच बंदोबस्त होता. सरकारच्या तर्फेने गांवाचा बंदोबस्त पटेलकडे असे. पटेलाच्या हाताखालीं एक तलाटी (कुळकर्णी), एक हवालदार, एक चौकीवाला व पगी (वाटाड्या) असत. चौकीवाला व पगी ह्यांना वर्षा-अंतीं प्रत्येक घरकऱ्याकडून कांहीं मण धान्य दिलें जात असे. कांहीं चोरी झाल्यास ती भरून देण्यास ते दोघे जबाबदार असत. सुतार, लोहार, कुंभार, न्हावी, शिंपी, मोची वगैरे गावकऱ्यांनीं शहरांतून बोलावून आणिलेल्या लोकांना घसवाया म्हणतात. धान्य व वेळ पडल्यास रोख पैसे देऊन आपलीं कामें गांवकरी त्यांच्याकडून करवून घेत. ह्या गांवांत छोटालाल नांवाचा औदिच ब्राह्मण मुख्य गोर होता. गांवकऱ्यांचीं लग्न वगैरे कार्यें हा चालवीत असे. हा नांवाचाच काय तो छोटा-लाल होता; बाकी नेहमीं यथास्थित तूपरोटी खाऊन तो भला गलेलठ्ठ माजला होता. ह्याला गांवांत चोहोंकडे मान असे; परंतु शरीराच्या मानानें ह्याच्यामध्यें थोरपणा मुळींच नव्हता. येथें एक शाळा होती. तिजवर छोटालालाच्या मेव्हणीचा मुलगा तनसुख-

राम हा पंतोजी असे. हा शरीरानें अगदीं पाण्याचें पितर होता. लहान लहान मुलांवर देखील ह्याचा दाब बसत नसे; परंतु गांवकरी ह्याला बराच मान देत असत. सर्व गांवकऱ्यांत मुख्य पाटीदार वल्लभभाई म्हणून होता. तो बरेच पैसे बाळगून होता. बाकी नांव घेण्यासारखा राहिला कायतो तलाटी. ह्याचें नांव गोविंदभाई हा वल्लभभाई पटेलचाच नातेवाईक होता.

बेचर हा संध्याकाळच्या सुमारास आपल्या गावी जाऊन पोहोंचला. त्या वेळेस गांवांतील बहुतेक मनुष्यें बायकामुलांसुद्धां त्या तळ्याभोंवती येऊन राहिलेली त्यानें पाहिलीं. आपल्या घरच्या मनुष्यांचा शोध करीत तो आपल्या वृद्ध पित्यास व आपल्या धाकट्या भावांस जाऊन भेटला. सर्व क्षेमकुशल विचारल्यावर बेचरानें 'भेटण्यासाठीं आलों आहें, एक महिना राहीन' म्हणून सांगितलें. बाप म्हणाला बरे झालें. पुष्कळ दिवसांनीं आलास, तर आनंदानें रहा, म्हणजे झालें; पण पाहिलेसना, आज किती दिवस पाऊस पडत नाहीं. म्हणून आम्हीं गोरजींच्या सांगण्यावरून आज उजाणी केली. ते म्हणाले इंदीर (इंद्र) राजा तुम्हांवर रागावला आहे, तर तुम्ही गांव "उजड पाडा" व गांवाबाहेर एक दिवस स्वयंपाक करून रहा, म्हणजे तो पाऊस देईल. आज आम्ही तसें केलें. परंतु ढगाचा कोठें मागमूसही नाहीं. उद्यां त्या आपल्या पिराण्याला जाऊन नवस करावा, असें माझ्या मनांत आले आहे. म्हणजे तरी पाऊस जलदी येईल. गुरें पाण्यावांचून मरतात; व शेतांतील रोपें तर जेथच्या तेथें करपून गेलीं. ह्या तलावाचेंच पहाना किती पाणी सुकून गेलें आहे! दर वर्षी पुरुषावर पाणी असतें, तेथे आतां एक गुडघाभरही पाणी राहिलें नाहीं. बाबांनो मी आहें म्हातारा. मला कांहीं विशेष दुःख होणार नाहीं परंतु पाऊस जर पडला नाही, तर दुष्काळाने तुमचे मात्र हाल माझ्यानें पहावणार नाहींत. इमाम काय करील तें खरें. बेचर

तूं मजबरोबर उद्यां शिवा काकाकडे चल बरें. तुजविषयीं ते मागें चौकशी करीत होते.'

रात्र पडल्यावर सर्व गांवकरी आपआपल्या घरीं गेले. दुसऱ्या दिवशी पटेलच्या सांगण्यावरून छोटालालानें तळयाजवळच्या महादेवाच्या पिंडीवर अभिषेक केला. कांहीं कुणब्यांच्या बाया त्या गांवभर पावसाचीं गाणीं म्हणत गेल्या; त्याबरोबर एक मुलगा डोक्यावर मातीनें भरलेले शिपतर घेऊन जात होता. त्या शिपतरांत निंबाच्या तीन डाहळ्या खुपसल्या होत्या. प्रत्येक घराजवळ हा घोळका उभा राही, व घरांतील बाया येऊन त्या शिपतरावर, तो मुलगा चिंब भिजेपर्यंत पाणी ओतीत, व घोळक्यांतील बायाना धान्य घालीत.

दुपारून बेचर आपल्या बापासहित पिराण्याच्या मठाला गेला. गिरमथा खेड्याच्या पश्चिमेस सुमारे अर्ध कोसाच्या अंतरावर एका टेंकडीवर हा प्रसिद्ध मठ आहे. येथें पुष्कळ झाडी आहे. ह्या मठाभोंवती मजबूत भित आहे. आंत कांही लहानशीं घरें आहेत. ह्या फकिरांना काका म्हणतात. मधल्या जागेंत इमामशाह नूरशाह, बालामहंमद व बाकरअल्ली ह्यांचे दुमदार दर्गे आहेत; व आसपास पुष्कळ थडगीं आहेत. हिंदू व मुसलमान भिकाऱ्यांसाठीं येथें एक अन्न-छत्र आजतागाईत चाललें आहे.

ह्या पिराणा पंथाच्या उत्पत्तीविषयीं असें सांगतात की, शके १३७१ च्या सुमारास इमामशाह नांवाचा एक सय्यद इराण, गुजरात प्रांतांत ह्या जागीं येऊन राहिला. सतत तीन वर्षे अवर्षण पडल्यामुळें आसपासच्या खेडयांतील पाटीदार मंडळी अगदीं रडकुंडीस आलेली होती. इमामशहा हा कोणी अवलिया फकीर आहे, असे त्यांना वाटून ते पाऊस पाडण्याविषयी त्याची विनवणी करूं लागले. तेव्हां पाऊस लौकरच येईल असें त्यानें त्यांना अभिवचन दिलें. पुढें त्यानें सांगितल्याप्रमाणें घडूनही आलें, त्यामुळें त्या कुणब्यांची याजवर श्रद्धा बसून, त्यांनीं

याजपासून दीक्षा घेऊन, हा आपला गुरु असें ठरविलें, आणि ह्याला राहण्यासाठीं एक झोंपडीही बांधून दिली. ह्यानंतर कांहीं दिवसांनीं अहमदाबादेचा दुसरा महंमदशाह बादशाह हा त्या वाटेनें जात असतां, ह्या फकिराची ख्याति ऐकून प्रतीति घ्यावी, म्हणून येथें उतरला. त्यानें दुधाच्या पेल्यांत विष कालवून इमामशाहाला पाजविलें; परंतु बोलून चालून तो अवलियाच, म्हणून त्याला यत्किंचित्‌ही इजा झाली नाहीं. नंतर मांजराचें मांस शिजवून त्याच्या ताटांत वाढलें; परंतु फकिरानें तें ओळखून 'बेटा ऊठ' म्हणून म्हणतांच तें मांजर फिरून सजीव झालें. सरतेशेवटीं त्याला न कळत एका तबकांत मांस झांकून ठेवून 'ह्यांत गुलाबाची फुले आहेत' असे बादशाहानें सांगितलें. परंतु फकीर पडला अंतर्ज्ञानी. त्यानें त्या तबकावरचा चटकन रुमाल काढून मांसाऐवजीं खरोखरीच गुलाबाचीं फुलें दाखविलीं. अशी जेव्हां बादशाहाची खात्री झाली, तेव्हां त्यानें ह्या अवलियाला आपली मुलगी दिली. तिच्यापासून झालेल्या चार मुलांचे वंशज हे मठांतील सय्यद होत. ह्यांनांच पीरजादे म्हणतात.

आपला अंतकाळ समीप आलासें पाहून, इमामशाहानें स्वतःसाठीं एक रोझा बांधविला, व आपली गादी सारा काका नांवाच्या लेया कुणब्यानें चालवावी असें ठरविलें.

ह्या पंथाचे एकंदर ५ मठ आहेत. त्यांपैकीं मुख्य पिराणा मठ. ह्या मठांत, ब्राह्मण, वाणी, लेवा व कडवा कुणबी, वगैरे हिंदूच दीक्षा घेतात. दीक्षा घेतल्यानें सर्व प्रकारेंच धर्मांतर होतें असें नाहीं. ह्या गादीवर लेवा कुणब्यांपैकींच कोणी हुषार चेला बसतो; म्हणून ही गादी बहुतेक हिंदूकडेच आहे, असें म्हणायाला कांही प्रत्यवाय नाहीं. मठाधिकाऱ्याला सर्वसंगपरित्याग करावा लागतो. तो कावेनें रंगविलेली धोतरें नेसतो, व त्याच्या डोकीला पांढरें पागोटें व अंगांत पांढरा अंगरखा असतो.

ह्या पंथाचे लोक दक्षिणेस बऱ्हाणपूर, खानदेश येथपासून तों उत्तरेस काठियावाड, कच्छ प्रांतापर्यंत सांपडतात. बहुतेक खालच्या प्रतीचे हिंदु व हिंदूंचे मुसलमान झालेले आणि वर सांगितलेले पीरजादे हे सर्व ह्या पिरांना मान देतात. ह्यांपैकी कांही इमामशहाची देवाप्रमाणे पूजा करितात. शिक्षापत्री म्हणून इमामशहाने लिहिलेल्या वचनांचा संग्रह बहुतेक वाचतात; 'इमाम केवलः' म्हणून काका जप करितात, व इतर लोक 'शिवोऽहम्' म्हणून म्हणतात.

असो; बेचर बापासहित मोठ्या काकाला भेटण्यासाठी त्याच्या घरीं गेला. हा उतार वयाचा होता; व बोलण्याचालण्यावरून सज्जन असावा असें वाटे. आंत गेल्यावर सलाम करून हे बापलेक एका बाजूला बसले. तेथे दुसरी बरीच मंडळी बसली होती. कांहींजण तर बऱ्याच लांबून आलेले होते. सर्वांनीं एकच मागणे लाविले होते. ते म्हणाले, 'काकाजी, आपण मायबाप आहां. गुराढोरांना चारा नाही, पाणी नाही. तीं सध्यांच पटापट जीव टाकीत आहेत. पाऊस न आल्यास आमची तीच गत होईल. इमामशहा आम्हां लेकरांवर कां इतके रागावले, कोण जाणे! आपण तरी मेहेरनजर करून त्याच्या कानी आमचें गाऱ्हाणें घाला, व आम्हांवर मोहबत करण्याविषयीं त्यांजवळ रदबदली करा.' काकाजी सर्वांना धीर देऊन म्हणाले, 'बाबांनो, काळजी करूं नका. आम्ही इमामशहांना संकट घालतों. ते तुम्हांला दुःखांत विनाकारण पाडणार नाहींत. तशांतून त्यांच्या नजरेनें आपण जर गुन्हेगार असलो, तर ते आपला निमाज न ऐकतां आपल्याला दंड केल्याशिवाय राहणार नाहींत. म्हणून प्रथम आपल्या पापांबद्दल आपण येत्या शुक्रवार (जुम्या) पर्यंत रोजे केले पाहिजेत. नंतर आपण त्यांजवळ पावसाबद्दल मागणें करूं.'

ते बिचारे लोक पाऊस नसल्यामुळें जीव अगदीं ओंठाशी धरून आले होते, तर त्यांच्याने ५-६ दिवस आणखी दम कसचा

निघतो. काकाजींनीं तसें म्हटल्यावर त्यांचें बोलणेंच खुंटलें. ते मनांतल्या मनांत अगदीं हताश झाले. कारण त्यांना काकाजींच्या हल्लींच्या दुटप्पी सांगण्यावरून खास वाटलें कीं, पावसाची बहुतकरून ह्या सालीं नाच दिसते. नंतर काकाजींनी बेचराकडे वळून 'केव्हां आलास' वगैरे विचारिलें. कांहीं वेळानें सर्व मंडळी आपापल्या बिऱ्हाडीं परत गेली. जरी त्यांना काकाजींच्या सांगण्यावरून विशेष आश्वासन मिळालें नाहीं, तथापि आपण उपास केल्यास कदाचित् काकाजींच्या सांगण्याप्रमाणें आपला हेतु तडीस जाईल, असे त्यांना वाटलें. म्हणून कित्येक भाविक उपास करून सांजसकाळ शिक्षापत्री वाचण्यात व जप करण्यात दिवस घालवूं लागले. कित्येक वैतागून मनांतल्या मनांत ईश्वराला व इमामशहाला लाखोली वाहूं लागले. ते म्हणत, 'कसचा देव नी कसचें काय? सगळे पैसे उकळण्यासाठीं ह्या लुच्च्या काकाजींनीं थोतांड माजविलें आहे. चांगलें बरें झालें, म्हणजे यांच्या रदबदलीनें झाले. वाईट होतें, तें चटसारें भरा आमच्या पदरीं. काय देव दुष्ट आहे? आणि त्याला म्हणा दयाळू. बिचारीं ढोरें पाण्यावांचून मरतात; त्यांची देखील त्याला कींव येत नाहीं ! त्यांनीं तर कांहीं ह्याचें घोडें मारिले नाहीं? आमची मनुष्यांची गोष्ट राहूं द्या, पण त्या मुक्या जनावरांना तरी पाणी, चारा, त्यानें द्यावयाचा होता ?'

बेचर बापाला मठांत ठेवून आपण घरीं गेला. बापानेंही कडक उपोषणें चालविलीं. नंतर सर्व भाविक लोकांनीं शुक्रवारीं सकाळपासून तो संध्याकाळपर्यंत न विसंबतां एकसारखा जपघोष चालविला, व पीरजादे निमाज पढूं लागले. रात्रीं काकाजींना विचारितां ते म्हणाले, 'साक्षात्कार अद्याप होत नाहीं, पण तो एकदोन दिवसांत व्हावा. उद्यां तुम्ही आपापल्या घरीं बिनदिक्कत जा. आपली भक्ति देवाच्या घरीं रुजू झाली आहेच, व इमामशाहाही आपल्याला दुःखाच्या खाईत लोटणार नाहींत. साक्षात्कार झाल्याबरोबर आम्ही वर्दी देऊं म्हणजे झालें.' हें बोलणें

ऐकल्यावर सर्वांचे हातपाय गळाले; व आतां बरीक मुळींच आशा नको, असे त्याना वाटले. नंतर दुसरे दिवशी ते खिन्न होऊन आपापल्या गांवी गेले.

पुढे ४ दिवसांनीं वल्लभभाई पटेलानें एक भुवा (पंचाक्षरी) बोलावून गांवांतील शिष्ट मंडळीसह तो गांवच्या बेहचराजी मातेच्या देवळांत गेला. देवीपुढे धूप जाळून तो भुवा थोड्या वेळानें सर्व अंगाला आळोखेपिळाखे देऊं लागला व नंतर घुमूं लागला. आतां ह्याच्या अंगांत बेहचराजी माता आली असे समजून छोटालाल गोरजोनीं तिला विचारलें, ' जय माते बेहचराजी, यंदां आम्हां लेंकरावर कां बरें रागावलीस ? अजून पावसाच्या पाण्याचा टिपूसुद्धां तूं पाठविला नाहींस. आम्ही काय खावें, काय प्यावें बरे ? ' हातपाय आदळून व डोळे वटारून तो भुवा म्हणाला, 'तुमच्यासारख्या श्रद्धाशून्य लोकांना कोठून पाऊस मिळतो ते पाहतेंना ? तुम्ही माझी लेंकरे म्हणवितां, आणि मला बळी देण्याचें कसेरे वेळोवेळीं विसरतां ? ' असे म्हणून त्या भुव्याने लागलीच गोरजीच्या अंगावर चाल करून एक लखलखीत श्रीमुखांत भडकावली. गोरजीची तारांबळ कोण विचारावी? त्यांचे पागोटें उडून गेलें, कांसोटा फिटला, सर्व अंग लटलट कांपूं लागलें. आपल्यावर माताजीची इतराजी झाली, असें वाटून त्याला पराकाष्ठेचें भय वाटलें. त्याची बोबडी वळलीसें पाहून पटेल पुढें सरसावला, व नम्रपणाने म्हणाला, ' जय माताजी, आम्ही गरीब अनाथ आहो; आमचे सर्व अपराध पोटांत घाल. आम्ही आजतागाईत तुला विसरून गेलो, ह्याची माफी कर. जें जें मागशील ते ते आम्ही देऊं. आमची सर्व धनदौलत तुझीच आहे. तुझ्या प्रसादानेंच आम्हांला हीं सर्व संसारसुखें मिळतात. तर माते क्षमा कर, क्षमा कर. आम्ही चुकलों. '

भुव्यानें लगेच सौम्य रूप धारण करून म्हटले, ' बरें बाळांनो, तुम्ही निर्धास्त असा. फक्त दोन मण शिजविलेली खिचडी व चुरम्या-चुरम्याचे लाडू उद्यां सूर्योदयापूर्वी गांवाच्या

बाहेर माझ्या वडाखालीं आणून ठेवा, म्हणजे झालें. आतां मी जातें.'

हा भुवा मोठा लबाड होता. कांहीं दिवसांपूर्वीं छोटालालने त्याची विनाकारण कुचेष्टा केली होती, म्हणून त्याविषयी पोटात आकस (डाव)धरून त्याने गोरजीवर ह्या वेळीं वचपा काढला. असो; त्याप्रमाण सांगितल्या वेळेवर मडक्यांच्या खापरात तें सर्व अन्न व लाडू नेऊन पटेलाने ठेवविले. प्रत्येक घरांतून एकेक खापर ह्याप्रमाणे तेथे झाडांखाली सुमारे ३०० खापरें पडलीं होती. नंतर गांवाच्या धेड व वाघरी लोकांनीं कांही वेळाने ते सर्व अन्न खाऊन टाकिलें. इतकेही करून पाऊस म्हणून पडला नाही.

भाग ११ वा.

दुष्काळ.

उद्यां नारळी पौर्णिमा, तर आपल्या येथेच श्रावणीचा ब्रेत करावा, असे मनीं आणून केसबा पंडितानी आपले दिवाण भास्करपंत ह्यास सर्व तयारी करावयास सांगितले; व आपण भद्रेंत भाऊसाहेब, यज्ञेश्वरशास्त्री, वगैरे शिष्ट मडळीस निमंत्रण करण्यासाठी म्हणून स्वत:हुजऱ्यानिशी सध्याकाळच्या सुमारास बाहेर पडले. भाऊसाहेबांकड प्रथम जाऊन नंतर ते रामबारी-नजीक यज्ञेश्वरशास्त्रीबुवाच्या घरीं गेले. माडीवर दिवाणखान्यांत यज्ञेश्वरशास्त्री आपले कारभारी दामूभाई याशीं बोलत होते. जवळ ५ विद्यार्थी रघुवंशाचे श्लोक अन्वयार्थ घोकीत बसले होते. ह्या विद्यार्थ्यांत आपला आनन्दशंकरही होता; बाकीचे चौघेजण भद्रेतील दक्षिणी ब्राह्मणांचे मुलगे होते.

यज्ञेश्वरशास्त्रीबुवांचें वय ह्या वेळेस सुमारें ५५ वर्षांचें होते. हे मूळचे माहुलीचे राहणारे होते. ह्यांचें उपनांव

वोकील म्हणून सांगितले आहेच. ह्यांनी काशीस अध्ययन केले होतें. त्याची बुद्धि तीव्र असल्यामुळें फार परिश्रम न करितां १०-१२ वर्षांच्या आत व्याकरण, वेदांत व धर्मशास्त्र हीं त्यांनीं तेथें म्हटलीं, व त्यांत निष्णात होऊन निरनिराळया गुरूकडून शाबासकीही मिळविली. वीस वर्षांपूर्वी पुण्याहून ह्यांना येथे फडाणमांनीं पाठविले होते; व कांहा जमीनही अमदाबादेच्या लगत तोडून दिली होती.

ह्यांची मुद्रा फार सौम्य होती, त्यामुळें विद्येचा परिणाम जसा व्हावा, तसा ह्यांवर झालेला दिसत होता. विद्वत्ता, सौजन्य व विनय ह्या तिहींचा संयोग क्वचित् सापडावयाचा; परंतु ह्यांच्या ठायी तीं तिन्ही दिसत होतीं. सरस्वती व लक्ष्मी ह्याचें वैमनस्य ह्याच्या ठिकाणीं लयास गेले होतें. ह आपल्या कीर्तीस साजे असे अतिशुभ्र काशीचें धोतर नेसले होते. यांनीं अंगावर शेला घेतला होता. याचे बहुतेक केश पांढरे झाले होते, व वार्धक्यामुळें दिवसेंदिवस राहिलेसाहिले केशही पांढरे होत होते, त्यामुळे यांची उज्वल कीर्ति जसजशी दिवसेंदिवस जगभर पसरत गेली, तसतशी ती ह्याजपाशीं केशाच्या रूपानें येऊन राहूं लागली, असें वाटे. हे क्षौर करवीत, त्यामुळें जणूं काय, कीर्तीसारख्या प्रिय वस्तूविषयीं देखील आपण उदासीन आहो, असे दाखवीत. ह्यांचा रंग काळासांवळा होता, तथापि ह्याच्या तोंडावर तेज झळकत असल्यामुळें हे मोठे भव्य दिसत. ह्यांचे कपाळ रुंद व विशाल होतें, व तें शरीराच्या मानानें किंचित् मोठे होते. ह्यांचे डोळे मोठे असून पाणीदार होते. ह्यांनीं कपाळभर आडवे पांढरें गंध लाविले होतें. ह्यांच्या कानांत रुद्राक्ष होते, व गळ्यात रुद्राक्ष मण्याची मढविलेली माळ होती. ह्यांच्या बोटांत जोडवे व पवित्रें होतीं. अशा कर्मनिष्ठ व शांतवृत्तीच्या ब्राह्मणास पाहून साधारण पाहणाराच्या मनाला आल्हाद झाल्यावांचून राहत नसे स्वतःचे पोर नव्हतें म्हणून म्हणा, किंवा मुलाची आवड होती म्हणून म्हणा, ह्याना मुलें जवळ

असल्यावांचून करमत नसे. घरांत आपली बायको सावित्रीबाई आणि पुतण्या गोविंदराव, त्याची बायको रमाबाई व तिचे दोन मुलगे एवढीच कायती माणसे होती; परंतु सर्वजण मोठ्या आनंदानें आपला काळ घालवीत. सावित्रीबाई रमाबाईला अगदी पोटच्या पोरीप्रमाणे वागवीत असे, त्यामुळें रमाबाईला माहेरची आठवण देखील होत नसे.

केशवराव पंडित आले आहेत, असें ऐकतांच यज्ञेश्वर-शास्त्रीबुवांनीं आपलें बोलणें थांबवून लागलीच जिना उतरून त्यांना वर आणून लोडाशीं बसविलें. मुलांना घरीं जाण्या-विषयीं ते सांगणार, इतक्यांत पंडित म्हणाले, शास्त्रीबोवा, दामूभाईना आपल्याशीं कांहीं बोलावयाचे आहे, असें दिसते. तर त्यांना बोलूं द्या. मला कांही परत जाण्याची घाई नाहीं. मी तोंपर्यंत हीं मुलें काय पढतात, तें पाहतों. आपण उगाच संकोच धरूं नका. मुलांना असूं द्या येथेच.

यज्ञेश्वरशास्त्रीबुवानीं पंडितांचे म्हणणें मान्य करून दामूभाईस विचारलें, बरें दामूभाई, काय म्हणतां आपल्या शेतावर दरवडा पडला, व आग लागली म्हणून तो शिवजी सांगतो? पण हें झाले कसे, हेच मला समजत नाही. दरवडा कशावर पडला, नी आहे काय?

दामूभाई हा जरी दक्षणी ब्राह्मण होता, तथापि जन्मापासून त्याचे ह्या प्रांतांत राहणे असल्यामुळे त्याच्या बोलण्यांत गुजराती भाषेची भेळ बरीच सांपडे. तो म्हणाला, आपण गतसालीं त्या शेतांत कुणब्यांना राहण्यासाठीं म्हणून एक डेहेला नव्हता का बांधविलात? त्या डेहेल्याच्या मेड्यावर घासाचीं पुळें ठेविलीं होतीं. तेथे काल दिवसां पोरे दिवट्या घेऊन कुदत होती. नंतर काय, निसरली सळगली, व डेहेला बळला.

शास्त्री—दामूभाई, मी कितीदां सांगितलें कीं, तुम्ही गुज-राती शब्द बोलण्यांत आणूं नका म्हणून? बरें हें आगीविषयीं झालें, पण दरवडा कसा पडला?

दामू—अहो, मी तरी काय करूं? मला तसें बोलण्याची ठेवच पडली आहे. पण आतां बरीक मी गुजराती शब्द वापरणार नाहीं. बरे देव मला करो—त्या खातर—छत् चुकलों. त्या दरोड्याविषयी असें शिवजी बोलतो. आपल्या खेतींत एके बाजूला वासाची वाड केली होती, व त्यामध्यें त्यानें ४० घेटे गिणून पुरले होते. वाडीच्या बाहेर एक पगी फिरत होता, व आंत एक रवारी होता. मग काय, रात्री एक खातर आलें, आणि सकाळीं जेव्हां गणती केली, तेव्हां पांच घेटे खुटले. त्या खातरवाल्यांनीं दगडाखालीं कांहीं बर्तनें दाटलीं होतीं, तीं मात्र मिळालीं. आतां शिवजी म्हणतो कीं, बरसात नाहीं, खातर आला, तर आम्हांला कांहीं परवडत नाहीं. पगीला जखम लागून तो मांदा झाला आहे; त्याला मिळूनच सकाळीं शिवजी येथें आला. तर आतां ह्या तुमाराचें काय करावयाचें?

शास्त्री—बरे शिवजीला सध्यां ठेवून घ्या. मग मी विचार करून सांगेन काय करावयाचें तें!

दामू—होच तो. पण मी सांगायला भुललों. दिनकररावांनीं आपले घर वेचाण घेऊन घेतल्यामुळें त्यांच्यावर लखाण केलें; त्याचा खरच आसरे ३ रुपये आला, तर ह्याची गोठवण कशी करावयाची?

शास्त्री—हे सध्यां राहूं द्या.

हे संभाषण होत असतां पंडितांनीं मुलांना कांही श्लोक लावायाला सांगितलें, व त्यांनींही समर्पक उत्तरे दिलेलीं पाहून त्यांना मोठा आनंद झाला. दामूभाईची बोलण्याची पद्धत पाहून तीं दक्षिण्यांची मुले गालांतल्या गालांत हसत होतीं. नंतर पंडित शास्त्रीबोवांकडे वळून म्हणाले, मुलें तर हुशार आहेत. पण हुशारीविषयीं शंका घेणें म्हणजे प्रमाद होय. कारण गुरूंचें थोडेंना थोडे तरी शिष्य अनुकरण करतात, आणि आपल्यासारखे गुरु मिळताहेत कोठें? पण कांहो, हा मुलगा गुजराती असून इतका हुशार—हें एक नवल म्हणायाचें! तशांत

ह्याची वाणी तरी किती शुद्ध ! पण ह्याला कधीं तरी पाहिल्या-सारखे वाटतें. शास्त्रीबोवा, मी उद्यां ह्यांना देण्यासाठीं ५ धोतरजोडे पाठवून देईन.

शास्त्रीबोवांनीं मुलांना जा म्हणून सांगून पंडितांकडे वळून म्हटले, आपण इतकी त्यांची स्तुति केली, पण तीं शेफारणार नाहीत ना ! तो गुजराती मुलगा नीळकंठभाईच्या येथला आनंदशंकर, पोर मोठा सालस व बुद्धिमान् आहे. बरें आज कोणीकडे भेटीचा अनुग्रह केला ?

पंडित—ह्यांत कसला अनुग्रह? आपल्यासारख्या विद्वज्जनां-पाशीं घटकाभर बसल्यास किती म्हणून ज्ञानप्राप्ति होते ? अशी जर स्थिति आहे, तर मग अनुग्रह कोण करिता बरें, आपण कां मी ? बरें ते असो, उदईक सालाबादप्रमाणें आमच्या येथें अगत्य येणें. नंतर पक्तीचाही लाभ करवालच.

ह्याप्रमाणें निमंत्रण केल्यावर सहज रयतेच्या शोचनीय स्थितीविषयीं गोष्टी निघाल्या. पंडित म्हणाले, पण शास्त्रीबोवा, पाहिलेंतना, अजूनपर्यंत मेघराजानें कांहीं इकडे कृपादृष्टि केली नाहीं. गेल्या ज्येष्ठ महिन्यापासून धारण वाढत चालली होती; तर आतांशीं काय ५—६ शेरावर येऊन बसली आहे. गरीब लोकांनीं आतां खावें काय ? त्यांचा चरितार्थ चालावा कसा ? आज वाटेने येताना कित्येक ठिकाणीं रस्त्यावरती भिकार तळ-मळत पडलेले पाहून पराकाष्ठेचें वाईट वाटलें. आपण तरी काय करावें ? लोकांचे दुःख निवारण करितां येईल, तितकें करण्या-विषयीं सरकारातून प्रयत्न चालले आहेतच. परंतु हा दुष्काळ किती वेळपावेतों लोकांस भोवणार, कोण जाणे !

शास्त्री—केशवरावजी, मी बोलतों ह्याचा राग मात्र मानूं नये म्हणजे झाले. आपणच पहा की, जर चोहोंकडे अनाचार वाढला, तर पृथ्वीवर अवर्षणादि संकटे कां येऊं नयेत ? धर्मा-प्रमाणें प्रभु कोठें वागताहेत, तर जनसमाज वागेल. मी बोलले म्हणजे तोंड मात्र दिसतें; पण हेच भाऊसाहेब ह्यांनीं तरी

धर्मास अनुसरून राहावयाचे होतें. श्रीमंताची तर गोष्ट लांब राहिली. परंतु खरेंच, भाऊसाहेबासारख्या अधिकाऱ्यांना तरी विशेष दोष देतां येत नाहीं. कारण रायबाजींचेंच आचरण कोठ सर्वतः शुद्ध आहे ? अथवा हा कलियुगाचाच महिमा, म्हणून आपल्या जीवाची समजूत करून घ्यावी. अनन्वितपणें वागल्यास देवता तरी संतुष्ट कोठून असणार; व सृष्टीचे व्यापार नियमितपणे सुरळीत वेळेवर कसे घडणार ? दान आहे, पण पात्रापात्र विचार नाहीं; याग नाहीं; सर्वतोपरि विषयाधीनता; प्रजेला गांजण्यांत पुरुषार्थ; असे प्रकार ज्या राज्यांत आढळतात, तेथें इंद्रासारख्या सत्यभीरु देवतांनीं कोप करावा, ह्यांत नवल तें कोणते ! बोलून चालून 'राजा कालस्य कारणम्'. ह्याच भाऊसाहेबांना जरा सन्मार्गाकडे आपली प्रवृत्ति करू द्या; दीन प्रजाजनांचे हित पाहण्याविषयी यत्किंचित् लक्ष देऊं द्या; म्हणजे हीच प्रस्तुतची स्थिति जाऊन चोहोंकडे सुखसमाधान होईल. पण माझ्या मनाचा असा कांही ग्रह झाला आहे कीं, एकंदर आपल्या शिवाजीमहाराजांनीं मिळाविलेल्या हिंदुपदबादशाहीला उतरती कळा लागली, व तिचा थोडया काळांत लयही होईल. राज्यकर्ते शुचिर्भूत असल्याविना उत्कर्ष होत नाहीं. सद्यःस्थितीवरून तर प्रभूच्या वर्तनांत पालट होण्याची मुळीच आशा दिसत नाहीं. तर अशा प्रसगीं सुदिन पाहण्याची आशा स्वप्नीसुद्धां नको. सर्व प्रकारे अनिष्टसूचक अशी हीं ह्या वर्षाची संकटें होत. फार काय सांगू केशवरावजी; पण ह्या सवत्सराचे वर्षफळ पाहतां ह्या दुष्काळानेच म्हणजे प्रजेची दैना संपेल, असें मला मुळींच वाटत नाहीं. काय भगवंताची इच्छा आहे, कोण जाणे ! आपण व्यर्थ त्याबद्दल चिंता करीत बसून मनाला उगाच हृद्रोग लावून घेणे मुळींच रास्त नाहीं. बरें आपण ह्या दुष्काळपीडितांस कोणत्या प्रकारें साहाय्य करीत असतां ? पण आपण करितां त्याला भाऊसाहेबांची संमति तरी आहे का ?

पंडित—शास्त्रीबोवा, आपण जें कांहीं सांगितलेंत, तें सर्वथैव यथार्थ आहे. सद्यःस्थितीविषयीं विचार करीत असतां, मी देखील अतिशय दुःखित होतों. पण करावें काय ? सर्व चालकत्व हातीं नसल्यामुळे प्रशस्त क्रमाला बळकटी आणितां येत नाहीं; व त्यामुळें गौण व निषिद्ध मार्ग परकीय जन अनुसरतात, तें सर्व निमूटपणे मला पाहावें लागतें. जेव्हां मेघराजांनीं अवध्या मृगांत इकडे कृपावृष्टि केली नाहीं, त्या वेळीं न जाणो काळ पडेल, ह्या भीतीनें भाऊसाहेबांना ह्याविषयीं तडजोड काढण्याविषयीं पर्यायानें विचारलें. त्याच्यानेही मजसमक्ष एकदम माझें म्हणणे मोडून काढवले नाही. परंतु वेळ टाळून नेण्यासाठीं ते म्हणाले, 'केशवरावजी, आपल्या म्हणण्याप्रमाणे कांहीं तजवीज केली तर पाहिजेच; नाहीं तर ऐन प्रसंगी कूपखननाचा प्रकार होईल. म्हणून आम्ही पुण्यास लिहून ह्याविषयी खुलासा मागवितों. आपण बडोद्याहून तसे काही तरी आणवालच.' मला म्हणजे त्यांच्याकडून जास्त होईलसें मुळींच वाटले नाही. परंतु आपण न विचारता काही उपाय योजल्यास उगाच वैमनस्य वाढून प्रजेला विनाकारण क्लेश सोसावे लागतील. एतदर्थ वहिवाटीप्रमाणें त्यांच्या कानांवर माझें म्हणणें घातलें, व मी बडोद्याहून प्रजेला ऐन प्रसंगी सहाय करण्याविषयीं लेखी परवानगीही आणविली. पण चमत्कार हाच कीं, तसा कांहीं प्रकार भाऊसाहेबांकडेस दिसत नाहीं. मीं शहरांत ४ ठिकाणी अन्नछत्रें घातलीं आहेत. तेथें अगदीं अशक्त, अनाथ, अंध, पंगु इत्यादि लोकांस कायतें अन्न मिळतें. अगदीं गरीब लोकांसाठीं म्हणून कांहीं ठिकाणीं कामें सुरुवात करून तेथ त्यांना लाविलें आहे. इतकें करून देखलि रयतेच्या हालांमध्यें यत्किंचित्ही कमतरता झाली नाहीं. उलट दिवसेंदिवस भिकार जास्त लोटत आहे. धान्याचा पुरवठा पाहिजे तितका नाही; ह्यामुळे चोहोंकडे हाकाहाक चालली आहे. भाऊसाहेबांनीं तरी ह्या वेळेस असली उदासनिवृत्ति धरावयाची

नव्हती. परंतु त्यांना बोलावें कोणी? ते काय म्हणतात, 'अशी जर सरकारांतून दुष्काळपीडितांस मदत पोंचली, तर भिकार जास्त वाढेल. रयत काम न करितां अन्नछत्रांत येईल. म्हणून ह्या प्रसंगीं सरकारांतून निदान सध्यां तरी मदत नसावी.' परंतु माझ्या मतीस त्यांचे म्हणणे बिलकूल पसंत पडत नाहीं. अन्नावांचून रयतेचें झालेले हाल आपल्याच्यानें नाहीं बोवा पाहवणार! एकंदरीनें भाऊसाहेबांच्या पूर्वीच्या व सध्यांच्या बोलण्यांत बरीच तफावत दिसते. त्यांच्या मनांत सरकारांतून व्यय होऊं नये, असें आहेसें वाटतें. पण तसे आपल्यानें कसें करवेल? जर रयतच पटापट मरूं लागली, आणि तिच्या बचावार्थ सरकारानें कांहीं परिश्रम केले नाहीत, तर नुसत्या ओसाड प्रदेशाला काय जाळावयाचे आहे? प्रजा आहे तर राज्य आहे. प्रजेचे जें सुख तेच राजाचे, असें जर धरून चालले, तरच राजाप्रजांचे इहलोकीं व परत्र सर्व प्रकार हित आहे. पण असले विचार भाऊसाहेबांच्या चित्तांत वागत नाहीत, ह्यामुळे चित्ताला अतिशय खेद होतो. आणि तशात आमचे हे करणें भाऊसाहेबांस न रुचल्यास कदाचित् उभयतात वैमनस्य वाढून प्रजेला त्रास होईल कीं काय, अशीही भीति वाटते. होतां होईतो प्रजेला दुःख होऊं नये, अशी तरतूद ठेवण्याचा माझा दृढनिश्चय झाला आहे. मग तसे केल्याने माझें सर्वथैव नुकसान झाल्यास त्याची मी विशेष परवा बाळगीत नाहीं.

शास्त्री—केशवरावजी, हे आपले हेतु फार स्तुत्य आहेत. जर प्रजेचा पक्ष या वेळेस न उचलतां त्यांना दुःखाच्या खाईंत लोटून दिलें, तर तिनें बिचारीनें कोणाकडे पाहावें बरे? न डगमगतां असाच आपला क्रम चालू द्या. श्रीशंकरकृपेनें आपल्यास सर्वथैव यश येईल. आनंदरावमहाराजांनी ज्या अर्थी आपल्यास थोडीबहुत मुभा दिली आहे, त्या अर्थी ऐन आणीबाणीच्या वेळीं आपण आपल्या जिम्यावर रयतेस सर्व प्रकारें मदत पोंचवाच. कदाचित् तसें केल्यानें मोठी रक्कम खर्ची

पडून इतराजी होण्याचा संभव आहे. परंतु अन्नदान करून सहस्रावधि प्राण्यांस जीवदान जर मिळत आहे, व तेणेकरून सेनाखासखेलास जर सुकृतप्राप्ति होत आहे, तर तसल्या इतराजीला न जुमानतां आपले करणे अव्याहत चालूं द्या. मग कोणास त्यापासून विषम वाटलें तरी हरकत नाहीं. अंतीं त्यापासून आपलें सर्वथैव कल्याण आहे. कदाचित् गैरमर्जी झाल्यास आपण वैभवादि ऐहिक सुखास अंतराल; परतु त्याबद्दल आपल्यास यत्किंचित्ही खेद वाटण्याचें प्रयोजन नाहीं. कारण बोलून चालूनच तीं सुखे नश्वर, आणि तशात जर तीं कर्तव्यास जागल्यामुळे नाश पावतील, तर एक प्रकारें मनास संतोषच होईल. कुमार्गानें जाणे फार सुखकर असतें, व सद्यःसुखावहही असतें, परंतु परिणामीं भयंकर व घोर नरकाप्रत नेणारे असतें. तशी काहीं सदाचरणाची गोष्ट नाहीं. कदाचित् त्यामुळें हीं नश्वर सुखें मिळणार नाहीत, परतु सर्व सुखाचे मोहर जी शांति, ती तरी सदाचरणाला लागून असते. म्हणून काही होवो, आपण असेंच क्षुधार्तांस अन्नदान करीत जा. पण इतक्यांतच धान्याचा संचय कमी व्हावा, ह्याच मला बरेच आश्चर्य वाटतें.

पंडित—वास्तविक म्हणाल, तर शहरांत जागोजाग धान्याचीं कोठारें पुष्कळ भरलेलीं आहेत. शिवाय बंगाल, जबलपूर व माळवा या प्रांतातून इकडे धान्य येत आहेच. परंतु येथल्या दाणेकऱ्याच्या महाजनाने कट करून धान्याचा पुरवठा थांबविला आहे, त्यामुळे हा जास्त त्रास होत आहे. मी एकदोन दिवसात भाऊसाहेबाच्या मसलतीप्रमाणें हे सर्व कटाचें बंड मोडून काढतो; म्हणजे बरीच हाकाहाक कमी होईल.

शास्त्री—काय दुष्ट हे व्यापारी आहेत तरी? इकडे मनुष्य अन्नावाचून भुकेनें उपाशी मरत आहेत, आणि हे कट करून धारण वाढवितात. जसजसा दुष्काळ कडक होत जातो, तसतसा ह्यांना दुष्काळ हे नफ्याचे कलम वाटून अत्यानंद होतो. असल्या चांडाळांना यथायोग्य शासन झालें पाहिजे.

पंडित—सध्यां फारसें शासनाच्या नादीं न लागतां मी त्यांना भाऊसाहेबांकडून अशी जरब घालविणार कीं, जर तुम्ही कट मोडून ७ शेरांची धारण ठेवणार नाहीं, तर सरकारांत तुमचीं दुकानें व कोठ्या जप्त केली जातील. ह्या जरबीनें बहुतकरून कार्यभाग सिद्धीस जाईल, असे वाटतें. तितक्यांत पाहावें आणखी काय होते तें! शास्त्रीबोवा, आपण मला धीर दिला, ह्यामुळें माझ्या मनाला फारच आल्हाद वाटतो; कारण आपल्यासारख्या सदसद् जाणणाऱ्यांकडून एखाद्या आचरणाविषयीं संमति मिळाली, म्हणजे ते आचरण अव्याहत चालविण्याविषयी यत्किंचित्‌ही शंका राहत नाहीं. बरें आतां वेळही बरीच झाली, तर आपली रजा घेतों; उदईक मात्र अगत्य येणें. (पानसुपारी घेऊन) बरें येतों नमस्कार.

ह्या संभाषणावरून दुष्काळाचे स्वरूप बरेच लक्षांत येईल. गुजराथेसारख्या सुपीक प्रदेशांत जीवसहारी दुष्काळानें आपलें ठाणे बसवावे, म्हणजे एक चमत्कार म्हणावयाचा! एखाद्या वर्षी अवर्षण पडल्यास ह्या प्रदेशांत हटकूनच काळाचें उग्र स्वरूप रयतेच्या नजरेस पडते असे नाहीं. परंतु ह्या वर्षी टोळधाड, कडक उन्हाळा व अवर्षण ह्या तिन्ही कारणांच्या दुष्काळानें प्रथमतः ह्या प्रांतांत फक्त कायतें डोकावलें. पुढे त्याचा रिघाव झाला मात्र; तो त्यानें लागलीच सर्व प्रदेशभर आपलें अक्राळविक्राळ शरीर पसरून सांपडेल तेथें मनुष्यादि प्राण्यास आपल्या कंटकचित्त स्थूल देहानेंच जणूं गतासु केलें.

केवळ त्या तिन्ही कारणांच्या संयोगानेंच म्हणजे असल्या सुपीक प्रदेशांत दुष्काळाला इतकी बळकटी आली नसती. परंतु म्हणतातना आकाबाईच्या घरीं विप्र सुदामा याचना करी. ह्या वेळीं तशी स्थिति झाली होती. नेहमींच्या गुणाला न विसरून मारवाड देशानें गेलीं दोन सालें पावसाविरहित काढिली होतीं. परंतु तेवढ्यानेंच त्या हतभाग्य देशाची दुःखावधि झाली नाहीं. पावसानें मारवाडावर अवकृपा केली, तर निदान आप-

ल्यास तरी तसें करणें योग्य नव्हे, अशी परोपकारबुद्धि मनांत आणून टोळांनी तीं दोन्ही वर्षे त्या देशाला आपली अभिनंदनीय भेट दिल्यावांचून जाऊं दिली नाहींत. ह्यामुळें त्या देशांतील लोकांवर मोठाच गहजब उडाला. पुरें पाणी नाहीं तर नाहीं, पण वृक्षादि उपजीविकेची साधनें तीही शलभ-प्रसादानें अंतरून, ते 'नच उपाय दुजा' म्हणून स्वर्गमुमुक्षु झाले; व तेणेकरून शलभांनी स्वर्ग दाखविला. म्हणून त्याचे गुणानुवाद वर्णन करीत पुष्कळांनी आपले जड देह इहलोकी ठेविले, व कित्येकांनीं पृथ्वी लोकाचीच वसती बरी, असा भाव धरून गुजराथेकडे चाल केली. परंतु टोळ किती निरीच्छ साधु? कदाचित् मरुदेशस्थ गुजराथ प्रातात येऊन अलौकिक स्वर्गवासास अंतरतील, तर तसें कदापिही होऊ नये, म्हणून त्यांनी गुर्जरदेशीयांवरही आपला वरदहस्त ठेविला, व तेणेकरून मरुस्थ व गुर्जरस्थ पूतजनाना वैकुंठाचा मार्ग खुला करून दिला.

ह्याप्रमाणें दुष्काळानें काबीज केलेल्या मारवाड देशांतून मारवाड्याना पिटाळून लावल्यामुळे जणूं मानवदेह धरून टोळांच्या झुंडीच्या झुंडी गुजराथेवर गतवर्षापासून उतरूं लागल्या. त्यामुळे ह्या मारवाड्याचे उदरपोषण करण्याचें गुर्जरस्थांवरच पडलें. दुकाळात तेरावा महिना, ह्या म्हणीप्रमाणे अवर्षणापूर्वीच मारवाडी भिकाऱ्यांच्या आगमनामुळें जी धारण चणचणीत वाटत होती, तीच पुढें अवर्षणामुळें वाढून लोकांना दुष्काळाचीं दुःखं भोगावीं लागली. वेळेवर पाऊस पडला नाहीं, म्हणून कदाचित् दुष्काळ पडेल, ह्या भीतीनें जो तो धान्याचा संग्रह करून ठेवूं लागला, व पुढें व्यापाऱ्यानीं नफ्याच्या लोभानें लोकाच्या गरजेला न पुरे इतकें धान्य बाजारांत विकत ठेवण्याचा प्रघात पाडून चोहोंकडे धान्याची चणचण केली इतके महाग धान्य विकत घेण्याची ज्या गरीब लोकाची ऐपत नव्हती, त मात्र व्यापाऱ्याच्या असल्या निंद्य व आपलपोटे वर्तनामुळें क्षुधेच्या असह्य वेदना भोगूं लागले. ह्या सर्व

गोष्टींनीं धान्याचा पुरवठा असूनही दुष्काळ जास्त कडकसा झाला. व्यापाऱ्यांचा कट लौकरच मोडला गेला, म्हणून बरें झालें; नाहीं तर यमानें सर्वथैव ह्या प्रांतामध्यें जय मिळविला असता, असे म्हणायाला कांहीं चिंता नाहीं.

प्रथम जेव्हां दुष्काळानें आपलें सौम्य स्वरूप दाखविलें होतें, त्या वेळेस धारण ७-८ शेरांपर्यंत होती. परंतु पुढे जेव्हां आपलें अति उग्र स्वरूप त्यानें प्रकट केलें, तेव्हां तीच ४ शेरांपर्यंत चढली. अशा प्रसंगीं गरीब लोकांचे हाल काय काय झाले, त्यांचें केवळ दिग्दर्शन हृदयद्रावक असतें, तर ज्यांनीं स्वतः आपण सुखामध्यें असून ते हाल पाहिले असतील, त्यांच्या मनाची काय बरे स्थिति होईल? कधींही ज्यांना दुपारची ददात माहीत नाहीं, त्याना देखील ऐन दुष्काळाच्या वेळेविषयीं मनन केल्यास पराकाष्ठेचें वाईट वाटल्यावांचून राहणार नाहीं. हर हर, ज्या प्रसंगाची केवळ कल्पना हृदयद्विधा करून टाकिते, त्याचा प्रत्यक्ष अनुभव किती बरे असह्य होईल? आतां एवढें खरें आहे कीं, केवळ मनन केल्यानें निकृष्ट स्थिति जितकी भयप्रद वाटते, तितकी काहीं तिचा अनुभव घेणाऱ्यांना ती कदाचित् वाटत नसेल; तथापि त्या स्थितींतील नानाप्रकारच्या दुःखांचीं साधने आपला धर्म बजाविल्याखेरीज राहतील काय?

'नास्तिक्षुधासमोव्याधिः' असें जें म्हटलें आहे, त्यांत तिलप्राय देखील संशय घेण्यासारखे नाही. वेळेवर जर मनुष्याला खायाला मिळाले नाही, तर त्याच्या मनाची काय चमत्कारिक स्थिति होते? त्याला कांहीं सुचेनासें होते. त्याच्या सर्व इंद्रियांचा व्यापार शिथिल पडतो, व त्याच्या अंगावर एका प्रकारचा आळस पसरतो. अशी जर एका वेळची गोष्ट, तर सतत पुष्कळ दिवस कधींही मनमुराद अन्न मिळाले नाही, अशा मनुष्याची काय दशा होईल? अन्नमयाःप्राणाः आणि जर अन्नाचाच अभाव, तर प्राण तरी कोठून राहतील? अस्थि, रक्त, मांस, मज्जा इत्यादिकांनीं युक्त असा जो देहपिंड तो अन्नामुळे बनला जातो, वाढला जातो, व

आपले प्राणरक्षणाचें काम बजावितो. परंतु देहाच्या आस्तित्वाचें जें मुख्य साधन अन्न तेंच नाहीं, तर देह कोठून पूर्ण दशेंत राहील; आणि निरनिराळ्या इंद्रियांच्या अप्रतिहत व्यापारांवर अवलंबून असणारा जो जीव—जर तेच व्यापार देहाच्या क्षीणतेमुळें स्तब्ध पडले तर—तो तरी कोठून राहील? अन्नाच्या दुर्भिक्षामुळें अशी जर देहाची व जीवाची अवस्था, तर मग जेथें अन्नाचा अभाव असून जलाचाही अभाव, तेथें देहाच्या दुःखाची सीमाच झाली म्हणावयाची! तृषेचाही प्रकार थोडाबहुत क्षुधेसारखाच आहे. आणि क्षुधा व तृषा ह्यांनी जो पीडित त्यास काय अनिर्वचनीय क्लेश सोसावे लागत असतील? बरे, तशांत तृषा वृद्धिगत करणारे ग्रीष्मऋतूंतील दिवस असले, म्हणजे तर हाल पुसूंच नयेत. वास्तविक ह्या वेळीं ग्रीष्मऋतु नव्हता, तथापि सूर्याचें प्रचंड किरण ग्रीष्मऋतूपेक्षांही दुःसह होतें.

ह्या वेळीं चोहोंकडील तळीं, विहिरी, टांकीं वगैरे पाण्याच्या पुरवठ्याचीं कृत्रिम साधने अगदीं वाळून गेलीं होतीं. नद्या केवळ शुष्क होऊन गेल्या होत्या. एवढी मोठी साबरमती नदी, जिच्या पात्रांत ऐन उन्हाळयाचे दिवसांत १५० हात वाहतें पाणी असावयाचें, तेथेंच ह्या प्रसंगी ३० हात देखील पाणी नव्हतें. या नदींत रात्रंदिवस लोकांचे थव्याचे थवे पाणी घेण्यासाठीं म्हणून सतत येत. नदीच्या रेताळ पात्रांत चोहोकडे अंतराअतरावर लहान लहान कुवे खोदले होते; परंतु जेथे पूर्वी ३ हातांच्या आंतच चांगले निर्मळ व गोड पाणी लागे, तेथेंच ६–७ हातांशिवाय पाणीच लागत नसे, व तें देखील चांगलें नसून किंचित् खारट असे. या वाहत्या पाण्यांत जी कांहीं थोडीबहुत अमदाबादेंत गुरें जीव धरून राहिलीं होतीं तीं, व अति कंगाल व कनिष्ठ प्रतीचे भिल्ल, वाघरी, कोळी, मारवाडी असे हिंदु लोक पाणी पीत असल्यामुळें, व अतितृषेनें व क्षुधेनें व्याकुळ झालेले असे कित्येकजण धडपडत येऊन तें तसले नासकें पाणी पिऊन

तेथें भरत पडल्यामुळें, तें पाणी बहुतकरून साधारण ऐपतीचे लोक उपयोगांत आणीत नसत. त्यामुळें बहुशः तसल्या कंगाल लोकांचा मारा या वाळवंटांतील कुव्यांवर फार असे. तेथें किती म्हणून धडपड होत असे ? जो तो आपल्याला सर्वांच्या अगोदर अति स्वच्छ पाणी मिळावें म्हणून पुढें सरकण्याचा यत्न करी; त्यामुळें असल्या धक्काबुक्कींत कधीं कधी पुढें विहिरींच्या तोंडाशीं असलेलीं माणसें पाठीमागून ढकललीं गेल्यामुळें आंत पडत. बरें, ती बिचारीं कशीं तरी धडपडत बाहेर निघालीं, तर त्यांना बाकीचे रागावलेले लोक निमूटपणे जाऊं देत नसत. ह्यांनी मुद्दाम स्नान करण्यासाठी किंवा दुष्टाव्यानें कुव्यांत उड्या घेतल्या, असा समज करून बाकीचे त्यांना यथास्थित कुंबलून आपला राग शांत करीत. बिचाऱ्या बायकांची त्रेधा कोण म्हणून विचारावी ? पुरुषां आगोदर त्यांना कधी पाणी मिळूं नये. बरे यदाकदाचित् मिळाले व ती बिचारी एकटी असली तर दुसरा एखादा धटिंगण येऊन तिच्याजवळून पाण्यानें भरलेला हंडा हिसकावून घेऊन जाई. पण तिच्या रडण्याकडे कोणीही लक्ष देत नसे. कित्येक घरांतील पुरुष व बायका पांचपांच व सातसातजण असे पाणी आणायाला जात; तथापि त्यांना देखील घरीं एकदाचे पाणी येऊन पोहोचलें म्हणजे मिळविली, असे होई.

ज्या घरांत टांकी होती, त्यांत पाणी फारच थोडे उरल्यामुळें त्यांचा अगदीं जपून खर्च होई. परतु तें पाणी कुजट लागे, व आंत किडे वगैरे प्राणी होऊन त्यांपसून शरीरास अपाय होण्याची विशेष भीति असे. ज्या विहिरींचे पाणी खारट, म्हणून ऐन सुबत्तेच्या वेळी त्यांचा उसपा होत नसे, त्यांचेंच पाणी बिचारे लोक तहान भागविण्यासाठीं पटापट धडपडत उड्या टाकून पीत. कसलेंही शेवाळ माजून किंवा वाळलेलीं पानें पडून कुजलेले पाणी असलें तरी, तेही बिचाऱ्या तृषार्तास ऐन प्रसगीं अमृताप्रमाणें वाटे. चोहोंकडे जलशयांजवळ सकाळच्या प्रहरीं

कांहीं मनुष्यांचे मुडदे दृष्टीस पडत. ही नुसती पाण्याची गोष्ट झाली; परंतु धान्याच्या महर्गतेमुळें साधारण गरीब लोकांची तर धूळधाण झाली.

गरीब बिचारे लोक, कोठून त्यांच्यावर असलें कालचक्र ओढवलें, कोण जाणे! दुष्काळाचें भयंकर स्वरूप अमदाबादेत व खेड्यांत पूर्णपणे दृष्टीस पडत होते. अवर्षण होण्यापूर्वी शेतकऱ्यानी पेरिलेले खरीपाचे बी वेळेवर पाऊस न पडल्यामुळें जेथच्या तेथें करपून गेलें. साधारणतः शेतकरी वगैरे खालच्या प्रतीच्या लोकांना दुष्काळापासून मनस्वी हाल सोसावे लागतात. वास्तविक सर्व वर्गांच्या लोकांस जे स्वकष्टाने जीवनाचें मुख्य साधन जें धान्य, तें तयार करून पुरवितात, त्यांनाच ऐन प्रसंगीं त्याची ददात असावी, हा कोण न्याय म्हणवा बरें! हरहर, जे निर्मळ अंतःकरणाने केवळ ईश्वरावर हवाला ठेवून आपल्या उपजीविकेच्या साधनाविषयीं सतत घाम काढीत असतात, त्यांना दुष्काळाचे वेळीं दैना व दुःख! आणि जे नानाप्रकारचीं अनन्वित कर्मे करून केवळ आपल्या धन्याच्या भरावर मान्यतेस पोहोंचतात, त्यांना दुष्काळ असो किंवा सुबत्ता असो, दररोज सुखप्राप्ति—तर अशा अन्यायमूलक उद्वेगकारिणी स्थितीस काय नांव द्यावे ? ' ईश्वरा, तूं दयाळू आहेस, न्यायी आहेस ' असें जे सतत म्हणतात, त्यांची ईश्वरानें आपली दया व न्याय यांविषयीं अशी कां खात्री करून द्यावी! हरहर, ज्यांच्या अंतःकरणाचा सरळपणा व साधेपणा पाहून उच्च प्रतीच्या लोकानी ज्यांचें अनुकरणच करावें, अशी ज्यांची योग्यता, त्यांच्यावरच पुण्याचरणाबद्दलच कीं काय, सैतान कोपविष्ट होऊन दुष्काळाच्या मिषाने असला गहबज उडवितो! जे दुसऱ्यांचे दुःख पाहून खऱ्या कळवळ्यानें त्याच्या शमनार्थ उपाय करणारे, जे सदसद्विचारांच्या विवेचनाविषयीं अनभिज्ञ असूनही केवळ नैसर्गिक प्रवृत्तीमुळे अन्यायास विषाप्रमाणें भिऊन वागणारे, असे जे गांवढळ कुणबी लोक त्यांना दुष्काळाचें प्रायश्चित्त; व

जे त्यांच्याच जीवावर वैभवास चढलेले नगरवासी, पापपक्ष मोठ्या अहंतेनें स्वीकारणारे, अशांना फार झालें तर थोडीशी यातायात—' ईश्वरा, असाच का तुझ्या येथे न्याय मिळतो ? जर पापाचरणाविषयीं दुष्काळरूप दंड आहे, तर जे निष्पापी त्यांवर कां बरें भडिमार असावा; व जे सन्मार्गास आचवलेले, त्यांना त्या दंडापासून निदान तितके क्लेश कां होऊं नयेत ? किंवा आमच्याच अल्पमति असल्यामुळे आम्हाला तुझ्या अतर्क्य महिम्याचा व न्यायीपणाचा पार लागत नाहीं.' अशा प्रकारचे उद्गार निघणे साहजिक होय.

बिचाऱ्या कुणब्यांजवळ पेरणीच्या वेळीं फार झाला तर तीन-चार महिन्यांचा सांठा असतो. ही झाली शेतकऱ्यांची गोष्ट. पण रोजच्या मजुरीवर आपलाच चरितार्थ चालविणारे असे जे लोक त्याच्याजवळ तसा धान्याचा संचय कोठून असणार ? आणि आजचा दिवस गेला, उद्यांचे उद्यां हरि आहे, असें म्हणणाऱ्या गरीब लोकांची संख्या पुष्कळ. कसाही दुष्काळ आला, तरी ज्यांना फारशी ददात नाहीं, अशा मध्यम व उच्च प्रतींच्या लोकाची संख्या वरच्या गरीब लोकांच्या मानानें पुष्कळ कमी. अशी जर वास्तविक स्थिति असते, तर दुष्काळापासून किती मनुष्यसंख्येला क्लेश सोसावे लागतात, ह्याचे काहीं अनुमान बांधतां येईल. शेतकऱ्यांचा तो तीन महिन्यांचा साठा किती दिवस टिकणार ? त्यांपैकीं कित्येकांनी द्रव्यलोभाने दूरवर विचार न करितां आपल्या गावाच्या वाण्यांना त्या सांठ्यापैकी बराच भाग ज्यास्त किंमत येत आहे म्हणून, विकून टाकिला. वाणी बोलून चालून व्यापारी. साधारण अवर्षणामुळें दुष्काळ बराच कडक पडेल, असा त्यांनी तर्क बांधून पुष्कळ धान्य संग्रहीं ठेविण्याचे योजिलें; व त्याप्रमाणें त्यांनीं आसपास जितकें मिळेल, तितकें धान्य विकत घेऊन कोठारांत भरून ठेविले, व परदेशाहूनही त्यानीं पुष्कळ मागविले. वाण्यांचेच अनुकरण साधारणतः श्रीमंत लोकानी केलें. त्यामुळे झालें काय

कीं, धान्याचा सांठा बहुतेक व्यापारी व श्रीमंत लोकांमध्यें राहिला गेला; व मध्यम व खालच्या प्रतीच्या लोकांजवळ धान्याची शिल्लक राहिली नाहीं. ह्यामुळे वसंतऋतु संपला नाही, तोंच धारण फार महागली, व खालच्या प्रतीच्या लोकांना प्रांतांत धान्य असूनही दुष्काळ भासूं लागला. व्यापारी लोकांनीं पाहिजे तसा नफा काढण्याची ही संधि मुळींच घालविली नाही, व त्यामुळे मध्यम प्रतीच्या लोकांनाही बरेच हाल सोसावे लागले. गरीब लोकांची दशादशा झाली. बिचाऱ्यांजवळ धान्य विकत घेण्याला पैसा राहिला नाहीं. जोंपर्यंत आपल्या घरांत मोडून खाण्यासारखें कांहीं होते, ते सर्व मोडून त्यांनीं जो भाव सांगतील तो कबूल करून, धान्य विकत घेऊन आपला चरितार्थ चालविला; परंतु त्यांच्यानें याप्रमाणें एक महिनाभर कांहीं दिवस काढवले नाहींत. शेतकऱ्यानीं आपलीं शेते व झोंपड्या गहाण टाकिलीं; परंतु त्यांना त्याबद्दल पैसे तरी पुष्कळ मिळाले का ? छेः, तसा प्रकार मुळींच झाला नाही. एक तर, जो तो आपापल्या जमिनी गहाण टाकूं लागला, त्यामुळे जमिनीचा भाव अतिशयच उतरला. दुसरे, अडाणी शेतकऱ्यांना प्रसंग पडला खाष्ट वाणगटाशीं, त्यामुळे खऱ्या बाजारभावापेक्षांही अति स्वस्त रीतीनें जमिनी, घरें वगैरे गहाण पडली. ही जर स्थावर वस्तूंची गोष्ट, तर मग गुरासारख्या जंगम वस्तूंचा काय भाव राहणार ! कित्येक ठिकाणीं मालकांनी पोषण्याचे सामर्थ्य नसल्यामुळे, आपलीं गुरें सोडून दिलीं. त्यामुळे तीं चोहोंकडे रानोमाळ हिंडत; पण जेथें मनुष्यांना खाणे मिळण्याची भ्रात, तेथें गरीब गुरांना कोठून चारा-पाणी मिळणार ! त्यामुळे अतिशय गुरें प्राणास मुकलीं.

वर्षाऋतु संपल्यावर वर सांगितल्याप्रमाणें दाणेवाल्यांनीं अमदाबादेत कट केला, त्यामुळें एक दोन दिवस तर शहरभर एकच आकांत झाला! परदेशाहून आलेलें भिकार होतेच; आणि धान्याचा सांठा संपून व गुरेढोरें, जमीनजुममला वगैरे सर्व गहाण पडून आसपासच्या खेड्यातील शेतकरी लोक देखील शहरात

आपला उदरनिर्वाह चालेल ह्या आशेनें आले होते; शिवाय शहरातील मोलमजुरी करून पोट भरणार लोक होतेच. ह्यामुळे शहरांत अतिशय भिकार वाढले. ह्यांना काही मदत करावी, ह्या हेतूने सेनाखासखेलांनी बरींच अन्नछत्रे घातली होती, व कित्येक ठिकाणी मजुरी करणाऱ्या लोकांना कामावरही लाविले. त्यामुळे पुष्कळ लोकांना आपला कसा तरी गुजारा करितां आला. परंतु आकाशच फाटल्यावर कोठवर ठिगळ लावितां येईल ? पुढे वाण्याचा कट हरदू सुभ्यांनी मोडून काढिला, व आपल्या संमतीनें धान्याची धारण ठेवावी, असा दाणेकऱ्या महाजनांस हुकूम केला. ह्या हुकुमामुळें साधारण मध्यम स्थितीच्या लोकास बरेच सुख झालें, परतु गरीब लोकास जवळ विकत घेण्यासाठी पैसा नसल्यामुळे ह्यापासून तादृश अर्थ मुळींच झाला नाहीं. गरीब लोकांचा सर्व भार पडला सरकारांवर व उदार श्रीमंत लोकांवर. श्रीमंतांकडून व गायकवाडींतून तशी मदतही झाली, व श्रीमंत लोकांनींही आपल्याकडून कमतरता केली नाहीं. परतु इतकेही करून लोकाचे हाल कांहीं कमी झाले नाहीत. सर्व गरीब लोकाना काही अन्न मिळत नसे, त्यामुळें कित्येकांना अतिशय अपेष्टा भोगावी लागे. सकाळीं अन्नछत्रांतून प्रथमतः खिचडी वांटीत. परंतु येथे भिकाऱ्यांची इतकी गर्दी उसळे की, कारकुनांना जवळ शिपाई घेतल्याखेरीज ती वांटतांच येत नसे. पोटभर अन्न बरेच दिवस न मिळाल्यामुळे जो तो अन्नछत्राच्या दरवाज्यापाशी प्रथम जाण्याचा प्रयत्न करी; त्यामुळे कित्येक अशक्त लोक व लहान लहान मुले चेगरून जात, व कित्येक प्राणांसही मुकत. बरें, इतकी यातायात करून खिचडी मिळविली, तर ती पोटांत गेली म्हणजे त्याची; नाही तर मध्येंच दुसरा दांडगा मनुष्य येऊन ती त्याजपासून हिसकावून घेई, किंवा ती खालीं पाडून टाकी. नंतर बरेच लोक असें खाली पडलेलें धान्य वांकून टिपून तसेंच कच्चें खात. कित्येकांना खिचडी न मिळाल्यामुळे ते गह्लो-

गल्लीं घराशीं मोठ्यानें विवळून अन्नदान मागत फिरत. एखाद्या भिकाऱ्याला कांहीं थोडेसे अन्न मिळालें, कीं लागलीच दुसरे कांहीं भिकारी येऊन तेथें गलबला करीत, व दाराशीं अगदीं रात्र होईपर्यंत काहीं मिळेल, ह्या आशेनें पडून राहत. कित्येक तर भाडीं घासून धुवून आलेल्या पाण्यांतील शिते, आमसोलें खावयाला सोडीत नसत. कधी कधी असेही होई की, एखाद्या भिकाऱ्यावर कोणी गृहस्थाने दया करून घरात घेऊन यथास्थित त्याला खाऊं घालावे; पण लागलीच भिकाऱ्यांची झुंड येऊन तेथे दाराशीं धरणे देऊन बसे, व तो भिकारी बाहेर पडला म्हणजे त्याला सर्वजण घेरून यथास्थित कुंबलीत; त्यामुळे व स्वतःच्या अधाशीपणामुळें तो सर्व खाल्लेले ओके, तर त्या ओकून पडलेल्यातील सुद्धां शितें वेंचून खावयास ते मागेपुढें पाहत नसत ! जठराग्नि एकदां प्रदीप्त झाल्यावर तो मनुष्याच्या हातून काय करविणार नाही ? गुरेंसुद्धां कधीं भक्षण करणार नाहींत, अशा ज्या वनस्पति त्या देखील क्षुधाशांत्यर्थ दुष्काळपीडितानीं सोडल्या नाहीत. बाभळीचीं काय, चिंचेचीं काय, कोणत्याही झाडाचीं पानें मनुष्यांनीं त्या वेळीं कुरतुडून खाल्ली. कित्येक ठिकाणीं फाटक्या जोड्यांचे चामडे सुद्धां भुकेनें व्याकूल होऊन चघळीत असत. काही लोकानीं तर मढा सुद्धां खाण्याचे सोडलें नाहीं ! अशा प्रसंगी कसची आई, नी कसचा बाप, व कसचा मुलगा ! प्रसग पडल्यास मुले विका, करा पैसे; कोणीकडून तरी भरा पोट. स्त्रियांनीं केवळ पोट जाळण्यासाठीं आपला देहविक्रय मांडला होता. तशांत मारवाडच्या भिकारानें तर फारच ताळ सोडिला. सरकारांतून इतकी मदत होत असतां मारवाड्यांनीं म्हणून काही काम करूं नये. तेणेंकरून सरकाराला ह्याचा विनाकारण ज्यास्त बोजा झाला. अंगमेहनत करून पोट भरण्याचें साधन असतांना ह्या मारवाड्यांनीं भीक मागावी, त्याच्या बायकानीं ताळ सोडून आचरण करावें, व सरतेशेवटीं कांहीं खायास न मिळाल्यामुळें आपल्यासारख्याच द्वाड लोकांना

मदतीस घेऊन शहरांत चोऱ्या कराव्या, चांगल्या लोकांस लुटावें, खून करावे, व गुरांचें प्रसंगवशात् मनुष्यांचेंही मांस खायाला कमी करूं नये!!

फक्त दुष्काळच कायतो एकटा आला, असे कांहीं नव्हतें. लोकांच्या दुराचरणामुळे दुष्काळाबरोबर दुसऱ्याही भयंकर प्राणघातक व्याधी आल्या. स्त्रियांच्या देहविक्रयामुळें त्यांच्या सर्व अंगभर व्रण पडून त्या कुजून प्राणास मुकत. पाहिजे त्या वनस्पतीचा पाला खाल्ल्यामुळें व नासकें पाणी प्याल्यामुळें शरीरास अपाय होऊन हातापायांस सूज येऊन बरेच लोक गतासु झाले. कोणाचा धरबंद नसल्यामुळें अनाचार जास्त वाढला. प्रत्यक्ष आया आपल्या मुलाचा क्रय करायाला मागे घेत नसत. ह्यामुळे ही संधि विषयांध पशूंनीं जाऊं दिली नाहीं. त्यांनीं कित्येक सुरूप स्त्रियांची लाज हिरावून केवळ क्षणिक सुखासाठीं आपल्या व त्यांच्या जीवाची आणि देहांची उभयत्र राखरांगोळी केली. कित्येक आयांनीं आपल्या मुली कसबिणीस विकल्या; व काय सांगावें, कित्येकांनीं तर आपलें नुकतें प्रसवलेलें बालकही भक्षण करण्यास सोडले नाहीं !!

हाय हाय, अशा प्रसंगाचे वर्णन करणे म्हणजे हृदयाला कुठाराचा घाय घालण्याप्रमाणें आहे. जेथें सर्व महाभूतें क्षोभली, तेथे गरीब प्राण्यांचें कोण रक्षण करणार ? जिवंतपणीं आपल्या पापांचें प्रायश्चित्तच यमानें त्या वेळीं त्या हतभाग्य लोकांना भोगवायाला लाविलें कीं काय, कोण जाणें ! दुष्काळानें मरण्यापेक्षां अपघातमृत्यु बरा; कारण अपघातानें देहापासून जीवाची जलदी सुटका होऊन त्याला फारशा यातना तरी सोसाव्या लागत नाहीं. परंतु क्षुधेनें व्याकुल होऊन, झिजत जाऊन 'कोणी मला तुकडा द्या हो' अशी प्रत्येकाजवळ याचना करीत हालअपेष्टेंत प्राणोत्क्रमण झालें, म्हणजे याहून कांहीं गरुडपुराणांत सांगितलेल्या नरकयातना जास्त असतील, असें मुळींच नाहीं. 'तूं पोटासाठीं करि खटपट भलतिसी' अशी जर साधारण

भरभराटीच्या काळांत मनुष्याची स्थिति, तर असह्या महान् शत्रूच्या शमनार्थ दुष्काळांत मनुष्याला किती खटपटी कराव्या लागतील ? बरें, त्या करूनही शत्रूचे ह्या दमन होत नाहीं, व शेवटीं त्याला आपला देहही शत्रूसाठीं सोडावा लागतो. त्या वेळची मनुष्याची स्थिति फारच चमत्कारिक असते. एक तर स्वोदरांत जठराग्नि भडकलेला असतो, दुसरें सर्व अंगभर मांद्य, तिसरें अंतःकरणाच्या व्यग्रवृत्ति, चौथें बाह्य शीतोष्णापासून देहास त्रास; अशा स्थितींत प्राण देहाला कंटाळून कसा जात नाहीं, हेंच मोठें आश्चर्य ! ह्या स्थितीविषयीं विचार केला म्हणजे अन्नदानासारखें दान नाहीं, असा जो आपल्या पूर्वजांचा समज होता, तो किती सत्य आहे, हें कळून येईल !

अशा भयंकर प्रसंगीं बहुतेक प्राणिवर्गास अतोनात यातना सोसाव्या लागल्या ! परंतु अमदाबाद शहरीं श्रावक लोकांच्या अगदी प्रीतींतलीं व त्यांच्या दानांचीं मुख्य पात्रें जीं ओगळ कुत्रीं त्यांना मात्र हा भयंकर काळ फार मानवला. रस्त्यांतून गुरांचीं व मनुष्यांचीं मढीं पडलीं न पडली, कीं ह्या कुत्र्यांनीं केलीच त्यावर चाल. नंतर तर हीं इतकी माजलीं होतीं कीं, मनुष्य मरणोन्मुख पडतांच त्यांनीं त्याजवर तुटून पडावें, व सरकारांतील मनुष्यें प्रेताची विल्हेवाट लावण्याकरितां जों येत, त्यापूर्वींच त्याच्या बहुतेक भागाचा फन्ना करीत. परंतु या अभक्ष्य भक्षणाचा परिणाम फार शोचनीय झाला. कारण कित्येक कुजून मेलेल्या मनुष्यांची मढीं ह्यांनीं खाल्ल्यामुळें पुढें ह्यापैकी बरीच मेलीं, व कित्येक पिसाळून गेलीं, आणि येणाऱ्या जाणाऱ्यांच्या अंगावर जाऊं लागलीं. तरीही श्रावक लोकांनी ह्यांना कोणी मारूं लागल्यास त्याला बंदी करावी.

खेड्यांतील गरीब लोकांचे हाल किती म्हणून सांगावेत ? शहराभोंवती जागोजाग ह्यांचे थवेच्या थवे रस्त्यांच्या बाजूनें झाडांखालीं बसलेले आढळत. कित्येक क्षुधेनें अगदीं कासावीस झालेले, कित्येक व्याधिग्रस्त व कित्येक मृतप्राय होऊन

पडलेले होते. अंगावर बहुतेक चिंध्या असलेले, केवळ हाडांचा पिंजरा राहिलेले, भीक मागण्याची सुद्धां अंगांत शक्ति नसलेले, असे ते दीन लोक सर्वतोपरी हतभाग्य होते. पुष्कळांच्या अंगावर चिंध्या देखील नव्हत्या. पुरुष, बायका, मुलें, सर्वांचे घोळके ठिकठिकाणी एकत्र असत. दिवसां सूर्याच्या कडक तापापासून झाडांच्या केवळ पर्णहीन शाखा राहिल्यामुळे त्यांचें रक्षण होत नसे, व रात्रीं निजावयास जमीन व पांघरावयास आकाश असे. त्यामुळे वारा लागून कित्येकांची अंगें धरलीं जात. दुष्काळाच्या अगदीं प्रथमतः ह्या लोकांनी आपल्यास मदत व्हावी, एतदर्थ फार दंगा केला होता; परंतु २।३ महिने लोटले नाहींत तोंच त्यांच्यामध्यें शक्ति न राहिल्यामुळे अतिशय विरक्तता आली होती. बिचारे करतील काय? ओरडतां येईल तर ओरडतील! बोलण्याची शक्ति नाहीं, चालण्याचें तर नांवच नको, असे ते डोळे खोल गेलेले, हातापायांच्या नळ्या झालेल्या सुदामरूप, कृष्णभेटीच्या आशेनें वैकुंठाकडे धांव घेऊं लागले. भगवंताच्या कृपेने ह्यांना साधुत्व व सायुज्य अल्पकालांत प्राप्त झालें. कारण सर्व वस्तूंविषयी ह्यांची नंतर इतकी कांही उदासीनवृत्ति झाली होती की, हे परमहंसास देखील मागे सारीत. तेव्हां असल्या महान् साधूंना सायुज्यप्राप्ति होऊं नये, म्हणजे प्रभूच्या घरी न्याय नाही, असे झाले असते.

हे मुक्त झालेच होते; कारण 'आपपर जया नाहीं चैतन्य जैसें,' अशी ह्यांची प्रारंभीं स्थिति होतीच, व नंतर-'कहांकी मात पिता सुत बनिता'-हे खरें वाटून तसें ह्यांनीं आचरणही ठेविलें. सर्वसंगपरित्याग करून, दिगंबर होऊन वायुप्राशन करीत, त्यांनीं, इंद्राने पर्जन्य पाठविला नाही म्हणूनच की काय, त्याचें पद घेण्यासाठीं असलें खडतर तप चालविलें. कलियुगांत यज्ञयागादि होत नसल्याकारणाने अग्निदेवता कोणीकडेही थारा नसल्यामुळें जगतांत भ्रमण करीत होती; तीस ह्या उत्तम

परोपकारी साधूंनीं आपल्या जठरांत ठाव दिला. सर्व प्रकारचें परिपूर्ण सामर्थ्य असून शिबीराजानें कपोतरक्षणार्थ आपलें मांस श्येन पक्षास दिलें, परंतु हे परम पवित्र लोक तपासाठीं स्वदेहदंडन करीत असतां, केवळ काळापासून श्वानादि हिंस्र पशूंस वांचविण्यासाठींच, आपले देह अर्पण करीत. ह्यांचें वीतरागत्व सरतेशेवटीं इतक्या पूर्णतेस येऊन पोहोचलें होतें कीं, आपल्याजवळ अगदी स्वतःचा मुलगा किंवा आईबाप ह्यांपैकीं कोणी तहानेनें व्याकुल होऊन प्राणोत्क्रमण करीत आहे, तर त्याबद्दल यत्किंचितही विषाद न मानतां त्यांनी कांहीं आपला तपोभंग केला नाही ! ह्यांनांच कायती मुक्तांची पदवी साजे. बरेच दिवस अंगाला पाण्याचा स्पर्शही नसल्यामुळे ह्यांच्या अंगाला अतिशय दुर्गंधि येत असे; तेणेंकरून जणूं भूतदयेनें ह्यांनीं जिनमत स्वीकारिलें असें वाटे. ह्यांच्या अस्थिशेषदेहांकडे पाहिलें म्हणजे जगत्प्रलयानंतर जगदीशापुढें आपल्या कर्मांची झडती देण्यासाठीं म्हणून आपआपल्या थडग्यांतून सर्व यावनी प्रेतें बाहेर निघालीं, असें वाटे. ह्यांची दीनावस्था पाहून परकी मनुष्यास तर काय, पण प्रत्यक्ष यमासही दया येऊन त्यानें ह्यांचे जीव लौकर नेले नाहींत; परंतु त्या दयेपासून उलट ह्या प्राण्यांना क्लेश मात्र झाले. असे ते व्याधींनी व्याकुल झालेले, क्षुधेनें क्षुब्ध झालेले, वेदानांनी पर्याकुल झालेले, प्रत्यक्ष यमासही मित्र मानिते झाले. ज्यांच्या दुःखांच्या पर्वतावरून शोकनद्यांना अतोनात पूर आला, ज्यांचे क्लेश पाहून वृक्षही पर्णाश्रु गाळूं लागले; व ज्यांच्या हृदयतापानेंच नद्या, झरे वगैरे शुष्क झाले, असे हे दुःखार्णवांत बुडणारे प्राणी पाहून त्यांच्या दुःखानें दुःखित होत नाहीं, असा मानव देहधारी कोणी सांपडेल काय ! !"

---

*

*

भाग १२ वा.

दुष्काळ.

मातृशोक.

मुदतीच्या आंतच बेचर आपल्या भावास घेऊन गिरमथा मुक्कामाहून परत नीळकंठभाईच्या येथें आला; व त्यांनीं वचनाप्रमाणे ह्याला घरीं ठेविलें. आपला भाऊ नीळकंठभाईच्या वशिल्याने बेचराने साराभाईच्या येथ लाविला. पुढें दुष्काळ जसजसा जास्त भासत गेला, तसतसे बाहेरगांवचे लोक शहरांत येऊन दाटी फार झाली. बेचराचा बाप, त्याची बायको व दुसरा भाऊ ह्यांनीं घरांतलें सामान विकून बरेच दिवस काढिले; परंतु पुढे कांही उपाय चालेना, म्हणून ते बापलेक शेत व घर ३० रुपयांस गहाण ठेवून शहरात पोट भरण्यासाठीं आले. वाटेनें त्यांचे पाण्यावांचून अतिशय हाल झाले. शहरांत नीळकंठभाईचा शोध करीत असतां, कांही भामट्यांनी त्यांना भलत्याच वाटेने नेऊन एका अडचणीच्या जागीं दिगंबर करून सर्व बुचाडून घेतले. दोन दिवस पोटांत अन्नपाणी नसल्यामुळें ते अगदीं थकून गेले होते; व अशा स्थितीत बेचराची भेट घ्यावी, ह्याची त्याना मोठी लाज वाटली. परतु जोंपर्यंत प्रसंग पडला नाहीं तोपर्यंत लाज वगैरे असते. पुढे कळ सोसेना म्हणून ते तसेच कण्हत कुंथत तेथून निघाले व शोध करीत चालले. त्यांची अशी दशा पाहून एका बाईनें त्यांना तीन भाकरी दिल्या व एक मळकें चिरगूट शरीर झांकण्यासाठी दिलें. भाकरी खाऊन पाणी प्याल्याबरोबर त्यांना मोठी हुशारी वाटली. नंतर ते थोड्या वेळानें संध्याकाळच्या सुमारास नीळकंठभाईच्या येथे येऊन पोचले. प्रवासाची दगदग, तशात वेळेवर पुरतें अन्नपाणी नाहीं, शिवाय ती कंगाल अवस्था,

ह्यांमुळे बेचराला कांहीं ते प्रथमतः ओळखू आले नाहींत. परंतु जेव्हां भावाने विवळून म्हटलें, 'भाऊ, अरे हा बाबा आला आहे. आम्हांला इतक्यांतच का विसरलास ?' तेव्हां स्वर ओळखून बेचर लगेच त्यांना आपल्या खोलींत घेऊन गेला, व पराकाष्ठेचें वाईट वाटून म्हणाला, 'बाबा अशी हो दशा तुमची कशानें झाली?' सर्व हकीगत समजल्यावर बेचर मोठा उसासा टाकून म्हणाला, 'बरें तुम्ही आतां स्नान करा—मी भाईसाहेबांना कामाविषयीं विचारून काय होतें ते पाहतों—हर हर, मी येथें येऊन एक महिना लोटला नाहीं तो अशी स्थिति व्हावीना ? जमीन असून खायाला देखील मिळू नये !'

नीळकंठभाईंना हा मजकूर समजतांच त्यांना एका प्रकारें संकट वाटलें. कारण ह्यांना जर घरीं ठेवावें, तर एक खर्च वाढतो, व दुसरें ह्यांना ठेवल्याचें बेचराचे नातेवाईकांस समजून ते कदाचित् आपल्या घरीं ठाणें द्यावयास येतील—बरें, जर न ठेवावें तर दुसऱ्या गरीब लोकांना जशी हालआपेष्टा सोसावी लागते, तशी ह्यांना सोसावी लागेल, व बिचारा बेचराचा बाप कदाचित् दगावेल—एकंदर त्यांनीं विचार करून दयाळुपणानें त्या दोघांना आपल्या घरीं ठेविलें. ते म्हणाले, 'बेचर, ह्या उपर दुसरा कोणताही मनुष्य तूं आणिलास, तरी येथें त्याला मी राहूं देणार नाहीं बरें.' पण बेचर मनांत ओळखून होता कीं, म्हाताऱ्याचा हा कडकपणा केवळ वरकांती आहे.

इतकीं माणसें घरीं असूनही निळकंभाईंनीं अन्नदानीं आपला हात आखडून धरिला नव्हता. दररोज सांजसकाळ अंध पंगु अशा पांच भिकाऱ्यांना मनमुक्त जेवू घालण्याविषयीं मोहनास त्यांनीं सक्त ताकीद केली होती. वाटेनें जात असल्यास जवळ नाणे बाळगून अनाथ लोकांना ते वाटीत. ते म्हणत 'कोट्यावधि रुपये खर्च केले तरी जीव हा कांहीं मिळत नसतो; तर असला अमूल्य जीव घासभर अन्नासाठीं जर जातोसे दिसत आहे, तर तेवढें आपण कां देऊं नये. आपण गेल्यानंतर हे पैसे थोडेच

आपल्याबरोबर यावयाचे आहेत.' कधी कधी ते रस्त्यांतल्या दहा पांच पोरक्या मुलांना गोळा करून आपल्यासमक्ष त्यांना जेवूं घालवीत, व त्यांतच आनंद मानीत.

पण ह्यावेळी सासऱ्याच्या अगदी विरुद्ध वर्तणूक जावयाची होती. माणेकभाईनें कधी कोणाला उल्हासानें कांहीं दिलें नाहीं— वाटेने दुष्काळग्रस्त भेटल्यास त्याची किळस आलीसे दाखवून नाक मुरडीत, आणि त्यांना हा काठीनें दूर सारी. गोरगरीब हा श्रीमंत समजून ह्याच्या वाटेत आडवे पडत, व मोठ्या हृदयद्रावक स्वराने ह्याची काकळूत करीत. ते म्हणत, 'भाईसाहेब, आम्हांला कांहीं खायाला द्या, आम्ही तुमचे उपकार जन्मोजन्मी विसरणार नाहीं. (काठी उगारलीसे पाहून) मारा पण तारा. आमच्या ह्या पोटाकडे पहा. ईश्वर तुम्हाला सदैव सुखी ठेवो. तुम्ही आमचे मायबाप, एक घासभर अन्न द्या, मग पाहिजे ते काम सांगा. अहो, द्या इवलेंसें कांहीं खायाला. अरे देवा, ह्यांना चांगली बुद्धी देरे—द्याहो कांहीं पोटाला—जातां— नाहीं आमची करुणा येत—हाय हाय—मला पांच दिवस भाकरीचे दर्शन कीहो नाहीं—काल मी रस्त्यावरची माती कीहो खाल्ली. अहो भाईसाहेब, जरा वळा आणि करा थोडीशी तरी मेहर- बानी—अहो माझ्याने जास्त कीहो बोलवत नाहीं' हर! हर! असले दगडास पाझरविणारे प्रलाप ऐकून कोणाला बरें करुणा येणार नाही? पण त्यावेळीं नेहमी असेच उद्गार ऐकून अशी कांहीं साधारणतः लोकांची वृत्ति झाली होती की, त्यांच्या मना- वर तसा हृदयंगम प्रकार मुळीच होत नसे. म्हटलेंच आहे— 'नित्य मरे त्यास कोण रडे'—माणेकभाईसारखेच कठोर हृदयाचे पुष्कळ होते. निळकंठभाईसारखे विष्णूचे अवतार फार थोडे होते. बापाच्या कृतीकडे लक्ष जाऊन जयलक्ष्मी होतां होईतो आपल्याकडून नवऱ्यास न जुमानतां गरिबांस भिक्षा घालीत असे. हल्लीं तिच्यामध्ये बरीच पालट झालीसे दिसत होते. तिचा चेहरा कोमजलेला दिसे. एकंदरीत तिची आनंदवृत्ति नव्हती,

तथापि ती दररोज नट्टापट्टा करण्यांत बराच वेळ घालवी, व बाहेर नेहमीं हंसतमुख दाखवी. ही गरीबाला पुष्कळ मदत करिते, हे माणेकभाईला मुळी खपत नसे. परंतु काय असेल ते असो, तो बरेच दिवसांपासून इचे शब्द झेलीत होता, व बहुतकरून हिचे मन दुखवीत नसे.

इकडे सदूच्या घरीं फारशी जरी श्रीमंती नव्हती, तथापि आपल्या शक्तीबाहेर सुद्धां कधीं कधीं ती गरिबांना मदत करावयाला सोडीत नसे. बायकांचे अंतःकरण बोलून चालून कोमल. त्या किती जरी वाईट व खाष्ट असल्या, तरीही त्याना परदुःख पाहवत नाहीं—त्यामुळे स्वाभाविक जयलक्ष्मीची व तशीच पुष्कळ बायकांची अशी परोपकारबुद्धि होती. परंतु जयलक्ष्मीची गोष्ट होती निराळी. तिचा बाप श्रीमत व नवऱ्याला निषिद्ध आवक बरीच असे. तशांतून जयलक्ष्मीला संसारसुखाविषयी विरक्तता उत्पन्न होऊन ती पैशाची फारशी परवा बाळगीत नसे. तिचा प्राण काय तो इहलोकीं बापावर, आनदशंकरावर व सदूवर जडलेला होता. परंतु आनंदशंकरास बाप कधींही कालत्रयीं विसरणार नाही, अशी तिची पक्की खात्री होती, व सदूला आपले पैसे काय कामाचे असे जाणून तिची पैशाविषयी उदासीनतेची वर्तणूक असे. पण तशी कांहीं सदूची स्थिति नव्हती, ह्यातागाईत तिला म्हणण्यासारखे ससारदु.ख माहीत नव्हते. नुकती ससाराची उभारणी चालली होती. नवरा, दीर, चुलतसासू वगैरे आनदाने होती. बरे जवळ घरची मिळकत मोठी नव्हती; परतु सदूच्या अंतःकरणाची अशी कोमल ठेवण होती की, तिच्याने अनाथाला मदत केल्यावांचून रावहत नसे. हरिसिग हा कठोर हृदयाचा नव्हता खरा; परतु जर आपण शक्तीबाहेर लोकांचे संकट निवारण करू लागलो, तर आपल्यालाही तसली दैना भोगावी लागेल, असे मनात आणन तो बेताबाताने भिक्षा घालण्याविशयी बायकोला वारवार सांगे. कधी कधी दरडावीतही असे. पण तिला एक जबर हत्यार ईश्वरानेच देऊन ठेविले होते.

नवऱ्यानें तसें सांगितलें की, तिनें गाहिंवरून म्हणावें, 'देवानें आपल्याला काय कमी केले आहे? आपण जर गोरगरिबांस दिलें, तर ईश्वर आपल्याला देईलच देईल. पण जर नको म्हणणें असेल, तर माझी कांहीं ना नाहीं. पण कनई माझ्याने ते हाल कांहीं नाहीं पाहवत. आज सकाळींच एक गरीब पांचा वर्षांचें पोर आलें होतें. त्याच्या अंगावर अगदीं लकतऱ्या होत्या. ते बिचारें 'आई खायाला दे' म्हणून म्हणूं लागलें. मला त्याला पाहतांच अतिशय रडू कोसळलें. येण्याची बरीच वाट पाहिली, पण जेव्हां का ते अगदीं भुईवर भुकेनें गडबडा लोळू लागलें, तेव्हां नाहीं माझ्यानें राहवलें. आणि—' हरिसिंगानें म्हटलें, 'अशा मुलांनां का नको देऊं म्हणून मी म्हणतों? वेडी नाहीं तर-पण माझें सांगणें एवढेंच कीं, थोडया बेतानें एस. सगळ्या शहरभर जर हाकाहाक आहे, तर तूं कितीकांना मदत करशील? थोडासा हात राखून पात्रापात्र विचार करून जर भिक्षा घालशील तर बरें; नाहीं तर मला घरचें सर्व पाहावें लागेल, व तुला विनाकारण वाईट वाटेल, म्हणून सांगतों.'

नवऱ्याच्या सांगण्याप्रमाणें ती वागण्याचा पुष्कळ यत्न करी; परंतु तिचा सर्व निश्चय ऐन प्रसंगीं निष्फळ होई. एकदां तर तिच्या हातून मोठा प्रमादच होत होता; व नवऱ्यालाही ती गोष्ट समजून तो तिला अतिशय रागें भरला. तेवढ्यावर निभा-वलें म्हणून बरें झालें. तो प्रकार असाः—नुसत्या बाह्यात्कारी विवळण्याकडे लक्ष देऊन ही पाहिजे त्याला मदत करील असा केशवभटाचा तर्क होऊन त्यानें हिला फसविण्याचा बेत केला. आपल्या बायका हें केवळ भलें मोठें नफ्याचें कलम आहे, असें समजणारांपैकीं केशवभट हा होता. त्याच्या दोन बायका होत्या म्हणून सांगितलें आहेच. त्यांपैकी धाकटी ही सुमारें वीस वर्षांची होती. तिच्यांमुळें ह्यानें बरेंच पैसे मिळविले. पुढें दुष्का-ळांत हिला घरीं ठेवून उगाच खर्च होईल, व तिच्यापासून पैसे उत्पन्न होत नाहींत असें पाहून त्यानें दुसऱ्या गरीब लोकां-

प्रमाणे हिला एका मुसलमानाला विकण्याचा घाट घातला, व तसा मुसलमान विकत घेणाराही लौंगलीच मिळाला. तो अबदुल्ला होय. पण हिला विकण्याचा त्याचा अंतस्थ हेतु निराळाच होता. आपल्याला नवरा अमक्यालाच विकीत आहे, तर कृपा करून त्या मुसलमानाकडून सोडवा, असें बोलणें सद्‌जवळ बायको-कडून लावावयाचें; व मी ही १००रुपयास केशवभटाकडून विकत घेतली, व जर कोणी मला १५० रुपये देईल, तर मी हिला विकत देतों, असें अबदुल्लाकडून चौघांत कळवावयाचें. अबदुल्लाचा व केशवभटाचा आतून असा करार की, ही कांहीं खरोखरी विकत घ्यावयाची नाहीं, व १०० रुपये अबदुल्लानेंही त्याला द्यावयाचे नाहीत; परंतु भोळसर लोकाकडून पैसे उपट-ण्याला ह्या युक्तीची योजना करावयाची. केशवभटाला केवळ येनकेनप्रकारेण द्रव्य मिळवायाची उत्कट इच्छा असल्यामुळे असल्या निंद्य प्रयोगाविषयीं त्याला यत्किंचित्‌ही वाईट वाटलें नाहीं. उलट त्याला आपल्या हुशारीबद्दल पराकाष्ठेची प्रौढी वाटली. परंतु पुढें ह्या प्रकरणांत एकंदरींत त्याचेच दात त्याच्या घशात उतरले, त्यामुळे साधारण त्याची खोडकी मोडली.

शिलस्मी (श्रीलक्ष्मी) नें त्या दुष्ट भटाच्या सांगण्याप्रमाणें भोळ्या सदूपुढें आपल्या पातिव्रत्यभंगाविषयीं व नवऱ्याच्या अधमपणाबद्दल पुष्कळ तिखटमीठ लावून व डोळ्यांत पाणी आणून सांगितलें. त्यामुळे सदूला तें सर्व खरें वाटून ह्या महत्स-कटांतून ह्या ब्राह्मण साध्वीचें कसें रक्षण होईल, ह्याविषयीं ती विचार करूं लागली. '१५० रुपये देण्याचे आपल्याजवळ तर सामर्थ्य नाहीं. एकादा डागिना द्यावा, तर नवरा फोडूनच काढील, तो कधीं गय करणार नाहीं. बरें नवऱ्याला कळवावें, तर तो संतापून अबदुल्लाशीं भांडण उपस्थित करून एकादे वेळेस भलत्या थराला गोष्ट जाईल.' तर ह्याचा उलगडा आपली मैत्रीण जयलक्ष्मी ही करील असें मनात आणून ती

शिलस्मीला बरोबर घेऊन तिच्या येथे गेली, व तिने तिला सर्व कळविले. परंतु जयलक्ष्मीस शिलस्मीची पूर्वीची वर्तणूक पूर्णपणें माहीत होती, म्हणून तिने सदूस एकीकडे बोलावून सांगितले, हा वेडे, तूं का इतकी तिच्या गयावया सांगण्याला भाळलीस? अग ही बोलून चालून सगळ्या गांवची चहाटळ. ह्यांत कांही तरी लबाडी आहे. थोडेसे तरी ह्यांत तथ्य आहे, अशी जर माझ्या मनाची खात्री झाली असती, तर मी पदरचे १५० रुपये दिले असते, व तुझ्या मनाप्रमाणे साध्वीची सुटका मोठ्या आनंदानें केली असती. पण तसा कांहीं हा प्रकार दिसत नाहीं. ह्यांत कांहीं काळें बेरे आहे. मुसलमानाने जर हिला विकत घेतली आहे. तर तो तिला मोकळी सोडील कसें, हे एक अगोदर समजले पाहिजे. बरें, हिच्या काकुळतीकडे केवळ लक्ष देऊन तो कामांध मुसलमान हिच्या पातिव्रत्याविषयीं फारशी परवा करील कीं काय, ह्याचीच मोठी शंका वाटते; मग तो हिला कशाला परत विकील बरें? सध्यां आपल्याला संशय आला आहे, हें हिला समजूं न देतां उद्यां पैसे देऊन तुझी सुटका करूं असें आतां सांगून तिला वाटेस लावूं. दरम्यान मी शोध काढितें. तर तूं आतां परत घरीं जा. बाकी केशवभट पैशासाठीं पाहिजे ते करील, असला तो हलकट व उलट्या काळजाचा आहे. त्याला ह्या उपरांत मी आपला उंबरासुद्धां चढूं देणार नाहीं.'

सदू नंतर घरीं आली. इतक्यांत हरिसिंगाला आंतील खरी बातमी रहिमानाकडून समजली. अबदुल्ला हा कैफी होता, त्यामुळें आदल्या रात्रीं कैफांत त्यानें लाडात येऊन रहिमानास आपली सगळी मसलत सांगितली. सरतेशेवटीं तो म्हणाला, 'लोकांत तर ती लवंडी मला विकली असें झालें, तर हरिसिंग १५० रुपये देवो अगर न देवो, ती कांही माझ्या हातून त्या हरामखोर भटुरग्याला परत मिळत नाही. तूं मेरा कलिजेका दोस्त है इस लिये मै तुझे ये कह दिया.' रहिमानास अबद-

ह्याचा मनापासून कंटाळा असे. परंतु ह्या बिकट काळांत अबदुल्लाने बऱ्याच वेळां उत्तमच्या सांगण्यावरून रहिमानास पैसे पोंहचते केले होते. तसेंच कांहीं उसनवार मागावयास गेला असतां हे सर्व कढ्याळ त्याला समजले. त्यामुळे त्याला अतिशय वाईट वाटलें. तो मुकाट्यानें परत आला, व दुसरे दिवशीं दुपारीं हळूच एकांतीं त्याने हरिसिंगास सर्व सांगितले. जयलक्ष्मीस तर अगोदरच संशय आला होता. ह्या दोन्ही कारणांमुळे त्या चांडाळ भटाचा बेत फसला, व सदूस बरीच आठवण राहीसें पारिपत्य झालें. अबदुल्लानें तर बोलल्याप्रमाणें शिलछमीला घरीं परत जाऊं दिलें नाहीं. तेणेकरून केशवभटास थोडेंबहुत शासन झालें म्हणायला कांहीं चिंता नाहीं.

गरीब बिचाऱ्या फातिमेचे व रहिमानाचे ह्या वेळचे हाल किती झाले म्हणून सांगावेत. भिक्षा मागण्याचा कधी प्रसंग नसल्यामुळें त्यांना लोकांजवळ दांत विचकावयाची मोठी शरम वाटे. बोलून चालून पूर्वीच अठराविश्वे दारिद्य, त्यांत दुष्काळाचा गहजब. त्यामुळें महिन्याच्या आत घरातील चटसारें सामान विकलें जाऊन अगदी त्यांना वाऱ्याकडे तोंड करावे लागले. ह्यांची अशी स्थिति झाली आहे, असें केसरीसिंगाकडून हरिसिंगास समजतांच त्याने सदूला त्यांच्या घरीं पाठवून समाचार घेवविला व बरीच मदतही केली. आपण अशा स्थितींत हरिसिंगाचे येथें गेल्यास कांहीं मागण्यासाठीं गेलों, असा त्याचा समज होईल, ह्या भीतीनें फातिमेने त्याच्या घरीं पुष्कळ दिवस जाणें सोडिले होतें. पुढें सदू ह्यांच्या येथें समाचारास आली होती, असें आशाळभूत उत्तमास समजतांच त्यानें अबदुल्लाकरवी थोडीबहुत मदत केली. परंतु बोलूनचालून हीं मायलेक पडलीं प्रामाणिक. काम केल्याशिवाय लोकाचे विनाकारण पैसे घेणें त्यांना प्रशस्त वाटेना. म्हणून त्या म्हातारीने रात्रंदिवस कांहीं तरी काम काढून बसावे, व मुलानें मजुरीसाठी बाजारांत हिंडावें. पण जेथें बेकार लोकांचा भरणा अतोनात झाला, तेथे ह्याला

मजुरी तरी कोठून मिळणार ? आईला सोडून सरकारी कामावर शहराबाहेर जाणे त्याला बरें वाटेना, म्हणून तो बरेच दिवस तसाच काळ कंठीत राहिला. पुढें आपण किती दिवस लोकाचे उसनवार पैसे घेऊन गुजारा करावा, असे मनाला वाटून अगदी निरुपायाने बिचारी म्हातारी मुलाला न कळवितां एके दिवशीं अन्नछत्रांत खिचडी घेण्यासाठी गेली. जे काम जन्मात देखील केलें नाहीं तसले करणे भाग पडले, म्हणजे अंतःकरणाला किती विषम वाटते ! पण म्हातारी करील काय ? तिच्याने पुढें दम निघेना, म्हणून ती एकदांची जीव मुठींत धरून अन्नछत्राला गेली खरी. परंतु तेथे ती सापडली लोकांच्या गर्दीत. अगदीं नवखी असल्यामुळे तिला केव्हा पुढे जावें हें माहीत नव्हते. म्हणून ती तशीच पुरुषाबरोबर पहिल्या धडक्याला पुढे दाराशीं जाऊं लागली; तों पाठीमागून एकसारखा लोकाचा नेट लागल्यामुळे व पुढे मनस्वी दाटी असल्यामुळे ती मध्ये चेंगरून जाऊन तिचा जीव अगदीं गुदमरून गेला. साधारण कोणत्याही बाजूने मनुष्यामध्ये कमतरता असली, म्हणजे लोकाना थट्टा करायाला व उणें काढून त्रास द्यावयाला फावते. साधारणतः वार्धक्यामुळे इंद्रियवृत्ति ज्याच्या क्षीण झाल्या आहेत, अशा गरीब वृद्ध मनुष्यांची यौवनाक्रात तरुण जनानी करीत असलेल्या हेळसांडीवरून वरील सिद्धांताच्या सत्यासत्यतेबद्दल कोणाही मनुष्याची खात्री झाल्याशिवाय राहणार नाही. असो. ती म्हातारी दुःखाने गुदमरलेल्या आवाजाने कण्हत म्हणाली, ' बाबांनो, मला चेंगरू नका. अहो, मी गरीब म्हातारी आहें. जा तुम्ही पुढे. मी तुम्हाला नको थोडेच म्हणत आहे; पण हें तिचे बोलणे ऐकतो कोण ? पाठीमागच्यानी तिला निर्दयपणे पुढें ढकलून व पुढच्यांनी कोपरानी मारमारून तिला त्राही त्राही केले, व तिला नाही नाही त्या शिव्या दिल्या. त्या मारानें ती अगदी अर्धमली होऊन बिचारी जागच्या जागीं मटकन बसली. इतक्यांत अन्नछत्राचें दार

उघडलें. मग काय एकच गर्दी उसळली. जो तो पुढें जाऊं लागला, व वाटेंत कोणी पडले असले तरी त्याला बेधडक तुडवीत ते तसेच जात. त्याप्रमाणें त्या हतभाग्य म्हातारीच्या अंगावरून ते कर्मचांडाळ पाय आपटीत गेले, त्यामुळें तेथल्या तेथेंच त्या बिचारीचा अंत झाला.

बिचारा रहिमान सर्व दिवसभर काम मिळेल, ह्या आशेनें बाजारांत हिंडून सरतेशेंवटी हताश होऊन सध्याकाळीं परत हात हलवीत घरी आला. आई आतां येईल मग येईल, अशी त्याने कांहीं वेळ वाट पाहिली. नंतर तिच्या नेहमींच्या जाण्याच्या घरामध्यें तिजविषयीं शोध केला. परंतु तिचा कांहीं देखील मागमूस लागला नाहीं. ह्यामुळे त्याच्या जीवाला एकदम धक्का बसला व कदाचित् आईनें दुःखास कंटाळून जीव तर दिला नसेलना, असें त्याला वाटलें. ह्या दुष्ट विचारामुळें त्याच्या जीवाला मुळींच चैन पडलें नाहीं, व जसजसा तो ज्यास्त शोध करीत जाऊं लागला, तसतसा तो भांबावून गेला. त्याला असे वाटे कीं, 'ती मला सोडून कशी जाईल? छेः ती प्राण कधीही देणार नाहीं. बरें तसें जर नसलें तर ती गेली कोठें?' असा विचार करीत तो ऐन तिन्हीसांजेस दर्यापुरांतील अन्नछत्राजवळ येऊन पोंचला. तों त्याला एका ओळखीच्या मनुष्यानें हाक मारलीसें वाटले, व जों वर पाहतो तों अबदुल्ला बोलावीत आहेसें दिसले. अबदुल्लानें त्याला आईचें प्रेत दाखविलें. ते पाहतांच आपण खरोखरीच आईला मुकलों, असें त्याच्या नीट लक्षांत येऊन तो आपलें अंग तिच्या अंगावर धाडकन टाकून ओकसाबोकसी रडूं लागला. आणि 'आई, अग आई, अग ऊठ; अग तूं मला एकट्याला ह्या दुनियेंत टाकून कशीगे चालती झालीस? अगे तुझ्यावांचून हा तुझा रहिमू येथें कसा राहील बरें? आई मीं तुझा काय अपराध केला बरें, म्हणून तूं माझ्याशीं बोलत नाहींस? आईग, माझ्याशी बोल बोल! मी काय करूं?

मला आतां कोणी नाहीं. अग, तूं येथें कशाला आलीस? अहो अबदुल्ला, अहो हिच्या अंगांत जीव आहेका, पहा तरी! अहो, कोण्या हकिमाला तरी बोलवा. माझी आई मला जिवंत द्या. मी तुमचा बंदा गुलाम होईन. अहो, माझी आई म्हातारी आहे. तिला पुष्कळ दिवसांत पुरें खायालासुद्धां मीं दुष्टानें घातलें नाहीं. आई, अग आई, तूं रागावलीस होय, म्हणून कां तूं हें ढोंग करून बसलीस? पण आई, चल तर खरी मजबरोबर. मी तुजसाठी कबाब आणवीन. आई, मजकडे पहा तरी! पण छेः ती कसली आतां बोलते? हे पहा तिचे हातपाय किती थंड लागतात! काय म्हणतां, उघड्यावर पडली म्हणून थंड झाले असतील? हो, हें खरें असेल. मग इला मी घरीं घेऊन जातों, व तुम्ही हकिमाला घेऊन या. पण कांहो, हिची मान कां अशी लटकून पडते? अरे हाय हाय, माझी आई मला टाकून खास गेली. ते पहा तिचे डोळे कसे बाहेर आले आहेत! आणि तिच्या अंगाला इतकें काय लागलें आहे? हिचा चेहरा धुळीनें कसा भरला? मला वाटतें की, कोणी तरी दुष्टानें हिला मारिलें असावें. कांरे अबदुल्ला, तुला कांही ह्याची माहिती आहे का? कां बोलतोस कीं मारूं? अहो, तुम्ही कां माझ्या हातांतून हिला हिसकावून घेतां? अहो ही माझी आवडती आई आहे. हिला तुम्ही खबरदार हात लावाल तर. काय म्हणतां सरकारांतून मूठमाती देणार, आणि ती कोणाला? माझ्या आईला? आई, पाहिलेंस कां, तुला ते मेली म्हणून समजतात, तर एकदां तू फिरून मजशीं बोलून ह्यांचा भ्रम दूर कर.—पण नाही. ती कसली आतां बोलते? अग आई, माझें काळीज फाटत जात आहेग. मला एकदां कसें तरी करून रहिमू म्हणून हांक मार. अहो, कोणी मला तरी मारून टाका, म्हणजे मी आईला भेटेन. आतां मला ममतेचें कोणी राहिलें नाहीं. या खुदा, तुला ही माझी म्हातारी रे न्यावीशी कां वाटली? अरे, मी चांगला होतों. पण छेः ती माझ्याशिवाय कशी राहिली असती? हाय हाय! मी आतां कोठें

जाऊं' नंतर त्याचा शोक अनावर होऊन त्यानें आपलें डोकें फटाफट दगडावर आपटून घेतलें. त्याचे हें दुःख पाहून अबदुल्लासारख्या मनुष्यालाही गहिंवर आला. सरकारांतून मूठमाती देण्यासाठीं आलेलीं बिचारीं मनुष्यें देखील, असे प्रसंग पुष्कळ पाहिले असूनही गहिंवरलीं. त्या सर्वांनीं त्याला पुष्कळ समजावलें, पण त्याच्या मनाला कसची शांति येते ? पुढें त्या मनुष्यांनीं तिचें प्रेत तिच्या झोंपडींत नेऊन ठेविलें. अबदुल्ला रात्रभर तेथें राहिला. दुसऱ्या दिवशी उत्तमलालाकडून पसे काढवून तिला त्याने चालीप्रमाणें मूठमाती दिली.

पण त्या रात्रीस रहिमानाच्या मनाची स्थिति कशी झाली होती बरें ? त्या मायलेकांना एकमेकांचाच कायतो ह्या जगतांत आधार होता. त्यांपैकीं मातेचेच प्रथम देहावसान झाल्यामुळें त्याच्या मनाला अतिशय उदासीनता यावी ह्यांत आश्चर्य मुळीच नाहीं. लहानपणापासून हरप्रकारच्या संकटांतून जिने आपल्या जिवाकडे लक्ष न देतां लालनपालन केलें व वाढविलें, अशी जी माता–जिच्यासारखें जगत्रयीं अन्य दैवत नाहीं–जिला केवळ स्वतःच्या लेंकराचें हित पाहण्यांत कायतो आनंद, अशी जी निरिच्छ प्रेमाची प्रत्यक्ष देहधारी प्रतिमा, तिनें इहलोक सोडावा म्हणजे कसाही पुत्र असो, त्याला परमावधीचे दुःख झाल्यावांचून राहील काय ? मग त्यांत रहिमानसारख्या निःसीम मातृभक्ताला किती शोक होईल बरें ? मातेच्या पश्चात् जीव धरून राहण्यांत यत्किंचित्‌ही श्रेय नाहींसें वाटूं लागतें; चोहोंकडे जगभर व अंतःकरणांत शून्यता असते; असें साधारण बाप, भाऊ वगैरे मंडळी असतांना मनुष्यांस वाटतें, तर मग ज्यास दुसरे जवळचें नातेवाईक कोणीही राहिलें नाहीं, अशा समजू लागलेल्या अनाथ पोराचा जीव शतधा विदीर्ण होणार नाहीं काय ? अशा ठिकाणीं म्हणजे मातृमरण झंझावातानें आशावृक्ष समूळ उपटला जातो; शोकनदीस महापूर येऊन औदास्यसागर विस्तीर्ण लाटांनीं खळबळून जातो. जलप्रलय

झाला असतां झाडाच्या फांदीस धरून कोणी आपला जीव वांचविला असतां, ती फांदी वाऱ्याच्या सोसाट्यानें व स्वताच्या भारानें झाडापासून तुटून गेल्याने जशी त्याची तत्क्षणीं नैराश्येची कमाल होते, तद्वत् किंवा किंबहुना ज्यास्तच रहिमानाचें मन ह्या वेळी निराश झाले होतें. त्याच्या मनाचा आनंदचंद्र अस्तंगत होऊन घन-तिमिर चोहोंकडून व्यापितें झालें. संसार-सागरातील नौकेचा कर्णधारच नाहींसा झाल्यामळे ती वाहवत जाऊन एकाद्या कड्यावर आदळते कीं काय, अशी रहिमानाला आपल्याविषयीं कालगतीनें भीति उत्पन्न झाली. एतदर्थ,

मातेसम अन्य दैवत नाहीं । निर्लोभ प्रेम तिच्यावीण नाहीं ।

भाग १३.

कारस्थान.

दुष्टें केला उपकार । परिणामीं घात थोर ॥

दुष्काळानें पुष्कळ लोकाचे हालहाल होऊन ते बिचारे प्राणास मुकले. दिवाळीसारखा सण अगदीं सुना गेला. लोकां-मध्यें त्राण मुळीच नसल्याकारणानें त्याना सणवाराविषयीं अगदीं देखील उत्साह राहिला नव्हता. कार्तिकी प्रतिपदेला व्यापाऱ्याना साधारणतः आनंद होत असतो, कारण त्या दिवशीं अवघ्या वर्षांत किती नफानुकसान झालें, ह्याचा हिशोब काढून नवीन वर्षाच्या खातेवह्या करावयाच्या, पण व्यापारालाच तेजी नव्हती, तर व्यापाऱ्यांना आनंद कोठून होईल? चोहोकडे एकसारखी हाकाहाक व रडारड अष्टौप्रहर चाललेली असे. दर दिवसाला नवीन नवीन संकटे उभी राहत, व नवीन नवीन दुःखाचीं साधनें तयार होत. अशा दुःखाच्या प्रसंगीं आनंदाला यत्किं-चित्ही थारा नव्हता, म्हणून तो केवळ अधमाधमांकडेस आपलें यच्चयावत् बिऱ्हाड घेऊन गेला होता.

आई गेल्यापासून राहिमानला मुळींच करमेना. ह्या जगांत एक क्षणभर देखील राहूं नये असें त्याला पदोपदीं वाटे. तो आपल्या जिवाला अतिशय कंटाळून गेला होता, परंतु जीव द्यावा अशी कांहीं त्याची छाती झाली नाहीं. पण यांत आश्चर्य मानण्यासारखे मुळीं देखील नाहीं कारण आत्महत्या करणें म्हणजे पाप होय, अशी समजूत साधारणतः असतेच. इष्ट, मित्र, आई, बाप, इत्यादि नातेवाईक, ह्यापैकीं कोणत्याही प्रकारचा, मन मोकळे करून बोलण्याजोगा, कोणीही मनुष्य आपल्या अनावर दुःखाचा विभागी होण्यासारखा नसला, म्हणजे त्या दुःखित मनुष्याच्या अंतःकरणाची काय बरें स्थिति होईल! दुःखार्णवांत बुडत असतां त्याला कोणीही बाहेर काढण्यासाठी आपला हात पुढे करणारा नसल्यामुळे त्याचें मन किती उदासीन होतें? ऐहिक सुखे सर्व प्रकारे नश्वर आहेत, असें त्याच्या मनांत पक्कें बिंबून त्याला संसाराविषयी उद्विग्नता प्राप्त होते. आणि अशा अतिशोकास्पद अवस्थेत मनुष्याला एका परमेश्वरावांचून कोणाचा आधार असतो बरें? कितीही निरीश्वरमताविषयीं अभिमान बाळगणारा मनुष्य असला, तथापि त्याच्यावर एका-पाठीमागून एक संकटे येऊन ह्या जगांत त्याला कोणी कळ-वळ्याचा पुसता किंवा कड घेणारा राहिला नाही, तर त्याला ईश्वरासारख्या कसल्या तरी अज्ञेय तत्त्वावर आपला भार घालून आपल्या व्यग्र व दुःखित मनाची समजूत करून घ्यावी लागेल. अशी जर दृढनिग्रही हटवादी लोकांची स्थिति, तर सामान्य जगांत राम, शिव इत्यादि काल्पनिक शक्तींवर आपला हवाला ठेवल्याशिवाय राहवेल काय? ईश्वरासारख्या अज्ञेय तत्त्वाविषयीं वाद घालण्यांत तादृश कांही अर्थ नाही. संसार ज्या अर्थी दुःखमय आहे, व ज्या अर्थी मनुष्याची बुद्धि कुंठित होऊन तो पशूप्रमाणे महत्संकटांत घाबरून जातो, त्या अर्थी तशा स्थितींत तशा काल्पनिक कारणावर अवलंबून दुःखित चित्ताला सुखसमाधान होतें; ही कांहीं त्या कारणापासून लहानसहान

कार्योत्पत्ति म्हटली जाणार नाहीं. एतदर्थ आपल्या अत्युपयोगी मताविषयीं फारसें वाक्पांडित करू नये, हेंच साधारण मनुष्यास विहित आहे.

रहिमानाला आतां सर्व जग सर्व प्रकारें शून्य झाले होतें. त्याच्या मनांत निबिड दुःखांधःकार बरेच दिवस होता. तो वयानें लहान होता, म्हणून बरें. जर का हा थोडा वयानें ज्यास्त असता, तर मात्र तसल्या स्थितींत तसल्या दुःखाच्या आवेशानें भान जाऊन, त्यानें आपल्या जिवाची हानि केली असती. लहानपणीं आपले इद्रिय-व्यापार ज्यास्त जोरदार व क्षणिक असतात. त्यावेळीं क्रोध, हर्ष व दुःख होण्याला फारसें सबळ कारणही लागत नाहीं, व मनाच्या त्या स्थिती फार काळपर्यंत टिकतही नाहींत. त्याप्रमाणें पहिल्या दुःखाच्या भरांत १०-१५ दिवस रहिमानानें अन्नपाणी मुद्धां घेण्याचें वर्ज केलें होतें. अगदी भुकेनें व्याकुळ झाला, म्हणजे तो थोडेंसें खात असे. हरिसिंगाच्या येथून त्याचा वरचेवर समाचार घेत असत म्हणून बरें होतें; नाहींतर बिचारा पोर अन्नपाण्यावांचून मेला असता. पुढें आपण किती दिवस बेकार राहून दुसऱ्यांना भार घालावा, असें वाटून तो हळूहळू मजुरी पाहूं लागला; पण ती मिळत नसल्याकारणानें व अंगांत किंचितूही शक्ति न उरल्यामुळें तो अन्नछत्रांत जाऊं लागला.

परंतु असल्या स्थितीतही दुष्ट लोकांनीं त्याला निवांत राहूं दिलें नाहीं. एके दिवशीं सध्याकाळीं उत्तमलालानें त्याला आपल्या घरीं बोलावून नेलें, आणि प्रथमतः गोडगोड बोलून त्यानें त्याला पुष्कळ धीर दिला. नंतर कांहीं वेळानें उत्तम म्हणाला, 'बरें रहिमू, तूं आमचें एक काम करशील का? आतां म्हणजे तुला हें विचारायाला नकोच होतें. कारण तुझ्यावर आमचे बरेच उपकार झाले आहेत, असें म्हणायाला कांहीं चिंता नाहीं. पण म्हटलें काम आहे नाजूक; म्हणून विचारितो.'

रहिमान—हें काय शेटजी विचारतां? मी आपल्यासाठीं जीवसुद्धां खर्ची घालीन. आपण आयत्या वेळीं मला मदत केल्याचे मी कसा विसरेन? काय हुकूम असेल तो फर्मावा. मग माझ्याकडून तें होण्यासारखें नसले, तरी मी दादा बाबा करून कोणाकडूनही तें शेवटास नेईन.

उत्तम—छे: त्यांत दुसऱ्याची मदत मुळीं घेण्याचें प्रयोजनच नाही. ते तूंच केलें पाहिजे, व तुझ्याने खास होण्यासारखे आहे. बरं तर, आतां प्रथम मी जे कांहीं सांगेन तें तूं कोठे बाहेर फोडणार नाहींसना? नाहीतर मला तुजवर विश्वास ठेविता उपयोगी नाहीं.

रहिमान—आपण माझे खावंद आहां. माझ्याकडून काडी-मात्रही कसूर होणार नाही, व लोकात गोष्ट प्रसिद्ध होणार नाहीं. काम मात्र खोटेंनाटें नसावें म्हणजे झालें. मग मी जर ते करणार नाहीं, तर मी मुसलमानाचा बच्चाच नव्हे.

उत्तम—काम कांहीं वावगें नाहीं; आणि ते केल्यास तुज-जवळ पैशाचेंही बोलणे मी लावणार नाही. पण जर का तूं कांहीं ह्यांत अडथळा केलास, तर मात्र माझ्याशीं गांठ आहे, हें पक्कें ध्यानांत असूं दे.

काहीं उत्तर न देतां उत्तम काय सांगतो, तें ऐकत रहिमान उभा राहिला. उत्तमाच्या सांगण्याचा एवढाच आशय होता कीं, 'केसरीसिंग व हरिसिंग दिवसा कामावर बाहेर गेले असतां रहिमानानें सदूकडे जावे, व एकादे दिवशीं जयलक्ष्मीची भेट घेण्याविषयीं तिचें मन वळवून तिच्याबरोबर सोबतीस म्हणून बेचराईमातेच्या पोळाला जाणाऱ्या लहानशा दिंडींतून शिरावे, व त्या रस्त्याच्या अंधारात अबदुल्लाने टपून राहून ओरडण्यापूर्वीच तिला बोळा देऊन जवळच्या घरांत तळघरांत नेऊन ठेवावें.' नंतर तो म्हणाला. 'रहिमान, ह्या सर्व कामांत तुझ्या केशालाही धक्का लागणार नाही. कारण तुझे काम झाले की, मी लागलीच तुझी बडोद्याला रवानगी करितो. म्हणजे मुळींच मागमूस लाग-

णार नाहीं. बडोद्याला गेल्यावर तुला माझ्या मित्राचे येथें चाकरीस ठेवण्याविषयीं मीं तजवीज केली आहे. तर मग बोल, करें काय? कोणत्या दिवशीं ती बाहेर पडेल, हें मात्र अगोदर कळीव, म्हणजे पक्का बंदोबस्त होईल. हें काम तुझ्या हातूनच होण्यासारखें आहे. हरिसिंगाचा तुजवर विश्वास आहे व तिला तुझी सोबत चांगलीच आहेसें वाटेल. एवढें जर काम केलेंस, तर तुझी दैना सरेल. हें काम लौकर मात्र केले पाहिजे समजलास. हं, तर बोल, केव्हां कामाला लागशील.'

रहिमान हें सर्व बोलणे ऐकत होताच. परंतु हें असलें अनन्वित काम कसें करावें, ह्याची त्याला मोठी लाज वाटली व वाईटही वाटलें. असलें निंद्य काम आपण करून भावी सुख अनुभवण्यापेक्षां सदा हाल अपेष्टेंतच दिवस काढलेले बरे, असा मनाचा संकल्प करून तो म्हणाला, 'महाराज, ह्या कामाशिवाय आपण दुसरे कोणतेही काम सांगितलें, तरी मी करण्यास राजी आहें. पण असलें काम माझ्याने कसें होईल? जसें आपण माझें ऐनप्रसंगीं रक्षण केलें, तसेंच हरिसिंगजीनींही वेळेनुसार करण्यांत कसूर केली नाही. तर त्यांचें अन्न खाऊन मी कशी हरामखोरी करूं? शिवाय दुसऱ्याची लग्नाची बायको पळविण्यांत मी कसें अंग घालूं? तशांतून त्या बाई किती सुस्वभावी आहेत? तर आपण कांहीं करा; माझ्यानें कांहीं हें काम साफ होत नाहीं. त्यापेक्षां माझा जीव गेलेला बेहेत्तर.'

उत्तम—(संतापून) रहिम्या, नीट विचार करून बोल. तुला वाटत असेल कीं, नीतीच्या गोष्टी सांगून मला फसवावें. हरामखोरा, पैशासाठीं तूं पाहिजे तें सांगितलेले काम करावयाचें टाकून मला शिकवूं पहातोस का? नीट बऱ्या गोष्टीने तें करितोस कीं नाही, कां दाखवूं तुला हात?

रहि०—शेटजी, आपण थोर आहां खरे, पण मज गरिबाला शिव्या मात्र देऊं नका. आपण मला पैसे दिले ही गोष्ट खरी, व त्या अर्थी मी अपला बंदा गुलाम आहें. पण तें वाईट काम

मी प्राण गेला तरी करणार नाहीं. उगाच दटावूं नका व तोंडातून घाणेरडे शब्द काढूं नका. मला कसची एवढी भीति दाखवितां? येऊन जाऊन कायती माझी झोपडी आहे. घ्याना ती. मी बोलून चालून आहें कफल्लक. ना आई, ना बाप, ना कोणी. होईन फकीर. मग तर तुमचे कांही देणे लागत नाहीं?

उत्तम—भामट्या, पण तूं माझ्या तावडींतून एवढ्यानेंच कसा सुटशील, तें पाहतो ना? तुला माझे बोलणें ऐकिल्याशिवाय येथून सुटका होत नाही, समजलास? आणि फिरून मला तोंड देतोस—लाज नाही वाटत तुला, हरामखोरा?

रहिमान अतिशय संतापून उत्तमाच्या अंगावर चालून जात होता, इतक्यांत बाजूच्या दारांतून एक मनुष्य येऊन त्यानें रहिमानाला पाडिलें. रहिमान अतिशय कृश झाला होता, त्यामुळें त्याच्याने मुळींच आपले रक्षण करितां आलें नाहीं. त्या मनुष्याने त्याची मोटकुळी बांधून टाकिली. उत्तमाने नंतर आपला राग बिचाऱ्या रहिमानावर काढिला तो म्हणाला, 'मुळ्या, ह्या गाढवाची गठडी, रात्र पडली म्हणजे अबदुल्लाच्या घरीं तळघरांत नेऊन टाक म्हणजे तो ह्याची खबरदारी चांगली ठेवील. मग पाहतोंना हा कसा वळत नाही तो. पांच सात दिवस अन्नपाण्यावांचून ठेविला, म्हणजे चट सारे कबूल करील, व सांगितल्यास शेणसुद्धां खाईल. बापाचा नाहीं पत्ता, आणि सांगत आहे ब्रम्हज्ञानाच्या गोष्टी. ह्या भामट्याची मीं मुळींच परवा केली नसती; पण काय करावें, ह्याच्यावर तिच्या घराण्याचा आहे विश्वास. पण हे काय लागलींच बसले आहे शेफारून. आतां बरीक अशी खोडकी मोडतों कीं, जन्मोजन्मीं याद राहील.'

रात्रीं सांगितल्याप्रमाणें मूळजीने रहिमानाचें तोंड बांधून त्याला अबदुल्लाचे येथे पोहचविलें. थोड्या वेळानें पाठीमागून उत्तम आला, त्याला पाहतांच अबदुल्ला म्हणाला—कायरे उत्तम, अरे तूं इतका बेशरमरे कसा झालास? त्या औरतेसाठीं आतां

तूं गरिबांच्या पोरांना सुद्धां त्रास देऊं लागलास का? त्या मुलाची आई जाऊन एक महिना झाला नाही, तों त्याच्यावर असला कहर करितोस? मी तुझ्या येण्याचीच वाट पाहत होतों. म्हटलें तूं आलास म्हणजे त्याला सोडून द्यावे. अगोदरच सोडला असता, पण तूं रागावशील म्हणून कांहीं तसें केलं नाहीं.

उत्तम—अबदुल्ला, ही कांहीं थट्टेची किंवा चथळपणा करण्याची वेळ नव्हे. त्याला वळवून आपले काम साध्य करून घेतलेंच पाहिजे. तें त्याच्या हातूनच होण्यासारखें आहे, असा माझा पक्का समज झाला आहे. तुझे देखील तसेंच मत आहे. ती परी जर आपल्या दोघांना लौकर पाहिजे असली, तर मीं सांगितल्याप्रमाणें त्या कारट्याने केले पाहिजे आणखी तुझ्या मनांतून किती दिवस माशा मारीत व लाळ घोटीत बसावयाचें आहे, कोण जाणे. पण मी खात्रीने सांगतो की, तुझ्या श्रीलक्ष्मीपेक्षां ही म्हणजे किती खुबसुरत आहे? इचा नूर काय, जणूं काय एखादी परीच.

अबदुल्ला—(मध्येंच) हो हो, ह्यांत काय संशय? एकदां तिची माझी भेट झाली पाहिजे, म्हणजे मजसारख्या खुबसुरत पठाणाला सोडून ती त्या नेभळ्या हरिसिंगाकडे कधीही जाणार नाहीं. कांहीं म्हणा, तुम्ही हिंदू अतिशय नामर्द. आमचे मर्द कसे, त्यांना बायका म्हणजे केवळ खेळणी वाटतात. त्यांना बायकांची विशेष दिक्कत वाटत नाही.

उत्तम—(राग वर न दाखवितां) हो हो, तुमचे जवानच तसे असतात. त्यांना लहानपणापासूनच दीक्षा देत असाल नाहीं बरें? बरे पण, त्या हरामखाराकडून आपले काम करविलें पाहिजे. म्हणून त्याला आतां थोडीबहुत समजूत दिली पाहिजे. तर त्याला जेथें ठेविलें असेल तेथें चल. पण बाहेर त्याचें ओरडणें तर ऐकूं जाणार नाहींना?

अब—छेः त्याची बिलकल भीति नको.

असें म्हणून ते दोघेजण हातांत दिवा घेऊन घराच्या मागच्या बाजूस उजव्या हाताच्या भिंतींतून जिन्यानें वीस पंचवीस पायऱ्या आंत उतरले. तेथें एक धाकटें तळघर लागलें. त्या तळघराच्या एका बाजूला आणखी एक लहान भुयार होतें, त्यांत अबदुल्लानें दीर्घश्रमानें मिळवलेली संपत्ति ठेविलेली होती. पण त्या भुयाराचें दार बंद असल्यामुळें उत्तमाला आंत काय होतें, ह्याचा अजमास काढतां आला नाहीं. मोठ्या भुयारांत ओलसर जमिनीवर एका कोपऱ्यांत बिचारा रहिमान पडला होता. तळघराच्या एका बाजूला कोळयांचीं घरें व पुष्कळ कचरा होता. हे कर्मचांडाळ आलेसें पाहून रहिमानानें डोळे उघडले, व अबदुल्लानें त्याच्या तोडाचा बोळा काढिला. रहिमान लागलीच ह्यांची काकळूत करून म्हणाला, 'अहो शेटजी, अहो अबदुल्ला खान, मला गरिबाला त्रास देऊन तुम्हांला काय मिळेल बरें? मी कमनसीब आहे. मला ह्या दुनियेंत दुसरा कोणी नाहीं. तर तुम्ही तरी निदान मजसारख्या कपाळकरंट्यावर आणखी गहजब करूं नका. अहो अबदुल्ला, मी पैगंबराला स्मरून तुमच्या पायां पडतों. मजवर थोडी मेहेर करा व मला ह्या दुःखांतून सोडवा. अहो, आपला धर्म एक आहे. जर तुम्हाला माझी करुणा येत नसली, तर तुम्ही माझ्या उरांत कट्यार भोंसकून एकदांचे सोडवा, म्हणजे मी तुमचा उतराई होईन. नंतर हवा तितका माझ्या मढ्याला त्रास द्या.'

उत्तम—रहिमान, आमचें बोलणें मुकाट्यानें ऐकलेंस तर तुझें सर्वस्वीं हित आहे, म्हणून मीं मघांच सांगितलें. आतां एक ऐक, नाहीं तर होतील तितक्या वेदना सोस व आपल्या द्वाडपणाला दोष दे. तुझें कल्याण करीत आहों; पण हें समजण्याइतकें तुला कोठें शहाणपण व माणुसकी आहे!

अब—(बोलून चालून दुष्ट मांग होता, म्हणून त्यानें मध्येंच म्हटलें) अरे रहिमू, जर तुझी आई असती, तर ती या वेळीं खरोखर म्हणाली असती कीं, बाळा, अबदुल्ला तुझे वडील होत, म्हणून त्यांचें म्हणणें मान्य कर.

हें ऐकून रहिमान अतिशय संतापला व म्हणाला, 'हा मांगांनो, अरे माझी अशी स्थिति पाहून मला असें छळतां व माझ्या पवित्र आईला कलंक लावूं पाहतां? या अल्ला काय करूं, मी अगदीं हतवीर्य झालो आहे, जर ह्या वेळेस मी मोकळा असतो, तर ह्या दुष्टांच्या नरड्यांचा घोंटच घेतला असता. हाय हाय काय करूं?

पण हे बोलणें होत असतां ह्या मांगांनी हाल करण्याच्या साधनांचा उपयोग करण्याचे योजिले. प्रथमतः त्यांनी त्याच्या कानास चाप लाविला, व उरावर धोंडा दिला. तो बिचारा वेदनेने अगदी ठणठणा ओरडत होता. परंतु ह्या दुष्टांना यत्किंचित्ही दया आली नाहीं. ते मोठ्याने हंसून म्हणाले, 'कां हे गोड वाटते का? एवढ्याने ऐकतोस, कां आणखी कांहीं मासलेवाईक गम्मत दाखवूं? आतां कोण तुला सोडवितो, तें पाहतोना. तुझें वाटेल ते जरी केले, तरी कोण आमचा हात धरणार? चल कबूल होतोस कीं (कानाचा चाप काढून) —'

'मला सोडा; मला नाहीं हो हे सहन होत, अरे खुदा! मीं पाप काय केलें असेल कोण जाणे!' एवढेच कायते रहिमान ओरडत होता.

मग त्या अधमाधमांनी त्या चापाचा नाजूक ठिकाणीं उपयोग केला; त्यामुळें त्या प्राणघाती वेदना सहन न होऊन रहिमान घसा फोडून ओरडला, 'अहो मी करीन, सोडा मला एकदांचे!' असे म्हणून तो लगेच बेशुद्ध पडला.

त्याला त्या स्थितींत पाहून यःकश्चित् मनुष्याला सुद्धां खळबळून आलें असतें. पण हे कसले चांडालोत्तम, शांत व गंभीरपणाने आपलें काम बहुशः फत्ते झालें, म्हणून त्यांना उलट हर्ष वाटला. नंतर त्यांनीं थोडेसें पाणी शिंपून त्याला सावध केलें व विचारिलें, 'कां कबूल आहेसना?' परंतु फिरून अंतःकरणाची पापभीरुता प्रकट होऊन तो उत्तर न देतां डोळे झांकून कण्हत पडला. हा कांहीं नीट मनापासून रुकार देत नाहीं, असें पाहून

हे अधमश्रेष्ठ फिरून तो चाप तेथेंच लावूं लागले. तें पाहून त्या असह्य यातना पुनः आपल्याला सोसाव्या लागतील, अशी भीति उत्पन्न होऊन त्या बिचाऱ्याचें मन देहवश झालें, 'तुमचें सर्व म्हणणें कबूल करितो, तुम्ही वाटेल ते सांगा, मी ते करण्यास तयार आहें; पण मला ह्या दुःखांतून एकदाचें सोडा.'

हे त्याचे बोलणे ऐकून ते दोघे दुष्ट आनंदानें टाळ्या पिटून म्हणाले! 'कां गुरमी जिरलीका? कणीक झालीका मऊ? बरं तर, तुला आम्ही सध्यां त्रास देत नाही. उद्यां सकाळीं तुझे हेच विचार कायम राहतात की काय, हे पाहून मग तुझ्या सुटके-विषयीं पाहूं. सध्यां रात्रभर तुला येथेंच राहिले पाहिजे.' रहिमान डोळ्यांत पाणी आणून अगदी दीनस्वराने म्हणाला, 'अहो शेटजी, मी पळून जाणार नाही. मला येथें एकटे टाकून जाऊं नका. मला पाहिजे तर असाच बांधलेला ठेवा, परतु वरती उघड्या हवाशीर जागेंत घेऊन चला. येथें माझा जीव अगदी गुदमरून गेला आहे, तर माझ्यावर एवढी मेहेर-बानी कराच. मला थोडेसे खायाला द्या, मी अगदी भुकेनें कासावीस झालों आहें.'

हे ऐकून उत्तमानें अबदुल्लास एके बाजूस नेऊन म्हटलें; 'अबदुल्ला, मला वाटतें आता ह्याला करावें मोकळे; व वरच्या तुझ्या निजावयाच्या खोलीच्या जवळच्या खोलींत ह्याला ठेवून द्यावे. त्याला मनमुक्त चांगले खाऊ घालावें, म्हणजे त्यालाही वाटेल कीं, आपण कांहीं वाईट करूं इच्छित नाहीं. पण तूं मात्र ह्याला हातांतून जाऊं देऊं नकोस. कारण एकदां हा बाहेर पडला, म्हणजे फिरून असा तावडींत सांपडणें जरासें कठीण पडेल. तर तुला कसें काय वाटते?' 'वः काय खाशी नामी युक्ति आहे. तूं ह्याच्याविषयीं अगदीं बिनधास्त ऐस. मी नीट खबरदारी ठेवीन' असे अदुल्लाने म्हटलें. त्याप्रमाणे रहिमानाला मोकळें करून वरच्या खोलीत घेऊन जाऊन त्याला यथास्थित खाऊं घातलें; व उत्तम आपल्या घरीं गेला.

जेवीत असतां रहिमान आपली कशी सुटका होईल, ह्याविषयी विचार करूं लागला. 'दंगा करून पळूं लागलों, तर आपल्या अंगांत दंगा करण्याची शक्ति नाहीं, हें एक; व शिवाय आपण चोरी करून पळून जात होतों, अशी एखादी तोहमत आणून ते आपल्या तावडींतून मला जाऊं देणार नाहींत. म्हणून कांहीं तरी युक्ति योजिली पाहिजे. ह्या खोलीला कायते एकच दार आहे, आणि ते दार तर हा दुष्ट बाहेर गेला की, लागलेंच लावून घेऊन त्यास कुलूप घालील. मग मात्र आज रात्रीच्या रात्रीं सुटका होणें कठीण. बरें, आपण काम करायाला जातों असें उद्यां सांगून जावें व नंतर पोबारा करावा; पण छे: मी काम करितों कीं नाहीं, हे पाहण्यासाठी ते पाळतीवर मनुष्ये ठेवतील, व मला त्यांची नजर चुकवितां येणार नाहीं. एकंदरींत मला वाटतें की, हे गैरसावध असतांना नकळत आपण जावें, म्हणजे बरें पडेल. पण तसें होण्याचा मुळीच संभव दिसत नाहीं. या परवरदिगार खुदा, मी मिस्कीन आहें, तर मला ह्यांच्या तावडींतून आजच्या-आज सोडीव. नाही तर माझ्या हातून मोठी बुराई होईल.'

पण ईश्वराने दया करून त्याला लौकरच ह्या चांडाळांच्या हातून सोडविलें. रहिमानाचें खाणें आटोपल्यानंतर अबदुल्ला हातांत कुलूप घेऊन दार लावूं लागला. हे पाहतांच रहिमान म्हणाला, 'अहो अबदुल्ला, माझ्यावर इतकासुद्धां विश्वास नाहीना? मी एकदा वचन दिलें की, मी जाणार नाही; तें मी मोडीन काय? मला थोडावेळ तरी मोकळी हवा घेऊं द्या. ह्या खोलीत मुळीच हवा खेळत नाही.'

अबदुल्ला—वचनाच्या बाता मारू नकोस—पण तुला एक दोन घटका पाहिजे तर दुसऱ्या खोलींत हिंडण्याची मोकळीक देतों. ह्या बाहेरच्या खोलीला मात्र कुलूप घालतों. मी परत आलों म्हणजे तुला आंत गेले पाहिजे. माझ्या अंथरुणावर जर निजलास, तर मात्र माझ्या कामीं पडणार नाही.

नंतर बाहेरच्या खोलीला बाहेरून कुलूप घालून तो दुसऱ्या मजल्यावर एका खोलींत गेला. ३–४ घटका गेल्यानंतर तो बराच झिंगून श्रीलक्ष्मीबरोबर आपल्या खोलींत आला. त्याचे झोक जात होतेच, व तसाच अडखळत तो श्रीलक्ष्मीस म्हणाला, प्यारी, मला आतां अतिशय झोंप येत आहे. तर (आपल्या खोलींत चोहों कोपऱ्यास रहिमान नाहींसें पाहून) तूंच ह्या खो-लीला कडी घालून हें कुलूप घाल, व दिवा मालवून पाहिजे तर आपल्या खोलींत जा. जातांना दार मात्र ओढून घे.' असे म्हणून तो आपल्या खाटेवर धाडकन पडला. श्रीलक्ष्मीनेंही सांगितल्याप्रमाणे केल्यानंतर ती कांही वेळाने आपल्या खोलींत गेली. अबदुल्लाला गाढ झोंप लागलीसे पाहून रहिमान हळूच त्याच्या खाटेखालून दचकून उठला, व भुईवरून सर-पटत दाराशीं येऊन ते हळूच उघडून वाघाच्या दरींतूनच जसा कांही बाहेर पडला. अबदुल्ला प्रथम कुलूप लावून गेल्यानंतर रहिमान थकला असल्याकारणाने थोडा वेळ त्याच्या खाटे-खालीं भिंतीजवळ विचार करीत पडला होता. पण विचार करितां करितां त्याला झोंप लागली, तो तो खाटेखालीं तसाच पडून राहिला; पण अबदुल्ला आल्यानंतर तो जागा झाला, व असेंच गुपचुप पडून राहिले असतां सुटका होईल अशी त्याला एकदम आशा उत्पन्न झाली. रहिमान त्या चांडाळाला नकळत एक-दांचा बाहेर पडला, परंतु पुढें कोठें जावें ह्याचा कांहीं त्याला अंधारांत नीट उमज पडेना. तो बराच घोटाळला; व जर-करितां आपण असे पळून जात असतां चाहूल लागून पकडले गेलो, तर मात्र आपली पुरी दशा दशा होईल, अशी भीति वाटून गांगरून गेला. पण तो तसाच चाचपत गेला, तो एका खोलीचें दार लागले. ते दार उघडें असल्याकारणानें आपण घराबाहेर पडूं, ह्या आशेनें तो तसाच आंत शिरला; परंतु पाहतो, तो बाजूच्या खोलींत एका अंधुक दिव्याजवळ दोन स्त्रीपुरुषें लाडांत आलीं आहेत, असें त्याने पाहिलें. तीं श्रीलक्ष्मी

व अबदुल्लाचा नौकर गफुर हीं होत असें ह्यानें ओळखलें. परंतु त्यांच्या तावडींतून कसें सुटावें असा विचार करीत असतां, गफुराची नजर दाराच्या उघड्या फळींतून ह्याजकडे गेली; व त्याला जवळच्या खोलींत कोणी उभें आहेसें वाटून तो चटकन दिवा घेऊन, बाहेरच्या खोलींत कोण आहे, तें पाहण्यासाठीं म्हणून आला. तो अबदुल्ला नव्हे अशी त्याची खात्री होतीच. कारण त्याला चांगली निशा यावी व आपलें दुर्वर्तन सुरळीत चालावे, म्हणून श्रीलक्ष्मीनें दररोजच्याप्रमाणें त्या दिवशींही दारूंत थोडीशी अफू घातली होती. कदाचित् भूत असावें असें गफुराला वाटलें, पण कांहीं कां असेना, पाहूं तर खरें, काय आहे तें, असा बेत करून तो श्रीलक्ष्मीच्या विचारण्याकडे लक्ष न देतां भीत भीत बाहेर पडला. परंतु भयानें गर्भगळीत होऊन सर्वांग लटलट कांपत आहे व घामानें डबडबला आहे, असा रहिमान त्याच्या दृष्टीस पडला. रहिमानला ओळखतांच श्रीलक्ष्मीस बाहेर येण्याविषयी हळूच हांक मारून तो म्हणाला, 'कायग, तूंच म्हणत होतीसना, की, ह्या कारट्याला आंतल्या खोलींत कोंडून ठेविलें म्हणून. आणि आतां हा बाहेर कसा आला? (नंतर त्याजकडे वळून) कायरे, आम्ही काय करीत होतों, हें पाहण्यासाठीं कां तुला येथें त्या हरामखोरानें पाठविलें? सांग, काय खरें आहे तें. नाहीं तर तुझी गठडी झालीच म्हणून समज.'

रहिमानानें कांपत कांपत सर्व कांहीं खरें सांगितलें. तो म्हणाला 'मला जर मुकाट्यानें बाहेर जाऊं द्याल, तर तुमच्याही वाटेस मी जाणार नाहीं. पण जर तुम्ही अडविलेंत, तर मी ओरडून अबदुल्लाला जागें करीन व नंतर जें होईल ते होवो.'

श्रीलक्ष्मी हें ऐकून भिऊन म्हणाली, 'माझ्या लाडक्या गफुरा, ह्या पोराला देऊं आपण सोडून, म्हणजे सर्व कांहीं बिनधोक मिटेल. वास्तविक ह्या पोराचा कांहीं अपराध नसून त्याला बिनाकारण कोंडून ठेविलें होतें. आतां ज्या अर्थी

हा सुटला आहे, त्या अर्थी त्याला अडथळा करूं नये हें बरें. व हा खरें सांगतो, ह्याविषयीं माझी खात्री झाली आहे. कारण, जेव्हां त्या अबद्यानें मला कुलूप लावावयाला सांगितलें, तेव्हां मी सहज खोलींत डोकावून पाहिलें; पण मला मनुष्य निजल्यासारिखें कांहीं चांगलेंसें दृष्टीस पडलें नाहीं. तेव्हां मला अंधक उजेडांत बरोबर दिसलें नसेल, असें म्हणून मीं त्या वेळीं समजूत करून घेतली होती. म्हणून ह्याला सोडून द्यावें.'

गफुराच्या मनांत तसें करावयाचें नव्हतें; परंतु श्रीलक्ष्मीचें मन दुखवूं नये, व अबदुल्ला हा मोठा संशयी व खुनशी स्वभावाचा आहे, अशी त्याची खात्री होती; त्यामुळें त्यानें निरुपायास्तव तिच्या म्हणण्याप्रमाणें रहिमानास रस्त्यावरच्या दारापर्यंत पोहोंचविलें. उघड्या रस्त्यावर पडतांच रहिमान मोठा आनंद मानीत अबदुल्लाच्या घरापासून जितकें लांब जाववेल तितका झपाट्यानें चालला.

सकाळीं उत्तम अबदुल्लाचे घरीं आला, व रहिमान कामगिरी करण्याविषयीं राजी आहे कां नाहीं, हें विचारूं लागला. अबदुल्ला म्हणाला,—' हातच्या कांकणास आरसा कशाला पाहिजे ? ही घे किल्ली, उघड तें दार, आणि विचार पाहिजे तर त्याला. अगोदरच काम आहे फत्ते; पण तुझी खात्री कोठें होते आहे मी सांगून. ' उत्तमानें कुलूप काढिलें, व दार उघडून आंत पहातो तों त्याला कोणीही दिसलें नाहीं. तो चपापून म्हणाला ' अबदुल्ला, अरे येथें मला तर कोणी दिसत नाहीं ! शिकार पळाली कीं काय ? '

अबदुल्ला घाईघाईनें म्हणाला, ' छेः काय बिशाद आहे ती पळेल ? तुला त्या अंधारांत नीट दिसत नसेल. अरे रहिमान, रहिमान, असा या खोलींतून बाहेर ये, व या भित्र्या शेटजीला तूं जिवंत येथेंच आहेस, असें एकदां डोळ्यांनीं नीट पाहूं दे. '

परंतु आंतून मुळींच उत्तर आलें नाहीं असें पाहून संतापून अबदुल्लाने हातांत आपला बडगा घेतला, व तो म्हणाला, 'रहिम्या थांब, तुला अदबीने कसे वागावे हें ह्या बडग्यानें चांगलें शिकवितो. फार पाजी आहे. त्याला वाटतें, उत्तर दिलें नाहीं, म्हणजे हा रुसला असे वाटून आम्ही त्याची समजी करूं. पण गाढवा, तुला खेटराचीच पूजा पाहिजे. समजीचें तर नांव नको; पण आतांच खरमरीत समजूत देतों, समजलास ?' असें म्हणून तो मोठ्या डौलानें आंत गेला, व एका कोपऱ्यांत मडक्यांची उतरंड होती, तेथेच रहिमान उभा राहिला आहे असें समजून त्याने आपला सोडगा तेथे मारिला, त्याबरोबर ती उतरंड ढांसळली, व सर्व मडकीं फुटलीं. नंतर आंत तो नाहीं अशी पक्की खात्री झाल्यावर तो फणफणत बाहेर आला. उत्तमाच्या मनांत बोलावयाचें होतें, परंतु जर करितां बोलावें तर रागाच्या झपाट्यांत अबदुल्ला आपल्यावरच हात चालविण्यास मागें पुढें पाहणार नाहीं, ह्या भीतीने तो उगीच बसला. हा कसा पळून गेला ह्याविषयी त्याचा कांहींच तर्क चालेना. तो म्हणाला, 'काय चमत्कार आहे ! कुलुपाची किल्ली माझ्याजवळ. रात्रीं कुलूप लावतांना तर आंत होताच. मग हें झालें कसें कोण जाणे !' उत्तमाने हळूच म्हटले, 'कोणी घरांतल्या मनुष्यानें,' अबदुल्ला लालभडक होऊन म्हणाला, 'चीप बैस वाणगटा, माझ्या घरातल्यापैकीं कोणाची मगदूर आहे, कीं तो माझ्याजवळच्या किल्ल्या घेईल ? बेअक्कल, गाढव, कोणीकडचा ! बोलतांना अलीकडेस तूं फार ताळ सोडायाला लागला आहेस.'

उत्तमानें कांहीं उत्तर न देतां थोडथ्या वेळानें मनांतल्या मनांत चुरमरे खात घरची वाट धरिली. तो गेलासें पाहून अबदुल्लानें श्रीलक्ष्मीला ह्याविषयी विचारिलें. पण ती म्हणाली, 'काय बाई चमत्कार ! कुलुप लावतांना आंत नव्हता कां तुम्ही व मीं पाहिला ? मग त्यांतून गेला तरी कसा ? पुढें मी तर तुमच्या-

जवळच किल्ली दिली होती; मग हें कसें झालें कोण जाणे! पण थांबा, आपण गफुराला विचारूं.'

नंतर गफुराला बोलावून विचारितां तो म्हणाला, 'मी मध्य-रात्र होईपर्यंत जागा होतों, परंतु कोणी मनुष्य आल्यागेल्याची कांहीं मला चाहुल लागली नाहीं; मग हा इसम कसा परा-गंदा झाला, कोण जाणे!' हें ऐकून अबदुल्ला घोटाळ्यांत पडला. नंतर श्रीलक्ष्मीच म्हणाली,--'पण बाई, कदाचित् त्याला एखाद्या जीनानें (राक्षसानें) नेलें असेल तर, अबदुल्लालाही तसेंच वाटूं लागलें, व आपण जीनरक्षित मुलाला त्रास दिला असें वाटून तो मनांतल्या मनांत फार भिऊं लागला.'

भाग १४ वा.

गांठीचा ताप.

त्या सैतानदीक्षितांच्या हातांतून ज्या वेळेला रहिमानची सुटका झाली, त्याच्यापूर्वी ४।५ दिवस दशक्रोशी परगण्यांत एका प्रकारचा वाखा उद्भवला होता. दुष्काळापासून लोकांना हालअपेष्टा भोगाव्या लागल्या, त्यांत ह्या वाख्याची भर पडली. ह्या गांठीचा वाखा अमदाबाद शहरीं सुमारे २ महिने होता; परंतु तितक्या काळांत ह्या अति भयंकर व्याधीपासून अजमासें पन्नास साठ हजारांपावेतों मनुष्यें फक्त या एका शहरीं प्राणास मुकलीं.

दुष्काळ दिवसेंदिवस ज्यास्त वाढत जात असून त्यांमध्ये असलें अरिष्ट गुजरात प्रांतावर कोसळावें, म्हणजे आगींत तेल ओतल्याप्रमाणें झालें होतें. बाहेरगांवचे लोक काळापासून आपलें रक्षण व्हावें; म्हणून शहरीं आसरा करून राहिले. तेथें त्यांचें थोडेबहुत रक्षण झालें खरें; परंतु चोहोंकडे अतिशय दाटी झाल्यामुळें व तेणेकरून शहरांत स्वच्छपणाचा लोप झा-ल्यामुळें ह्या वाख्याला पुष्टिकरण मिळालें. त्यामुळें, दुष्काळा-

पासून कसा तरी बचाव करून आपले जीव कुडींत धरून राहिले, असे जे कांहीं हजारों भिकारी रस्त्यांतून हिंडत होते, ते अचानक ह्या अतिभीषण संहारकर्त्रीच्या भक्षस्थानीं पडले. ही व्याधि उद्भवली, हें वास्तविक पाहिलें, तर त्या कालास व स्थितीस अनुसरूनच होतें. अन्नपाण्याच्या दुर्भिक्षाचा असाच कोणत्या तरी रीतीनें परिणाम व्हावयाचा. मग तो पटकीच्या रूपाचा असो, किंवा दुसऱ्या कोणत्या तरी प्रकारचा वाखा असो; बोलून चालून सुकाळांतही स्वच्छतेविषयीं लोकांचें औदासीन्य असे, तर मग असल्या काळांत 'आधींच उल्हास तशांत फाल्गुनमास' अशी गत निःसंशय व्हावयाचीच. ह्या शहरीं श्रावक लोकांची वस्ती पुष्कळ आहे. ह्यांच्याविषयीं एका प्रकरणांत उल्लेख झालाच आहे, त्यावरून साधारणतः अशा वेळीं ह्यांनीं गलिच्छतेची किती किळस मानिली असेल, व त्याप्रमाणें कितपत स्वच्छता ठेविली असेल बरें ? आणि अशाच प्रकारची बहुतेक सर्व लोकांची स्थिति झाली होती; साधारण सुखवस्तु लोकांत स्वच्छता असावयाची, परंतु हल्लीं पाण्याच्या कमतरतेमुळे तिचाही बऱ्याच अंशीं लोप झाला होता. मध्यम प्रतीचे लोक कापड ओलें करून आपलें अंग कधीं मधीं स्वच्छ करीत; परंतु त्याच्यापासून स्वच्छतेचें कार्य सिद्धीस जात नसे. गरीब लोकांच्या स्थितीविषयीं तर बोलायालाच नको. जेथें तृषाशांत्यर्थ नासके पाणी मिळण्याची वानवा, तेथें स्नानाचें नांव तरी कशाला पाहिजे ? तीन चार महिने एकसारखें अंगाला पाणी न लागल्यामुळें त्याला मनस्वी दुर्गंधि येत असे, व त्यामुळें कित्येकांच्या अंगावर तर जंतु-देखील स्वच्छंदपणें वास्तव्य करूं लागले होते. अशा निरुपायाच्या घाणेरडेपणांतही लोकांनीं जर आपलीं आचरणें शुद्ध व नेमस्त ठेविलीं असतीं, तर त्यांच्यावर वाख्याचा इतका कहर उडाला नसता; परंतु खा खा सुटल्यावर नियमितपणाला फाटाच मिळत असे, ही एक त्यांच्या अधाशीपणाची गोष्ट

झाली; परंतु उदरंभरण्यासाठीं स्त्रियांनीं निर्लज्ज होऊन आपला जो देहविक्रय मांडला होता, त्यामुळें दिव्यावरती पतंगानें झेंपावून जशी प्राणहानि करून घ्यावी, तद्वत् पापाचरणासक्त उभय स्त्रीपुरुषें आपल्या पापकर्मांचें प्रायश्चित्त भयंकर व्रणांच्या रूपानें भोगूं लागलीं. उघड्यावरतीं गोरगरिबांचे थवे रात्रंदिवस पडून राहत, त्यामुळेंही त्यांच्या कृश देहावर सूर्याचा ताप रात्रीचे वारे वगैरे आपला अंमल बजावल्याशिवाय राहत नसत. ज्याअर्थीं चोहोंकडे असा अनाचार व अमंगळपणा मातला होता, त्याअर्थीं वाख्याचा प्रळय झाल्याखेरीज गति नव्हती.

केवळ काळ येऊनच आपली दैना संपेल, असें त्या हतभाग्य लोकांना वाटत होतें; परंतु जेव्हां का हें अरिष्ट मध्येंच उद्भवलें, त्यावेळेस त्यांचा आशांकुर जेथल्या तेथेंच कोमेजून गेला. जे विचारी व दूरदर्शी होते, त्यांनीं लोकांच्या आचरणामुळें कांहीं तरी भयंकर व्याधि उपस्थित होईल असा तर्क बांधला होता. सर्वतोपरी दुःखमय संसार आहे असें मानणारे, जगास कंटाळून गेलेले, व अन्य कारणांनीं उदासीन, असे कित्येक लोक तरी ज्यास्त भयप्रद अरिष्ट ओढवेल, असें भाकित करून शेजाऱ्यापाजाऱ्यांच्या व ओळखीच्या लोकांच्या मनांत उगाच भीति मात्र उत्पन्न करीत; आणि साधारण जनसमूहाला भावी अनिष्टाबद्दल नेहमीं फुगवून सांगून त्यांच्या धर्मभोळेपणापासून आपल्याला ऐहिक सुखाचा फायदा करून घेणारे वंचक, फकीर, बैरागी, साधु हे लोक अशा प्रकारचे अनिष्टसूचक उद्गार वारंवार काढीत असत. परंतु पुढें झालें काय कीं, असला वाखा निश्चयेकरून होणार होताच, असें पूर्वींच भाकित झालें होतें, म्हणून जो तो मानूं लागला. त्यामुळें भेकड व सारासारविचारशून्य आतां आपली ह्या वाख्यापासून कधींही सुटका होणार नाहीं, असें खरोखर समजून केवळ भीतीनेंच अर्धमेले झाले, व कित्येक वाखा लागला न लागला इतक्यांतच परलोकवासी होत.

आपला वेळ नेहमीं कामकाजांत घालून जे शरीराला साधारणपणें व्यायाम देत, त्यांना ह्या वाख्यापासून विशेष त्रास झाला नाहीं. पण जे केवळ आळशी व निरुद्योगी होते, त्यांच्यावर ह्याची गदा झपाट्यानें चाले. रजपूत, मराठे, मुसलमान अशांसारखे जे दांडपट्टा, फेरफटका वगैरे करीत, त्यांना फारसा उपद्रव झाला नाहीं. परंतु ह्या वेळीं दुष्काळामुळें बेकार व आळशी लोकांचाच भरणा विशेष होता. तसल्या लोकांत म्हणण्यासारखा तकवाही नव्हता, ह्यामुळें प्रथमतः त्या बिचाऱ्यांनीं पटापट जीव टाकिले. पुढें पुढें मात्र त्या वाख्यानें उच्चनीच वगैरे भेद न मानतां सर्व प्रतीच्या लोकांवर आपलें हत्यार निर्धास्तपणें चालविलें.

हा वाखा इतका भयंकर व प्राणघातक होता कीं, मनुष्य लागला कीं, हटकून जायचाच. महामारीपेक्षांही हें रामबाण शस्त्र यमानें, जणू दुष्काळाच्यानें संहाराचें काम नीट रेटत नाहींसें पाहून चालविलें; किंवा महाकालीनें प्राण्यांचें सत्र आरंभून मनुष्यांना आव्हान करण्यासाठीं म्हणून शंकराजवळून पाशुपतास्त्र घेऊन तें वाख्याच्या रूपाने मनुष्यांवर पाठविलें; किंवा आपला बंधु जो काळ त्याला मदत द्यावी म्हणून वाखा कंबर बांधून पुढें सरसावला. मदनवश होऊन मनुष्ये अनुचित कर्मे करितात, हे पाहून कोपाच्या आवेशांत शंकरानें आपलें हलाहल थोडेसें पृथ्वीवर फेकून दिलें. सुबत्ता आल्यावर कदाचित् गलिच्छपणामुळे आपल्या धर्माला मिळालेले इतके प्राणी फिरून धर्मांतर करतील व तेणेंकरून त्यांना निर्वाणपदाची प्राप्ति होणार नाहीं, असें वाटून दयाळु होऊन जैनधर्माचे तीर्थकारांनीं वाख्याच्या रूपानें इतक्या लोकांना निर्वाण दाखविलें, दुष्ट काळ उगाच इतक्या प्राण्यांचे हाल हाल करीत आहे, हें वाख्याला न रुचून वेदनेचा अंत व्हावा, म्हणून पाश्चिमात्य कृपा स्वीकारून तो आपल्या कडाविणी चालवूं लागला. शेषशायी नारायणानें बौद्धावतार घेतला म्हणून त्यापासून आप-

त्यास यत्किंचित्ही भीति बाळगण्याचें आतां प्रयोजन राहिलें नाहीं; बाकी राहिले ऋषी, तर तेही हिमाचलावर सध्यां वास्तव्य करीत आहेत, व संतसाधूंचा लोप झाला आहे, असें पाहून राज्यकर्त्यांच्या अनयाला माना डोलवीत, त्राटिका, शूर्पणखा इ. त्यादि रामानें मारलेल्या राक्षसिणी पिशाचयोनींत असतां त्यांना मनुष्य भक्षणाचे डोहाळे उद्भवून त्यांनीं आपला सहचर जो बाखा त्याला पाठविलें; किंवा दुष्ट काळ पाठवूनही आपल्या मनाप्रमाणे मनुष्यजातींत चोहोकडे अनाचार होत नाहीं, हें पाहून कलीनें आपला पुत्र बाखा याला इष्ट हेतु तडीस नेण्या. साठीं पाठविलें. दुर्भिक्ष सेनापतीनें काबीज केलेल्या राज्यावर अमंगळपणा एकछत्री राज्य चालवूं लागला; व त्या प्रदेशाची व्यवस्था नीट लावण्यासाठीं त्यानें बाख्याला मंत्रीपद दिलें. पृथ्वीला पापाचा भार सहन न होऊन तिनें विषारी वनस्प. तींतून विष काढून वायूच्या सहाय्यानें ह्या प्रदेशांत पाठविलें कीं काय कोण जाणें. सूर्याच्या करांला घाणेरड्या वस्तूंचा संपर्क झाला, त्यामुळे संतापून आपला असला अपमान कर- णाऱ्या मनुष्यांवर त्यानें त्या घाणेरड्या पदार्थांतून अति भयंकर व प्राणघातक रसायन करून तेथें पाठवून दिलें. वनस्पतींचा राजा जो चंद्र त्याला त्याच कारणावरून सुद्धां संताप येऊन त्यानीं दुष्ट वनस्पतींचा अर्क आपल्या करांनी चोहोंकडे पसरला. मलय, हिमाचल, इत्यादि ठिकाणचा सुगंध घेऊन आनंदानें भरारी मारणारा वायु ह्या प्रदेशांत येऊन पराकाष्ठेचा कंटाळून, असल्या लोकांना शासन झालेंच पाहिजे, असा संकल्प करून त्यानें आपले दुष्ट प्राणनाशक वायूंचे अंश तेथें ठेवून दिलें. यश नाहींत तर नाहींत, परंतु चितारूपानें तरी आपला दुष्का- ळानें गांजलेला आत्मा शांत करावा, असा हेतु धरून अग्नि. नारायणानें हें अन्न पाठवून दिलें.

ह्या बाख्यापासून जी हानी व जे हाल त्या हतभाग्य लो. कांना भोगावे लागले, त्या सर्वांच्या शतांशही दुष्काळ किंवा

परचक्र किंवा प्राणघातक देवीच्या व तापाच्या सार्तीनीं हाल व हानि होत नाहीं. पुराणांतरीं वर्णिलेल्या अस्त्रांची संहारशक्ति सकृद्दर्शनीं मिथ्या वाटण्याचा बराच संभव असतो. परंतु त्या तसल्या शक्तींनाहीं लाजविणारी अशी ह्या वाख्याची शक्ति होती. मग कलियुगांत आपला कोणीही युद्धांत उपयोग करीत नाहीं, म्हणून रागावून सर्व शस्त्रांनीं मिळून आपआपला अंश या वाख्याला देऊन येथें पृथ्वीवर पाठविलें कीं काय, कोण जाणे. आपणच कायते सर्वांपेक्षां असह्य अशा वेदना करूं शकतो, असा इतकें दिवसाचा दुष्काळाचा गर्व जाऊन वाखा आल्याबरोबर सर्व मनुष्ये त्याच्याकडेसच केवळ लक्ष देऊं लागलीं, हें पाहून तो हळु हळु नजर चुकवून जाण्याच्या बेतांत होता.

ह्या वेदना काय काय होत होत्या म्हणून सांगाव्या ? वाखा लागला कीं पुरें. प्रथमतः जिवाला कांहीं केल्यानें चैन पडूं नये, मग थोडासा ताप यावा, नंतर कपाळ व कंबर अतिशय दुखूं लागावी, श्वास लागावा व श्वासाला अतिशय घाण यावी. मग सर्व अंगभर गांठी याव्या. नंतर एक दोन प्रहरांच्या आंत तहान लागावी व ताप चढत जावा आणि पुढें त्या तापांतच बहुतेक अंत व्हावा. बहुतेक लोक तीनपासून नऊ दिवसांच्या आंतच प्राणास मुकत. फारच थोडे असल्या मृत्यूच्या दाढेंतून वांचत. मेल्यावरही कांहीं वेळ त्यांचें अंग विस्तवासारखें कढत असे. त्या गांठीं फुटून पू व दुसरे किल्मिष बरेंचसें गेलें म्हणजे त्या मनुष्याची कांहीं आशा असे, परंतु पुढें त्याला बरें व्हायला बरेच दिवस लागत. त्याला हगवण लागे; आणि इतक्या महत्संकटांतून वांचला तर मोठें भाग्य म्हणावयाचें. पूर्वीची शक्ति कांहीं फिरून त्या तसल्या लोकांना येत नसे; व कित्येकांच्या तर सर्व इंद्रियशक्ति अति क्षीण झालेल्या आढळत.

ह्यांस वास्तविक दुःसह वेदना तृषेपासून, गांठीच्या ठणक्यापासून व तापापासून होत असत. कितीही पाणी प्या,

घसा कोरडा तो कोरडा. आणि असल्या पाण्याच्या दुर्भिक्षतेत त्या असह्य तृषेपासून कल्पांत होणाऱ्या यातना सोसाव्या लागत. बिचाऱ्याच्या अंगांत ताप चढला व तहान बळावली, म्हणजे बाहेर जणुं अंगावर आगीचा लोळ फिरत आहे, व तृषेचा भडका पेटला आहे असें वाटे. त्या दोन्ही आगींतून थोडी जिवाला शांति मिळावी म्हणून 'पाणी द्या, पाणी द्या,' असें ते ओरडत. जलाशयांजवळ कसे तरी धडपडत जात, व तेथेंच बहुतेक प्राणोत्क्रमण करीत. बरें अंगाला गांठी एके ठिकाणींच येत नसत. त्या चोहोंकडे पसरत. घशाला, काखेंत, मांडयांत व अशा अडचणीच्या जागीं त्या येऊन ठणका लागे कीं, पाणी पितां येऊं नये; मग खाण्याचें तर नांव नकोच. चालतां येऊं नये; बोलतां येऊं नये; अशी कांहीं चमत्कारिक अति दुःखदायी स्थिति होत असे. यदाकदाचित् ते फोड फुटले तर त्यांतून नासकें कुसकें रक्त व पू पुष्कळ जाई, व कधीं कधीं त्यांतून अतिशय सळसळीत लस अंगावरून गेल्यानें जेथें जेथें ती लागे तेथें तेथें तरारून फोड येत.

ह्या गांठीच्या ठणक्याशिवायही सर्व अंग पहिल्यापासून दुःखत असेच. कपाळाचा शूळ इतका असह्य असे कीं, त्यानें मस्तकाची कवची फुटते कीं काय असें वाटावें, छातींत, सांध्यांत, चोहोंकडे एकसारखी कळ लागे व शिणका मारीत.

अशा जर साधारण त्या भयंकर व्याधीच्याच स्वाभाविक वेदना होत्या, तर मग दुष्काळानें जर्जर झालेल्या, सर्वतोपरी उदास व हताश अशा हतभाग्य लोकांना तिच्यापासून काय अवर्णनीय हाल भोगावे लागले असतील बरें ? यत्किंचित् जर आपली दाढ दुखूं लागली, तर वेडावून जाऊन आपल्याला सुचेनासें होतें, व निदान त्यावेळीं दाढेसारखें मोठें दुष्ट व त्रासदायक दुखणें नाहीं, व त्यापासून कोणत्या तरी उपायानें सुटका करून घ्यावी, असें मनाला वाटूं लागतें. तर मग जेथें सर्व प्रकारच्या वेदना एकदम एकवटून एकदम एकाच

वेळीं एकाद्या हतभाग्य, अशक्त व पंगु प्राण्यावर आपला हल्ला करितात, त्यावेळच्या त्याच्या यातना अनुभवावांचून कल्पना शक्तीच्या बाहेर राहतात, असे म्हणायाला कांहीं चिंता आहे काय? लहानसा विंचू चावला, तर मनुष्याला त्राही त्राही करून टाकितो; तर जेथे सर्व अंगाची लाही लाही आंतून बाहेरून होत असून अंगभर सुया टोचल्याप्रमाणे व तें विदीर्ण होत असल्याप्रमाणें वाटावें, म्हणजे तोच मनुष्य इतके हाल कसे सोसतो ह्याचेंच आश्चर्य वाटतें.

यमसुद्धां इतक्या वेदनांचा एक समयावच्छेदेंकरून अघोर पाप्यांस दंड करीत नसेल; मग पृथ्वीवर जिवंतपणीं असल्या यातना भोगायाला लागणें, म्हणजे एक पूर्वीच्या महापापी चांडाळापेक्षां हल्लीं लोक अधीक दुराचरणी होते, किंवा यमानें नवीन नवीन घोर पातकांबद्दल हे पृथ्वीवरच योजण्याचें नवीन शासन उत्पन्न केलें असावें, असें म्हणावें लागतें.

हा वाखा कोणाला लागे ह्याचा कांहीं एक नेम नव्हता. साधारणतः उद्योगी लोकांत फारशी ह्यापासून हानि झाली नाहीं, असें वाखा गेल्यानंतर साधारण अजमासावरून समजलें. परंतु वाख्याच्या अगदीं पूर्ण भरांत कोणावरती पाळी येईल, ह्याची कांहींच अटकळ बांधतां येत नसे. निदान त्या वेळेस असा प्रकार होता कीं, तेलाचा व तुपाचा व्यापार करणारे लोक हे खेरीजकरून बाकी यच्चयावत् श्रीमंतांपासून तो थेट गरिबांपर्यंत ब्राह्मणांपासून तो धेडापर्यंत, राज्यकर्ते असोत किंवा अगदीं रस्त्यावरचें भिकार असो, सर्वजणांना वाखा लागण्याची भीति असे. कित्येक ठिकाणीं वाख्यानें इतका प्रळय करून टाकिला होता कीं, आळयांच्या आळया ओसाड झाल्या. जेथें श्रावक लोकांची अति दाट वस्ती होती, असे जव्हेरीवाडा व देनकुवा या भागांतील घरांत फारच हानि झाली. रस्त्यांवरून भिकार पडलें होतें, त्यांच्यामध्यें मृत्युसंख्या घरंदाजापेक्षां ज्यास्त सांपडावी, ह्यांत कांहीं आश्चर्य नव्हतें; कारण ते भिकार बोलून

चालून अति कंगाल अवस्थेंत, त्याला ना धड खायाला, ना प्यायाला, ना पांघारायाला, असें होतें. परंतु तशी कांहीं श्राव-कांची स्थिति नव्हती. ते इतर लोकांपेक्षां गबर होते. परंतु त्या लोकांचें नुकसान होण्याचें मुख्य कारण म्हटलें म्हणजे त्यांचा अमंगळपणा. एका अर्थी त्यांच्यामुळेंच वाखा उत्पन्न झाला, असें म्हणायाला कांहीं हरकत नाहीं. कारण त्यांचे पोळांत व घरांभोवती इतका दुगध व घाणेरडें भिकार सदा पडलेलें असें कीं. तेथून साधारण जरी मनुष्य भरदिवसां गेला, तरी त्याचें कपाळ उठून त्याला वांती व्हावीच. जैनधर्माभिमानी दानधर्म करून पुष्कळ उपयोगी पडतात, व त्यांच्यामध्यें एकंदरीनें भूतदया विशेष असते ही जरी गोष्ट खरी आहे, तरीही त्यांच्या-तील असल्या अमंगळ चालींमुळें लोकांना कधीं कधीं फार पीडा सोसावी लागते. शहराच्या ह्या दोन भागांत अतोनात कहर उडाला. प्रथमतः मनुष्य वारलें कीं, त्याला लागलेंच स्मशानांत नेऊन अग्निसंस्कार करीत. परंतु पुढें जेव्हां पटापट मनुष्यें मरूं लागलीं, तेव्हां कसचा अग्निसंस्कार नि कसचें काय? भिकाऱ्यांची तर गोष्ट बोलूंच नये; त्यांचे प्रेतांचे विधी बहुतेक सरकारांतून होत असत.

ह्या वाख्याचा असला प्रलय पाहून लोकांची अगदीं गर्भ-गाळण झाली होती. जसा वाघ आला, म्हणजे कितीही मोठा शेळ्यांचा कळप असला, तरी तो भीतीनें मृतप्राय होतो, व आपल्या माना, वाघ जवळ आला कीं, इकडे तिकडे न पळतां त्याच्या जबड्यांत मुकाट्यानें देतो, तशीच ह्या वेळीं त्या लो-कांची स्थिति झाली होती. राज्यक्रांति किंवा दरवडा आला असतां मुग्ध स्त्रियांची जशी अवस्था होते, तशी ह्या वाखारूप नरभ्या-घ्राला पाहून मर्द म्हणविणाऱ्यांची दशा झाली, तर मग अब-लांची व अनाथ पंगूंची काय दशा झाली असेल बरें! पहिल्या पहिल्यांदा कोणी मनुष्य लागल्यास त्याचे आप्तसोयरे इष्टमित्र त्याची शुश्रूषा करावयाला मागेंपुढें पाहत नसत. परंतु नंतर

चोहोंकडे हाहाकार झाल्यावर कोणी कोणाला पुसेना. घरांत मुलगा वाख्यानें पडला आहे, पाणी मागत आहे, तर आई पलिकडच्या खोलीत बसली आहे. कसले इष्टमित्र व कसले आप्त-बंधू ? कोणी कोणाला ऐनप्रसंगीं बहुशः उपयोगी पडला नाहीं. जो तो आपापल्या जीवाविषयीं काळजी वाहूं लागला; व तशा प्रसंगीं ' कोई नाहीं अपना समज मनारे ' ह्या उक्तीची सत्यता दिसून आली.

ज्याच्या त्यच्या मनांत एका प्रकारची ह्या भयंकर रोगाची दहशत बसल्याकारणानें ह्या रोगाला आपलें प्राबल्य बरेच माजवा-याला सांपडलें. मनुष्य लागला कीं पुरे. तो प्रथमतः अगदीं गांग-रून जाई, व आपण ह्यांतून वांचत नाहीं असा त्याच्या मनाचा दृढ समज झाला असल्यामुळें तो लवकरच सर्व प्रकारें त्या रोगाधीन होऊन प्राणास मुके. लोकांचीं मनें उद्विग्न होऊन त्यांना ह्यांतून कोणत्या उपायानें सुटावें हेंच समजत नसे. अगदीं जीवश्चकंठश्च जरी मरणोन्मुख पडला असला, तरी त्याच्याकडे कोणीही जिव्हाळ्याचा मनुष्य ढुंकूनही पाहत नसे. कित्येक घरांमध्यें तर एकदा मनुष्य लागला कीं, त्या घरांतल्या इतर मंडळींनीं कदाचित् आपल्यास त्याच्या संसर्गानें ती व्याधि जडेल असें भय पावून तें घर सोडावें, तेणेकरून तो बिचारा व्याधिग्रस्त कधीं कधीं वेळेवर औषधपाणी वगैरे काही न मिळा-ल्यामुळें लौकरच दगावे. बरें, जे भिऊन पळून लांब गेले, ते तरी नीट सुरक्षित राहिले का ? छे, तसा मुळींच प्रकार झाला नाहीं. त्यांना ह्या असाध्य रोगाची धडकी भरल्यामुळें त्यांच्या-वर यमराजाचे दूत लौकरच चाल करीत. ह्यामुळें चोहोंकडे लोक अगदीं हताश व उदास झाले होते. मदत करण्याची कोणासही मुळीं इच्छा नव्हती. अगदीं एकही मनुष्य गेला नाहीं, असें फारच थोड्या घरांतून झालें. कोणाचा बाप गेला, तर कोणाची आई, याप्रमाणें सर्व मंडळी गेली, व आपण एक-टाच कायतो, वंश निर्मूळ होईल अशी दया येऊनच जणूं

यमानें जाणून बुजून वगळल्याप्रमाणें राहिला, असाच प्रकार बरेच ठिकाणीं झाला. प्रथमतः अगदीं जिव्हाळ्याचें मनुष्य गेलें असतां किती रडारड होई; पण नंतर तीही होण्याचें बंद पडलें. 'रोज मरे त्यास कोण रडे ?' अशी स्वाभाविक स्थिति झाली होती. गत मनुष्याबद्दल शोक होण्याचें बंद पडून चोहों-कडे व्याधिग्रस्तांचे असह्य वेदनेमुळे विव्हळणें व कण्हणें मात्र ऐकूं येई. ह्या वेळेस कोणी कोणाला पुसेना. ज्याला त्याला आपला जीव प्यारा होऊन बसला होता. अशी कांहीं अति-शोचनीय अवस्था झाली होती!

अशा वेळीं ढोंगी व लबाड लोकांचें पिकलें होतें. सग-ळ्यांत वैद्याच्या धंद्याला फारच तेजी आली होती. ज्यानें उ-ठावें त्याने यमराजसहोदर व्हावें. बाकीच्या लुच्या लोकांनीं पंचाक्षरी व्हावें. मंत्राचे भारलेले ताईत द्यावेत, व कांहीं तरी ढोंगधत्तरा करून भोळ्या लोकांकडून पैसे उपटावेत. कोणा तरी हकिमानें 'आज मी खात्रीचा दवा शोधून काढला आहे, ह्यानें हटकून गुण येईलच येईल, हा मला एका अवलियानें प्रसन्न होऊन दिला आहे;' अशी एकादी कंडी उठवावी, की लागलीच ते बिचारे संकटांनीं पिळून काढलेले लोक लागले त्याच्या दाराशीं खेपा घालायला. शे दोनशें रोग्यांना औषध देऊन एकाद्या रोग्यास थोडा आराम पडला कीं, वैद्यानें म्ह-णावें 'पाहिलेंत कसे औषध रामबाण आहे ! नाहीं तर तो अमका फलाणे औषध देतो, व लोकांना फसवून पैसे उकळतो. पण आमचें कांहीं तसें नाहीं. येथें येण्याचाच कायतो अव-काश, मग तत्काल गुण.' बरें कदाचित् पुष्कळ लोक औषध घेऊनही मेले, अशी जरी कोणी योग्य शंका काढिली, तर वैद्याचा जबाब तयार असायचाच. 'अहो तुम्ही तरी बरेच दिसतां. अनुपानाप्रमाणें जर रोगी चालला नाहीं, तर वैद्यानें का जीव द्यावा तेथें ? तो गोविंदभाई, त्याला मी हजारदां सांगितलें कीं, पाणी पिऊं नकोस, पण त्यानें कांहीं ऐकिलें

ाहीं, व मी सांगितल्याप्रमाणें त्याचा ४–५ घटकेच्या आंत
त झाला. जर त्यानें एक अर्ध घटका पाण्यांवांचून दम
ाढिला असता, तर नसता येथें तुमच्यासारखाच बोलत उभा.
ण म्हणतातना दैव मारी त्यास कोण तारी ? त्याला पाणी
ेण्याची बुद्धि व्हायला व औषधाचा गुण पाठीमागें पडा-
ला कां एक वेळ यावी ? ' कोणी बैरागी ' रात्रीं स्मशा-
ंत जाऊन तेथें मढ्यांजवळ बसून वेताळाजवळून मंत्र साध्य
रून घेतला आहे ' अशा बाता मारून खुळसट लोकांना
ांहीं अंगारा देऊन फसवीत, पण जशी बढाई मारणाऱ्या वै-
ांवर, हकिमांवर, मंत्र साधणाऱ्या फकिरांवरच घातल्यानें आ-
ला अंमल बजावण्याची सुरवात केली, तसतशी लोकांची
सल्या ठगांवरची श्रद्धा बरीच उडत चालली, व खचित हा
ग दुःसाध्य आहे, अशी खात्री होऊन ते पराकाष्ठेचे उदासीन
बेपरवा झाले.

चोहींकडे शिवालयांतून व देवीच्या देवळांतून रुष्ट देवतांच्या
ोपशांत्यर्थ अभिषेक, एकादष्ण्या, चंडीपाठ, चाललेच होते;
रतु जे पाठ करणारे ब्राह्मण होते, त्यांच्यावरच ह्या राक्षसीची
ष्टि वळल्यावर कसला पाठ नी कसलें काय ? ते बिचारे आ-
ला स्तुत्य हेतु विसरून जाऊन पटापट हतवीर्य होऊन तिच्या
ुखकंदरांत मेंढ्यांप्रमाणे शिरले. मग, शिवपार्वतीसारख्या देव-
ांचे सुद्धां, आपली अंतःकरणप्रेरित जी भक्ति, तिजकडे दुर्लक्ष
ोतें, हे पाहून रागावून भट्टानीं त्या राक्षसीचा स्वीकार केला
ीं काय, कोण जाणे. ह्यावरून एकंदर एकव्याधीची शक्ति
ेवादिकांसही अजिक्य होते असे सिद्ध होते. कारण आपल्या
ःस्सीम दासास आपल्या दरबारांतून कोणी फरफर ओढून
ऊं लागला असतां, साधारण यःकश्चित मानवपतीला क्रोध
ईल व त्या आवेशांत तसल्या व उद्धट अमर्यादशील चां-
ाळास तो दंड केल्याशिवाय राहणार नाहीं, मग शंकरासा-
ख्या देवाधिदेवाने स्वस्थ बसावें हे संभवेल तरी कसें ? कदा-

चित् महेशांच्या मनांत लौकर प्रलय करण्याचें येऊन त्यांनीं ही व्याधिरूपी शक्ति पृथ्वीवर योजून संहार करण्याचें मांडलें; परंतु पुढें आपलेच भक्त त्या शक्तीचा उपसंहार करण्याविषयीं याचीत असतां ' ह्या मानवांची बुद्धि बोलून चालून कोती, कैलासवासाचा अनुभव मिळत असतां हें नको म्हणतात, हें कांहीं योग्य नाहीं ' असें मनांत आणून त्यांनीं ह्या वेळीं निद्रेचें मिष घेतलें कीं काय कोण जाणें, एकंदरींत असल्या पाठांपासून तादृश अर्थ मुळींदेखील झाला नाहीं.

परंतु या भयंकर व्याधीमुळें लोकांत अनाचार मात्र अतोनात वाढला. अगोदर दुष्काळामुळें चोहोकडे धुमाळी माजली होतीच. कोणाचा पायपोस कोणाच्या पायांत नव्हता, एकसारखी झोटिंग पादशाही माजली होती, आणि तशांत व्याधीचें पाठबळ मिळालें. मग काय ? दुर्वर्तनाला आनंदीआनंद झाला. काल चमत्कारिक व बिकट असल्याकारणानें राज्यकर्त्यांच्या हातून असल्या प्रसंगीं व्हावें तसें संरक्षण झालें नाहीं. मऱ्हाठाशाईचा ऱ्हास होत आला, म्हणून की काय कोण जाणे, राज्यांत अव्ययस्था पुष्कळ होती. शहरापासून ४।५ कोसांच्या अंतरावर चांगल्या सुबत्तेच्या दिवसांत हाणमार नेहमी चालली असेच; आणि मग अशा प्रसंगीं तर भर दिवसाउजेडी शहरांत खून सुद्धां कधी कधीं पडत. आतां एवढें खरें आहे कीं, असली बेबंदी व्हायाला म्हणजे श्रीमंत व सेनाखासखेल ह्यांचा ह्या प्रांतावर समाईक अंमल हें एक मोठें कारण होतें; कारण वास्तविक पाहूं गेलें असतां आपल्यास असें आढळून येतें कीं, सर्व सूत्र जर दोन व्यक्तींच्या हातांत असलें, तर कर्तव्यकर्माची बहुतकरून एकमेकांवर ढकलाढकल होत असते. त्यांतही आपलें काम न्याय्यदृष्टीनें विभागून तें मनापासून झटून सचोटीनें करणाऱ्या प्रामाणिक व्यक्ती म्हणजे बहुतकरून आढळायाच्या नाहींतच. बरें त्या व्यक्तींपैकीं एकीनेंच आपल्या माथ्यावर सर्व बोजा घेऊन तें काम सुरळीतपणें पार पाडण्याचें मनांत

आणिलें, तर मत्सरभावानें दुसरी व्यक्ति त्यांत हरप्रकारचा अडथळा करतेच. अशी जर साधारण व्यवहाराच्या संबंधानें गोष्ट, तर मग राष्ट्रांसंबंधीं किती बेबनाव होण्याचा व वाईटपणा येण्याचा संभव असतो ? ह्यामुळें ह्या समाईक अंमलाच्या प्रांतांत सरकाराची असावी तशी जरब कधींही नव्हती, आणि ह्या वेळीं तर शहरांत केवळ झोटिंगशाही सुरू झाली होती. स्वतः बादशाह होऊन लोकांना दंगाधोपा, खून, चोऱ्या, वगैरे कामें करायाला उत्तेजन देत होता. धर्मसंबंधी पूज्य-बुद्धि लयास गेली होती. ईश्वराची भीति दिवसेंदिवस कमी होऊन त्यामुळें सर्व प्रकारचा निंद्य व्यवहार भर रस्त्यांत व उजेडांत दृष्टोत्पत्तीस पडत असे.

क्षणिक सुखाविषयीं बहुतकरून मनुष्य लोलुप असतोच. परंतु राजदंड किंवा यमदंड ह्या दोहोंच्या भयानें त्यांना इंद्रियें, अन्यायानें सुखोपभोग करूं लागणार नाहींत, अशा रीतीनें आपल्या ताब्यांत ठेवावीं लागतात. परंतु राजदंडाचा जितका पाहिजे होता तितका धाक नव्हता; व यमाचें मुख्य आणि सर्व प्रकारें कडक भीतिप्रद हत्यार जो मृत्यु तो पात्रापात्र विचार न करितां चांगल्यावाईटांचा विशेष भेद न मानतां, जणू ह्या असाध्य व्याधीला मोहून अंध होऊन सर्व जीवांवर एकसारखाच घसरूं लागला. त्यामुळें कुकर्म करून आपली पापबुद्धि जगाच्या प्रत्ययास आणायाला दुष्ट लोकांना फावलें. ते असा विचार करीत,–' कोण केव्हां जाईल ह्याचा मुळीं थांग लागत नाहीं. चांगल्या रीतीनें व स्वच्छतेनें आत्मसंयमन करून राहिलें तरी मृत्यु कांहीं तशा लोकांना सोडीत नाहीं, हें आपण प्रत्यक्ष पाहतों. रोग्यांना परोपकारबुद्धीनें मदत करायाला जातात, तेच परोपकारबुद्धीमुळें प्रथम बळी पडतात. जे नेमस्तपणा करितात, ते तरी कोठें जिवंत राहत आहेत ? सर्व जणांना जर सारखेंच प्रायश्चित्त व शासन आहे, तर मग, निदान आपलें जें कांहीं थोडेसें आयुष्य आपल्या नशीबीं असेल तें चैनबाजींत

घालवून आपण सुखांत कां राहूं नये ? मृत्यु कोठें कोणाला सुटला आहे, पुढचें कोणीं पाहिलें आहे ! जिवंतपणीं जें पाहतों तेवढें खरें आहे, तर त्यांत का नाहीं मजा मारिली ! गेली आजची घडी नये उद्यां रे बापांनों, म्हणून चला सर्व जण आपली पाळी आली नाहीं तोपर्यंत तरी निदान चैन भोगूं '

वास्तविक पाहतां अशी ह्यांची प्रवृत्ति झाली, ह्यांत आश्चर्य मानण्यासारखें कांहीं नव्हते. कारण अपराधाच्या मानानें जर शिक्षा नसली व सर्व प्रतीच्या अपराधांस एकच कडक शासन असलें, तर गुन्हेगारांची संख्या कमी न होतां उलट जास्त होते, ही इतिहासप्रसिद्ध गोष्ट आहे.

जरी ह्या वेळेस प्रजेचें व्हावें तसें रक्षण होत नव्हतें, तरी सरकारांतून प्रजेच्या दुःखशमनार्थ बरेच स्तुत्य प्रयत्न चालू होते; ही गोष्ट त्यांना भूषणस्पद आहे, असें म्हटल्यावांचून राहवत नाहीं. दोन्ही सुभेदारांनीं रस्त्यांतून पडलेल्या मुडद्यांना मूठमाती देण्यासाठीं म्हणून जागोजाग लोक चाकरीस ठेविले होते, व मागें सांगितल्याप्रमाणें गोरगरिबांस अन्नदान होत होतेंच. पुढें पुढें तर हे मुडदेफरास घरांतून जाऊन मुडद्यांना बाहेर काढून मूठमाती देत. शहराबाहेर मोठे मोठे खळगे करून त्यांत ते मुडदे टाकून देत असत. हिंदूंच्या प्रेतांना दहनक्रियाच योग्य होती. परंतु मृत्युसंख्या इतकी कांहीं वाढली कीं, सर्पणाचीही महगता बहुतेक होऊन त्याचाही काळ पडला होता, असें म्हणावयाला कांहीं हरकत नाही. ज्या प्रेतांना नातेवाईक घेऊन जात असत, त्यांना जाळावयाला नंतर घराच्या तुळया, दारें वगैरे लांकडी सामान काढून घ्यायाला देखील लोकांनीं मागेंपुढें पाहिलें नाहीं. परंतु इतकेंही करून शहरांत असा कांहीं दंगा चालला असे कीं, एका मंडळींनीं सरण रचावें तर दुसऱ्याच एकाद्या टोळीनें येऊन हाणमार करून त्या सरणावर आपलें प्रेत जाळावें. कित्येक ठिकाणीं अर्धमुर्ध

जळलेल्या मढ्यावर दुसरेंच एखादें मढें जाळायाला टाकीत. कित्येक तर स्मशानात प्रेत नेत असतां वाटेंतच टाकून देऊन घरीं परत येत, अशी कांहीं चोहोंकडे धुंडाई व अधार्मिकपणा माजला होता. ही साधारण मध्यमप्रतीच्या लोकांची स्थिति होती, तर मग गरीब लोकाची स्थिति ह्यापेक्षां किती शोचनीय असेल बरें ?

पंडित, कोतवाल इत्यादि सरकारी कामदार दररोज शहरांत पाहणी करायाला स्वतः जात असत. आपल्या नोकराची कसूर दिसल्यास त्याना ते तत्क्षणीं शासन करीत असत; परतु त्या शासनापासूनच त्या अधमाच्या मनावर तादृशही ठसा बसत नसे. अन्नछत्राच्या कारकुनांविषयी व मुडदेफरासांविषयी त्यांच्या कानावर अश्राव्य अशा कागाळ्या आल्या, व कित्येक ठिकाणी तर लोक बेफाम होऊन अनाचार करितांना त्यांनी भररस्त्यांत देखील पाहिले. असल्या हालअपेष्टेत कामांधपणा अतिशय वाढला होता, याचेंच मोठें आश्चर्य वाटतें. कांहीं कांहीं ठिकाणीं तर पशूंसही लाजविणारा असा आढळून येत असे. अन्नपाण्यावांचून ज्या स्त्रियांच्या सुकुमार देहापैकीं अस्थिशेष कायतो दृष्टीस पडत असे, तशांनाही नरपशूंनीं कुकर्माकडे न्यावें हे आश्चर्य नव्हे काय ? सर्व प्रकारें विपरीतपणा चोहोंकडे दृष्टीस पडत होता. नारीजनानीं लज्जा व कोमलता सांडली, पुरुषांनीं पुरुषांस अयोग्य असे क्रूर व निंद्य वर्तन ठेविलें, पशूंपैकी शहरांत जीं कुत्रीं राहिलीं होतीं, त्यांनीं नरमांसावर अभिरुचि धरिली, व ह्या व्याधिग्रस्तांचें मांस खाल्ल्यापासून पटापट प्राणांसही मुकलीं ! मनुष्यांनीं देखील असाच असुरीपणा करायाला सोडला नाहीं. ह्या सर्वांमुळें प्रत्यक्ष कलि निर्विघ्नपणें राज्य करूं लागला कीं काय, असे वाटूं लागलें.

हा काळ म्हणजे सर्वतोपरी दुःखमय होता. ह्या वेळेस पृथ्वीवरच यमानें आपलें राज्य व नर आणून ठेविलीं होतीं.

यांहांकडे दैना, अन्याय, अधमपणा, रडारड, क्रूरपणा, निर्द्य पणा हेंच दिसत होतें. हरहर! असली स्थिति कोणत्याही कट्ट्या शत्रूवरही येऊं नये, अशी प्रत्यक्ष नराधमाची देखील इच्छा होईल; मग असला गहजब गुजरातेसारखा सुखी प्रांतांवर कोणाच्या शापानें झाला असेल तो होवो. ह्या हतभाग्य लोकांच्या छळापुढें हरिश्चंद्र, नल, इत्यादिकांचा पुराणांतरी वर्णिलेला छळ कांहींच नव्हे. कवींनीं केलेल्या काल्पनिक दुःखांचीं वर्णनें ह्या वेळीं केवळ अपूर्तीं होतीं असें म्हणावें लागतें. या वेळीं हे लोक निर्दयतेनें यमाप्रमाणें पापाचरणानें हिरण्यकश्यपुसारिख्या राक्षसाधमांस लाजविणारे, दुःखानें दगडास देखील पाझर आणविणारे, असे होते. ज्यांच्या दुःखांकडे पाहून शोक तेथून प्रयाण करिता झाला, मोह अंतर्धान पावला, काम व लोभ बळावला, प्रेम भिऊन कामाला व मोहाला सोडून फरारी झाले, ज्यांच्या कृश देहावर गुल्म व व्रण पाहून व अंगचा दाह पाहून आकाशाचें अंतर अति दुःखाने होरपळून जाऊन त्यांच्याने अश्रूंचा वर्षाव देखील करवेना, ज्यांचीं हाडें पाहून अग्नीनें शरीरास स्पर्श करण्याचें सोडलें, असे हे कृपेला दीन व लज्जेला हीन, सर्वतोपरी अनाथ होते. विष्णूनें अशा वेळीं शंकराच्या घरीं कांहीं दिवस वास्तव्य केलें व लक्ष्मी आपल्या थोरल्या बहिणीच्या येथे रहायाला गेली. मेंढपाळानें ओसाड व निर्जन रानांत मेंढयांना सोडल्यावर त्यांची जशी स्थिति होते, तिच्यापेक्षांही ज्यास्त भयंकर दुःखद स्थिति यांची झाली होती. परमदयालु ईश्वरानेंच दयाळूपणा सोडल्यावर दुसऱ्या कोणाकडून यांना तो मिळेल बरें?

या भयंकर व्याधीपासून आपल्या ओळखीचे असे बरेच लोक दगावले. विठूजी सातारकराची प्रथमतःच गठडी वळली व त्याला या क्लेशदायी मृत्यूनें एकाप्रकारें फार चांगलें शासन झालें, असें म्हणायाला कांहीं चिंता नाहीं. या दुष्टानें दुष्काळांत बराच ताळ सोडला होता. याला अगदीं प्रथमतःच

ांखा झाला असल्याकारणानें सटवाजीराव याच्या समाचारास गेला होता. विठूजींचे हाल हाल होऊन तो प्राणास मुकलेला पाहून, सटवाजीरावास आपल्या कृत पापांची आठवण होऊन अतिशय भीति वाटली. तो शवाबरोबर स्मशानांत देखील गेला नाहीं. समाचार घेऊन परत घरीं येत असतां वाटेत भिकाऱ्यांच्या एका झुंडीनें दंगा केल्यामुळें त्याचा घोडा बिचकला, व हे पृथ्वीच्या भेटीस तांतडीनें आले, त्यामुळें सटवाजीला थोडीशी दुखापत झाली; परंतु आपल्याला पुष्कळ लागलें आहे, असा मनाचा समज करून तो बरेच दिवस घराबाहेर पडला नाहीं, व जो समाचारास येई, त्याला म्हणे 'काय सांगूं, येथल्या हकीमांना मुळींदेखील अक्कल नाहीं. मला किती लागलें असून हे चांडाळ म्हणतात कीं, आतां कांहीं दुखापत नाहीं म्हणून – (कण्हत) माझ्यानें नीट बोलवत देखील नाहीं. (मान वांकवून) ही पहा, मान वांकवत सुद्धां नाहीं. मी इतका सहनशील आहे म्हणून बरें; नाहींतर दुसऱ्याची ह्या दुखापतीनें केव्हांच गच्छंती झाली असती !' ह्याचें निष्कारण विवळणे ऐकून लोक गालांतल्या गालांत हंसत. परंतु पुढे घरच्या मनुष्यांपैकी दोन दगावलीं, हें पाहतांच त्यानें रजा घेऊन बडोद्यास पळ काढला.

भद्रेंत ह्या वाख्यापासून म्हणण्यासारखें नुकसान झालें नाहीं, तरी सरकारवाड्यांत सुमारें ३५ मनुष्यें गेलीं. शहरांत नीळकंठभाईच्या येथें बेचराचा बाप व भाऊ हे दोघेही दगावले. कोतवालांच्या येथें ४ गडीमाणसें गेलीं, परंतु म्हणण्यासारखें नुकसान हरिसिंगाच्या घरीं झालें. रावपुरांत त्याची चुलती राहत होती, ती बिचारी वाखा लागून तिसऱ्या दिवशीं गतासु झाली, माधोसिंगाला अतोनात दुःख झालें; परंतु पुढें हरिसिंगानें त्याला आपल्या घरीं आणून ठेविलें. चुलतीच्या दुखण्यांत केसरीसिंगानें जिवापलीकडे मेहनत केली होती, पण त्या मेहेनतीचा परिणाम त्याच्यावर फार भयंकर झाला. चुलतीला

पोंचवून ते परत आले नाहीत, तोंच केसरीसिंग दुखणाईत पडला. त्याला एक दोन दिवस मुळीच बरें वाटत नव्हतें; परंतु कदाचित् जागरणाने हा थकवा आला असेल असें त्याला वाटलें. नंतर त्याला बारीक तुरळक ताप आला व तो बळावत जाऊन दुसऱ्या दिवशीं वाख्याचीं सर्व चिन्हें त्याच्या अंगावर दिसूं लागलीं होतीं. घरांत करतीसवरतीं कायतीं दोन मनुष्यें. हरिसिंग व सदू, माधोसिंग दुःखानें अगदी विव्हळ होऊन पडला होता, म्हणून त्याच्यानें कांहीं कामही होईना, व त्याला कांहींच सुचेना. हरिसिंग रात्रभर जागला असल्या-मुळें त्याला दिवसा स्वाभाविक झोप घ्यावी लागे. मग केस-रिसिंगाची सर्व तरतूद सदूलाच करावी लागे. ह्या बिचाऱ्यांना ही भीति पडली कीं, न जाणों हा रोग एकदा घरांत शिरला तर तो समूळ आपला नाश करितो कीं काय, परंतु ईश्वर-कृपेनें तसा कांहीं प्रकार झाला नाहीं. सदूने केसरिसिंगाची मोठ्या काळजीनें शुश्रूषा केली, पाणी मागितलें, पाज पाणी. डोकें दुखतें, चेप तें. अंगाचा अतिशय दाह होत असल्याकारणानें तिने वरचेवर ओल्या कपड्याने वारा घालावा, हरिसिंगानें एका करीमबक्ष नांवाच्या हकीमाला जाऊन विचारिलें, त्यानें सर्व अंगास तेल लावायाला सांगितलें. त्याप्रमाणें करून पाहतां केसरिसिंगाच्या अंगाची लाही किंचित् कमीही झाली. परंतु आवडतें मनुष्य घरांत दुखणेंकरी पडलें असलें म्हणजे केव्हां प्रकृतीस आराम पडतो, व ती अगदीं निकोप होते, अशी साधारणतः घरांतल्या मनुष्यांची स्थिति होते. त्याप्रमाणें हरि-सिंग व त्याच्या बायकोची स्थिति स्वाभाविकपणें झाली. हरि-सिगानें दुसऱ्या एका घेलाभाई नांवाच्या नवीन वैद्याची ख्याति ऐकून तो त्याच्या तेथें गेला, त्या वैद्यानें नवीन औषध शो-धून काढिलें होतें. हरिसिंग जातांच प्रथमतः त्या वैद्यानें म्हटलें, 'कां, गांवांतले सर्व वैद्यांचे हात थकले का? काय तुम्ही बेअक्कल लोक अहां रे! मनुष्य अगदीं अर्ध्या स्मशाना-

पर्यंत गेला, म्हणजे तुम्ही मजसारख्या धन्वन्तऱ्याकडे येतां. वाखा लागल्याबरोबर मजजवळ कां येत नाही ? (जवळच्या मंडळींपैकीं कांहींकडे बोट दाखवून) हे पहा, ह्यांना औषध देऊन अगदीं काळाच्या दाढेंतून सोडविलें, परंतु तुम्हां लोकांना ह्यांच्यासारखी अक्कल कोठें आहे ? मजजवळ अशी कांहीं रामबाण औषधें आहेत, कीं, मनुष्य कसाही काळाच्या दाढेंत सांपडला असो, त्याची हा पठ्या सुटका केल्यावांचून राहणार नाहीं; बरें तर, तुम्ही आतां घरीं जा; व त्याला कढत पाण्याचें स्नान घाला. मी हा आलोंच. म्हणजे मग त्याच्या धमनींतलें दूषित रक्त काढून ती शुष्क करितों, कीं, ताबडतोब हटकून गुण आलाच म्हणून समजा.'

हरिसिंग हें चऱ्हाट ऐकून घेऊन कांहीं न बोलतां परत आला. त्या दिवशीं केसरिसिंगाची अत्यावस्था होती. एकदां तर त्याला खालींसुद्धां काढिला होता; नवराबायकोचीं तोंडें काळजीनें व दुःखानें अगदीं कोमेजून गेलीं होतीं. परंतु करि-तात काय ? रात्रभर दोघांचा मुळीं डोळा लागला नाही. केसरीसिंगाला मुळींच चैन नव्हतें. कसला तो सहनशील; परंतु यावेळीं अगदीं निरुपाय होऊन तो कण्हत होता. नंतर अगदीं सकाळच्या प्रहरीं त्याला थोडा डोळा लागला, व तेव्हांपासून त्याला आराम पडत जाऊन तो एक महिन्यानें साधारण हिंडूं फिरूं लागला. त्याच्या अंगावरचे फोड फुटून त्यांचीं व्रणें भरून आलीं, परंतु या दुखण्यामुळें त्याची पूर्वीची शक्ति कांहीं कधींही परत आली नाहीं; व तो त्याचा पूर्वीचा उल्हासही गेला; आपल्या भावानें व भावजईनें आ-पल्याविषयीं फार फार हाल सोसले, हें पाहून त्यांचा केव्हां उतराई होईन असें त्याला झालें, तो असें वरचेवर म्हणून दाखवी. 'वहिनी, कांहीं म्हण, तुम्ही होतां म्हणून मला हे दिवस दृष्टीस पडताहेत, नाहींतर मी केव्हांच पार व्हायाचा. मी हें जन्मभर कधींही विसरणार नाहीं.' ती म्हणे,—' भावोजी, त्यांत

आम्ही ज्यास्त तें काय केलें ? घरांत दुखणाईत असलें, तर त्याचा समाचार परक्यांनीं कां घ्यावयाचा ? हें काय बोलणें, नाहींतेंच ? '

भाग १५ वा.

स्वामी सहजानंद.

केसरिसिंग दुखण्यांतून उठून हिंडूं फिरूं लागला, त्या वेळेस शहरांतील वाखा बराच कमी झाला होता. अतिशय प्राणहानि झाल्याकारणानें व दुसऱ्या प्रांतांतून धान्याचा पुरवठा चांगला झाल्यामुळें दुष्काळानेंही आपलें ठाणें हळू हळू उठविण्याचा बेत केला. या दोन्ही कारणांमुळें रयतेला बराच धीर आला. पूर्वीं जें त्यांच्या तोंडचें पाणी पळालें होतें, व त्यांच्यामध्यें जें पराकाष्ठेचें औदासिन्य भरलें होतें, तें जाऊन जो तो आपापल्या कामधंद्याला लागूं लागला. बिकट संकटांतून सुटल्यामुळें त्यांना अतिशय संतोष झाला, परंतु असल्या संतोषाचा विभागी कुटुंबांतला कोणी मनुष्य घरांत न उरल्यामुळें कित्येक लोकांना तसेंच वाईटही वाटलें. आपला जीव असल्या भयानक काळांतून वांचला खरा, परंतु आपल्या जिव्हाळ्याचें कोणीही मनुष्य राहिलें नाहीं, म्हणजे उलट आपण वांचलों हेंच परम दुःखदायी होतें. शेतकरी वगैरे खेडेगांवांतून आलेले लोक परत आपापल्या गांवीं जाऊं लागले, परंतु कित्येक गांवें तर जशीचींतशींच ओसाड पडलीं तीं पडलींच. कारण, त्या गांवांत परत जाण्याला काळाच्या जबड्यांतून एकही मनुष्य वांचला नाहीं. खालसा अमलांत कांहीं कांहीं कुळांना सरकारांतून पैशाची पुष्कळ मदत झाली; व इतर ठिकाणीं तशाप्रकारचें कांहीं शक्त्यानुसार करण्याविषयीं

शेटसावकार व गिरासदार यांना कमाविसदारामार्फत सूचनाही झाली होती.

याप्रमाणें सुखासमाधानाचे व सुबत्तेचे दिवस परत लौकरच येतील अशी जेव्हां चोहोंकडे लोकांची पक्की समजूत झाली, तेव्हां त्यांच्या मनाला किती म्हणून आनंद झाला! काळ व वाखा यामुळें बंद पडलेले धंदेरोजगार पूर्ववत् चालू झाले. बेबंदशाहीचा लौकरच लय होण्याची चिन्हें दिसूं लागलीं. दिवसेदिवस अनाचारही कमी कमी होत चालला. राष्ट्रांतून भिकारही अदृश्य व्हायाला लागलें; व कगाल अवस्था जाऊन हळूहळू भरभराटी होत चालली. लोक जरी कृश दिसत होते, तथापि त्यांच्या तोंडावर उत्साहवृत्ति दिसत होती. पूर्वी सारखे दुर्मुखलेले लोक फार थोडे आढळून येत.

वास्तविक पाहतां लोकांना इतकें समाधान व आनंद मानण्याला फारसें कांहीं कारण नव्हतें. अजून दुष्काळ कांहीं सर्व प्रकारें नाहींसा झाला नव्हता. बाजारभावांत बरीच चणचण होती व वाखाही तुरळक तुरळक होताच. मग लोकांना इतकें समाधान कां वाटलें? साधारणतः प्राणिमात्रांची अशी वृत्ति असते कीं, त्यांच्या दुःखामध्यें थोडीशी जरी न्यूनता झाली, तर त्यांना हटकून समाधान होतें. सुख व दुःख हे तारतम्यमूलक मानलेले पर्याय आहेत. अमुक व्यक्तीला अमक्या एका गोष्टीनें जितकी सुखप्राप्ति होते, ती गोष्ट दुसऱ्या व्यक्तीला तितकें सुख देते असें नाहीं, व क्वचित् प्रसंगीं तीच गोष्ट केवळ दुःखदही होते. उदाहरणार्थ,—आपण एक श्रीमंत व एक काबाडकष्ट करणारा असे दोन मनुष्य घेऊं. अतिपरिचयामुळें पंचपक्वान्नी भोजन श्रीमंताला कांहीं विशेष सुखप्रद नसतें; परंतु तेंच भोजन त्या गरीब मनुष्याला अमृताप्रमाणें मधुर भासून किती बरें सुख वाटतें! तशीच सर्व विषयोपभोगांची गोष्ट होय. अमुक एक स्थिति सतत जर आपण अनुभवूं लागलों, तर तिजपासून चमत्कारिक परिणाम होतात. पहिल्यापासूनच

ती जर सुखप्रद असली, तर तिचें नित्य अवलंबन झाल्या-कारणानें तिच्याविषयीं ताटस्थ्य उत्पन्न होतें. परंतु तीच जर दुःखद असली, तर जोंपर्यंत आपल्या वृत्तीला तिचें पक्कें वळण बसलें नाहीं, म्हणजे जोंपर्यंत तिचें नूतनत्व पूर्णपणें लयास गेलें नाहीं, तोंपर्यंत कोणत्याही प्रकारचें कमी क्लेशद स्थित्यन्तर अनुभूत स्थितीच्या केवळ विरोधानें सुखप्रद वाटतें, आणि एकदां कां त्या स्थितीचा दृढ सहवास झाला, म्हणजे काल-गतीनें तिच्याविषयीं आपण वैषम्य मानीनासे होतों. एकंदर ह्यावरून असा सिद्धान्त निघतो कीं, सुखप्राप्ति होण्याला स्थित्य-न्तरें, स्थलवैचित्र्य, व वस्तुनानात्व पुष्कळ कारणीभूत असतात. त्याप्रमाणें ह्या दुष्काळपीडित व्याधिग्रस्त लोकांच्या दुःखामध्यें पूर्वीच्या भयप्रद प्रकाराशीं ताडून पाहतां, थोडीशी कमतरता पडतांच दृढ बंधन शिथिल झाल्यानें एकाद्या अवयवाला सुख वाटतें, तद्वत् त्यांना सुख वाटलें ह्यांत नवल नाहीं. वास्तविक नुसत्या ह्याच कमतरतेनें सर्व प्रकारें दुःखांच्या आदिमूलांचा नाश झाला, असें ते मुळींच समजत नव्हते; परंतु पूर्वीच्या स्थितीपेक्षां हल्लींची बरी, म्हणून त्यांना आनंद झाला होता.

ह्या वेळीं एके दिवशीं सकाळीं आनंदशंकर बाजारांतून जात असतां त्यास माधोसिंग भेटला. आई गेल्यापासून माधो-सिंग झुरत चालला होता. हरिसिंग व सदू, माधोसिंगाला वि-सर पडावा म्हणून आपल्याकडून पुष्कळ यत्न करीत; परंतु माधोसिंगाचें दुःख अगदीं नवीन असल्यामुळें त्यानें घेतलेली खंत कांहीं कमी झाली नाहीं. असो, माधोसिंगाला पाहतांच आनंदशंकरानें जवळ जाऊन त्याचा हात धरिला व म्हटलें, 'माधोसिंग, तूं मला चुकवून जात होतास हें तुला शोभतें का? अशीच का आपली मैत्री?'

माधो०—आनंदशंकर, तुला मी चुकवीत नव्हतों. परंतु मला वाटलें, तुला कांहीं निकडीचें काम असेल, म्हणून मी तुला हांक मारिली नाहीं. आणि खरेंच सांगु का, मला आ-

तांशीं मुळींच चैन पडत नाहीं. मला एकटें फिरावेंसें वाटतें. मी म्हणजे तुझ्याशींच असा वागतों असें नाहीं, तूं जवळ असलास म्हणजे मला बरें वाटतें. (डोळयांत पाणी आणून) परंतु काय करूं रे, मला मुळीं देखील करमत नाहीं, आई मला टाकून गेली, तर मी येथें एकटा कसा राहूं हें तूंच सांग.

आनंद०–हें काय बरें, असे वेडयासारखें करतोस ? असें दुःख करून कां कोठें माणसें परत मिळत असतात ? असेंच दुःख गिळलें पाहिजे. (गहिंवरून) पण माधोसिंग, तुला जर इतका जगाचा कंटाळा आला तर मीरे काय करावे ? अरे मला आई ना बाप, मी लहानपणापासूनच उघडा पडलो. तुझे सखे चुलतभाऊ तरी आहेत, ते अगदीं तुला जिवापलीकडे ठेवितात, आणि मग उगाच खेत करून त्यांना कां दुःख देतोस ! झालें त्याला कोणाचा उपाय आहे बरें ? ईश्वर त्यांतच चांगला दिवस दाखवील. तूं जर असें केलेंस तर मग ज्यांचीं घराचीं घरें ओस पडलीं, त्यांनीं का आपला जीव द्यावा ? कांहीं नाहीं, अशी धास्ती घेऊन उगाच वाळत मात्र चालला आहेस. तर हे सारे टाकून दे. चारचौघांमध्यें बसून वेळ घालवीत जा, दुपारून पाहिजे तर आमच्या घरीं येत जा, नाही तर मीच तुझ्या येथें येईन, म्हणजे केसरीसिंगालाही करमणुक होईल. पण केसरीसिंग आज दोन दिवसांत कसा आहे ?

माधो०–भाऊ आज दोन दिवसांत बराच चांगला झाला आहे. पूर्वीसारखी कांहीं शक्ति अद्याप आली नाहीं, पण तो १०–५ दिवसांत बाहेर देखील जाऊं लागेल, पण गड्या, तूं आमच्या येथें कसा येशील ! निळकंठभाई आमच्या येथें तुला दुपारचे येऊं देतील का ? मीच तुझ्या येथें आलों असतों, परंतु भाऊ एकटाच घरीं बसेल, त्याच्याशीं बोलायचालायला कोणा पाहिजे. आणि तूं जर आलास, तर आम्हां सर्वांना फार

फार बरें वाटेल. तुझ्याशीं बोलत असलों म्हणजे मला पूर्वीची आठवण देखील होत नाहीं, आणि वहिनीला व भाऊला देखील आनंद होईल.

आनंद०—मी बहुतकरून येईनच तर. आणि मला बाबाहि येऊं देतीलसें वाटतें. नाहीं तर मी एक युक्ति करितों. मी ताईलाच विचारितों, म्हणजे ताई बाबांना विचारून मला येऊं देईल, आणि ४—५ दिवसांसाठीं बाबा कांहीं ताईला नाहीं म्हणणार नाहींतसें वाटते.

माधो०—तूं आलास तर आपण दोघेजण, व भाऊ आणि वहिनी सोंगट्या खेळूं, म्हणजे भाऊला बरें वाटेल, दादा जाईल कामावर, मग आपण गंमत करूं, पण तूं चाललास कोठें ?

आनंद०—मी आतां घरीं परत चाललों आहें. भद्रेंत शास्त्रीबोवांच्या येथें म्हणायाला गेलों होतों. पण खरेंच तूं मजबरोबर घरीं चल, म्हणजे मी दुपारून येईन किंवा कसें, हे ताईला विचारून लगेच सांगतों, म्हणजे तूं घरीं सोंगट्या पट बाहेर काढून ठेवशील.

माधो०—हो माझ्या मनांतही तेंच होतें.

ते दोघेजण हातांत हात घालून मोठ्या आनंदानें मुकाट्यानें कांहीं वेळ गेले, नंतर आनंदशंकर म्हणाला—पण माधोसिंग, तुला मी एक गोष्ट सांगावयाची अजीबात विसरलों. दोन दिवसांपूर्वीं रात्रीं मला एक भयंकर स्वप्न पडलें, त्यामुळे मी दचकून ओरडत उठलों. वाख्यानें मनुष्यें जात, ह्यामुळें तर मला अतिशय दहशत बसली आहे. संध्याकाळ झाली कीं पुरे, मला अंधारांत अगदीं जाववत नाहीं. वाटतें कीं, मला कोणी भूत तर येऊन धरणार नाहीं ! त्यामुळें मला कांहीं दिवस प्रेतांचीं व भुतांचीं स्वप्नें पडत, परवां जें कांहीं घडलें त्याची आठवण झाली म्हणजे मला तर कांपरेंच भरतें. मी तुला तें सांगूं का ?

माधो०—हो हो, सांग तर खरें, मी नाहीं तुझ्यासारखा भ्यायाचा समजलास.

आनंद०—पण माझ्यानें नाहीं सांगवत. तूं दूर नको जाऊं हो. माझा हात घट्ट धरून बैस म्हणजे मला धीर येईल. काय झाले, मला वाटलें कीं, अगदीं मध्यरात्रीं मी अगदीं एकटाच स्मशानांत गेलों—

आनंदशंकर भीतीनें स्तब्ध राहिलासें पाहून माधोसिंग त्याला म्हणाला—बरे मग, काय झालें तें सांगशील कीं नाहीं? आतां कांहीं रात्र नाहीं, आणि मी आहेना तुझ्याजवळ? भुते नाहीं भुतांचा बाप असला, तरी मी त्यांना तुझ्या केशालाही धक्का लावूं देणार नाहीं.

आनंदशंकर अगदीं माधोसिंगाच्या जवळ जाऊन हलक्या स्वरानें म्हणाला—मग काय, चोहोंकडे प्रेतें जळत सरणावर पडलीं आहेतसें मीं पाहिलें. आजूबाजूला कांहीं प्रेते डोळे फाडून जबडा वासलेलीं, हातपाय आंखडलेलीं, अशीं जमीनीवर लोळण घेत होतीं; व कांहीं अक्राळविक्राळ राक्षस—(घोगऱ्या आवाजानें) 'अरे माधोसिंग मला तूं जवळ घे, नाहीं तर मला तो आपल्या दाढेंत घेईल.'

माधोसिंगानें त्याच्या कमरेभोंवतीं हात घालून त्याला जवळच्या एका घराच्या ओटयावर नेऊन बसविलें, नंतर तो म्हणाला—हा भित्र्या, अरे भर उजेडांत कां तूं इतका घाबरतोस! मला नव्हतें ठाऊक कीं तूं इतका भिशील, मला नको स्वप्न सांगू, अरे बोलून चालून तें स्वप्न आणि तें का तूं खऱ्याप्रमाणें मानतोस! काय लटलट कापतो आहेस? माझा हात इतका आंवळूं नको, मला कळ लागली आहे, समजलें. पुढें काय स्वप्नांत असेल, तूं मग किंकाळी फोडून उठला असशील वाटतें.

आनंदशंकर—होय, तसें झालें खरें. बाबा मला आपल्या खोलींतच निजवीत होते; म्हणून बरें. ते मजजवळ आले

परंतु मला कोठें शुद्ध होती ! मी एकसारख्या किंकाळ्यावर किंकाळ्या फोडीत होतोंच; व ते जवळ येतांच मी त्यांच्या गळ्याला घट्ट मिठी मारिली. माझ्या किंकाळ्या ऐकून सर्व गडीमाणसें जागीं झालीं. बेचरानें ताईला जाऊन सांगितलें कीं, मला वाखा झाला म्हणून; ताई व माणेकभाई आले आपल्या घरांतून धांवून, परंतु ते आंत येण्यापूर्वी मी सावध होऊन इकडे तिकडे डोळे फाडून कावरेबावरेपणानें पाहत होतों. बाबांनीं काय वाटलें म्हणून मला विचारिलें. मी नुसतें 'मला ते खातील, बाबा मला सोडूं नका, ते तेथे लपले असतील' असे म्हणूं लागलों. माझ्या साधारण असंबद्ध बडबडण्यावरून मला तसें स्वप्न पडलें असेल, असा त्यांनीं तर्क केला. ताई आल्यावर तिने लागलीच मजजवळ येऊन 'माझ्या बाळाला काय झालें,' म्हणून सद्गदीत कंठानें विचारिलें, पण बाबांनीं 'वाखा वगैरे कांहीं नाहीं, उगाच भ्याला आहे' असें तिला सांगतांच तिनें मीठमोहऱ्या आणून माझी दृष्ट काढिली, रात्रभर ती व बाबा मजजवळ अगदीं बसलेलीं होतीं; परंतु तेव्हांपासून मला रात्रीचें कोठेंही खोलींत जावयाचें असल्यास बाबा सोबतीस राहूं लागले.

माधो०—अरे, तूं तर भीशील ह्यांत नवल कांहीं नाहीं; परंतु आमचा भाऊ देखील आतांशी दुखण्यानें इतका भित्रा झाला आहे कीं, दादाला रात्रभर त्याच्या खोलींत निजावें लागतें; बरें ह्याला कांहीं उपाय केला का दुसऱ्या दिवशीं ?

आनंद०—होय, दुसऱ्या दिवशीं मी सकाळीं नित्याप्रमाणें भद्रेंत कां गेलों नाहीं, असा शास्त्रीबोवांनीं शोध काढविला, त्यांनीं लागलीच मजसाठीं थोडासा अंगारा पाठविला व मला नित्य शिवकवचाचा पाठ करावयाला सांगितलें. त्यामुळें मला आतांशीं तसलीं स्वप्नें पडत नाहींत. रात्रभर मला निवांत झोंप लागते. मला वाटतें, तसला थोडा अंगारा तूं आमच्या घरांतून केसरीसिंगासाठीं घेऊन जा, म्हणजे त्यालाही आराम पडेल,

पण मला ताईची मोठी मौज वाटते, मी जणु एकादें लहान पाळण्यांतलें मूल आहेसें तिला वाटते. आतांशीं ती संध्याकाळीं माझी दृष्ट काढीत असते; व जरा कोठें बाहेरून यायला वेळ लागला, कीं गड्याला शोधासाठीं पाठविते.

माधो०—तशीच आमची वहिनीही मोठी अधीर असते; एकादे वेळेस जर मी थोडे कमी जेवलों, तर 'काय होते' असें विचार विचारून माझा अगदीं पिच्छा पुरविते. निजायाला उशीर केला कीं, लागली रागें भरायला. मलाच असें वागविते असें नाहीं. आतां भाऊ तर कांही लहान कोणी म्हणणार नाहीं. पण त्यानें जरा थोडेसे हातपाय हालविले, कीं लागली ती त्याला बोलायला, ही इतकी काळजी घेते हे पाहून आम्हांला मोठें कौतुक वाटते, व मी तर कधीं कधीं तिला मुद्दाम खिजविण्यासाठीं बळेच कांहीं तरी तिच्या म्हणण्याविरुद्ध करितो, कीं लागलीच ती संतापायाला; बरें मी जर थोडासा राग आलासें दाखविले, की लागली ती माझी समजी करायाला, अशी कांही तिची मजा मजा असते.

याप्रमाणें बोलत चालले असतां ते पाणकोर नाक्याजवळ आले. तेथें त्यांनीं रामानंद ब्रह्मचारीबावांच्या वाडींत पुष्कळ लोक जात आहेतसें पाहिले; ही वाडी त्या बोवांनीं शके १७०१ च्या सुमारास बांधिली होती. जाण्याचें कारण विचारितां स्वामी सहजानंद नांवाचे कोणी महान् साधु आज उपदेश करणार आहेत असें त्यांना कळलें. पुढें आंत जाऊन काय मजा आहे ही पहावी, किंवा घरीं उगाच वाट पाहत असतील तर घरीं जावें, असे विचार मनांत येऊन ते घोटाळ्यांत पडलें असतां निळकंठभाईनीं वाडींत शिरतांना ह्यांना बाहेर उभे राहिलेलें पाहिलें; लागलीच ह्या दोघांना जवळ बोलावून ते त्यांना घेऊन आंत गेले.

हल्लीं प्रसिद्धीस पावलेला जो स्वामी नारायणपंथ त्या पंथाचे संस्थापक सहजानंद स्वामी हे होत. हे त्या वेळेस सुमारें ३३

वर्षाचे होते. हे मूळचे लखनौ प्रांतांतील ब्राह्मण होत. जन्मतः ह्यांची ईश्वरपरायणता असल्याकारणानें सर्व संसाराचा, यौवनावस्थेतच त्याग करून केवळ लोककल्याणासाठीं जनांस सदुपदेश करीत हे फिरत फिरत गुजरातप्रांतीं आले. लोकांस चांगला मार्ग दाखवून पापाचरणापासून पराङ्मुख करावें, हें ज्यांचें कर्तव्यकर्म, असे जे धर्माधिकारी व निरनिराळ्या पंथाचे आचार्य, तेच दुराचरणी; तर मग त्यांच्या अनुयायांची काय गत होत असेल, असा विचार करून ह्या परमनिःसीम भगवद्भक्ताचा सगळा कटाक्ष तसल्या दांभिक पुरुषांवर फार असे. ह्यामुळें प्रथमतः सर्व जातींच्या लोकांनी त्यांचा फार छळ केला; परंतु पुढे त्यांनीं लोकांना कांहीं चमत्कार दाखविले, व त्यांचें आचरण सर्वतोपरी शुद्ध होतें; ह्यामुळें कांहीं जणांनी त्यांस गुरु करून त्यांजजवळून दीक्षा घेतली. याप्रमाणें यांचा पंथ हळूहळू वाढला. कुपथ टाकून सत्पथ धरा, व श्रीकृष्णजीची कायावाचामनेकरून भक्ति करा, एवढेंच कायतें लोकांना यांचें सांगणें असे. आचरण शुद्ध ठेवून ऐहिक व पारत्रिक दोन्हीही न्याय्य सुखोपभोग मिळतात, असा याचा सिद्धांत होता. वल्लभाचार्यादिकांनीं घालून दिलेल्या पद्धतींत ह्यानें बरीच सुधारणा करण्याचे मनांत आणिलें होतें. महाराजांना कृष्ण समजून तनमन अर्पण करावें, व तेणेंकरून धार्मिकपणाच्या नांवाखालीं दुष्ट प्रवृत्तींस अवसर मिळावा, हें हा परम निंद्य समजत असे. देवाच्या व धर्माच्या नांवावर आपलें कपट व पापजाल भोळसर व अक्कलशून्य स्त्रीपुरुषादि अनुयायांवर पसरणारे धर्मगुरु यांजवर हा आपलें वाग्रूपीं शस्त्र चालवावयाला मुळीं भीत नसे. ह्यामुळें तत्पंथानुयायी व आचार्य ह्यांचे कट्टे द्वेष्टे झाले, ह्यांत कांहीं नवल नव्हतें.

निळकंठभाई आंत गेल्यावर त्यांनीं मंडळीची खप गर्दी झालेली पाहिली. मुलांना व आपल्याला चांगली जागा कोठें मिळेल असें पाहत असतां, मंडळींपैकीं एकानें ह्यांना बरोबर घेऊन अगदीं स्वामींच्या जवळ जागा देवविली.

हे स्वामी उंच असून आजानुबाहु होते. ह्यांचा वर्ण गौर असून, देहावर अप्रतिम कांति झळकत होती. ह्यांचें कपाळ भव्य होतें, ह्यांची नासिका सरळ व पोपटासारखी अणीदार होती. श्मश्रु करविल्यामुळे हे अगदीं लहान वयाचे असावेसें वाटे. ह्यांचे नयन मोठे व पाणीदार होते. हे भगवें धोतर नेसले होते. अंगावरही भगवें वस्त्र होतें, व डोक्याला लाल टोपी होती. कपाळावर गोपीचंदनाचा टिळा लाविला होता. गळ्यांत तुळसीची माळ होती; व हातांतील स्मरणीने ह्यांनीं जप चालविला होता. ह्यांचें एकंदर तेज व मुद्रा पाहून, हे कोणी साक्षात सिद्ध पुरुष किंवा शारंगरवासारखे प्राचीन कण्वशिष्य भूमंडळावर आले, असें वाटे. साधारण अपरिचित जनांस ह्यांची मुद्रा क्रोधयुक्त दिसे; परंतु परिचित जनांस हे परम दयाळु आहेतसें वाटे. पापीजनांची तर ह्यांच्याकडे पाहण्याची छातीच होत नसे. त्यांचे बिचाऱ्यांचे डोळेच दीपत. चैतन्य, नानक, कबीर, तुलसीदास, तुकाराम, यांसारखेच अर्वाचीन काळांत हे प्रसिद्ध भगवद्भक्त साधु होऊन गेले, असें म्हणावयाला कांहींएक हरकत नाहीं.

हे पाप्यास सूर्याप्रमाणे होते. सूर्य जसा मलिच्छतेचा संहार करितो व लोकांचे डोळे दिपवितो, तद्वत् हे पाप्यांचें पाप सदुपदेशानें भस्म करीत व त्यांचे डोळे दिपवीत. हे सज्जनांस चंद्राप्रमाणें आल्हादकर होते. ह्यांच्या कांतीमुळें ह्यांच्या सर्व देहांत पुण्य संचरत आहे असे वाटे. ह्यांचे आजानुबाहु जणुं वैकुंठास आपल्या हातांनीं कवटाळतां यावें म्हणून दीर्घ होते, किंवा आपल्यापासून दूर असणाऱ्या पापीजनांस ओढून जवळ आणण्यासाठीं म्हणून ते लांब होते. ह्यांचा गौर देह जणुं सुवर्णाच्छादित दिसत असे. परोपकारबुद्धि जणु तसल्या काळांत ठाव मिळत नाही, म्हणून सपूर्णतेनें ह्यांच्या अंतःकरणांत वास्तव्य करूं लागली होती. हे वडताळाहून येथें येत आहेत असें ऐकून

पळ काढिला होता. असा हा परम पवित्र लोकमान्य साधु, कांहीं वेळ श्रीकृष्णपदचिंतन करून, जमलेल्या लोकांस उद्देशून बोलूं लागला. ह्याच्या पाठीमागे ह्याचे कांहीं शिष्य भगवीं वस्त्रें नेसून बसले होते; त्यामुळें जणुं हा सूर्य व बाकीचे पृथ्वी, शुक्र, बुध वगैरे ग्रह असावे असें वाटलें. ह्यांची वाणी अस्खलित व स्पष्ट असल्यामुळें लोकांच्या बोलण्यावर ह्यांच्या बोलण्याचा चांगला ठसा उमटत होता, असें श्रोतृजनांच्या एकाग्रतेवरून दिसत होतें. त्यामुळे जणु हा नारदासारखा भक्तश्रेष्ठ आपल्या वाणीरूपी वीण्यानें सर्व स्थावरजंगमादि वस्तूंस नामकीर्तन करून तल्लीन करीत आहे असें वाटे. त्या वेळेस सर्वजणांच्या वृत्ती, हा पुढें काय बोलतो, हें ऐकण्याकडे उत्कंठेनें लागल्या होत्या. बराच वेळ बोलल्यानंतर तो म्हणाला,–' लोकहो ! भगवानजी स्वतः होऊन, अर्जुनास काय सांगतात. ' सर्व धर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज । अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ बा भरतकुलोत्पन्ना, माझ्या प्राप्ती-विषयींचे नाना प्रकारचे पंथ व खटाटोपी टाकून देऊन, अनन्य-भावें तूं मलाच कायतो शरण ये, म्हणजे मी तुझी सर्व पापां-पासून सुटका करीन, तर तूं यत्किंचितूही शोक करूं नकोस. अशी जर भगवदुक्ति आहे, तर बापहो, तुम्ही एकचित्तानें दुजा भाव न धरितां, त्या परात्पर प्रभूचें भजन कां करीत नाहीं ? जर तुम्हांला सर्व प्रकारें पापक्षालन व्हायाला पाहिजे आहे, तर आपलें अंतःकरण शुद्ध कां करीत नाहीं ? अंतःकरणशुद्धीवांचून आचरण शुद्ध कसें असेल बरें ? आचरणशुद्धीवांचून आप-ल्याला कृष्णपदप्राप्ति कशी होईल ? ' परित्राणाय साधूनां विना-शाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगेयुगे ॥' त्या परम दयाळू अनाद्यनंत जनार्दनानें वेळोवेळ पापाचें उन्मू-लन करण्यासाठीं व मानवप्राण्यांचें दुष्टांपासून रक्षण व्हावें एत-दर्थच केवळ मानवदेह धारण केला, वारंवार सुटका केली, व आपल्यास सन्मार्ग दाखविला. तें सर्व विसरून जर आपण

ापाच्या खाईमध्यें जाणूनबुजून उड्या घेऊं लागलों, तर त्यानें आपल्याला दंड करूं नये काय?

पापी, श्रीकृष्णजीला मुळीं दृष्टीस नको, असें म्हणतात. शिवाय, चमत्कार हा पहा कीं, त्या भगवानाच्याच भक्त म्हण- वणाऱ्यांनीं जर आपलें आचरण सर्वतोपरि निषिद्ध प्रकारचें ठेविलें, तर तसल्या कर्मचांडाळांना शिक्षा होऊ नये काय? दुराचार वाढल्याशिवाय उगाच अग्निप्रलय, काळ, वाखा, धरणीकंप इत्यादि संकटे उद्भवत नसतात. श्री भगवानजी नरा- धमांस कोपाच्या आवेशांत शिक्षा करितात असें कदापि म्हणूं नये. कारण कृष्णजी हे पूर्ण वीतरागी आहेत. त्यांच्याठायीं रागाचा लेशही सांपडावयाचा नाहीं. शिवाय, जसें मुलाकडून आज्ञोल्लं- घन झालें असतां माता सुताला दंड करिते, परंतु तसें करतांना सुताविषयीं तिच्या अंतःकरणांत पूर्ण प्रेम असतें, तद्वत्च कृष्ण माउलीची गोष्ट आहे. तिला कांहीं नको; फक्त पाप्यांना दुरा- चरणाविषयीं पश्चात्ताप झाला कीं, तिला पान्हा फुटून ती आपल्या हृदयमंदिरांत त्या अनुतापपूत पाप्यांना ठाव देते. तिची कृपा मजसारख्या मंदमतीने काय वर्णन करावी? तिचा महिमा व शक्ति किती अज्ञेय? अशी जी परमपूज्य विश्वमाता तिला आपण शरण जावें, व ह्या भवार्णवांतून पार पडून तिचें सांन्निध्य मिळवावें. शरण जाण्याला उपाय केवळ शुद्ध मानस व तद्वत् आचरण. म्हणजे सर्व प्रकारच्या दुःखांतून व पापांतून मुक्तता मिळेल व 'पुनरपिजननं पुनरपिमरणं' चुकेल.

सुखदुःख सर्वप्रकारें आपल्या कृत्यावरच अवलंबून असतें. योग्य मार्ग स्वीकारल्यामुळें बाह्य दुःखें मानवप्राणी कदाचित् भोगतो, असें आपल्या दृष्टोत्पत्तीस येतें, व त्यावरून असत्पथवर्ती असा सिद्धांत काढितात कीं, जगांत जर सर्व प्रकारचें सौख्य अनुभवायाचें तर सत्पथाचें विशेष अनुगमन न केल्यास विशेष श्रेयस्कर असतें. परंतु हा सिद्धांत केवळ भ्रांतिमूलक आहे. मी

त्याला कधीं सत्यसुखप्राप्ति नसते असें होत नाहीं. थोडा सूक्ष्म विचार केला असतां ह्यांतील सत्यार्थ एकदम लक्षांत येईल. सुखें जशीं पुष्कळ प्रकारचीं आहेत, तशीं त्यांचीं साधनेंही निरनिराळीं आहेत. तद्वत्च दुःखाची गोष्ट होय. मानसिक व शारीरिक असे सुखदुःखाचे दोन विभाग केले असतां आपल्यास असें आढळून येईल कीं, ह्या दोहोंमध्यें महदंतर आहे. शारीरिक सुखापेक्षां मानसिक सुख जास्त प्रशस्त मानण्याचा प्रघात पूर्वापर चालत आला आहे, व तो योग्यही आहे. कारण मानसिक सुख शारीरिक सुखासारखें चंचल व बाह्य उपाधीवर विशेष अवलंबून नसतें. शारीरिक सुखें बाह्येंद्रियग्राह्य असल्यामुळें इंद्रियांना यत्किंचित् अपाय झाला, तर तीं घेतां येत नाहींत. शिवाय, इंद्रियांना सुखोपभोग करितां यावयाला बाह्य वस्तूंचें साहाय्य लागतें; व त्या वस्तू किंवा विषय प्रत्येकाधीन नसल्यामुळें, केवळ त्या विषयांचें स्वामित्व येण्यासाठीं विलक्षण दीर्घप्रयास करावे लागतात; आणि तसले खटाटोप बहुत प्रसंगीं अन्यायमूलक असतात. अशी जर वस्तुस्थिती आहे, तर मग बाह्यसुखाविषयीं उदासीन राहून मानसिक सुखांमध्यें श्रेष्ठ शांति ती अनुभविणारे सन्मार्गवर्ती साधुजन कसे सुखी नव्हेत ? वेळ पडेल तशी पाठ फिरविणारे बहुशः सुखी असतात, असें जें गृहीत मत आहे, तें ह्याप्रकारें दूषित आहे. कारण तसले लोक वेळ पडल्यास सुखप्राप्त्यर्थ पाप करावयास सोडीत नाहींत, व तेणेंकरून ऐहिक चंचल सुख अनुभवून ते जास्त दंडाई होतात; व पारत्रिक सुखास तर सर्वथैव अंतरतात. अशी जर स्थिति आहे, तर मग आपण यत्किंचितही न डगमगतां सद्धर्म कां आचरूं नये ? तसें केल्यानें आपला कधीं कधीं छळ होतो; परंतु त्यांत दुःख मानण्यासारखें कांहीं नाहीं. कारण छलानें केवळ ऐंद्रियसुखोपसाधनें आपल्यास अंतरतात, परंतु मानसिक सुखांत काडीमात्र कमतरता होत नाहीं, उलट तें जास्त बळावतें म्हणायला कांहीं चिंता नाहीं. कारण ऐंद्रियसुखाकडे आपलें

व्यवधान नसल्यामुळें आपलें सर्व लक्ष चित्तशांति आदिकरून मानसिक सुखाकडेसच लागतें. बरें, लोक म्हणजे मुद्दाम द्वेषानें तसा छळ करितात असें कोणी समजूं नये. कारण मनुष्यमात्राची अशी प्रवृत्ति आहे कीं, जनसमूह जिकडे जाईल तिकडे जावयाचें; व दुसरें, आपलें मत परकी जनांनीं स्वीकारावें. ह्या दोन्ही प्रकृतींना विरोधकर असे सन्मार्गगामी असतात, कारण ते जनसमूहाचा धरसोडीचा मार्ग टाकून नीट सरळ मार्गानें जातात, व तेणेंकरून गृहीत मताचा अनादर होतो; व असल्या व्यक्तित्वपूर्ण बंडखोर सन्मार्गगाम्यांनीं मानभंग केल्याबद्दल त्यांना दंड करण्याविषयीं साधारण जनांची साहजिक प्रवृत्ति होते. परंतु त्या दंडानें कायतें थोडेंसें ऐंद्रिय चंचलसुखावर पाणी पडतें. वास्तविक पाहतां हे सन्मार्गगामी तेच महाजन होत. 'महाजनो येन गतः स पंथाः' ह्या वाक्यांत असल्या सत्पथानुसारी जनांचाच मार्ग महाजनपंथ होय, व तो तसा आहे, असें त्या महाजनाच्या पश्चात् लोक कबूल करितात. ह्याला दृष्टांत कबीर व नरसी मेहेता या साधूंचा पुरे आहे. प्रथमतः ह्या दोघां परमपूज्य भक्तश्रेष्ठांचा त्या वेळच्या साधारण जनांनीं कांहीं थोडा छळ केला; परंतु नंतर हल्लीं तेच महासाधू म्हणून तुम्ही सर्वजण मानतां कीं नाहीं ? बरें, त्या छळामुळें त्या भक्तांनीं हरीला सोडलें कीं काय ? कधीं नाहीं. त्यांना बाह्य शारीरिक सुखें कदाचित् मिळालीं नसतील; परंतु त्यामुळें त्यांच्या अप्रतिम मानसिक सुखांत न्यूनता आली काय ?

सत्पथाश्रय करणें किती सुकर आहे ? त्यानें मानसिक सुखें कशीं आपोआप अयत्नेन मिळतात ? त्याला कोणत्याही परसाधनांची आवश्यकता नाहीं. शारीरिक सुखांची तशी मुळींच गोष्ट नाहीं. तीं मिळण्यासाठीं आपल्याला किती उपद्व्याप करावे लागतात; एक धनाचीच गोष्ट घेऊं. हें एक ऐंद्रिय सुखाचें मुख्य साधनच आहे, परंतु तें बिचारें मिळवितांना कोण सायास करावे लागतात, कोण यातायात करावी लागते ? बरें, इतकें करून तें

सर्वांस साध्य असतें का? नाहीं. इतकेजण त्याच्या प्रीत्यर्थ जो दीर्घ उद्योग करितात, त्यांपैकीं कितीजण तें पूर्णपणें मिळवूं शकतात बरें? जनसमूहाच्याच मतानें फार थोडे. परंतु जे पूर्णपणें तें साधन बाळगून असतात, असा साधारण हताश झालेल्या लोकांचा समज असतो, त्यांनांच जर विचारले कीं, तें धन तुमच्याजवळ तुमच्या मनासारखें आहे का? तर ते खास नाहीं म्हणून सांगतात. ह्याचें कारण आशा. जसजशी प्राप्ति तसतशी तृष्णा बळावत जाते. मग एकून झालें काय तें तुम्हीच पहा. एक तर धन मिळवायाला अतोनात कष्ट व बहुशः अनन्वित कामें करावीं लागतात, व तेणेंकरून पापाची जोड होते. बरें, एवढें करून तृप्ति म्हणून नाहीं. शिवाय, त्याचें रक्षण किती कष्टमय असतें! तर मग दुष्प्राप, पापमय व कष्टमय धनप्राप्तीमध्यें आपलें अमूल्य आयुष्य खर्चण्यापेक्षां तेंच सुखसाध्य, न्याय व आनंदमय उत्तम मानसिक सुख मिळविण्याकडे खर्च केले, तर वाईट होईल काय?

ह्यावरून एकंदरींत सत्पथाश्रय हा आपल्या हातचा असतो, ह्याला बाह्य कारणांचें प्रयोजन नसतें, व ह्यानें ऐहिक व पारत्रिक सुखाचा लाभ होतो; परंतु तोच कुपथाश्रय सर्वतोपरि कष्टदायी, दुःखमूलक व दुःखपर्यवसायी, क्वचित् क्षणिक ऐंद्रिय सुख देणारा व अंतीं पारत्रिक सुखास अंतरविणारा असा आहे. म्हणून मी एकवार सांगतों कीं, आपलें आचरण शुद्ध करा, म्हणजे श्रीहरि पापोन्मूलन करून तुम्हांस शांति देईल. आचरण सुधारण्यासाठीं 'कृष्ण समर कृष्ण समर येहि तेरो काज है॥ध्रु०॥ मायाको संग त्याग। जगतसुख मान मिथिया। येहि तेरो काज है॥'

असें बोलून त्यानें 'जय कृष्ण जय कृष्ण' असें भजन केलें; व लोकांनीं 'सहजानंदस्वामीकी जय' असा एकच घोष केला. नंतर मंडळी आपआपल्या घरीं गेली.

संघट्टन नामें द्वितीय पुस्तक समाप्त.